VESTALA • SAECULUM I.C.

5

Ovidiu Drimba

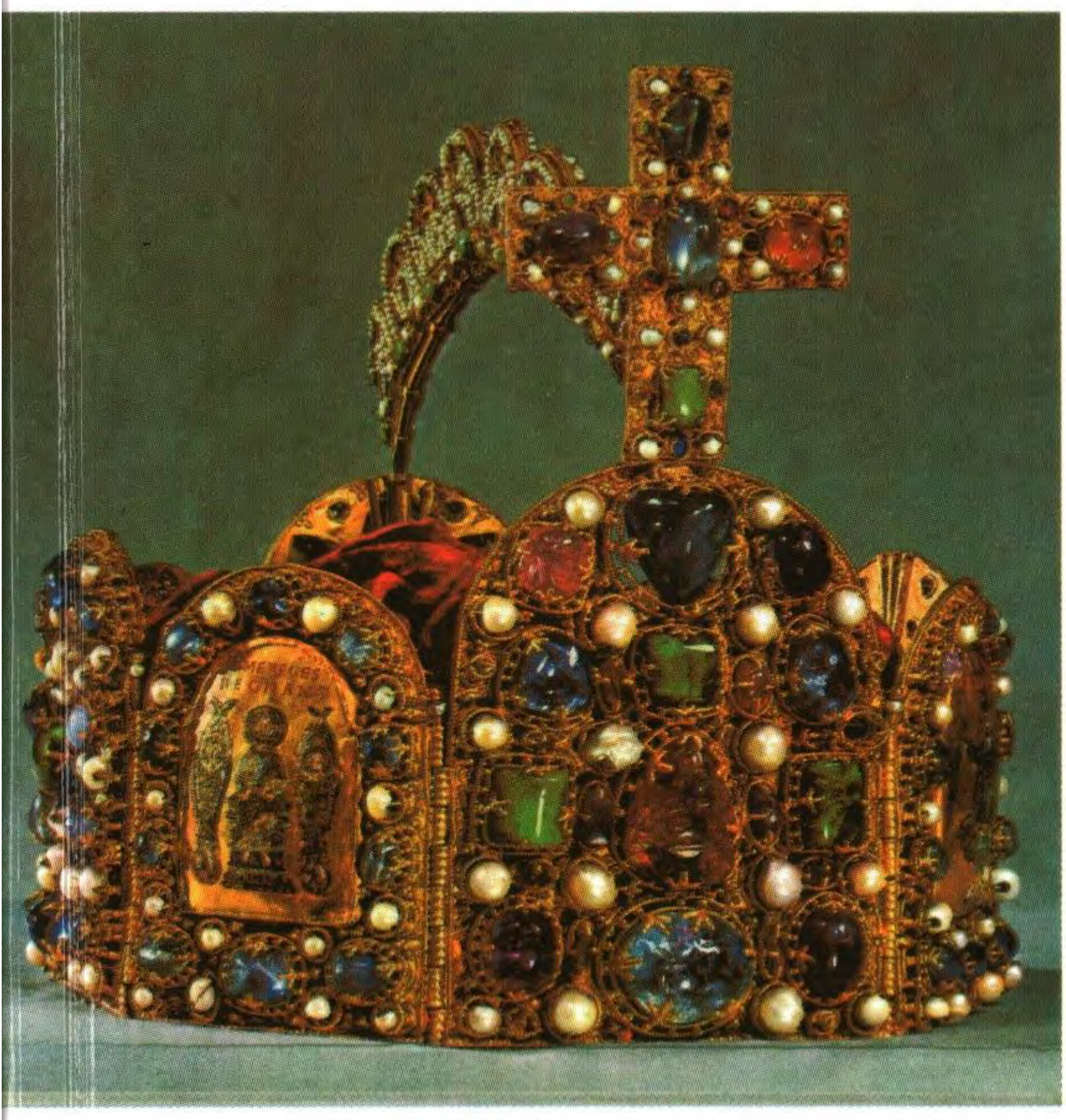

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

V

Coperta de DONE STAN

Coperta I

• Coroană imperială (aur, filigran, email, perle, pietre prețioase). Către anul 1000. Schatzkammer, Viena.
• Palatul public din Siena, construit între anii 1288–1309.

Coperta IV

• Markgraful Otto de Brandenburg cu soția, jucând șah. Miniatură (1300–1340). Biblioteca Universitară din Heidelberg.

Editura SAECULUM I.O.
ISBN 973-9211-70-4
ISBN 973-9211-78-X
Editura VESTALA
ISBN 973-9200-56-7
ISBN 973-9200-63-X

© Toate drepturile sunt rezervate Editurii SAECULUM I.O.

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

V

Ediție definitivă

Editura SAECULUM I.O .

Editura VESTALA

București, 2004

fed print sa
O societate Butan Gas
Telefon: 335.93.18; 335.97.47
Fax: 337.33.77; E-mail: fed@promo.ro

CIVILIZAȚIA EVULUI MEDIU

ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU

Declinul lumii antice • Barbarii • Invazii și migrații barbare • Sarazinii • Urmările invaziilor și migrațiilor • Imperiul carolingian • Imperiul ottonian • Monarhiile feudale • Formațiuni statale în Nordul, Centrul, Răsăritul și Sud–Estul european.

DECLINUL LUMII ANTICE

• Cultura și civilizația Evului Mediu european este o sinteză a unor componente (celtică, germanică, bizantină, islamică) adăugate fondului latin – care asimilase elemente elenistice, – modelat ulterior de ideologia și instituțiile creștinismului. Ceea ce urma să devină, nu doar o realitate geografică, ci și o (relativă) unitate politico–culturală numită „Europa“[1] și care începe să se definească chiar din Evul Mediu timpuriu, își are de fapt originea în perioada de declin a Imperiului roman.

Dezmembrarea Imperiului, începută sub Dioclețian (293) a fost definitivată în 395 de Theodosius; după care, Iustinian va reuși să restabilească unitatea Imperiului, dar parțial și pentru scurt timp. Imperiul roman de Răsărit îi va supraviețui cu un mileniu celui de Apus, – dar va fi fondat în mare măsură pe coordonate greco–orientale. Tradițiile romane vor fi, progresiv, abandonate.

Oficial, sfârșitul Imperiului roman de Apus este datat 496; anul când ultimul împărat Romulus Augustulus – în vârstă de 13 ani – este detronat de generalul barbar Odoacru, care își ia titlul de rege al Romei. Evenimentul n–a avut un ecou deosebit, a trecut aproape neobservat; căci declinul Imperiului începuse cu mult înainte de această dată. Starea sa de cvasiagonie era determinată de crize profunde, care operaseră pe cinci planuri.

Mai întâi, o criză politică.

Statul devenise în același timp atotputernic și neputincios. Autoritatea imperială rămăsese, demult, doar o aparență discreditată. Imperiul era redus aproape numai la teritoriul Italiei, – în timp ce pe scena politico–militară a Occidentului se afirmau tot mai hotărât popoarele germanice. Încercând să facă față dezordinilor interne și pericolelor de dinafară, Imperiul se transformase într–o monarhie de tip oriental – o monarhie absolută, birocratică și aureolată de sacralitate, – intervenind în toate problemele care înainte fuseseră de

---

1 Termenul – folosit la început pentru a indica numele a cel puțin cinci eroine ale unor străvechi mituri grecești – a ajuns în sec. V î.e.n., după victoria contra perșilor, să circumscrie o zonă geografică, cea a Greciei, contrapusă cu orgoliu celei asiatice. În secolul următor reapare în viziunea tripartită Europa–Asia–Africa. În sec. XVI limitele geografice fundamentale ale Europei sunt definitivate – dar fără includerea Rusiei. Abia în prima jumătate a sec. XIX geograful Karl Ritter admite ca limită orientală Munții Urali (excluzând lanțul Caucazului și Marea Caspică).

competența unor organe politice și administrative cu funcții precise. Senatul ajunsese doar o umbră, o amintire a ceea ce fusese înainte. Spiritul civic dispăruse. Împăratul era un despot – dar un despot permanent amenințat de anarhia din sânul armatei care asasinase mulți împărați proclamați chiar din rândurile ei. În fața abuzurilor funcționarilor administrației imperiale cetățenii se retrăgeau într–o atitudine de pasivitate, de indiferență față de treburile publice, căutând în toate felurile să se sustragă de la îndatoririle cetățenești. Țăranii și sclavi fugeau de pe latifundii. Aristocrația prefera să trăiască la țară pe moșiile ei.

Armata era condusă de ofițeri incompetenți, care în multe cazuri nici nu erau militari de carieră. Tinerii aristocrați se eschivau de la obligațiile militare. Țăranul gall, ilir, african, etc., luat de la vârsta de 18 ani ca soldat pentru o perioadă de 16–20 de ani de serviciu militar – și care devenea soldat „roman" numai pentru că era supus al Romei și cunoștea câteva rudimente de limbă latină – nu putea să aibă un moral militar ridicat. Încât, statul era silit să recurgă la angajarea ca mercenari a unor barbari. Spre sfârșitul sec. IV, întreaga armată romană era formată din mercenari străini. La un moment dat, infanteria romană părea a fi formată numai din germani; iar cavaleria, numai din alani și huni. (Însuși Oreste, tatăl ultimului împărat roman Romulus Augustulus, fusese un timp supusul și sfetnicul lui Attila). Apărătorii Imperiului erau franci, goți, alamani, vandali, alani,sarmați, huni. Ultimii generali romani – și cei mai strălucițI – erau barbari. Alaric – care, adevărat stăpân al Romei, a impus pe tron nu mai puțin de patru împărați romani – era got; Arbogast era franc; Ricimer – suev; Stilicon – vandal; Ardabur și Aspar – alani; însuși Aetius avea în armata pe care o comanda detașamente numeroase de huni[1]. Pentru a lupta contra barbarilor, Roma avea în serviciul său numai barbari! „În masa inertă a romanilor, singura instituție vie, singura forță, se afla în mâinile barbarilor" (Ed. Perroy)[2]

1 Unii generali barbari care comandau armatele romane își latinizaseră numele (Silvanus, Sebastian, Magnentius, ș.a.); dar alții – ca cei enumerați mai sus, sau ca Bauto, Gainas, Merobaud, etc. – nici măcar nu își schimbaseră numele barbare.

2 Cu toată masa de soldați barbari mercenari, în timpul campaniilor militare armata de linie – singura forță militară reală a Imperiului – era cu totul insuficientă. În campania din 307–358 contra francilor și alamanilor din Gallia, armata romană de linie număra doar 13.000 de soldați; cu trupele de șoc (cca 40.000 de oameni) și cu soldații din garda imperială se ajunge la un efectiv de circa 55.000 – când, pentru a putea face față cu succes, armata romană ar fi avut nevoie de cel puțin 150.000 de soldați.

La fel de gravă era criza economică în care se zbătea Imperiul, încă de la sfârșitul sec. III.

Imperiul roman de Răsărit continua să se bucure de o reală stabilitate politică, iar structurile sale economice și sociale erau mai nealterate. Resursele – economice și umane – nu fuseseră irosite în războaie civile; administratorii săi erau persoane competente, iar provinciile erau dens populate. Separarea administrativă de Orient a fost în detrimentul provinciilor occidentale. Roma nu mai avea la dispoziție rezervele Orientului pentru a finanța apărarea Occidentului. Pe de altă parte, fiscalitatea excesivă – impusă și de marile exigențe ale armatei, de plata soldei mercenarilor – sufoca agricultura, ruinând pe micii proprietari liberi. Aristocrații cheltuiesc cumpărând mărfuri de lux importate din Răsărit; în schimb, volumul exportului este foarte redus. În felul acesta, schimburile comerciale preponderent unilaterale secătuiesc rezervele de metale prețioase ale statului; circulația monetară este paralizată, moneda de aur devine extrem de rară către sfârșitul secolului al IV–lea. Salariile și chiar solda mercenarilor tind tot mai mult să fie plătite, nu în bani, ci în natură; nici pensiile nu mai sunt vărsate acum în numerar, ci numai în produse.

Orașele decad în ritm rapid[1], operațiile comerciale la disanțe mari sunt paralizate. Comerțul devine un monopol al negustorilor orientali, în special sirieni și evrei. Activitățile meșteșugărești și negustorești stagnează. Țăranii liberi devin încetul cu încetul clienții marilor proprietari funciari. Statul capătă o fizionomie pur agrară. Resursele tezaurului se bazează din ce în ce mai mult pe impozitul funciar. Se pregătește astfel drumul inevitabil spre sistemul – care va deveni caracteristic Evului Mediu – de economie închisă, sistem bazat pe agricultură și cu tendințe spre autarhie. (Căci fiecare latifundiu își avea propriile sale mori de măcinat, cuptoare de pâine, ateliere de țesut și pentru confecționarea uneltelor agricole). „Latifundiile anunță și pregătesc economia feudală“ ... „Începând din secolul III, Imperiul este o pregătire a Evului Mediu“ (F. Lot).

---

1 Orașele cele mai mari din Gallia (Nîmes, Toulouse, Autun, Bordeaux), care în epoca de prosperitate a Imperiului ocupau fiecare o suprafață de 200–300 ha, cu o populație de circa 50.000 de locuitori, acum în sec. IV nu depășesc 20–25 ha, cu o populație în medie de 6000 de locuitori. Suprafața Parisului se redusese chiar la 9 ha; iar în Italia, un oraș odinioară atât de important ca Verona, ajunsese la o suprafață de 5 ha.

Din această situație va decurge o alarmantă criză socială.

Numărul țăranilor liberi este în continuă scădere. Pe de altă parte, marele propietar de pământ își rezerva terenurile ocupate de păduri și pășuni, precum și o treime sau numai un sfert din terenul agricol, pe care îl lucra în regie proprie, cu sclavii și servitorii săi; restul îl distribuia (din cauza numărului de sclavi, mereu în scădere) în parcele mici colonilor – care vor ajunge în curând în poziția de servi, de iobagi[1]. Influența aristocrației senatoriale, îmbogățite continuu, și de pe urma sarcinilor sale publice, crește în detrimentul claselor mijlocii. Cavalerii și senatorii ofereau împrumuturi orașelor, negustorilor și particularilor, cu o dobândă care varia între 50%–100%. Patrimoniile funciare deveniseră enorme; numeroase erau familiile ale căror venituri anuale se ridicau la 4000 livre–aur în numerar (ceea ce însemna costul întreținerii armatei Imperiului pe timp de 3 ani!).

Marii latifundiari se înconjurau de o armată de sclavi și de paznici; începând din sec. V își fortificaseră reședințele, întrețineau trupe proprii și își arogau dreptul de judecată și asupra oamenilor liberi care lucrau pe proprietățile lor. Societatea era într–un proces rapid de dezintegrare: în armată revoltele se țineau lanț, țăranii sărăciți renunțau la situația lor de oameni liberi, căutând protecția celor bogați și puternici[2], iar sclavii fugeau în masă de pe moșii.

La toate acestea se adaugă o acută criză culturală.

Odată cu depopularea orașelor, cu absența școlilor, a lecturilor publice de opere literare, etc., viața intelectuală cunoaște un vizibil

---

1 Un colon era – din punct de vedere al dreptului civil – un om liber. Dar el era legat de parcela pe care proprietarul i–o atribuise pe viață (putând să o lase și moștenire), în schimbul unor redevențe. Dacă își părăsea acest lot, colonul putea fi readus cu forța, întocmai ca un sclav fugar, și pedepsit aspru. Proprietarul nu își putea vinde acest teren fără coloni, nici pe coloni fără respectivele loturi. Nici fiscul nu avea posibilitatea să–l îndepărteze de pe parcela sa pe colonul care nu își putuse plăti impozitele. Față de proprietar, era obligat să–i plătească o mică sumă de bani, să–i predea o zecime din produse și să presteze un număr de corvezi (de regulă două zile de muncă neretribuite pe săptămână; dar în unele cazuri, numai 6–12 zile pe an). În schimb, colonul, avea o situație stabilă, un minimum de siguranță a zilei de mâine și de garanție contra măsurilor arbritare ale fiscului și proprietarului său. (Cf. Garsonnet, *apud* F. Lot).

2 Acest *patrocinium potentiorum* avea – spre deosebire de situația de „client" din epoca republicană – un caracter prevalent economic: căci îl punea pe cel protejat în dependență directă, absolută de *patronus*, care îl și ajuta să eludeze obligațiile față de fisc. Așadar, *patrocinium potentiorum* „este o instituție care anunță regimul feudal" (F. Lot).

regres. Educația tinerilor bogați este încredințată preceptorilor. Tradițiile culturale degenerează. Gândirea, literatura și arta se îndepărtează tot mai mult de formele clasice. Învățământul se reduce la studiul gramaticii și al retoricii. Școlile superioare dispar; dreptul și filosofia se predau doar în trei orașe (Roma, Constantinopol și Atena).

În artă, decadența se manifestă mai întâi în arhitectură. Se păstrează în continuare gustul pentru construcțiile colosale (termele lui Dioclețian, circul lui Maxentius, apeductul lui Alexandru Sever, ș.a.); dar atenția este acordată funcției lor utilitare, nu elementului estetic. Sculptura este de asemenea în decadență. Statuile, foarte numeroase, repetă, în mod stereotip, aceleași gesturi și aceleași detalii. Chiar și busturile – odinioară portrete perfecte, – începând de la sfârșitul secolului al III–lea devin simple reprezentări convenționale, lipsite de viață. Basorelieful Coloanei Antonine este o imitație, lipsită de fantezie și de finețea execuției, a Columnei lui Traian; iar în părțile originale ale Arcului de Triumf al lui Constantin – ornat cu statui și basoreliefuri adunate de pe monumente precedente – reprezentarea corpului uman este rigidă și schematică. – Creștinismul a dat o grea lovitură picturii clasice: desenul este executat incorect, simbolismul scenelor și figurilor devine monoton și de un hieratism rigid. Mozaicul – în care atenția excesivă acordată draperiilor maschează necunoașterea anatomiei umane – tinde tot mai mult spre decorativismul geometric[1]. Arta decade, tehnicile se pierd, școlile și atelierele sunt tot mai rare, – din cauza lipsei de comenzi, dar și pentru că artistul imită în loc să inventeze, repetă mereu aceleași subiecte și aceeași manieră de a le trata.

În aceeași situație se află și istoriografia – care, după Tacitus (m. 120) și Suetonius (m. cca 150), va trebui să aștepte două secole și jumătate până să apară un istoric remarcabil, de talia unui Ammianus Marcellinus. Iar poezia va avea – abia la mai bine de două secole după Iuvenal – câțiva reprezentanți la Roma; dealtminteri, destul de modești, de nivelul unor simpli imitatori ai clasicilor (ca Ausonius, Claudianus, Rutilius, sau Sidonius Apollinaris, – toți din sec. IV și V). Literatura, cantonată într–un cerc restrâns de inițiați, este acum total lipsită de contactul cu viața. Doar literatura creștină

1 Aceeași curbă descendentă o urmează ceramica și toreutica. Alte genuri de artă decorativă (argintărie, obiecte de sticlă, de bronz, etc.) se mențin la un nivel artistic ridicat, datorită influențelor venite din Orient.

va mai da scriitori de valoarea unui Tertulian (sec. III) sau a unui Lactantius (sec. IV); și, în primul rând pe autorul *Cetății lui Dumnezeu* și al *Confesiunilor* – Aurelius Augustinus (54–430). Acestora trei – toți originari din nordul Africii – li se adaugă și un remarcabil poet: Prudentius[1].

În fine, o criză morală și spirituală.

Aristocrația senatorială, cavalerii și în general orășenii bogați se retrag din fața invadatorilor pe moșiile lor de la țară, sau chiar se arată dispuși să colaboreze cu regii barbari. Complexul de cauze arătate mai sus va face ca marea masă a populației, pradă inerției și apatiei, să accepte pasiv perspectiva prăbușirii inevitabile a Imperiului în fața barbarilor. Pe de altă parte, și Biserica creștină îi învăța pe membrii săi să desconsidere și chiar să disprețuiască îndatoririle civice, încurajând în felul acesta defetismul.

Spiritul științific și filosofic este pe cale de a dispărea. Domeniile științei și filosofiei sunt invadate de religiozitatea și misticismul oriental. Concepțiile filosofice și religioase nu se mai orientează după vechea scară de valori. Sistemul politico–social și noile realități – în toate planurile vieții – au determinat o progresivă retragere într–o atitudine de inerție și scepticism. Concomitent, doctrina creștină îndemna la o evadare din realitarea cotidiană, procurând oamenilor mai mult neliniști decât o stare de echilibru moral. Plebea se obișnuise să trăiască din pomana statului și a particularilor, fără să muncească. (În sec. IV, numărul zilelor nelucrătoare într–un an se ridicase la 175!). Spectacolele sângeroase ale circului îi dezvoltase gustul cruzimii. Pantomimele obscene îi alimentau alte instincte. Indolența, trândăvia, lașitatea, dominau plebea astfel educată, – care, asemenea claselor conducătoare, părea indiferentă față de ruina Imperiului și de infiltrările sau invaziile barbarilor.

Nici invazia barbarilor, și nici detronarea de către un general barbar a împăratului Romei n–au fost necesare pentru a cauza prăbușirea Imperiului roman de Apus. Subminat de aceste grave crize, în anul 476 Imperiul intrase demult în agonie.

---

1 Aurelius Prudentius Clemens (m. cca 405). După opinia lui F. Lot, „este singurul liric pe care l–a produs literatura după Horațiu. Prin profunzimea sentimentului și originalitatea expresiei îi este mult superior. Pentru a găsi un adevărat artist al versului, va trebui să așteptăm mai bine de nouă secole: să–l așteptăm pe Dante".

BARBARII

În paginile care urmează, termenul „barbar“ nu are un sens peiorativ, nu este un termen denigrator.„Pentru greci, un barbar era oricine nu împărtășea limba, obiceiurile și civilizația grecilor, chiar dacă acesta aparținea unui imperiu de o înaltă civilizație cum era Persia. Această concepție a fost reluată de statul bilingv care era Imperiul roman: aici, barbar era oricine nu adera nici la cultura greacă, nici la cultura latină. Barbarii sunt prin urmare pur și simplu străinii neasimilați. Evul Mediu timpuriu este deci barbar tocmai în măsura în care nu este un continuator pur și simplu al Antichității romane“ (L. Musset)[1].

Pe de altă parte, pentru a indica pătrunderea acestor popoare pe teritoriul Imperiului – precum și pe teritoriile europene dinafara Imperiului – termenul adecvat este cel de „migrații“, nu de „invazii“, de „năvăliri“. „Invazia nu este decât un aspect preliminar al unui fenomen mult mai vast“ –precizează istoricul citat mai sus. „Invazia singură, fapt mai ales militar, se limitează la câțiva ani“, în timp ce migrația este un fenomen care comportă aspecte multiple, nu numai militare sau politice, ci și economice, sociale și culturale.

Astfel: încă din timpul lui Theodosius I[2], numeroși ofițeri barbari au fost angajați în armata romană. Dealminteri, chiar cu două secole înainte, Marcus Aurelius încadrase în rândurile armatei un mare număr de prizonieri barbari, așezându–i apoi în câmpia devastată a Padului. În sec. III, împăratul Maximian încheiase cu francii un *foedus* (pe când era numai Augustus) care prevedea instalarea de coloni franci într–o regiune a Imperiului. Iar la începutul secolului următor, Constantin introdusese agricultori barbari frizoni în nordul Galliei. – Aceste infiltrări barbare au adus cu ele în sânul societății romane și anumite obiceiuri (de pildă, funerare), precum și unele uzanțe juridice germanice – ca, de ex., practica juridică populară, procedura exclusiv orală și formalistă, personali-

---

1 În secolele V și VI, chiar și statele germanice întrebuințau termenul *barbarus* în sens de „străin“. Pentru Theoderic, cei care nu sunt nici romani nici goți, sunt, „barbari“; iar *Legea salică* numea „barbari“ pe cei care nu erau nici romani nici franci. În sec. VI francii și burgunzii își spuneau ei înșiși „barbari“. În sec. VII însă, introducându–se un sens religios (barbari = germani necreștinați, „păgâni“), iar cuvântul capătă o accepție peiorativă.

2 Primul împărat roman (379–395) care a interzis cultele păgâne și care a decretat creștinismul religie de stat.

tatea legilor[1], solidaritatea familială, rolul martorilor jurați și al ordaliilor, compensațiile în bani pentru crime sau leziuni corporale[2], etc.

Apoi: nu arareori infiltrațiile lente ale popoarelor barbare pe teritoriul Imperiului roman au beneficiat și d. complicitatea unor categorii sociale de oprimați, sărăciți sau revoltați contra abuzurilor fiscului, a judecătorilor, a marilor proprietari și a funcționarilor administrației statului. Secolul al IV–lea (și îndeosebi al V–lea) înregistrază numeroase răscoale populare[3] – în special în Gallia, în Spania și în nordul Africii, însoțite de constituirea unor mari bande de hoți (*latrones publici*), adeseori organizate în adevărate corporații, care nu ezitau să cumpere copii spre a–i instrui în „tehnicile" tâlhăriei. Chiar dacă barbarii n–au căutat în mod expres și deschis o alianță cu aceste mișcări populare, cert este însă că ele au paralizat într–o măsură apreciabilă capacitatea militară de apărare a Imperiului, și în același timp au întreținut atmosfera morală de defetism din sânul societății romane.

În fine: migrațiile lente ale acestor popoare străine au fost facilitate și favorizate de înseși defecțiunile (arătate mai sus) manifestate progresiv în toate planurile vieții societății romane. Responsabilitatea lor revenea atât guvernării centrale, cât și aristocrației. Căci, pe de o parte împărații îi îndepărtau din funcțiile de înaltă răspundere – de teama conspirațiilor în care s–ar fi angajat – pe senatorii de prestigiu și de recunoscută competență; în timp ce înalții magistrați ai orașelor și provinciilor cheltuiau sume uriașe, nu în scopuri socialmente utile, ci pentru a–și asigura situații oficiale mai importante. Pe de altă parte, clasa aristocratică, nemulțumită de atotputernicia și de intrigile celor de la curtea imperială, precum și de cariera asigurată din ce în ce mai mult parveniților și cadrelor de conducere ale armatei (formate din barbari), se retrăgeau pe domeniile lor de la țară.

---

1 Principiu conform căruia orice individ trebuia să fie judecat în baza legilor poporului din care făcea parte.– Spre deosebire de franci, longobarzii aplicau principiul „teritorialității legilor", care stabilea (vezi *Edictul lui Rothari*) că o lege este valabilă în tot teritoriul pentru care fusese emanată.

2 Evident că și principiile dreptului roman au acționat asupra practicilor juridice ale popoarelor germanice – ca, de ex., asupra dreptului vizigot burgund sau longobard (după cum am văzut).

3 Unele răscoale, organizate, aveau scopuri autonomiste, vizau separarea provinciilor (chiar sub conducerea vechilor autorități locale), – cum s–a întâmplat în Gallia în 435; sau în Britania, care s–a oferit singură saxonilor.

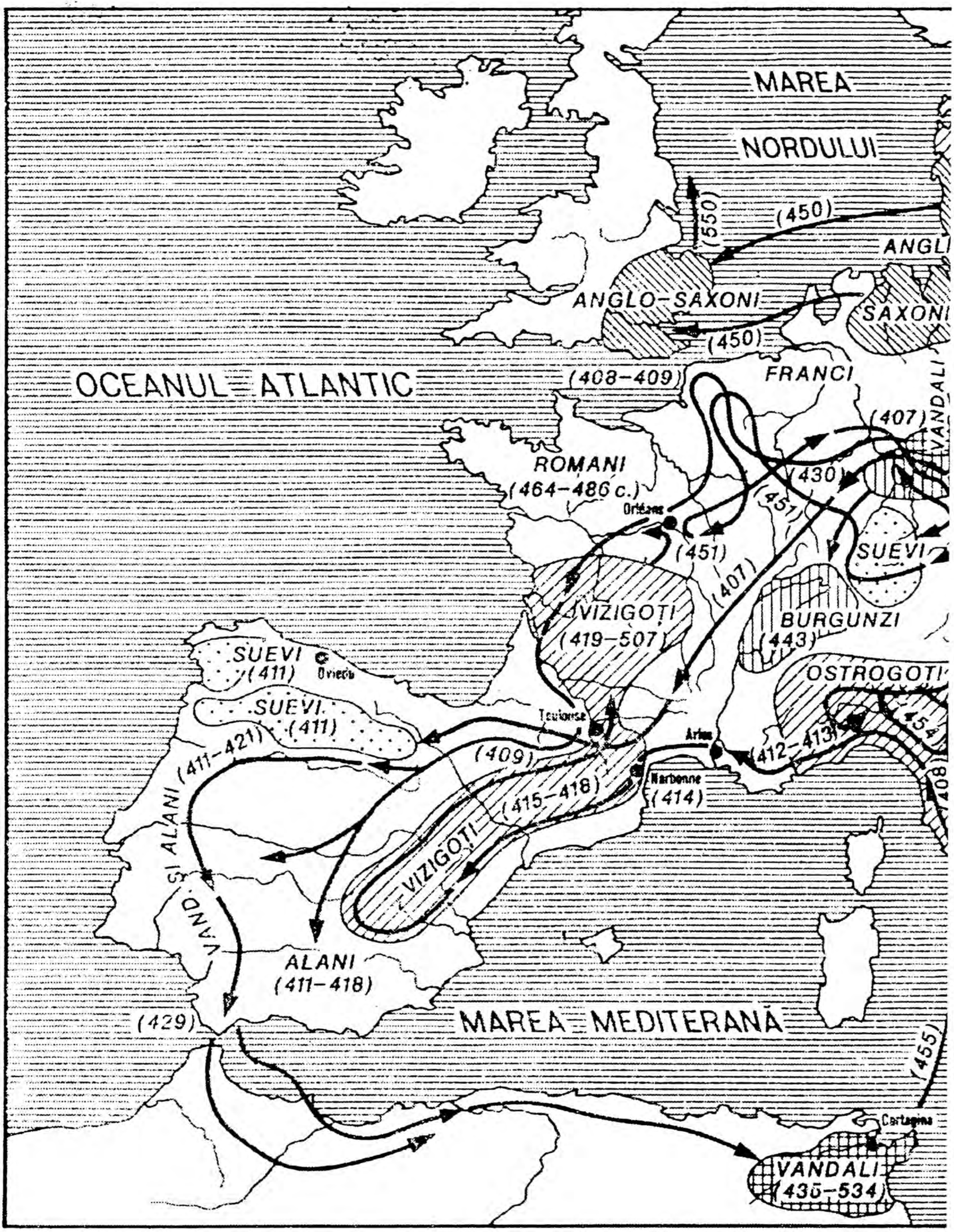

Migrațiile popoarelor

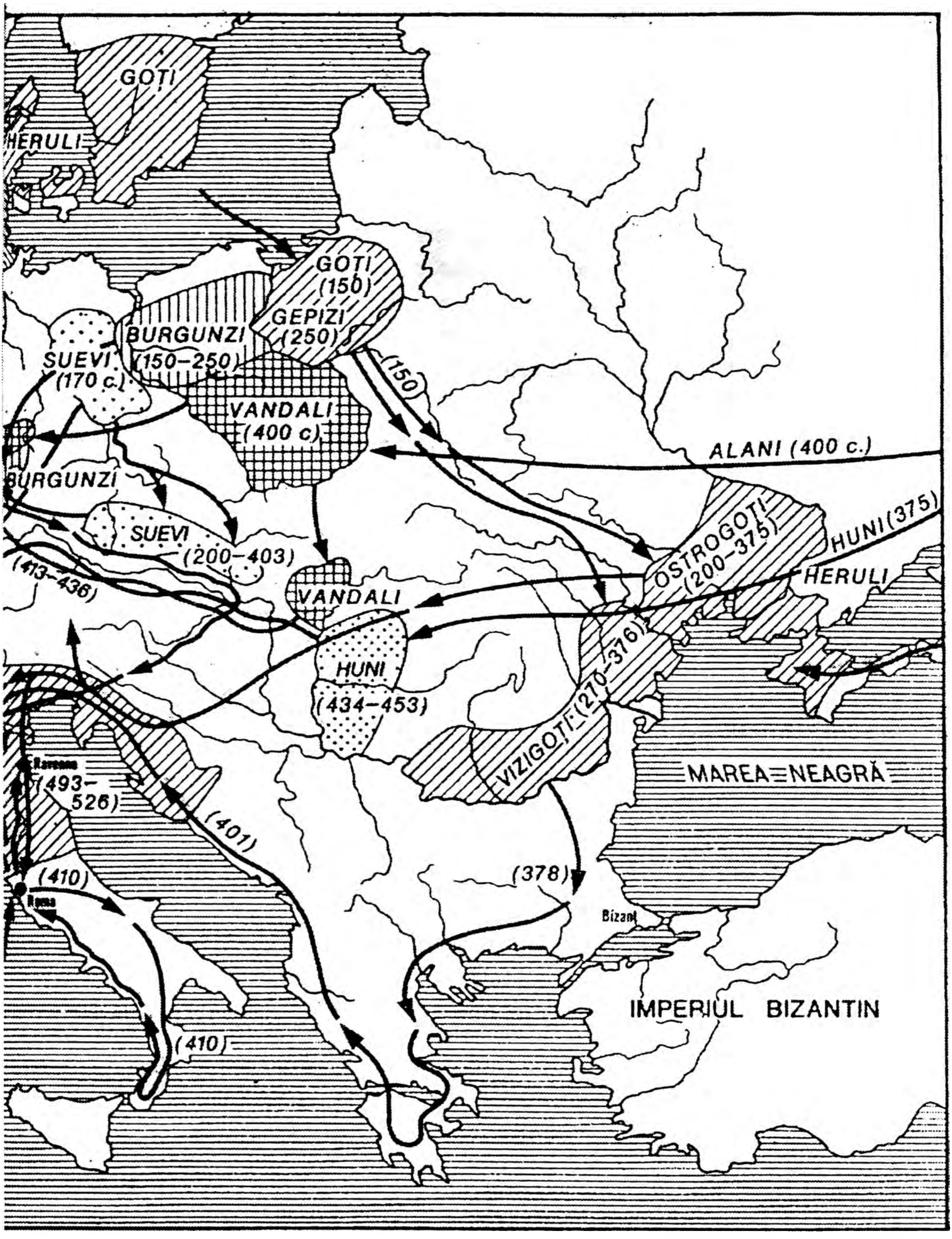

germanice în secolele V și VI

Dealminteri, aristocrația – care și sub regii barbari și–a păstrat (cu excepția Italiei, în sec. VI) în bună parte atât privilegiile cât și bunurile – a suferit incomparabil mai puțin de pe urma invaziilor decât marea masă a populației.

INVAZII ȘI MIGRAȚII BARBARE

Dacă aceste infiltrări și migrații erau lente, continui și din ce în ce mai masive, în schimb armatele năvălitorilor barbari nu erau numeroase. Felul de organizare militară a războinicilor germanici era diferit de cel al romanilor. „Organizarea armatelor barbare se baza pe serviciul tuturor oamenilor în stare a se bate, a se echipa[1] și alimenta, cel puțin pentru o scurtă expediție. Burgunzii și francii au extins acest regim asupra tuturor supușilor lor romani. În epoca migrațiilor repartizarea pe unități militare se făcea fără îndoială pe o bază tribală. Ea a fost apoi bazată pe diviziunile teritoriale. Comandamentul, asigurat la început de șefi ereditari sau de bogații care se aflau în fruntea unui *comitatus* mai important, a trecut în epoca merovingiană la agenții locali ai puterii regale, la conți“ (L. Musset).

Una din cauzele posibile ale migrațiilor a fost o anumită politică de forță inițiată de Imperiul chinez în Asia Centrală. Pe de altă parte, probabil că aceste populații s–au revărsat spre Apus împinse fiind din spate de alte popoare nomade; sau, este posibil ca această masivă deplasare de popoare să se fi datorat tentației oferite de bogatele câmpii occidentale; sau, pur și simplu au migrat fiind atrase de prada pe care și–o puteau procura ușor.

Primele valuri migratorii barbare au avut loc în secolele IV și V; pe uscat, dinspre răsărit cu hunii, alanii, gepizii și goții; din nordul continentului, cu vandalii, suevii și burgunzii; iar pe mare, din Europa Nord–Vestică pe Insulele Britanice, cu anglii, saxonii, jutii și frizonii.

În 375, hunii – popor de rasă turco–mongolică, originar din Asia Centrală – atacă și distrug statul goților stabiliți în Ucraina. Imperiul

---

1 Armamentul diferea de la un popor la altul. Francii (care, la fel ca anglo–saxonii, erau în prevalență pedestrași; numai șefii erau călări) aveau securea de aruncat la distanță, o sabie scurtă cu un singur tăiș; rareori aveau și lance și tot atât de rar scut și coif. Alamanii aveau ca armă caracteristică o sabie lungă. Burgunzii erau singurul popor germanic care foloseau arcul; la fel ca vandalii – care însă aveau și lance și, adeseori, o cuirasă.

roman de Răsărit întreține cu ei relații pașnice și chiar îi ajută (se pare) să se instaleze în Câmpia Panonică (cca 390). Și Imperiul de Apus îi cultivă un timp, ca prieteni și ca auxiliari: Aetius (care fusese ostatec la huni) își asigură ajutorul lor în luptele contra vizigoților, francilor și burgunzilor. Dar după ce își constitue în Panonia un adevărat stat, condus de o aristocrație bogată și dispunând de o forță de șoc deosebit de eficientă[1], hunii se coalizează cu diferite neamuri germanice. Împreună cu acestea, întreprind – sub domnia lui Attila (434–453) – raiduri de jaf urmate de cumplite devastări în Balcani (ajungând până sub zidurile Constantinopolului); apoi în Occident, coborând și în Italia (452), – Roma fiind însă salvată grație intervenției papei Leon I. După ce stăpânise un timp tot teritoriul Germaniei, bazinul dunărean și cel al Donului, regatul hun – după înfrângerea suferită în 451 în Câmpiile Catalaunice, unde armatele romane aveau ca aliați pe vizigoți, franci, ș.a. – s–a destrămat. Grupuri de huni au intrat în serviciul împăratului bizantin, altele au rămas în estul Câmpiei Panonice, altele s–au întors în stepa ucraineană. La numai 30 de ani după moartea lui Attila, numele hunilor dispare din documente.

Alanii, popor iranian nomad, au fost încorporați în hoardele hunilor, după ce aceștia le–au distrus regatul din regiunea Mării Caspice. După 375, bande izolate de alani au trecut în serviciul romanilor, sau vandalilor; altele au trecut în Spania (409). Aetius s–a folosit de ajutorul lor în lupta contra hunilor. (Se pare că în victoria din Câmpiile Catalaunice alanii ar fi avut rolul decisiv).

Și gepizii, popor înrudit cu goții[2], care în sec.V trecând Vistula ajunseseră la Dunăre, au fost încorporați în hoardele hunilor, alături de care au luptat în Câmpiile Catalaunice; după care, s–au instalat pe teritoriul Daciei. Theoderic, împreună cu avarii le ocupă capitala (Sirmium, în Panonia Inferioară) în 448; iar longobarzii îi distrug în 567.

Al doilea mare val de popoare migratoare (secolele V și VI) îi aducea în Occident pe franci, alamani și bavarezi.

Confederația de triburi războinice a alamanilor, așezați între Dunărea de Sus și Rhinul de Mijloc, făcuseră incursiuni ajungând

1 Hunii, luptând călare, erau dotați cu arcuri și săgeți cu vârfuri triunghiulare, cu șa de lemn, lasso și sabie cu tăiș dublu.

2 Despre alte popoare germanice s–a vorbit în capitolul dedicat civilizației și culturii vechilor germani.

până la Milano încă la sfârșitul sec. III; iar în secolul următor fuseseră respinși de trei împărați romani. În secolele IV și V constituiau o unitate politică puternică. Regii franci, îndeosebi Clovis, le-au barat atacurile spre vest; încât alamanilor nu le-a rămas decât să se stabilească pe teritoriul Elveției actuale; o parte sub controlul francilor, o altă parte sub protecția ostrogoților lui Theoderic. La sfârșitul perioadei carolingiene și-au constituit un ducat propriu.

Bavarezii, menționați pentru prima oară în 551, erau deja stabiliți la această dată pe teritoriul Bavariei de azi. Imigraseră aici între 488- 539, ajutați și de longobarzi, rămânând până la sfârșitul sec. VII sub protectoratul francilor; după care, în 788 Carol cel Mare i-a încorporat în regatul său.

În secolele VI și VII, în al treilea val de invazii apar în Occident longobarzii – cel mai devastator dintre popoarele germanice – și avarii, popor turco-mongol originar din stepele Mării Caspice, înrudit cu hunii. Către mijlocul sec. VI, conduși de hanul Baian, avarii se unesc cu longobarzii – după ce un timp rătăciseră pe teritoriul țării noastre – și îi alungă pe gepizii din Panonia (567), distrugându-le regatul și rămânând stăpâni pe teritoriul actualei Ungarii. De aici, pornesc expediții de jaf până în Italia și Turingia; iar în est, până sub zidurile Constantinopolului (610).

Statul avar, bine organizat – avea o capitală nomadă (*ring*), o curte care trimitea și primea solii, bătea monedă proprie, exercita protectorat asupra populației slave – decade după înfrângerea suferită în 790 din partea lui Carol cel Mare. După ce sunt supuși de franci, unele grupuri s-au dispersat prin regiunile din jur, altele au emigrat în zona Caucazului, – pentru ca după 822 numele lor să dispară complet din documente.

După huni și avari, în perioada cuprinsă între secolele VII-XI stepele eurasiatice au revărsat spre Apus alte valuri de popoare nomade sau seminomade turco-mongole: bulgari, khazari, unguri, pecenegi și cumani (iar în sec. XIII, hoardele tătare). În acest timp, din regiunile scandinave invaziile și migrațiile vikingilor, normanzilor și varegilor parcurg lungi itinerarii (vd. *supra*), în toate direcțiile; iar în zonele Mediteranei, bandele de pirați musulmani, sarazinii, jefuiesc regiunile limitrofe.

Bulgarii și khazarii nu s-au aventurat prea departe spre vest.

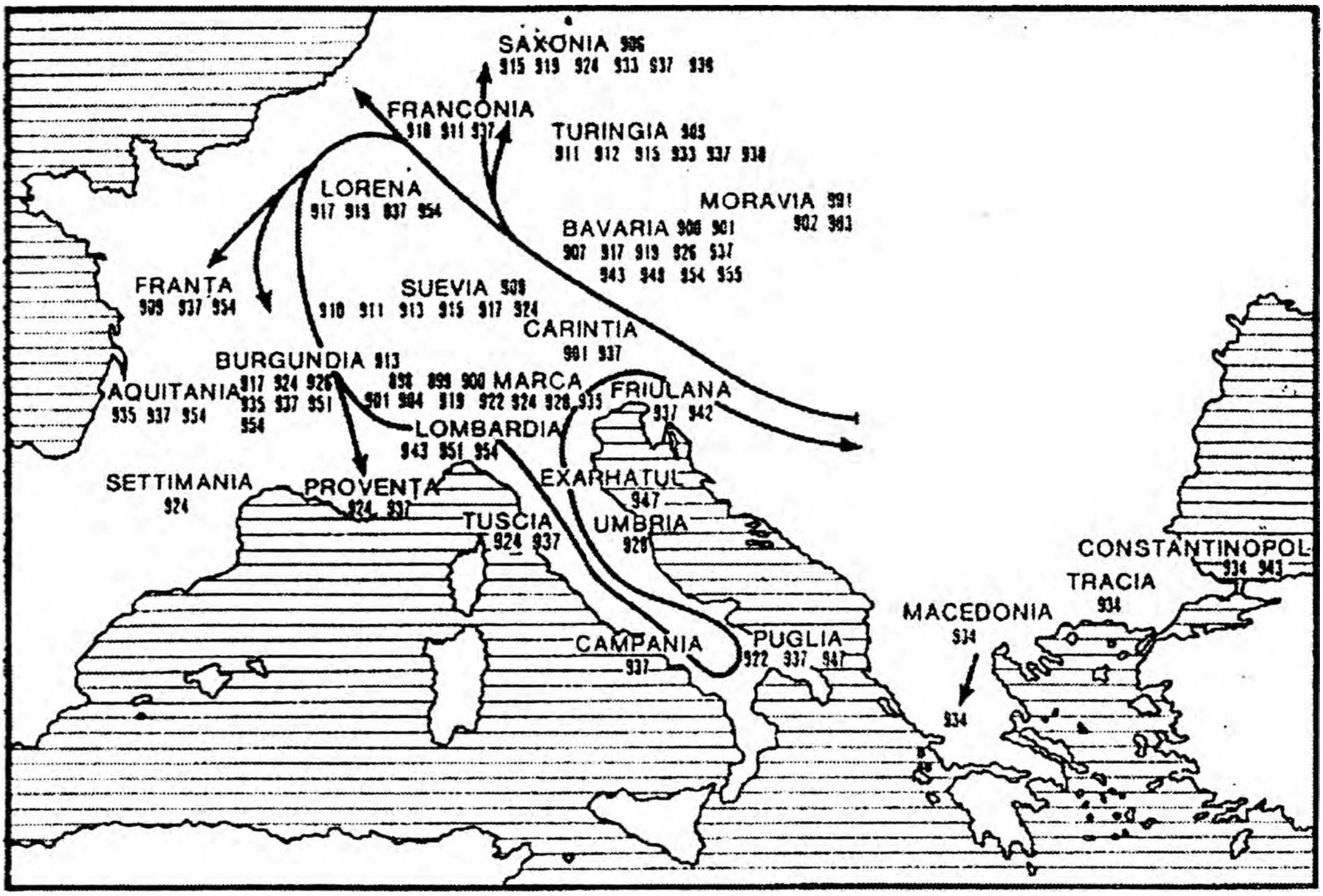

Regiunile și anii în care au avut loc incursiunile ungurilor.

Nici pecenegii și nici cumanii n–au trecut dincolo de Tisa. Triburile bulgarilor – popor înrudit cu hunii – s–au stabilit în regiunea de jos a fluviului Volga și a Donului. Spre sfârșitul sec. VII o ramură s–a îndepărtat spre Balcani, supunând elemente slave de aici și fondând un stat. O altă ramură, din zona superioară a Volgăi, a trecut la islamism (în 922), fondând un stat, care a fost distrus de tătari în 1237.

Khazarii au fondat – în regiunea cuprinsă între Munții Caucaz, Don și fluviul Ural – un stat care a durat trei secole, în diferite rânduri aliindu–se cu Bizanțul contra musulmanilor. Popor atras de viața sedentară și de comerț (întemeind și mari centre comerciale), având o bună organizare administrativă și militară, khazarii au fost singurul popor din istorie care s–a convertit la iudaism. (Mai târziu, o mică parte a trecut la islamism). Regatul khazar, atacat puternic de pecenegi și de ruși a fost distrus în 968 de țarul Sviatoslav al Kievului; iar ultimele sale rămășițe, de o expediție bizantină (1016).

Ungurii, care timp de șase decenii au înspăimântat Europa, își

părăsiseră așezarea originară de pe malul stâng al Volgăi de mijloc[1], au traversat Carpații și s–au stabilit în Panonia, în 895, sub conducerea lui Árpád. De aici, ungurii au făcut – în numai 60 de ani – 33 de incursiuni. După ce expediția pornită contra Imperiului bizantin eșuase (894), ungurii au invadat regiunile din nordul Germaniei (Bremen) și centrul Franței (Orléans), – precum și Italia, din Lombardia până în Apulia (Otranto)[2]. Numai Bavaria fusese călcată și devastată de ei în 11 rânduri, iar Lombardia de 13 ori. Pericolului pe care îl reprezentau invaziile lor însoțite de distrugeri i se datorește, în principal, construirea sutelor de castele, cetăți și fortificații din sudul Germaniei și nordul Italiei, în sec. X.

Înfrângerea decisivă pe care au suferit–o în 955 la Lechfeld (lângă Augsburg) din partea împăratului Otto I a pus capăt incursiunilor lor devastatoare din Occident (incursiuni pe care le–au continuat însă în regiunea balcanică) și i–a determinat să se decidă pentru o viață sedentară; iar în ultimii ani ai sec. X să se creștineze, creându–și și o capitală politică (Székesfehérvár). Pentru Europa Centrală, stabilirea lor în Panonia a avut ca urmare separarea în viitor a slavilor din sud de slavii din nord.

Ultimele valuri (până la apariția hoardelor tătare) de nomazi călăreți au fost cele ale altor două popoare turcice – pecenegii și cumanii.

Primii sunt atestați (către anul 880) în regiunea dintre fluviile Volga și Ural; de aici, încep să migreze spre est (în 889), mai întâi în Ucraina, apoi pe teritoriul țării noastre, ajungând până în Panonia. Aliați – succesiv – cu ungurii, cu bulgarii și cu rușii, pecenegii au constituit obiectivul manevrelor diplomației bizantine, rezistând însă încercărilor Bizanțului de a–i creștina și sedentariza. Învinși de Alexios Commen (1091) și apoi încorporați ca mercenari în armata bizantină, către mijlocul secolului următor pecenegii dispar din istorie.

Cumanii – pe care rușii îi numeau *polovtsi*– erau un popor foarte amestecat. Veniți din Asia Centrală pe la începutul sec. XI, s–au stabilit la est de Carpați, trăind răzleți. Din sec. XIII, după ce invazia mongolă i–a dispersat și distrus, cumanii mai pot fi întâlniți, ca aliați

1 Crescători de vite înainte de a adopta calul, ungurii au intrat aici în contact cu populații iraniene, cu alanii și cu triburi turce, – ca cel al onogurilor, nume de la care derivă cel al ungurilor.

2 Vd. harta de mai sus (și *Ist. universală*, III, sub red. N. A. Sidorova, Buc. 1960).

sau ca mercenari, ai bulgarilor și ungurilor; iar ca sclavi, vânduți din Egipt până în Italia[1].

Prima mențiune precisă a slavilor datează de la începutul sec. VI, când Jordanes îi plasa între Nistru, Dunărea de Jos și Vistula. Se crede însă că, în urmă cu patru secole, așezările lor erau situate mai spre nord, în bazinul superior al Niprului – când, sub numele presupus de *anti*, întreținuseră contacte strânse cu populațiile iranice ale stepei.

Din această regiune de origine expansiunea slavilor începuse în trei direcții: spre nord–est, spre câmpia germano–polonă din vest, și spre sud. În această ultimă direcție, ajunși în zona Balcanilor și în Dobrogea, intră pentru prima oară în contact cu bizantinii. Neorganizați într–un stat, căutând doar terenuri cultivabile și de pășunat, migrația lor a fost pașnică, ajungând până în teritoriile Germaniei de azi[2]. În zona balcanică și în alte regiuni – a Rusiei, a Moraviei, a Boemiei și a Poloniei actuale – așezarea lor a dus la formarea statelor slave[3].

SARAZINII

Nenumăratele incursiuni de jaf și pentru a captura oameni vânduți apoi ca sclavi – incursiuni care apoi au terorizat coastele europene ale Mediteranei Occidentale și Centrale de–a lungul secolelor IX și X – au fost acțiuni necoordonate ale unor bande compozite (de berberi, de spanioli și italieni convertiți la islamism, de levantini provenind din diferite regiuni, etc.), în care arabii ocupau doar câteva posturi de comandă, până în sec. X.

În nordul Africii și mai ales în Spania s–au constituit asociații de marinari–pirați, semiindependente, cu arsenale proprii și a căror pradă erau – la început – navele capturate în larg sau de–a lungul coastelor. (Asemenea bande s–au constituit și în Sicilia, după

---

1 „Rolul lor istoric principal este de a fi blocat definitiv drumul spre sud al Rusiei kieviene; dar ei au avut o oarecare importanță și ca intermediari comerciali între Europa și Asia. Limba cumană a fost limba de afaceri a ținuturilor pontice din sec. XIII și era pe punctul de a deveni, în mâna misionarilor creștini, o limbă scrisă“ (L. Musset).

2 Berlin, Leipzig, Chemnitz, Elba, ș.a., sunt nume slave.

3 Istoria, civilizația și cultura acestora va forma – la fel ca pentru perioada medievală din Franța, Italia, Germania, Anglia și Țările Românești – obiectul unor capitole speciale din volumul următor.

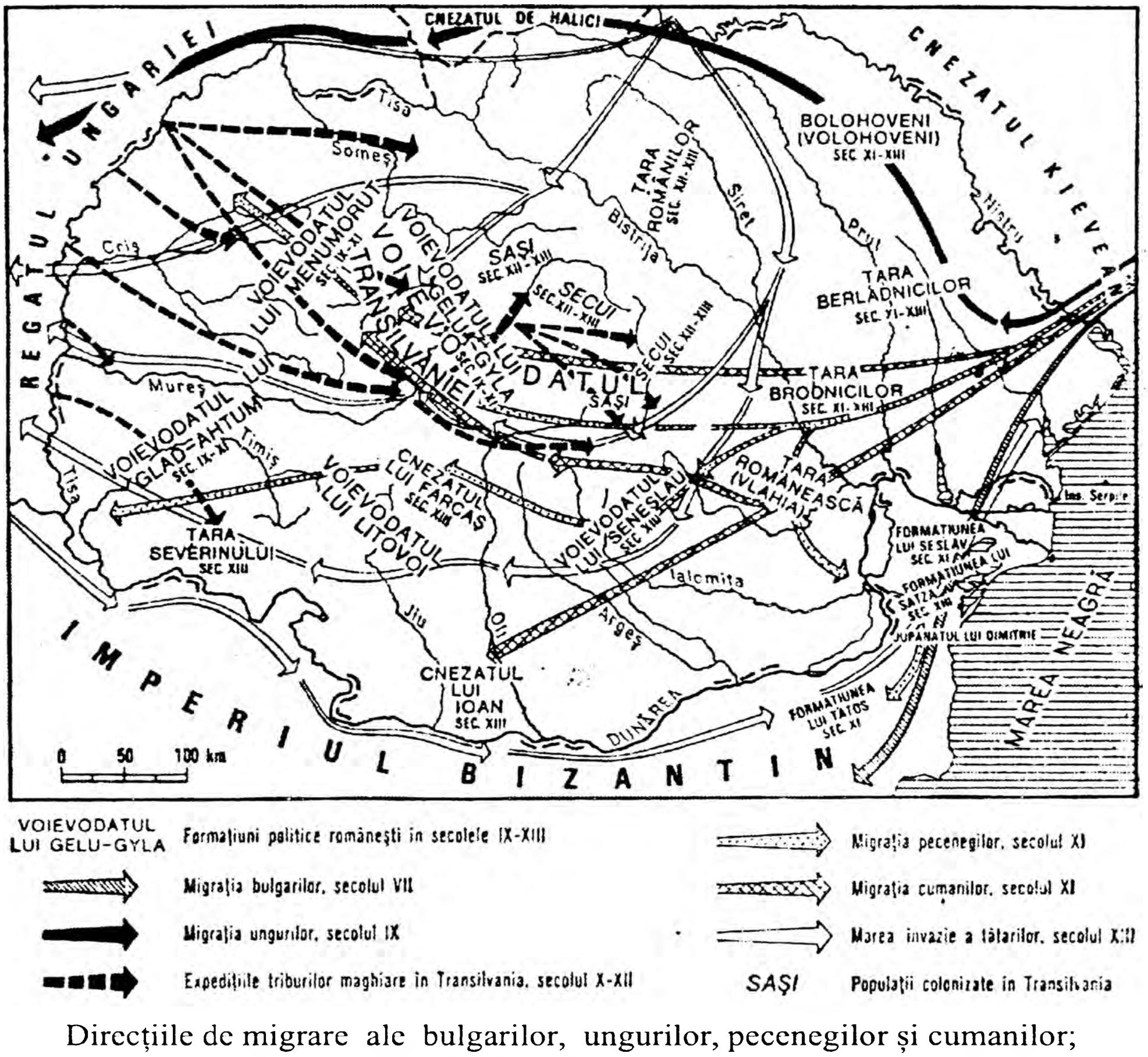

Direcţiile de migrare ale bulgarilor, ungurilor, pecenegilor şi cumanilor; marea invazie a tătarilor.

cucerirea insulei de către musulmani în 827, şi în insulele Baleare, către 902). Pe uscat, incursiunile piraţilor sarazini au început[1] încă din primii ani ai sec. IX. După cucerirea de către musulmani a Cretei şi a Siciliei, piraţii sarazini îşi stabilesc baze – pentru a-şi depozita prada înainte de a o transporta la bazele lor din Spania – pe teritoriul ţărilor creştine[2].

În 846, o bandă de sarazini debarcă la Ostia, intră în Roma şi jefuieşte bazilicele S. Pietro şi S. Paolo-fuori-le-Mura. Prima ex-

1 În incursiunea din 806 în insula Pantelleria sarazinii capturează 60 de călugări, pe care îi vând în Spania ca sclavi. Raidurile se repetă – în 808, 810, 813, etc. – în alte regiuni de pe coasta Mării Tireniene. Cele mai des prădate sunt insulele Corsica şi Sardinia – care în sec. IX erau „ţări ale nimănui".

2 În sudul Italiei, primele bande de sarazini apar – în solda ducelui de Napoli – între 834–889. În 890 ocupă Taranto, iar în 841 cuceresc Bari. Contra lor, ducele de Benevento cheamă în ajutor ... piraţi sarazini din Creta!

pediție a francilor în Italia Meridională distruge garnizoana piraților din Benevento (847), – în timp ce papa Leon IV, pentru a apăra Roma restaurează Zidul Aurelian. Ofensiva continuă: trupele bizantine recuceresc orașul Bari (după o dominație sarazină de 30 de ani) și puternica garnizoană a piraților din Taranto (880). Pirații se concentrează atunci în regiunea Campania – unde găsesc și complicități în mediul local: orașele comerciale se înțeleg cu ei pentru a–și asigura interesele. În interiorul Peninsulei, mănăstirile în special sunt ținta jafurilor și distrugerilor. În 883, celebra mănăstire Montecassino este jefuită, iar călugării masacrați. Un grup de pirați sarazini se instalează în regiunea Abruzzo. Alte grupuri trec din Marea Tireniană în Marea Adriatică, ajungând până în valea Padului.

După ce trupele bizantine îi alungă din sudul Italiei (855), sarazinii se retrag spre nord, pe coasta tireniană dintre Napoli și Genova, fondând o bază foarte puternică la Fraxinetum, în Provence. În bazinul Mării Tireniene teroarea sarazină continuă până în sec. XI, când normanzii vor cuceri Sicilia. – În Provence (unde raidurile piraților începuseră către 840), baza din Fraxinetum, din golful Saint–Tropez, le–a asigurat sarazinilor – timp de mai bine de un secol – controlul Alpilor și al Piemontului Septentrional. Abia în 973, acțiunea conjugală a armatelor a trei conți din regiune a dus la desființarea bazei din Fraxinetum și la alungarea sarazinilor din zona Alpilor. În Provence, însă, raidurile lor de jaf și capturări de călugări și pelerini, vânduți apoi ca sclavi, au continuat până în 1197. Bande izolate de sarazini sunt semnalate în această regiune până în sec. XIII.

URMĂRILE INVAZIILOR ȘI MIGRAȚIILOR

Acțiunea invaziilor, aportul barbarilor, influența migrațiilor, –într–un cuvânt: urmările lor – au fost diferite, variind de la un popor migrator la altul; în primul rând, în funcție de gradul lor de civilizație și de receptivitatea lor la procesul civilizatoric și cultural. Cu toată această varietate de situații regionale, câteva aspecte generale pot fi remarcate.

Informațiile privind urmările migrațiilor asupra vieții rurale lipsesc. Oricum, cel puțin în unele cazuri armatele barbare au putut găsi o primire neostilă (dacă nu chiar de–a dreptul un sprijin, de un fel sau altul) din partea unor elemente nemulțumite de starea lor, de

sclavi sau de țărani mizeri. Asupra vieții urbane, urmările migrațiilor n–au fost – în mod esențial – categoric nocive[1]. Decadența orașelor s–a agravat, evident; dar ea începuse demult: monumentele erau în ruină, activitatea comercială era aproape inexistentă, clasa conducătoare se retrăsese pe domeniile ei, autonomia municipală dispăruse de când guvernul imperial pusese orașele sub tutela unui comisar guvernamental (*defensor civitatis*), iar finanțele, în grija unui controlor (*curator*).

În general, cadrul urban antic era respectat. Majoritatea populației migratoare se instala la țară. Regatele popoarelor germanice își alegeau o reședință urbană, dar alta decât un fost oraș de reședință imperială: vizigoții – Bordeaux, Toulouse, Narbonne, Barcelona sau Toledo; burgunzii – Geneva și Lyon; suevii – Braga; francii – Tournai și, sub Clovis, Paris[2]. Pentru a se proteja împotriva incursiunilor barbare orașele se fortifică cu bastioane, șanțuri și ziduri de apărare. Puterea efectivă trecuse în mâna regelui barbar, – dar acesta se considera doar un delegat al împăratului roman de la Constantinopol. După ce l–a detronat pe Romulus Augustulus, Odoacru a trimis insignele imperiale la Bizanț. Iar în sec. VI, regele burgunzilor îi scrie împăratului Anastasios I: „Sunt ca un rege pentru supușii mei, dar eu nu sunt decât soldatul vostru". Barbarii țineau foarte mult să facă parte integrantă din lumea civilizată romană.

Marile migrații au grăbit procesul de dezagregare politică, în urma căruia slăbiciunea puterilor centrale a făcut ca un număr mic de persoane curajoase să se folosească de împrejurări și să–și asume conducerea unui oraș sau unei regiuni. Cei ce exercitau puterea în orașe și cei ce controlau satele – în primul rând episcopii – se bucură acum de un mare prestigiu pe plan local, prin atribuțiile militare pe care le capătă, sau prin capacitatea lor de apărători și de organizatori ai vieții orașului. Pe de altă parte, amenințările continui au provocat un oarecare dinamism în lumea occidentală, revitalizând–o. Iar pe plan economic, activitatea unor popoare ca vikingii sau varegii a dezvoltat și intensificat relațiile comerciale.

Aportul barbarilor germanici în tehnologie a fost important; nu numai în orfevrerie – unde au introdus tehnici noi, de mare finețe –

1 Este vorba de procesul migrației, iar nu de primul moment de șoc, de actul militar al invaziei. Și este vorba în primul rând de popoarele barbare germanice, iar nu de incursiunile brutale de jaf ale unor popoare de nomazi, ca hunii sau ungurii.

2 Ostrogoții au fost singurii care și–au stabilit curtea regală într–un oraș care fusese oraș de reședință imperială – Ravenna.

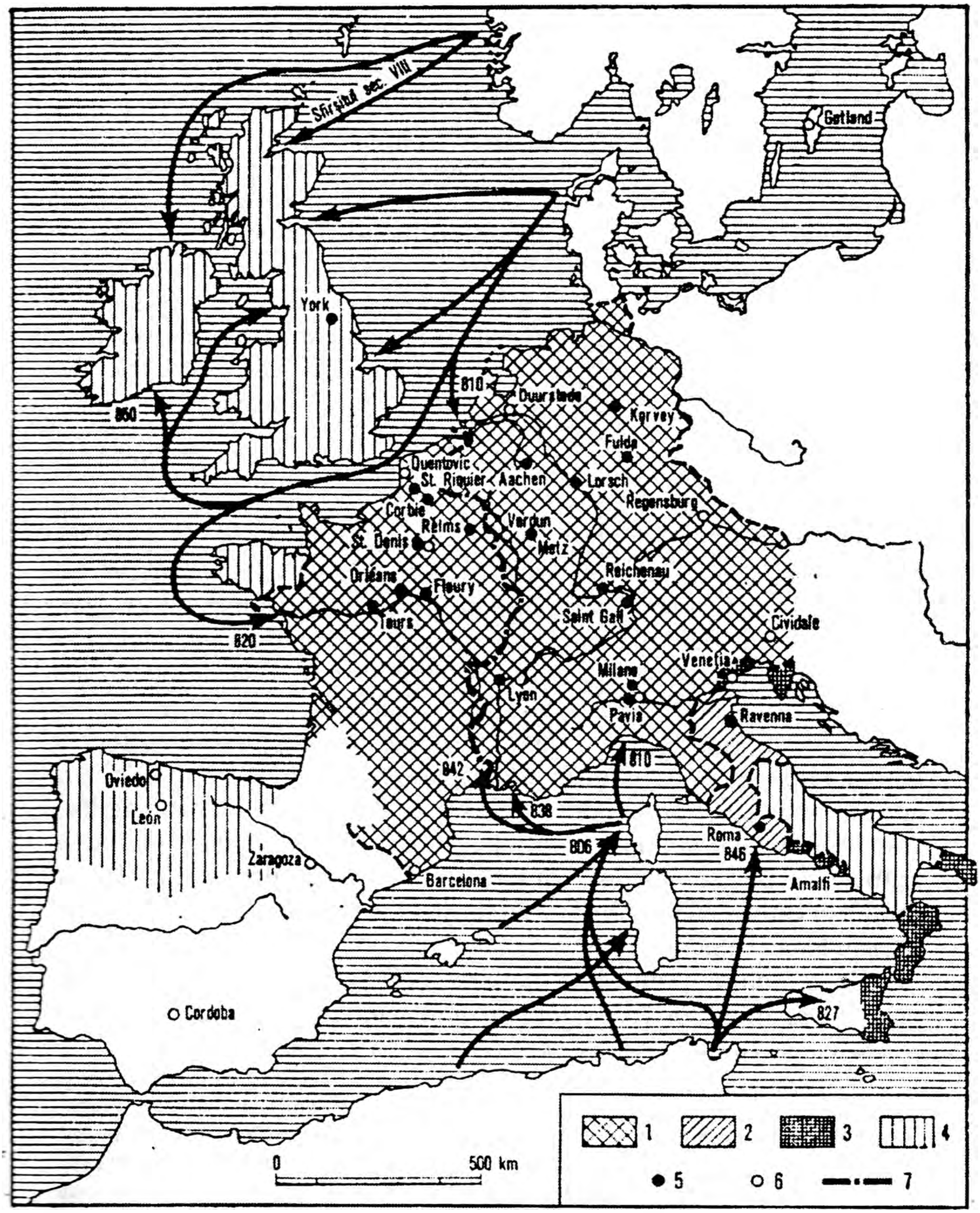

Europa occidentală în prima jumătate a secolului IX.
1. Imperiul carolingian. 2. Statul pontifical. 3. Posesiuni bizantine.
4. Alte regiuni creștine. 5. Centre principale de cultură.
6. Centre principale de schimb ale marelui comerț.
7. Frontiera orientală a „Franciei occidentale", după împărțirea din 843.

ci și în metalurgie, în special în armurărie[1]. În domeniul artei, introducând în Europa elemente orientale, din arta stepelor de influență iraniană, s–au afirmat în artele decorative, cu o marcată notă de originalitate. În viața intelectuală, aportul popoarelor germanice din epoca migrațiilor (singurele care pot fi aduse în discuție) s–a remarcat prin cultivarea tradițiilor antice, prin preocupările și, sporadic, prin contribuția unor aristocrați sau regi (vizigoți, saxoni, vandali; vd. *supra*). Regatele francilor, longobarzilor, ostrogoților și vizigoților au cunoscut o viață intelectuală (la un nivel general foarte modest, desigur) prin interesul manifestat față de cultura antică.

Contribuții originale, popoarele germanice au adus prin creația runelor – deși această scriere a fost, din punct de vedere practic, de importanță minimă – și prin opera lui Wulfila. Abia mai târziu, după anul 800, ecourile epocii invaziilor și migrațiilor se percep în episoadele, în toponimele și personajele istorice sau semilegendare din cântecele eroice[2].

În domeniul dreptului și în cel al instituțiilor juridice, codurile redactate sub dominația barbară (*Breviarul lui Alaric, Edictul lui Theoderic*, ș.a.) au la bază nu dreptul clasic roman – așa cum acesta va fi codificat de Iustinian, – ci practica juridică provincială. Și legile germanice, redactate în limba latină (*Legea salică, Edictul lui Rothari, Codul lui Euric*, ș.a.), păstrează numeroase elemente de drept roman. Aceste cele mai vechi texte juridice arată că dreptul barbar impune – ca o contribuție originală – normele pe care le–am amintit mai sus (procedura exclusiv orală, personalitatea legilor, responsabilitatea solidară a familiei, compensația în bani pentru o crimă sau pentru leziuni corporale, rolul ordaliilor, etc.); dar și asupra acestora, ideile romane cu timpul au prevalat și le–au modificat sau le–au înlocuit.

Ca structură politică și administrativă, statele barbarilor din primul val migrator (ostrogot, vizigot, vandal, burgund) păstrează

---

1 Barbarii „au adus și pus la punct tot felul de tehnici, remarcabile ca ingeniozitate și eficacitate, în materie de aliaj, călire, forjat, sudură etc. Ei au știut să fabrice, pentru tăișul săbiilor sau securilor lor, oțeluri speciale care au rămas neegalate până în sec. XIX, infinit superioare celor produse în serie de manufacturile Imperiului târziu; săbii ale căror miez este făcut din opt benzi torsadate, răsucite, repliate, apoi sudate între ele, al căror tăiș este aplicat prin sudură – și totul având o grosime de numai 5 milimetri!“ (cf. L. Musset).

2 *Hildebrandslied* și *Nibelungenlied* în Germania; *Widsith* și *Deor* la anglo–saxoni; *Edda* și *Völsungasaga* la nordicii norvegieni și islandezi – în care apar și numele lui Attila, Theoderic, Odoacru, Alboin, Ermanaric, ș.a.; sau toponime, ca: Nipru, Carpați, etc.

unele funcții din cancelaria sau din mecanismul organizatoric al Imperiului roman (*magister officiorum, quaestor palatii*, prefecții pretoriului, vicari, guvernatori de provincii). Statele barbare formate în secolele V–VII (al francilor, al longobarzilor) introduc în majoritate funcții de înalți demnitari de origine germanică, sau funcții imitate după ierarhia bizantină a exarhatului din Ravenna. În regatul goților, o importanță deosebită o capătă conții orașelor[1]; în timp ce ducii – a căror autoritate are un caracter eminamente militar – devin, progresiv, autorități civile, cu atribuții de guvernatori de provincie.

De menționat că regii sau șefii militari supremi ai popoarelor barbare, îndeosebi germanice, n–au îndrăznit niciodată să uzurpe titlul imperial. Dorința lor vie era să facă parte integrantă din lumea civilizată a Imperiului roman. – Dar o barieră în calea fuziunii lor cu moștenitorii acestei civilizații o constituia religia.Barbarii creștinați optaseră (cu excepția francilor) pentru arianism, când în Occident religia dominantă și oficială era creștinismul roman, catolic; or, acest fapt a generat o rezistență de natură religioasă a populației romane față de noii stăpâni (cf. Ed. Perroy).

Cu toate aceste urmări – care pot fi considerate pozitive –, înregistrate după invaziile și migrațiile popoarelor barbare, bilanțul lor global a fost negativ. Căci aceste invazii și migrații au favorizat dezintegrarea rapidă a civilizației și culturii romane din Occident. În cele din urmă, aceste popoare migratorii au întemeiat în Evul Mediu timpuriu câteva state, nu numai durabile, ci și importante pentru viitorul civilizației europene: vizigoții în Spania, anglo–saxonii în Britania, vikingii în zona scandinavă, normanzii în Sicilia, slavii în răsăritul și sud–estul european; iar francii, pe un teritoriu vast care, în afară de vechea Gallia romană, va cuprinde și zone foarte întinse din Germania și Italia.

IMPERIUL CAROLINGIAN

Acest stat al francilor, care sub Carol cel Mare a atins perioada sa de maximă prosperitate și extensiune teritorială, a însemnat – după ruina lăsată de invazii – prima acțiune de redresare, de organizare statală complexă, – politică, economică, administrativă, socială și culturală. A fost primul moment de durată cu consecințe decisive asupra constituirii structurilor Evului Mediu occidental, a

1 Titlu derivat din ierarhia militară a Imperiului târziu; la fel ca cel de conte al orașelor (*comes civitatis*).

Imperiul lui Carol cel Mare.

Statuia lui Carol cel Mare, din biserica Sf. Ioan din Münster. Sec. IX.

civilizației și culturii medievale, stabilind modelele normative ale tuturor instituțiilor guvernamentale, juridice și sociale.

La mijlocul secolului al VIII–lea, singurele regate barbare care se menținuseră pe teritoriul occidental al Imperiului roman erau cele ale francilor și longobarzilor. În Italia, regii longobarzi visau să unifice Peninsula sub sceptrul lor; dar în 774 Carol cel Mare trece Alpii, îl învinge pe regele Desideriu, asediază și ocupă capitala Pavia, proclamându–se „Rex francorum et longobardorum“[1]. Carol (742–814), care fusese chemat în Italia de papa Adrian I, după ce îl face prizonier pe Desideriu își impune suzeranitatea și asupra du-

1 Pepin cel Scurt își împărțise regatul celor doi fii Carol și Carloman; primului îi reveni Austrasia, Neustria și Aquitania Occidentală; lui Carloman – Burgundia, Provence, Aquitania Orientală, Gothia, Alamania, Turingia și Hessa. Murind Carloman (771), Carol rămase singur stăpân și pe provinciile fratelui său.

catelor longobarde din Spoleto și Benevento. În același an Carol confirmă „donația" făcută de tatăl său, prin care regele franc atribuia papei o mare parte din teritoriul Italiei.

Primei expediții în Italia i–au urmat alte trei (în 776, 780 și 786). În 778, profitând de rivalitățile emirilor din Spania, Carol intervine și ocupă Pamplona; asediază Zaragoza, dar fără rezultat[1]. Pentru a–și apăra regatul contra arabilor Carol creează „Marca Hispania". Mai târziu, va cuceri insulele Baleare (799) și Barcelona (801). – În răsărit, războaiele s–au prelungit timp de 30 de ani (768–799). Repetate și de lungă durată au fost expedițiile contra saxonilor – începute în 772 și încheiate în 785, după ce Carol reprimase sângeros o răscoală (sugrumând 4500 de saxoni) și, la sfârșit, obligându–i să se creștineze. Au urmat alte expediții victorioase: contra bavarezilor (787), contra avarilor în 791 (dar învinși definitiv în 804), contra piraților sarazini din Corsica și Sardinia; iar în nord, contra normanzilor și danezilor.

În anul 800 Carol a fost încoronat ca împărat în bazilica Sf. Petru din Roma; o concluzie logică a acțiunilor sale de protector al Bisericii și al papalității. Pentru a obține recunoașterea oficială a Sacrului Imperiu Roman din Occident[2], Carol a început negocieri cu Bizanțul; iar pentru a o intimida pe împărăteasa Irena și pe succesorul ei Nikephor I, s–a aliat cu Harun al–Rașid, califul din Bagdad – relații care au stat la originea protectoratului franc asupra Palestinei, (califul i–a trimis și cheile Sf. Mormânt), unde Carol a fondat mănăstiri și un spital pentru pelerini. – În ultimii ani Carol încredințează fiilor săi conducerea campaniilor contra boemilor și suabilor (805–806). În septembrie 813 îl încoronează ca împărat pe singurul său fiu legitim supraviețuitor, Ludovic.

De o constituție fizică robustă[3], dotat cu o inteligență vie, cu o

---

1 În retragere, în trecătorile Pirineilor ariergarda este atacată și masacrată de basci. Episodul acestei înfrângeri formează subiectul celebrei epopei *Cântecul lui Roland*.

2 Care va dura, oficial, timp de o mie de ani; va fi abolit de Napoleon în 1801.

3 La deschiderea sarcofagului său, în 1861, măsurătoarea scheletului a confirmat înălțimea de 1,92 cm. (Cf. H. von Fichtenau). Biograful său Eginhard – care, în general, își idealizează personajul, prezentându–l ca un model al tuturor virtuților –furnizează nenumărate amănunte; se căsătorise de cinci ori, avusese patru concubine și o mulțime de copii, legitimi și bastarzi (se cunosc numele a 20); era foarte locvace, lacom la mâncare (nu însă și la băutură) și disprețuia veșmintele luxoase; era un pasionat și foarte priceput călăreț, vânător și înotător. Vorbea curent latinește, avea un mare respect pentru oamenii învățați, dar nu știa bine scrie și citi. – Ultimul amănunt este cel puțin discutabil, fiind vorba de o personalitate care a inițiat și promovat activități culturale de o importanță capitală.

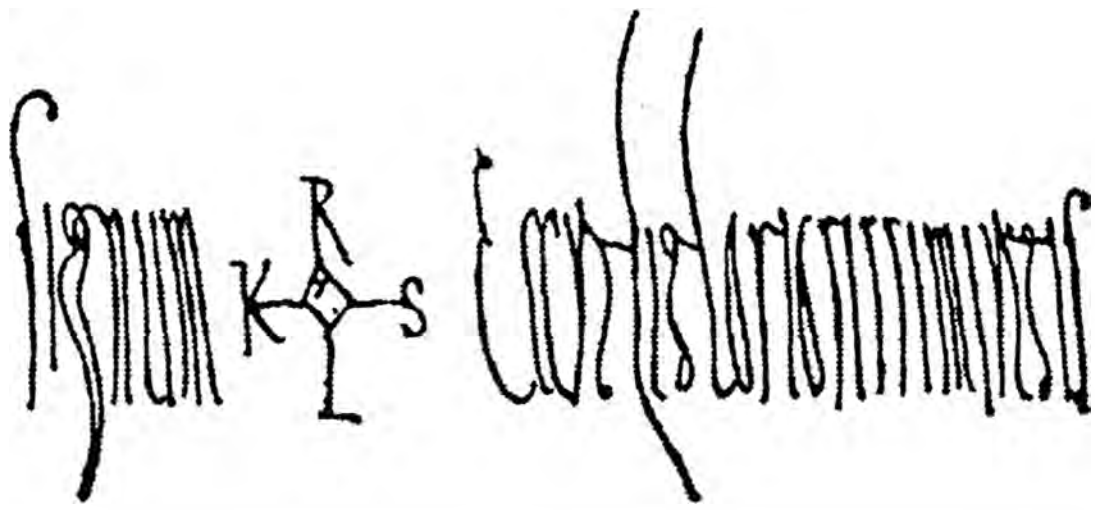

Semnătura autografă a lui Carol cel Mare.

fire religioasă și cu un mare respect pentru cultură (intensa activitate intelectuală de la curtea sa a rămas în istoria culturii cu denumirea – omagială – de „renaștere carolingiană"), Carol a fost mai întâi un excelent administrator; fără să creeze în acest domeniu instituții noi, dar completându–le pe cele anterioare și asigurându–le buna funcționare. Lui i se datorește, de asemenea, și un mare progres al învățământului, literelor și artelor[1].

În denumirea de „Sacrul Imperiu Roman din Occident" –denumire voită de Carol cel Mare – termenul „sacru" apare pentru a sublinia că împăratului coroana îi fusese dată de reprezentantul lui Hristos pe pământ, de urmașul Sf. Petru, de papă; iar prin cuvântul „roman" se promitea că această tradiție a Romei mereu vie, urma să capete o nouă strălucire[2]. Proclamarea Imperiului Roman din Occident (cu implicitele sale pretenții hegemonice) a provocat puternicile proteste ale Bizanțului – care abia în 812 va recunoaște noul imperiu.

În realitate, acesta nu era un organism unitar și compact (nici măcar cât fusese Imperiul roman), – ci un conglomerat de teritorii reunite sub un singur sceptru și lipsit de solide structuri statale. Era un stat franc, în care francii erau poporul privilegiat – și cel mai legat de dinastie. Dar Imperiul carolingian „reprezintă momentul central al unei evoluții istorice complexe" (cum remarcă R. Manselli), când un om de stat excepțional este convins că mai multe regate pot rămâne unite; că diferențele, fizionomiile, caracteristice acestor popoare, pot fi depășite – după exemplul politic și militar al Romei antice, și cel al autorității religioase a papalității; exemple

1 Aceste aspecte culturale vor fi tratate în volumul următor.

2 De fapt, denumirea oficială a Imperiului carolingian era cea de *Imperium Romanum*, – devenită, odată cu Otto I, *Sacrum Imperium Romanum*. Mai târziu, denumirea adoptată a fost de *Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană*; denumire care, deși era o flagrantă *contradictio in adjecto*, a supraviețuit timp de secole.

care realizează, fiecare în felul său, această unificare. Idealul universalist al Imperiului roman și al Bisericii era și idealul Imperiului carolingian. Pentru Imperiu, la fel ca pentru Biserică, toți supușii sunt egali, indiferent de ce neam ar fi. Cu ajutorul Bisericii, această „civilizație carolingiană", unitară și mai ales aspirând să devină unificatoare, a devenit posibilă.

Odată cu Imperiul carolingian se schițează – într–o formă încă embrionară, dar cu caracteristici clare – ceea ce va deveni civilizația și cultura europeană. În practica de guvernare, ultimele elemente romane vor fi abandonate. Începând din ultimele decenii ale sec. VIII, după ce Spania fusese cucerită de arabi, iar Italia fusese în cele din urmă ocupată de longobarzi, civilizația occidentală nu va mai privi spre Mediterana, ale cărei coaste deveniseră nesigure și amenințătoare. „Centrul de greutate s–a mutat în nord. Europa occidentală a fost astfel redusă să trăiască din propriile sale resurse, sărace. Din acest fapt a derivat, în mod inevitabil, afirmarea unei noi ordini economice și sociale, bazată pe pământuri și pe resursele agricole" (Geoffrey Barraclough). Perioada carolingiană a fost epoca zorilor feudalismului – și totodată perioada primelor manifestări ale unei „solidarități naționale" a primelor afirmări a particularităților proprii, a „personalității culturale" a unui popor[1].

Astfel,prin civilizația unitară pe care Imperiul carolingian a reușit să o creeze și să o impună, s–a realizat o certă unitate și în domeniul cultural: o cultură europeană. Europa occidentală era latină prin limbă și creștină prin credință. Popoarele însumate în Imperiul carolingian, cu toate adversitățile și deosebirile de limbă dintre ele, au început – și vor continua în următoarele secole – un dialog între oamenii de cultură, care își vor comunica ideile în spiritul respectului reciproc; un dialog purtat într–o limbă comună, în limba latină, – apoi în diverse limbi naționale. Deasupra tradițiilor artistice locale, a personalității diferiților filosofi, a aporturilor oamenilor de știință din diverse țări sau regiuni, se va naște în curând un stil unitar: în scrierea carolingiană, în arhitectura romanică (mai târziu, și gotică), în pictură și sculptură, în viața

1 În curând, chiar și Conciliul din Tours (813) va recomanda preoților să țină predicile în respectivele limbi romanice sau germanice, pentru a putea fi înțeleși de popor. – În 842, Carol cel Pleșuv și Ludovic Germanicul depun jurământ, împreună cu războinicii lor, să se ajute reciproc contra lui Lothar; Carol cu războinicii săi depun jurământul în protofranceză, iar Ludovic și ai săi, în limba germană.

intelectuală, în filosofie, în gândirea științifică, – totul concurând spre o cultură europeană (la acea dată, numai occidentală). „În această unitate europeană stă adevărata și cea mai înaltă măreție a lui Carol cel Mare“; care poate fi considerat „nu regele marilor cuceriri, nu suveranul marelui imperiu, ci părintele civilizației europene“ (R. Manselli).

Împăratul Carol cel Mare. Statuie din bronz, sec. VIII. Muzeul Louvre, Paris.

Dar Imperiul carolingian era – după formula lui Robert Lopez – „un uriaș cu picioare de lut“.

Dezmembrarea Imperiului era aproape inevitabilă: era în tradiția regilor merovingieni să-și împartă regatul fiilor lor. Carol cel Mare însuși ar fi procedat la fel dacă nu i-ar fi rămas în viață doar un singur fiu. Ceea ce n-a făcut însă tatăl, o va face fiul său Ludovic. El, mai întâi, refuză titlul părintelui său de „Rex francorum et longobardorum“, dorind să rămână numai cu cel de împărat. Pentru a-și afirma (și asigura) și mai mult puterea, în 824 decretează ca alegerea unui nou papă să fie condiționată și sancționată de un prealabil jurământ de fidelitate față de împărat al candidatului la scaunul papal. Visul de grandoare universalistă se manifestă și la curtea sa: unul din fii, Carol cel Pleșuv, se îmbrăca într-un costum de împărat bizantin. Și nu îi displăcea când contemporanii vedeau în Imperiu o adevărată *Respublica christiana* viitoare, cuprinzând Europa întreagă.

Dar lipsa de prestigiu și de putere efectivă a împăratului a făcut ca el să nu poată stăpâni tendințele centrifuge ale nobililor franci.

Rebeliunile acestora începuseră încă din 785 – cu încercarea de asasinare a împăratului – și au continuat tot secolul al IX-lea.

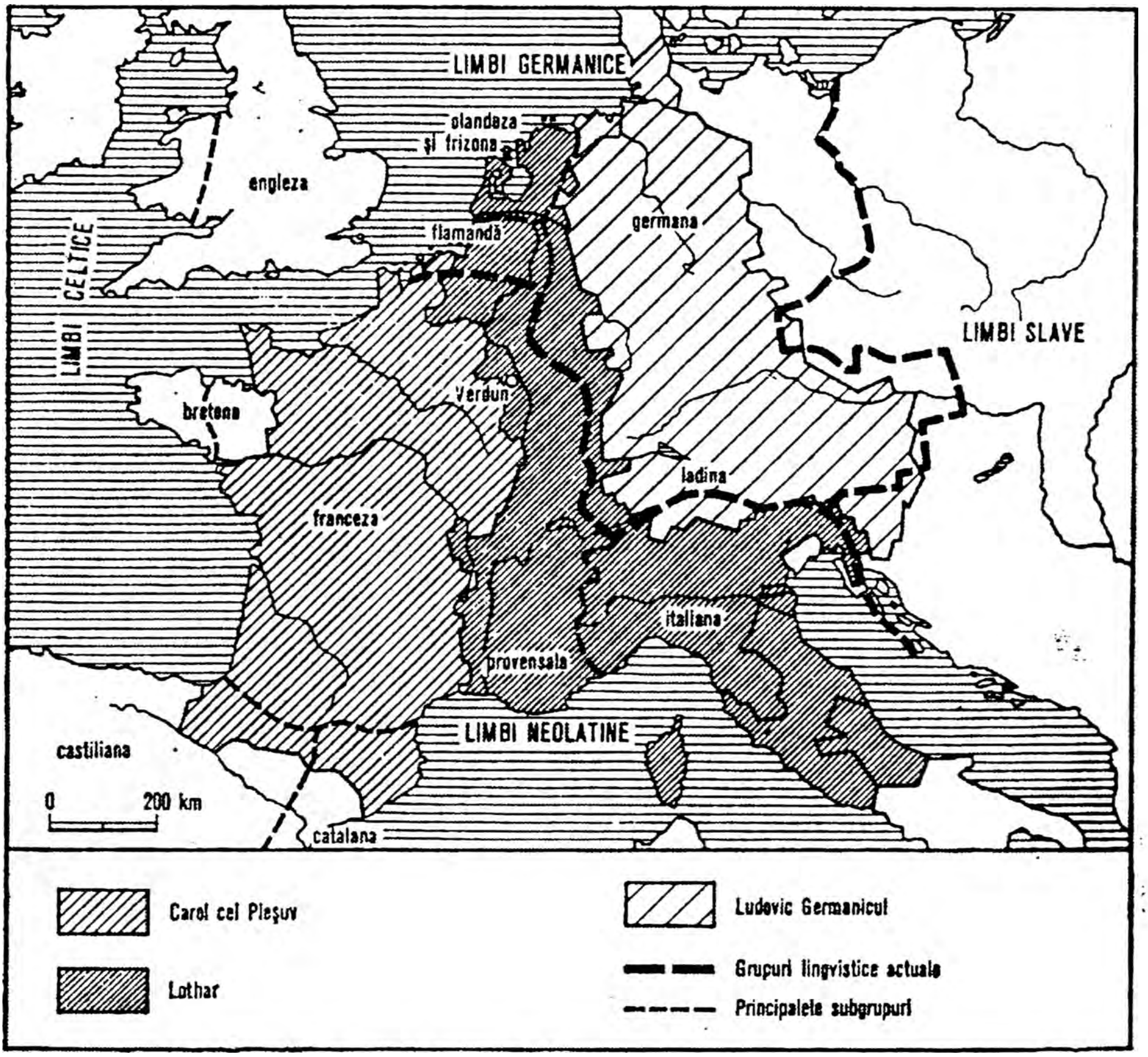

Împărțirea de la Verdun (843) și grupurile lingvistice.

Ludovic n–a făcut decât să întrețină și să sporească această stare de ostilitate. După moartea sa, prin tratatul de la Verdun[1] (843) Imperiul a fost împărțit între cei trei fii: Carol cel Pleșuv primi provinciile franceze (partea occidentală a fostului Imperiu carolingian), regele Ludovic Germanicul – regiunile răsăritene, germane, iar Lothar, regele Italiei, teritoriile de mijloc (Țările de Jos, Alsacia și Lorena, Provence, Elveția și Italia până la Roma). Totodată, lui Lothar i s–au lăsat cele două capitale, Roma și Aquisgrana (Aachen), împreună cu titlul imperial. Regiunile cele mai compacte

1 S–ar putea crede că Tratatul de la Verdun ar marca (într–un mod mai hotărât decât o făcuse Conciliul din Tours, când recomandase clerului să predice în limbile popoarelor) momentul de început al națiunilor. (Separarea politică fiind atunci consfințită prin redactarea textului tratatului în două limbi deosebite, romanică și germanică). În realitate, este clar că aici criteriul de națiune n–a jucat nici un rol. Textul bilingv al tratatului a fost redactat din motive accidentale și tranzitorii.

pe care și le rezervaseră ceilalți frați vor deveni nucleul Franței și Germaniei de mai târziu. Poporul franc se diviza acum în două națiuni diferite, vorbind două limbi diferite. Și în timp ce aceste două regate, anexând treptat provincii limitrofe, vor rezista transformărilor de mai târziu păstrându–și o relativă unitate politică, regatul lui Lothar – tăiat în două de lanțul Alpilor și însumând populații care nu puteau comunica între ele printr–o limbă comună – se va dezagrega repede în mai multe mici state. După moartea fiului său Ludovic II (875), titlul imperial îi va reveni lui Carol cel Pleșuv.

IMPERIUL OTTONIAN

Rivalitățile dintre fiii lui Ludovic cel Pios, precum și răscoalele nobililor, au diminuat considerabil forța și prestigiul autorității regale, atât în Francia cât și în Germania. Suveranii din ambele țări erau detronați de nobilii respectivi, familiile lor își sporeau mereu proprietățile și, acumulând stăpânirile mai multor comitate într–o singură mână, deveneau puternice: adevărate dinastii. Astfel, în cele două țări iau naștere mai multe mici regate.

Dintre numeroasele principate teritoriale în câte se pulverizează Imperiul carolingian, cele din Germania aveau un sentiment al comunității etnice mai profund decât cele de pe teritoriul Franciei. „Din acest motiv, în Germania dezvoltarea ducatului pe bază etnică, odată pornită, a căpătat forme mai hotărâte și mai radicale decât în Europa occidentală“ (Jan Dhondt). Aici, nobilii aleg rege dintre ei pe Conrad I de Franconia, – căruia îi urmă Heinrich I de Saxonia. Acesta, excelent organizator al armatei, învingător în războaiele contra slavilor și ungurilor (933) a construit centre fortificate în care a instituit și tribunale, a fondat târguri, locuri de reuniuni populare. Lui Heinrich I i–a urmat fiul său Otto, ales rege de către ducii de Saxonia, Bavaria, Franconia, Suabia și Lorena: ceea ce arată dorința generală ca regelui Germaniei să îi revină coroana imperială. Într–adevăr, Otto I – care respectă vechile ducate, care le supune autorităților centrale, în timp ce Capetienii din Francia nu reușiseră să–și extindă autoritatea dincolo de granițele principatului lor teritorial – obținu în 962 titlul de împărat.

În acest timp, în Italia Septentrioanală, din cauza slăbirii puterii centrale mulți episcopi își asumară rolul de conducere în administrația orașelor, reconstituind și fortificațiile. Percepeau dări și taxe

Talismanul lui Carol cel Mare – medalion (de aur și pietre prețioase) conținând relicve. Sec. IX. – Tezaurul catedralei din Reims.

vamale, guvernau din reședința lor episcopală și își anexară teritorii limitrofe întinse. Tribunalul episcopal își arogă jurisdicția instanțelor superioare pe tot teritoriul principatului lor, ai căror proprietari funciari au fost siliți să depună jurământ de fidelitate ca vasali ai episcopului lor. În felul acesta au luat naștere numeroase principate ecleziastice (Bergamo, Modena, Parma, Cremona, Piacenza, etc.).

Concomitent, existau și principate laice puternice (marchizatele de Friuli, de Ivrea, de Toscana, ș.a.). La Roma, aristocrația locală – în continuu conflict cu administrația curiei papale – avea un rol hotărâtor în alegerea papilor. La nord și la sud de Roma, puternice erau ducatul de Spoleto, ducatul de Benevento și principatul de Salerno, stăpânite de longobarzi. Puglia rămăsese sub dominația bizantină – care își extindea protectoratul și asupra regiunilor Napoli și Amalfi. Sicilia, cucerită de arabi – (între 831–902), a revenit, între 1061–1088, cuceritorilor normanzi.

În Anglia, vechile regate Northumbria și Mercia formau teritoriul danez (*Danelaw*). Statul anglo-saxon mai important după moartea lui Alfred cel Mare era Wessex. Fiul lui Alfred, Eduard cel Bătrân, recuceri teritoriul ocupat de danezi; iar fiul său Ethelstan (924–934) se proclamă rege al întregii Anglii. Țara fu împărțită în districte (fiecare format din câteva comitate – *shires*), guvernate de un fel de vicerege (*earldorman*). Dar regele n-avea puteri depline, căci fiecare comitat era guvernat, în același timp, și de episcopul său, și de funcționarul numit de rege (*sheriff*) care administra justiția și fiscul, și de comandantul militar (*earldorman*). Autoritatea acestuia din urmă se extindea și asupra altor comitate, iar funcția sa era ereditară; încât, a devenit inevitabil un conflict între *sheriff* și

Împăratul Otto II pe tron, cu toate atributele puterii. Miniatură, către 983. Muzeul Condé, Chantilly.

aristocrației militari – care în sec. XI reușesc să pună mâna pe întreaga putere.

Revenind la Germania: Otto I trece Alpii, în 961 se încoronează la Pavia ca rege al Italiei, iar în anul următor, la Roma, ca împărat al noului Imperiu Romano–German. – În fond era doar un episod din seria expedițiilor pentru cucerirea Italiei, împărțită în numeroase principate și marchizate, – expediții continuate de urmașii săi Otto II și Otto III.

Acesta din urmă – persoană cultă, vorbind greaca și latina, sedus de rafinamentele vieții bizantine și stăpânit de o exaltată religiozitate – organizează „biserica imperială“, punând pe tronul pontifical un papă german (Grigorie V), tratând cu cruzime pe adversarii acestuia și concedând episcopilor puteri absolute – subordonate doar îm-

păratului – asupra unor întregi comitate. Împăratul și--a transferat capitala la Roma.

Otto III decedând în 1002, îl urmă Heinrich II de Bavaria, care își orientă activitatea politică în sensul unei hotărâte restaurări a unui imperiu, declarat în mod deschis german. Abia la 11 ani de la proclamarea sa ca rege al Germaniei coborî în Italia și fu încoronat la Roma ca împărat (1014). După care, mai trăi zece ani. Îi urmă Conrad II de Franconia – încoronat ca împărat în 1027 – care se dedică operei de consolidare a puterii imperiale germane în toată Italia (totodată anexând și Burgundia, în 1033). Conrad II interveni și în luptele dintre episcopi și feudatarii laici, creând Bisericii și episcopilor condiții de gravă inferioritate: fapt care va duce în curând la luptă deschisă între Imperiu și papalitate.

Această politică a fost continuată de fiul său Heinrich III (1039–1056), încoronat cu toată solemnitatea ca împărat în 1046. În timpul său Imperiul ajunsese la o extensiune maximă, cuprinzând Germania, Italia și Burgundia; în timp ce Boemia, Ungaria și Polonia îi recunoșteau suveranitatea. – Declinul și criza puterii imperiale începu când se declanșă „lupta pentru investitură“[1] și când normanzii conduși de Robert Guiscard ocupară sudul Italiei, instalându–se aici și alungându–i pe bizantini.

Dar împăratul Frederic I Barbarossa (1152–1190), din dinastia Hohenstaufen[2], restabilește prestigiul și forța Imperiului, atribuind o importanță egală celor trei mari regiuni ale Imperiului (Germania,

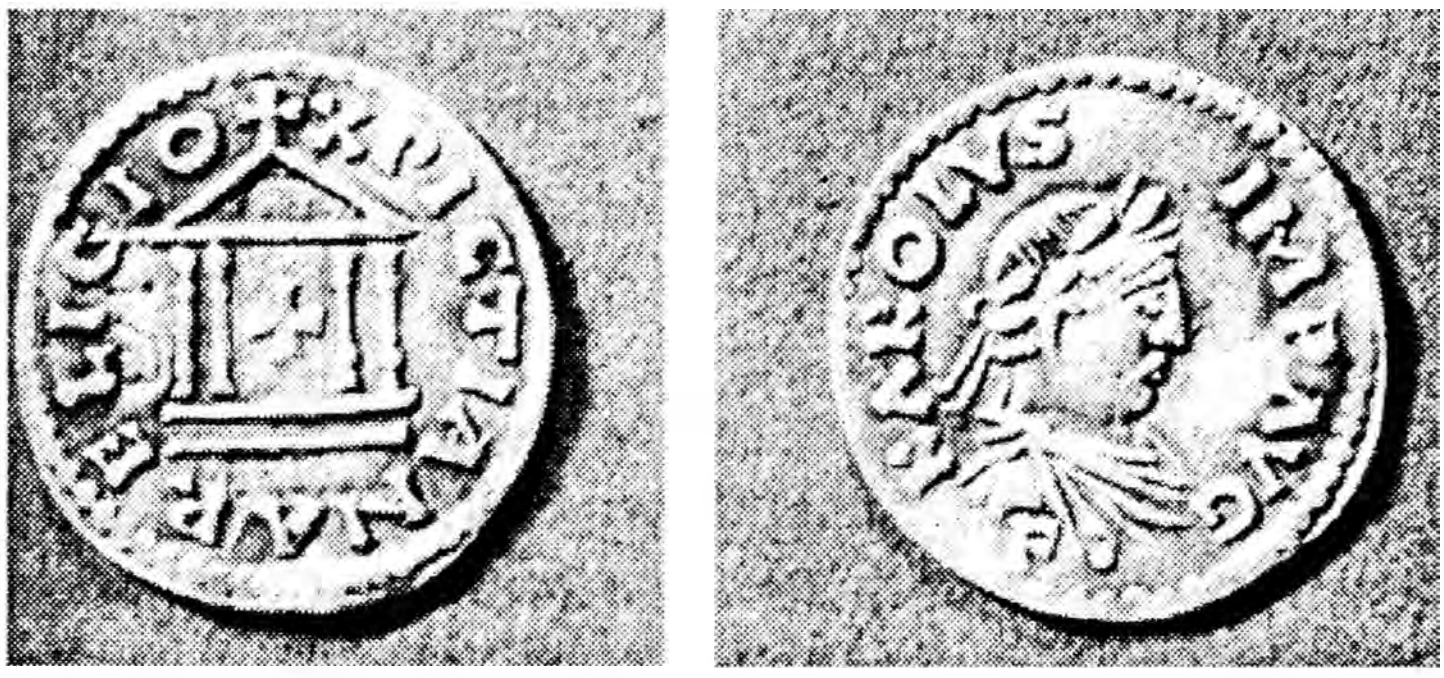

Dinar de argint emis de Carol cel Mare.

1 Pretenţia papalității de a decide în exclusivitate asupra numirii episcopilor a ajuns, în 1074, cu papa Grigorie VII, la revendicarea unei puteri nelimitate, chiar asupra detronării împăraților. Heinrich IV (1056–1106) refuzând – în dieta de la Worms, – este excomunicat și silit apoi, umilindu–se la Canossa, să–i ceară papei iertare.

2 „Barbarossa“ este și supranumele a doi șefi piraţi algerieni din sec. XV – XVI; ultimul a fost și comandantul flotei otomane.

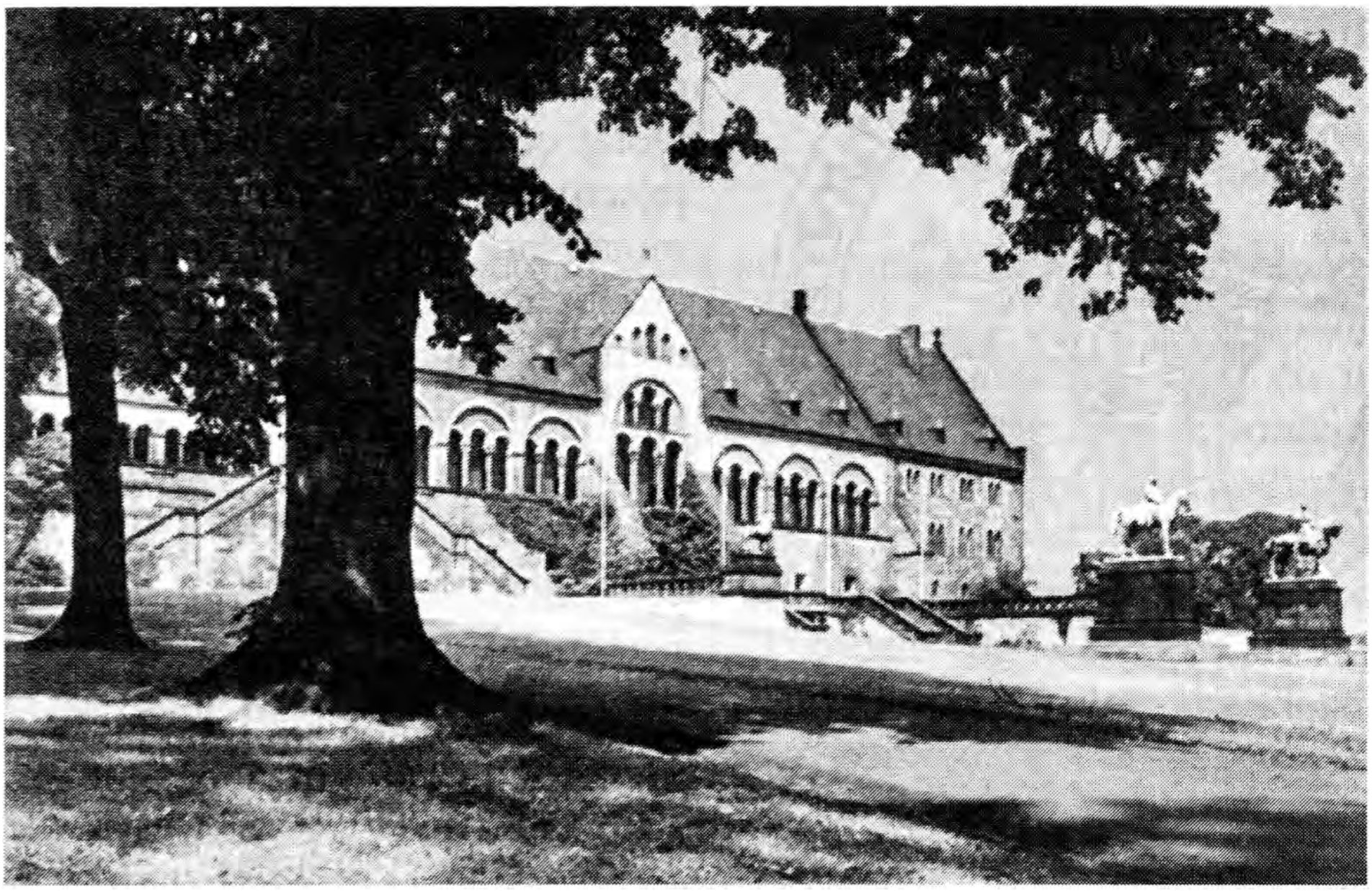

Castelul regal din Goslar (Germania),
– oraș imperial fondat de Henric I în 922.

Italia și Burgundia) și punând Imperiul sub controlul direct al unei birocrații bine organizate. În Italia (unde este încoronat ca rege la Pavia și ca împărat la Roma), împăratul are numeroase conflicte cu papalitatea, cu comunele italiene, cu normanzii și cu bizantinii. După ce a fost învins de „Liga lombardă" în bătălia de la Legnano (1176), Frederic s–a ocupat de organizarea politică a Germaniei, căreia i–a dat forma de monarhie feudală[1].

De criza prin care a trecut Imperiul după înfrângerea suferită la Bouvines[2] a profitat Frederic II, nepotul lui Barbarossa și moșteni-

---

1 În timpul războiului civil pentru succesiune din Germania (prima jumătate a sec. XII), combatanții partizani ai împăratului Conrad III de Suabia – exponentul marii nobilimi – uzau ca strigăt de luptă interjecția *Weil Waibling*! (Waibling fiind numele unui castel din Würtemberg, al Casei Suabe; iar *Weil* = „trăiască!" (în germ. mod. *Heil*): în timp ce strigătul de luptă al adversarilor era *Weil Welf*! – numele seniorului de Altdorf. Din aceste interjecții derivă termenii italieni *ghibelini* și *guelfi*, desenând gruparea politică de nobili feudali partizani ai împăratului german, respectiv gruparea adversă, formată din burghezii care îl sprijineau pe papă în lupta contra împăratului.

2 Unde regele francez Filip August a obținut victoria (1214) contra împăratului german Otto IV, coalizat cu regele Angliei Ioan–fără–Țară și cu Ferrand, contele Flandrei; coaliție care urmărea dezmembrarea Franței.

Sigiliul lui Otto IV cu textul: „*Dei gratia romanorum imperator*".

torul regatului normand al Siciliei, încoronat în 1220 ca împărat în catedrala din Aachen. Dotat cu excepționale calități intelectuale și cu geniu politic, el a mutat spre sud centrul Imperiului, propunându-și ca obiectiv fundamental crearea unui vast domeniu politic mediteranean; în acest scop, a acționat în sensul unificării Italiei – a Italiei „siciliene", celei „pontificale" și celei „regale". Dar politica sa a eșuat (după îndelungate și grave conflicte cu papalitatea) – și chiar Sicilia a trecut sub controlul dinastiei franceze de Anjou, sprijinită de papa.

După o perioadă de anarhie feudală, următorii împărați aparținând casei de Habsburg au inițiat o nouă politică teritorială dinastică în zona dunăreană, servindu-se de demnitatea imperială pentru a-și extinde propriile lor domenii de familie. Tendințele centrifuge și rezultatele mișcărilor autonomiste[1] vor contribui la instaurarea ideii de libertate față de autoritatea centrală. Fracționarea politică va continua în toată lumea germanică. Principii, înalții prelați, orașele Imperiului, o mare mulțime de nobili (chiar de rang inferior) vor urmări doar satisfacerea propriilor lor ambiții și interese; fapt care va duce la dezagregarea și la anihilarea autorității Sacrului Imperiu Roman de Națiune Germană.

MONARHIILE FEUDALE

Secolul al XI-lea este, în Occident, epoca consolidării feudalismului, a dezagregării puterii regale, a fracționării suveranității, a constituirii unor autonomii locale, a juxtapunerii de suveranități teritoriale – forme embrionare ale statelor moderne – și a unei efervescente vieți politice a orașelor, care își apărau cu succes interesele împotriva puterii episcopului și a seniorului feudal laic. Toate încercările făcute până la această dată de a realiza – prin

1 Un exemplu este cucerirea independenței de către Elveția (în 1499).

intermediul Imperiului și al papalității – o unitate a lumii occidentale s–au dovedit a fi lipsite de un simnț realist în considerarea realităților concrete.

Din această perioadă și până în sec. XV, fenomenul politic principal este centralizarea statului.

În Franța, regii capețieni au luptat cu tenacitate pentru unificarea țării și pentru consolidarea puterii regale. Ludovic IX „cel Sfânt" (1226–1270) a recuperat în 1259 intinsele posesiuni care, cu un secol în urmă, reveniseră Angliei când Henric Plantagenet, conte de Anjou și duce al Normandiei, devenise rege al acelei țări. Filip IV cel Frumos (1285–1314) a mărit domeniul regal prin anexarea comitatului de Champagne și prin prin sechestrarea imenselor proprietăți ale Ordinului Templierilor. Totodată, finanțele țării au fost considerabil sporite prin restrângerea privilegiilor fiscale și judiciare ale clerului, – măsuri care au dus la un acut conflict cu papalitatea. Filip IV l–a impus pe tronul pontifical pe Clement V, care a mutat reședința papilor la Avignon, – unde papii au rămas timp de 70 de ani (1309–1378), într–o poziție de subordonare față de regii Franței.

Înfrângerile suferite din partea Angliei în timpul Războiului de o sută de ani (1337–1453), invaziile engleze și pierderile teritoriale au

Frederic I Barbarossa și episcopul Albert.
Detaliu din porticul catedralei din Freising. Sec . XII.

Un rege al Franței din sec. XIV – Filip VI de Valois. Statue funerară din biserica abației Saint–Denis.

însemnat o stagnare a procesului de unificare și de centralizare a statului. Rezistența poporului – pentru care eroicul episod al Ioanei d'Arc, exaltat și literaturizat de posteritate, va deveni pentru francezi un simbol – și răscoalele orășenilor contra englezilor au grăbit sfârșitul glorios pentru Franța al războiului. Împotriva manevrelor feudalității burgunde reprezentate de ducele Carol Temerarul, în urma victoriei de la Nancy (1477) regele Ludovic XI (1461–1483) a anexat Burgundia și toate posesiunile sale (cu excepția Țărilor de Jos și Luxemburg, trecute – prin căsătorie – casei de Austria), precum și alte regiuni. În lupta contra marilor feudali Ludovic XI a avut sprijinul orașelor și al micii nobilimi.

Sub fiul său Carol VIII (1483–1498) ducatul Bretaniei – marele principat teritorial în care fermenta continuu rezistența nobililor – a fost alipit la domeniul regal în 1491. Cu aceasta, unificarea teritorială a țării și centralizarea sa politică s–au încheiat. Se puneau astfel bazele monarhiei feudale absolute, care se va consolida în următoarele trei secole.

În Anglia, bazele centralizării statului au fost puse după cucerirea normandă (1066).

Domeniul regal era de la început imens, sporind mereu și prin teritorii confiscate de la anglo–saxoni. Prin împroprietărirea țăranilor puterea marilor feudali a fost restrânsă, – ceea ce a împiedicat și crearea unor principate teritoriale. Autoritatea regală s–a impus dintru–nceput asupra celei ecleziastice. Din prima jumătate a sec. XI s–a declanșat conflictul dintre regalitate și feudali. Centralizarea statului a fost opera lui Henric II Plantagenet (1154–1189). Acesta aduce Angliei, prin căsătorie, imense posesiuni în Franța (Bretania, Normandia, Touraine, Anjou, Aquitania, Poitou). Reformele pe care

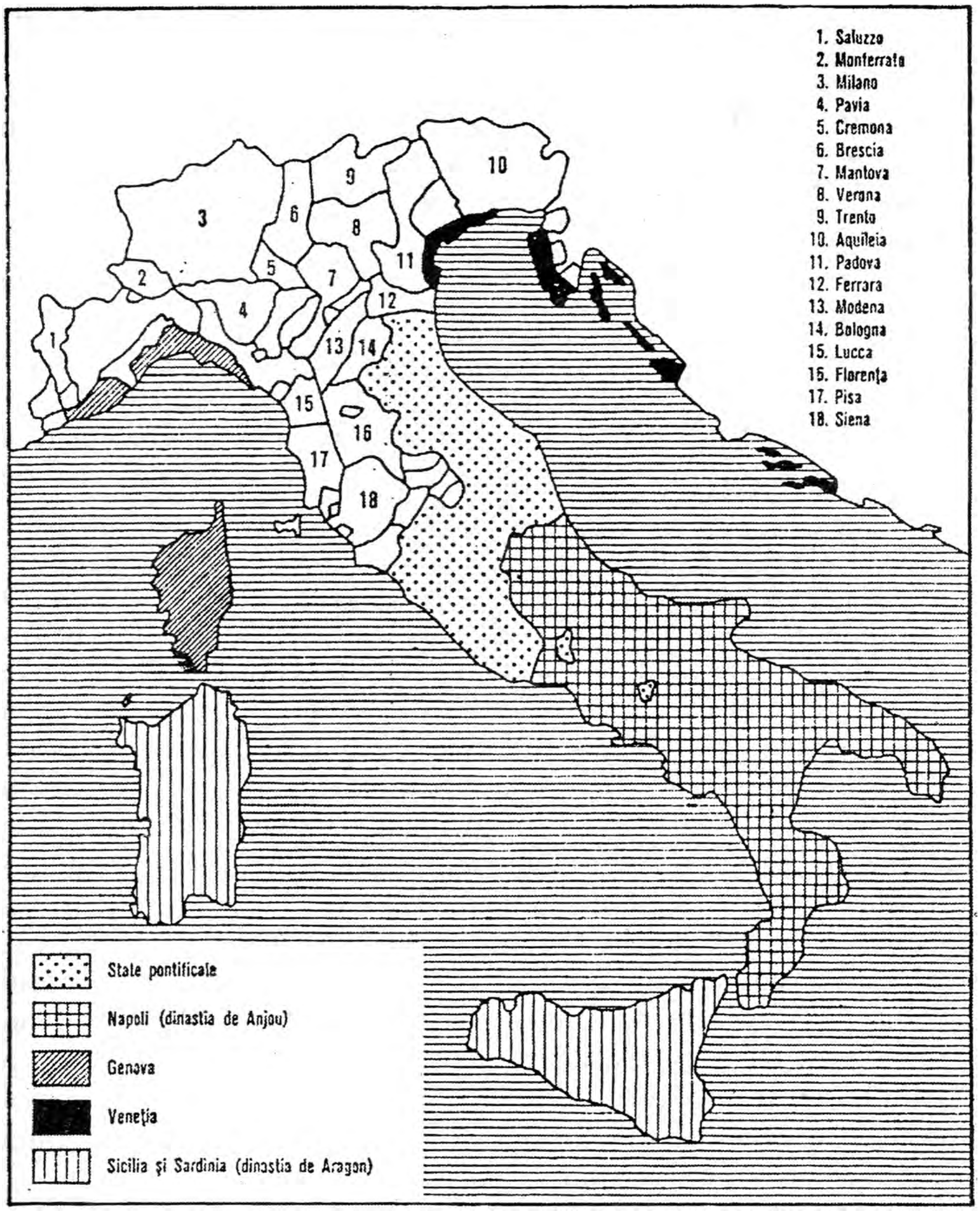

Seniorii și state în Italia la sfârșitul sec. XIII.

le–a introdus, în domeniul militar și în cel juridic, vizau consolidarea statului, dar au întâmpinat opoziția Bisericii. Conflictul a dus la asasinarea primatului Angliei, Tomas Becket (1170). Regele, excomunicat de papă, a trebuit în cele din urmă să cedeze și să jure supunerea papei.

Sub urmașii săi autoritatea regală este într–un vizibil declin. Ioan–fără–Țară recunoaște suzeranitatea papei, iar Anglia și Irlanda

Un rege al Angliei din sec. XIV – Eduard II. Statuie funerară din Westminster Abbey, Londra.

devin simple concesiuni feudale acordate de către Sf. Scaun. Franța își recâștigă teritoriile. Revolta baronilor se încheie cu obținerea de către nobilime a unor succese considerabile, consemnate în actul care i–a fost impus regelui – *Magna Charta Libertatum* (1215)[1]. Răscoala nobililor, a cavalerilor și a orășenilor din 1258 a avut ca rezultat acordarea dreptului de reprezentare a orașelor într–un organ politic reprezentativ, care va deveni Parlamentul englez. (În sec. XIV acesta va fi constituit din Camera Lorzilor și Camera Comunelor).

Centralizarea statului n–a făcut progrese. Scoția și–a recâștigat independența. „Războiul de o sută de ani" – care în realitate a durat 138 de ani[2] – s–a încheiat cu victoria Franței. Iobăgia a fost desființată. Dar nemulțumirile și mișcările sociale, alimentate de ideologia lui Wicliff (și conduse de Wat Tyler în 1381, și Jack Cade, în 1450), precum și accentuarea continuă a anarhiei feudale, au dus la dezastruosul război civil – „Războiul celor două Roze" (1460–1485). Războiul s–a încheiat cu o gravă slăbire a poziției economice și sociale a nobilimii, cu îmbogățirea orășenilor (ceea ce a însemnat începutul consolidării relațiilor capitaliste) și cu instaurarea absolutismului regal.

În Peninsula Iberică populația iberă–romană majoritară a conviețuit timp de șapte sau opt secole (după regiuni) cu cuceritorii

---

1 Care prevedea „neamestecul regelui în alegerile episcopale, garantarea dreptului de stăpânire asupra domeniului feudal, limitarea obligațiilor vasalice, consultarea nobililor laici și ecleziastici în fixarea impozitelor, înlesniri comerciale acordate orășenilor din Londra, etc." (R. Manolescu).

2 Început în 1337 și încheiat de fapt nu în 1453, ci – formal, oficial – prin tratatul semnat între Ludovic XI al Franței și Eduard IV al Angliei la Picquigny, în 1475.

Împărăteasa Adelheid, mama lui Otto II (sec. X).
Statuie (detaliu) din domul lui Meissner.

musulmani, „păstrându-și în mare parte instituțiile social-economice, administrative, juridice și religioase proprii, dar în același timp și influețându-se reciproc, – fapt care a dus la crearea unei civilizații originale hispano-arabe“ (R. Manolescu). Emiratul independent (devenit în 929 califat) a slăbit treptat, din motive de disensiuni interne, – ceea ce a favorizat acțiunea de recucerire (*Reconquista*) a teritoriilor ocupate de musulmani și formarea regatelor spaniole (León, Castilia, Navarra, Aragón) și cel al Portugaliei.

Toate forțele sociale au participat la această acțiune – regalitatea, nobilimea, orășenii și țăranii; ultimele două organizându-se în obști sătești și în corporații meșteșugărești, au obținut libertăți și privilegii. În același timp, puterea regală s-a consolidat. În jumătatea a doua a sec. XV, *Reconquista* s-a încheiat, sub autoritatea unui stat sprijinit de Biserică și constituit în urma procesului de centralizare politică realizat prin unificarea Castiliei cu Argonul, prin subordonarea forțelor feudale centrifuge, dar și a restrângerii libertăților orașelor.

În secolele X–XIII Italia era împărțită, după cum am văzut mai sus, în regimuri politice diferite. În nordul și centrul Peninsulei domina Imperiul Romano–German; Veneția și Genova erau republici independente; în centru se întindeau posesiunile statului papal; în sud – inclusiv în Sicilia – regatul normand devenise posesiune germană; în timp ce o serie de orașe s–au constituit în republici urbane independente. Cele mai importante și mai de durată principate independente s–au format în Italia Septentrională.

În secolele XIII–XV, regimurile politice erau de mai multe tipuri: un regim teocratic în statul papal, o monarhie feudală (ca în regatul Napoli), o conducere aristocratică–oligarhică în republicile Veneției și Genovei; sau – în urma sufocării libertăților comunale – „signoria", o formă de conducere autoritară individuală (la Florența, Milano, Padova, Ferrara, Mantova, Verona).

FORMAȚIUNI STATALE ÎN NORDUL, CENTRUL, RĂSĂRITUL ȘI SUD–ESTUL EUROPEAN

Continuând acest tur de orizont privind primele formațiuni statale și oprindu–ne asupra regiunilor scandinave, primul fapt de remarcat este preponderența politică aproape continuă a Danemarcei. Apoi: menținerea situației de libertate a țărănimii până către mijlocul secolului al XVI–lea; procesul mai lent de feudalizare, conflictele permanente dintre nobili și rege, și luptele țărilor scandinave cu orașele din nordul Germaniei (Liga Hanseatică).

Cu excepția Danemarcei, în țările scandinave aproape că nu existau mari domenii feudale; iar lipsa terenurilor agricole a făcut ca nobilimea scandinavă să nu îi aservească pe țărani. În schimb, dările continui impuse țăranilor au provocat mari răscoale în Danemarca și Norvegia. Sub raport politic, regatele vikingilor au devenit direct monarhii feudale centralizate, – în Danemarca încă din sec. XII, iar în secolul următor, în Norvegia și Suedia. Feudalii au limitat însă puterea regală, instituind chiar în sec. XII un consiliu de stat permanent (*Rigsraat*), care va avea un rol foarte important mai ales în sec. XV.

În Europa Centrală, triburile ungurilor stabiliți în Panonia au fost unificate de dinastia arpadiană, care a domnit mai bine de trei sute de ani (pînă în 1301).

Încoronarea principelui Henric de Saxonia și fiicei Eleonorei de Aquitania. Miniatură dintr-un *Evangheliar* din 1173.

Statul, creat în ultimele decenii ale sec. X, s-a consolidat cu sprijinul Bisericii romane, după trecerea ungurilor la creștinism (sub regele Ștefan, 997–1038). Privilegiile nobililor însă s-au menținut, puterea lor a crescut, situație consacrată prin actul regal cunoscut sub denumirea *Bula de Aur*. Anarhia feudală a încetat odată cu alegerea ca rege (alegere determinată de influența curiei papale) a lui Carol Robert (1308–1342), reprezentantul dinastiei de Anjou, din regatul Napoli. Sub Ludovic I de Anjou (1342–1382) – care a obținut și coroana Poloniei, iar cu ajutorul papei, o serie de state italiene ca posesiuni vasale – evoluția procesului de aservire a țărănimii a marcat o etapă importantă..

Războaiele purtate de Ludovic I contra statelor slave din sud (cu ajutorul trupelor de mercenari, – ceea ce a epuizat și finanțele statului) au determinat slăbirea acestora și au favorizat astfel invazia turcilor; invazie care, în secolul următor, va fi greu resimțită de însuși statul ungar.

Slavii, care au coborât în sec. VI din nord, din regiunea Vistulei – patria lor de origine, – s-au separat în decursul așezării lor definitive, în trei mari grupuri: slavii din nord, meridionali și occidentali.

Primii, ajutați de Carol cel Mare să se elibereze de dominația avarilor și a bavarezilor, au avut – în perioada cuprinsă între secolele VII–XII – o viață politică mai activă și mai autonomă. Asupra moravurilor, o influență civilizatoare categorică a avut acțiunea de creștinare și de organizare a ierarhiei ecleziastice de către frații Constantin[1] și Metodiu, trimiși aici în 863 de Împăratul Bizanțului.

Spre sfârșitul secolului al IX–lea, moravii și slovacii au fost supuși de unguri. Statul Cehiei și Boemiei – un timp, sub suzeranitatea Imperiului german – s–a consolidat în sec. XII, când suveranii și–au luat titlul de regi. Spre sfârșitul sec. XIV, odată cu dinastia germană de Luxemburg, regele Cehiei și Boemiei devine și împărat german; iar regatul său va fi integrat (deși ca regat separat) în Imperiul german.

Istoria Poloniei a fost legată – în diverse perioade, de–a lungul secolelor – de istoria Cehiei și Boemiei. Creștinată spre sfârșitul sec. X și pusă sub protecția scaunului papal, Polonia și–a extins dominația asupra unor teritorii din Răsărit, – în timp ce, dinspre Apus, a continuat presiunea Imperiului german (care în 1181 a anexat Pomerania Occidentală). Autoritatea centrală a statului s–a întărit în sec.XI. În sec. XII Polonia și–a recăpătat independența; dar în următorul secol, nobilii feudali au adus pe teritoriul țării (îndeosebi în Silezia) colonișți germani, negustori și meșteșugari, cărora le–au fost acordate importante privilegii.

Împărțirea Poloniei între prinții moștenitori ai casei domnitoare (*cnezi*) și conflictele dintre feudali au favorizat expansiunea germanilor. Sub suzeranitatea Imperiului german și sub protecția curiei papale a luat ființă un stat puternic, Statul Cavalerilor Teutoni. Uniunea dinastică polono–lituaniană a avut ca rezultat înfrângerea acestora (1410) și oprirea expasiunii germane. – Sec. XV a fost perioada consolidării monarhiei feudale. Aceasta era secundată (dar întrucâtva și îngrădită în prerogativele ei) de organul legislativ al *seimului*, în care intrau atât reprezentanții Bisericii, cât și ai nobilimii mici și mijlocii (*șleahta*).

Slavii meridionali, așezați în sec. VII în Peninsula Balcanică – pe teritoriul cuprins între Marea Neagră, Dunăre, Marea Adriatică și nordul Greciei – au cunoscut o evoluție istorică mult diferită.

---

1 Acesta a început să traducă *Biblia* în limba slavă și a inventat – împreună cu fratele său – alfabetul slav numit „chirilic". (După ce s–a retras, în ultimii ani de viață, într–o mănăstire din Roma, Constantin și–a schimbat numele în Chiril). Activitatea misionară a celor doi frați s–a extins și în Panonia.

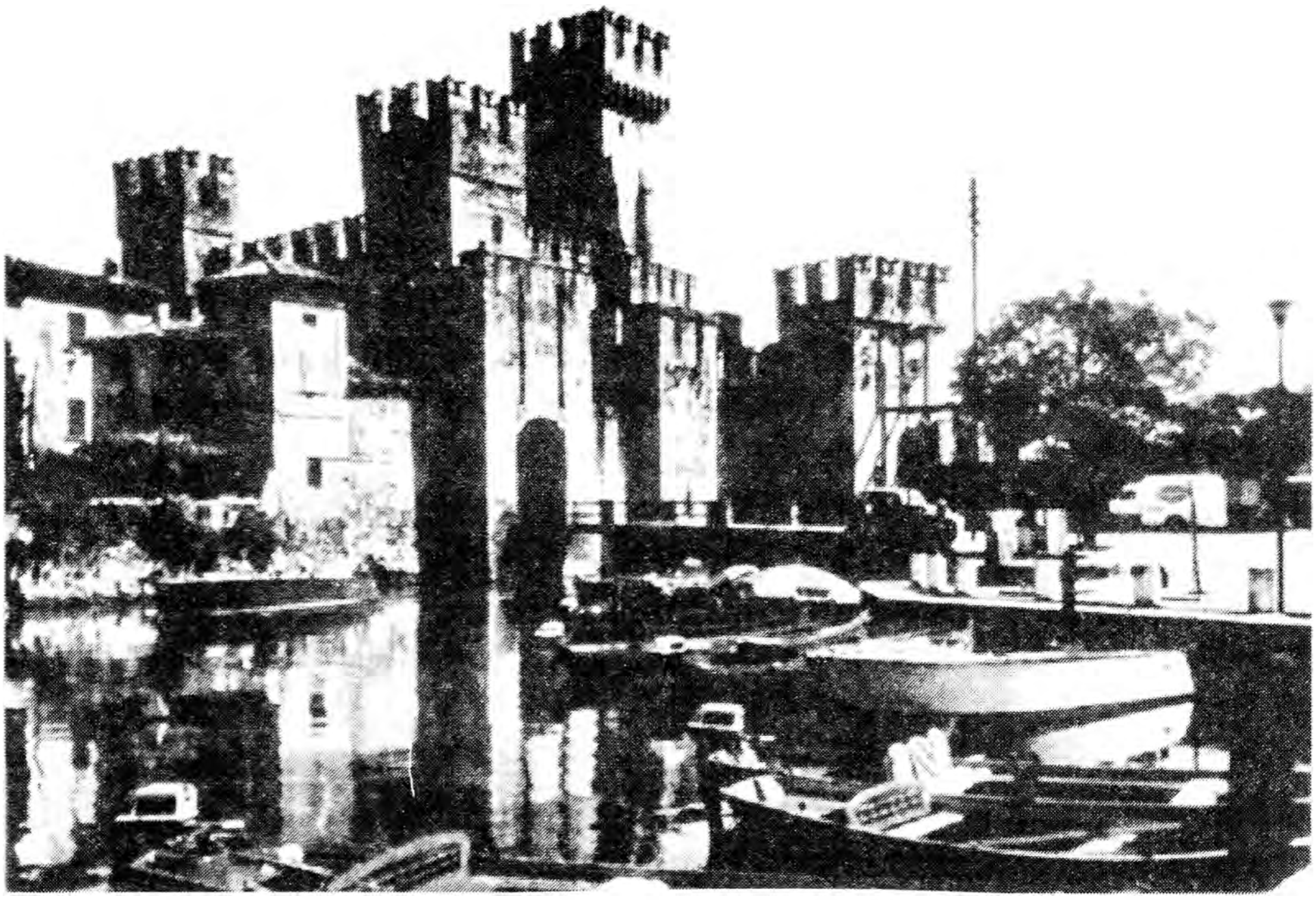

„Rocca Scaligera", puternica fortăreață care domină Lago di Garda. Sec. XIII. Sirmione (Lombardia).

Bulgarii – popor de origine turco–tătară, instalați la sud de Dunăre, au fost repede asimilați de slavi. În sec. IX au fost creștinați. Vecini redutabili ai Imperiului bizantin, bulgarii îl atacă, având pretenții de hegemonie în Peninsula Balcanică. În 927 Simeon se proclamă „*basileus* și țar al tuturor bulgarilor și grecilor". După moartea lui începe însă declinul puterii bulgarilor – care se constituise în țarat (1185), desființat de Bizanț, când izbucnește o puternică răscoală populară antibizantină, condusă de doi frați de origine valahă, Asan și Petru. Sub dinastia fondată de aceștia statul bulgar se organizează într–un puternic „țarat" (imperiu). Dar după 1261 Bizanțul recucerește de la bulgari Tracia și Macedonia. Slăbit de criza politică internă statul bulgar se dislocă în mai multe principate. Hegemonia în Balcani este preluată, în sec. XIV, de Serbia.

După ce în 1217 Ștefan I este încoronat de papă ca rege al Serbiei, regatul sârb medieval ajunge la apogeul puterii sale sub Ștefan Dușan (1331–1355). Acesta își organizează statul servindu–se de modelul mai multor instituții bizantine. Biserica sârbă este ridicată la rangul de patriarhie. Politica expansionistă a lui Dușan culminează cu ocuparea Macedonei, Albaniei și a unor întinse regiuni din Grecia (Thesalia și Epir), Bulgaria și Tracia

Occidentală. După moartea lui Ștefan Dușan Imperiul sârb se dezmembrează în mai multe principate.

O soartă asemănătoare a avut regatul contemporan al Bosniei – care, la sfârșitul sec. XIV, revine sub dominația ungurilor. Aceștia au dominat timp de patru secole (1101–1526) și regatul Croației; în timp ce Slovenia a stat mult timp sub dominația Imperiului și a feudalilor germani (între secolele X–XIII), – pentru ca în cele din urmă să devină un domeniu ereditar al familiei de Habsburg.

În fine, situația Albaniei completează tabloul politic medieval al zonei balcanice. Stăpânită, succesiv, de Bizanț, de regii dinastiei de Anjou, de Ștefan Dușan și de turcii otomani, Albania va cunoaște momentul său de glorie în lupta de eliberare începută în 1444 și dusă de țăranii liberi sub conducerea lui Skanderbeg (cca 1405–1468). După moartea sa, țara va reveni sub stăpânire otomană.

Slavii orientali, organizați – în timpul unei îndelungate faze tribale – în sate și târguri de–a lungul Niprului, au fost unificați în urma acțiunii scandinavilor varegi, care – fiind și puțini ca număr – au fost absorbiți de masa slavă, concentrată îndeosebi în orașe mari, ca Novgorod și Kiev[1]. Triburile slave s–au unificat în cnezate (de Kiev, de Novgorod) și au fost creștinate de Biserica bizantină în timpul domniei lui Vladimir (m. 1015) – a cărui soție era sora a doi împărați bizantini.

După repetate încercări (datând încă din sec. XII) de unificare statală, procesul a intrat într–o etapă decisivă abia în sec. XV, în jurul Moscovei, prin alipirea Novgorodului și a altor cnezate, sub domnia lui Ivan III (1462–1505). Acesta, strămutând un mare număr de boieri opoziționiști în zonele de margine ale regatului și confiscându–le averile, și–a creat un fond funciar uriaș. În 1480 statul rus s–a eliberat și de suzeranitatea tătaro–mongolă a *Hoardei de Aur*, – suzeranitate care durase mai bine de două secole.

Statul rus astfel centralizat, s–a consolidat menținând privilegiile marii nobilimi, supuse însă autorității țarului; autoritate care îi era asigurată de prerogativele sale de suveran autocrat, îi era garantată de o forță militară perfect subordonată, și era puternic sprijinită de Biserică[2].

---

1 Varegii erau numiți de finlandezi *ruoisi*, de arabi *rous*, iar de bizantini *rhos*.

2 Istoriei civilizației și culturii medievale din Țările Românești li se rezervă un spațiu amplu într–un volum următor (într–o secțiune care, completând datele din prezentul capitol, va trata – monografic – cultura și civilizația medievală în Franța, Italia, Spania, Germania, Anglia, etc.).

STRUCTURILE POLITICE ȘI ADMINISTRATIVE

Regalitatea • Statul • Organizarea politică și administrativă în perioada carolingiană • În epoca feudală • Noi instituții politico–administrative • Biserica, autoritate politică • Originile papalității • Imperiul și papalitatea • Instituția monastică • Biserica, forță economică.

REGALITATEA

• Carol cel Mare a creat modelul statului medieval din primele secole. Având ambiția de a restaura Imperiul roman de Apus, el a unificat popoare și teritorii diverse, – preeminența deținând–o poporul franc. Idealul său universalist, răspunzând tradițiilor imperiale romane, era apărat de Biserică, – instituție care asimilase aceste tradiții și care îi va ajuta pe regi și împărați să–și construiască propriul lor stat, să–l organizeze și să–l consolideze. Biserica era cea care, prin actul solemn al încoronării, acorda o sancțiune religioasă puterii lor politice.

Ceremonia încoronării începea cu „promisiunea", – act ritual conceput de Biserică în scopul limitării unei puteri excesive pe care și–ar fi arogat–o regele[1]. Episcopul care celebra[2] îi cerea viitorului monarh să promită că va aduce pace Bisericii și supușilor săi creștini; că va înlătura nedreptatea și va lupta contra dușmanilor lui Dumnezeu; și că va face tot ce îi va sta în putință ca în regatul său să domnească dreptatea și mizericordia. Urma „alegerea". Episcopul îl declara rege; apoi se întorcea spre episcopii și marii nobili prezenți care aprobau; și spre popor care striga de trei ori: „Încuviințăm! Așa vrem să fie!" Actul următor era cel esențial: ungerea pe frunte cu mir, – rit prin care regele devenea „alesul lui Dumnezeu". După care, arhiepiscopul îi înmâna inelul – simbol al legăturii regelui cu poporul – și spada, care îi era dată pentru a lupta contra dușmanilor credinței. – În schimb, încoronarea propriu–zisă – un rit de origine bizantină – era actul de investire cu demnitate regală, act care n–avea o semnificație liturgică.

Din aceste rituri deriva caracterul sacru al regalității. Toți regii Evului Mediu occidental erau investiți cu acest caracter de sacralitate, conferit printr–un ritual identic. Prin aceasta, monarhul devenea o figură aproape sacerdotală. Ca o consecință a actului consacrării, a „ungerii" regelui, puterea monarhiei își căpăta – la fel ca în lumea bizantină și ca în cea islamică – un caracter religios clar: ales de

---

1 Din sec. XII, „promisiunea" a fost înlocuită cu un jurământ rostit de viitorul monarh cu mâna pe Evanghelie sau pe o relicvă sacră. În unele cazuri, un cleric redacta un act scris, pe care regele își punea sigiliul.

2 În Franța se va stabili obiceiul ca cel care îndeplinea ritualul încoronării să fie arhiepiscopul de Reims (deși unii regi au fost încoronați la Noyon, Orléans sau Chartres), – obicei care s–a menținut până la Revoluția Franceză. În Anglia, regele era încoronat – și va continua să fie până în zilele noastre – în biserica abației Westminster, de către arhiepiscopul de Canterbury.

Dumnezeu[1] ca locțiitorul și reprezentantul său pe pământ, regele, guvernând, exercita un sacerdoțiu[2]. Nu mai era – ca în monarhiile orientale – un despot. Dimpotrivă: îi reveneau îndatoriri solemne față de poporul său; regele trebuia să–i apere pe cei slabi, să protejeze și să ajute în toate felurile Biserica, să lupte pentru menținerea păcii și a dreptății. Monarhia era fondată de Dumnezeu și inspirată de el. A–l sluji pe Dumnezeu (deci și Biserica) și pe rege erau două lucruri indisolubil legate între ele.

În lumina acestei concepții teocratice despre regalitate, sentimentele religioase constituiau un important sprijin moral acordat regelui sau împăratului. Biserica, încredințată acum de ajutorul pe care îl va primi din partea lui, devine aliatul cel mai fidel al monarhiei.

STATUL

Francii n–aveau un simț al statului. Pentru regii franci statul se confunda cu persoana însăși a monarhuilui. Regatul era conceput ca o proprietate personală, pe care regele o putea împărți și lăsa moștenire fiilor săi. Așa procedaseră și Chlodvig și Pepin cel Scurt, așa vor proceda și Carol cel Mare și Ludovic cel Pios.

Statul merovingian păstra caracteristici specific germanice. Mai întâi, regalitatea era considerată a fi de origine divină[3]; iar după

1 Începând de la Carol cel Mare și până azi, toți monarhii creștini se vor intitula „rege prin grația lui Dumnezeu“ (*gratia Dei rex*).

2 Din aceasta va deriva și credința în puterea sa sacră de taumaturg: regelui i se recunoștea facultatea de a vindeca bolnavii de scrofule (adenită tuberculoasă) prin simpla punere a mâinii pe zona bolnavă. Acest rit de vindecare miraculoasă, care avea loc în ziua de Rusalii (și amplu studiat de Marc Bloch în *Regii taumaturgi*), se va menține timp de secole, până în ajunul Revoluției franceze.

3 Sau măcar controlată de zei, – cum credeau, de pildă, și ostrogoții. Toți conducătorii militari supremi ai triburilor barbare sub controlul cărora ajunseseră provinciile romane erau numiți „regi“. (Or, către sfârșitul sec. VI întregul Occident era guvernat de regi barbari). Începând din sec. V, cuvântul latin *rex* – care pentru romani avea o conotație negativă, amintindu–le de tirania regilor anteriori instaurării Republicii – a devenit (și a rămas), în Occident, titlul unui șef suprem. – Dar *rex* amintește cuvântul gotic *reiks*, care înseamnă conducător militar (sens păstrat în nume gotice, ca: Alaric, Euric, Geiseric, Theoderic). În același timp, *reiks* înseamnă și „Principe, Domn, Stăpân“; sens atestat și în *Biblia* lui Wulfila, unde cu acest cuvânt este numit Dumnezeu. În fine, *rex* are și conotații religioase: Iupiter era numit rex; în traducerile latine ale *Bibliei*, Dumnezeu este numit tot *rex*; iar în sec. V, la fel era numit și Iisus Hristos. „De aceea, era mai ușor pentru regii barbari și pentru regatele lor să își câștige un anumit prestigiu din însăși tradiția creștinismului“ (C. Deslile Burns).

creștinarea francilor, acest caracter semidivin s–a transferat într–un ajutor special acordat de Dumnezeu regelui, conferindu–i–se o putere spirituală, morală și materială pentru a–și exercita suveranitatea. Apoi, regele avea o suită, o gardă personală formată din războinicii săi cei mai de încredere, care îl însoțeau peste tot și cărora el le acorda domenii din imensul său patrimoniu personal. Alături de suită erau ceilalți nobili care trăiau pe domeniile lor, din nordul Franciei. Aristocrația francă își împărțea funcțiile politice și administrative; aristocrației gallo–romane îi reveneau episcopatele și abațiile. Între aceste două grupuri etnice s–au stabilit raporturi de egalitate: preludiu la o viitoare fuziune.

Spre deosebire de statul longobard, fundamentat pe o realitate etnică omogenă, Imperiul franc era statul unei aristocrații dominând popoare diferite. Aceasta însemna că statul purta în sine, din-tru–nceput, germenii unor forțe centrifuge; și că se va menține unit atâta timp cât va exista în fruntea lui o personalitate puternică, de recunoscut prestigiu, care să știe să se impună. Criza Imperiului se va declanșa odată cu o criză de autoritate.

Al doilea factor de coeziune internă l–a reprezentat actul de investitură religioasă a monarhului; act pe care papa îl inaugurase în anul 754 în favoarea francilor – singurii barbari creștinați fără să fi adoptat arianismul, – când papa a recurs la ei ca la *defensores ecclesiae*. Acest act al investiturii a însemnat o recunoaștere oficială și o justificare a sentimentului francilor de a se considera un popor privilegiat care avea înalta misiune de a reconstitui, în Occident, un imperiu roman creștin[1]. – În fine, conceptul de „nobilime de sânge“ se pierde, practic, pe tot teritoriul Imperiului carolingian. Clasa nobililor va fi formată aproape în întregime din înalți slujbași ai statului numiți de împărat, – chiar dacă alegerea lor va avea loc, multă vreme, aproape exclusiv în interiorul unui cerc de familii nobile.

Înaltul prestigiu al statului lui Carol cel Mare era legat și de faptul că el – primul dintre suveranii barbari de până atunci – avea o reședință stabilă, o capitală, Aquisgrana; o reședință al cărei fast trebuia – în intenția monarhului – să concureze grandoarea Romei sau a Constantinopolului. În acest scop, Carol făcuse sacrificii uriașe, adusese o cantitate enormă de materiale provenind din edificii romane, construise palate și biserici după modele romane

1 Acest element moral de coeziune internă – conștiința rolului de apărători ai creștinătății – va slăbi din momentul când vor apărea discordiile dintre Imperiu și papalitate.

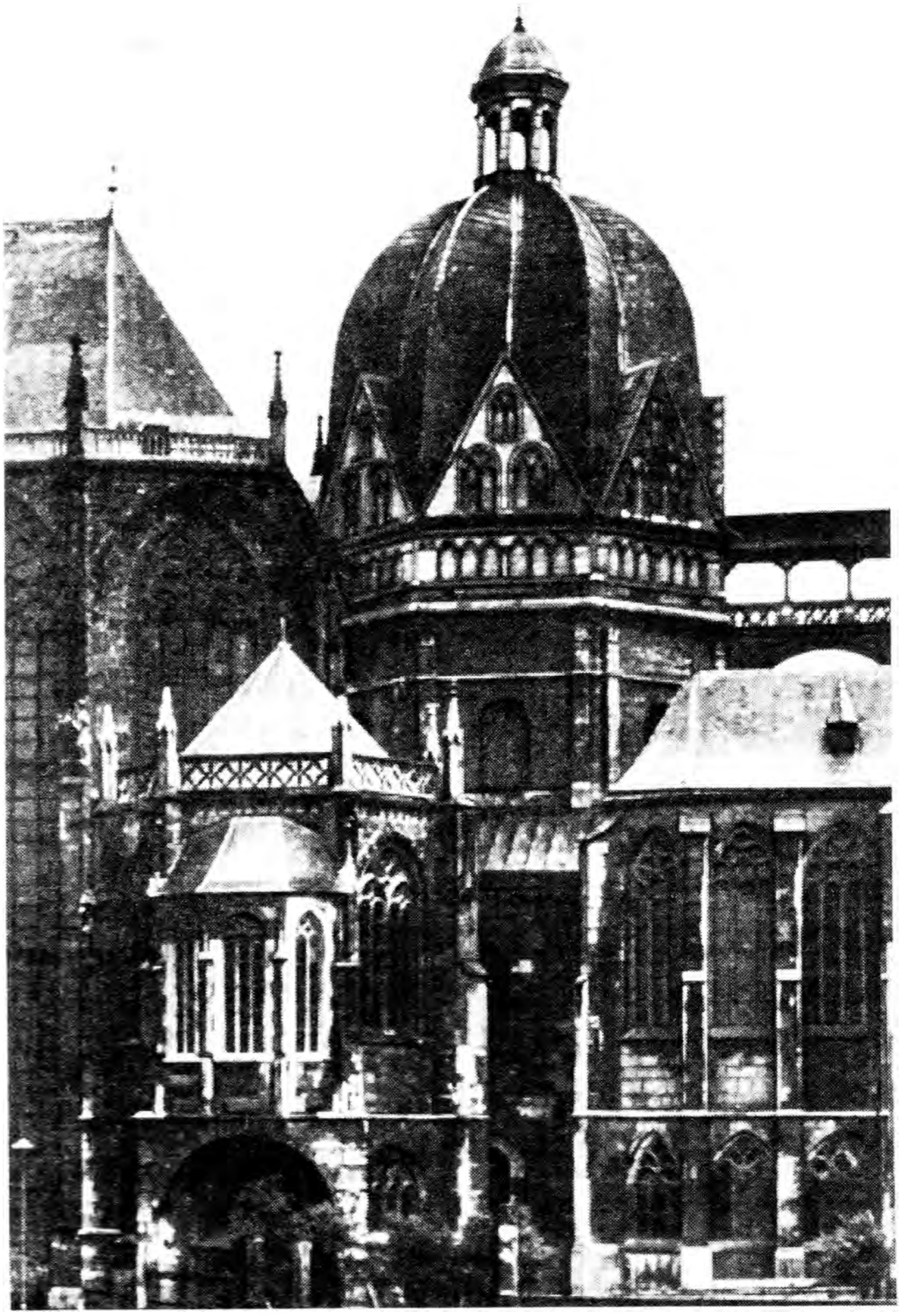

Capela Palatină (în centru, pe plan octogonal), încorporată în complexul de edificii ale palatului lui Carol cel Mare din Aachen (Aquisgrana).

sau bizantine. (Astfel, arhitectura celebrei Capele Palatine amintea arhitectura Bisericii Sf. Mormânt din Ierusalim). Strălucirea capitalei sale era asigurată și de prezența unei pleiade de învățați, dintre cei mai mari ai timpului, pe care împăratul îi adusese din toate țările (din Anglia pe Alcuin, din Spania pe Teodulf, din Italia pe Paul Diaconul, ș.a.m.d.).

Faptul că funcția monarhului coincidea cu cea de apărător al Bisericii și că atributul de universalitate al Imperiului corespundea universalismului Bisericii, a făcut ca Imperiul să apară ca un corp politic al creștinității[1]. „ Conducerea întregului Imperiu era larg

1 „În aceste condiții, totul ne face să credem că inițiativa de a face din regele francilor un împărat, a venit de la papalitate“ (L. Musset).

ecleziastică, dat fiind că episcopul participa în mod egal cu contele la administrarea locală a celor trei sute de comitate în câte era împărțit Imperiul; în timp ce conducerea centrală se afla în mare parte în mâinile ecleziasticilor, cancelariei și a capelei regale: arhicapelanul era principalul consilier al regelui și unul din demnitarii cei mai înalți al Imperiului“ (Chr. Dawson).

ORGANIZAREA POLITICĂ ȘI ADMINISTRATIVĂ ÎN PERIOADA CAROLINGIANĂ

„Sacrul Imperiu Roman“ era în realitate, cum spuneam, o monarhie francă. Înalții săi demnitari, conții, ducii, marchizii, erau exclusiv franci. Dar Imperiul carolingian n–avea structura unui adevărat stat. Îi lipsea un corp de funcționari formați în acest scop. Administrația era organizată în forme foarte simple, a căror eficacitate era în general redusă. Instituțiile sale erau o completare și o adaptare a celor din epoca merovingiană.

Centrul guvernativ îl forma palatul, cu familia regală și înalții consilieri ai suveranului. Între aceștia, primul consilier ecleziastic al împăratului era *summus capelanus*, un episcop sau un abate aparținând nobilimii de rangul cel mai înalt. Șeful cancelariei palatului – ai cărei funcționari erau clerici – purta titlul de *cancellarius*; atribuția sa era, nu de a redacta sentințele judiciare sau *capitularele*, ci numai de a confirma și comunica hotărârile regale. Înalții funcționari laici erau: majordomul, seneșalul, paharnicul, conetabilul și cămărașul (*camerarius*), ultimul fiind însărcinat cu păstrarea și paza tezaurului privat al regelui. Cel mai important era „Contele Palatului“, care administra – prin delegație – justiția regală.

Structura politică și administrativă a Imperiului se baza pe o împărțire a teritoriului în comitate, puse sub conducerea unui înalt funcționar imperial – contele. (În Gallia, contele era secondat de un viconte). Întinderea comitatelor varia. În Gallia, comitatele erau circumscrise în jurul unor orașe mai importante. În Germania, coincideau cu teritoriul locuit de o fracțiune a unui popor, sau de comunitatea mai multor sate.

Pe teritoriul său contele îl reprezenta pe rege în toate funcțiile sale. El aducea la cunoștință dispozițiile regale și urmărea aplicarea lor; răspundea de menținerea ordinei publice și de înrolarea

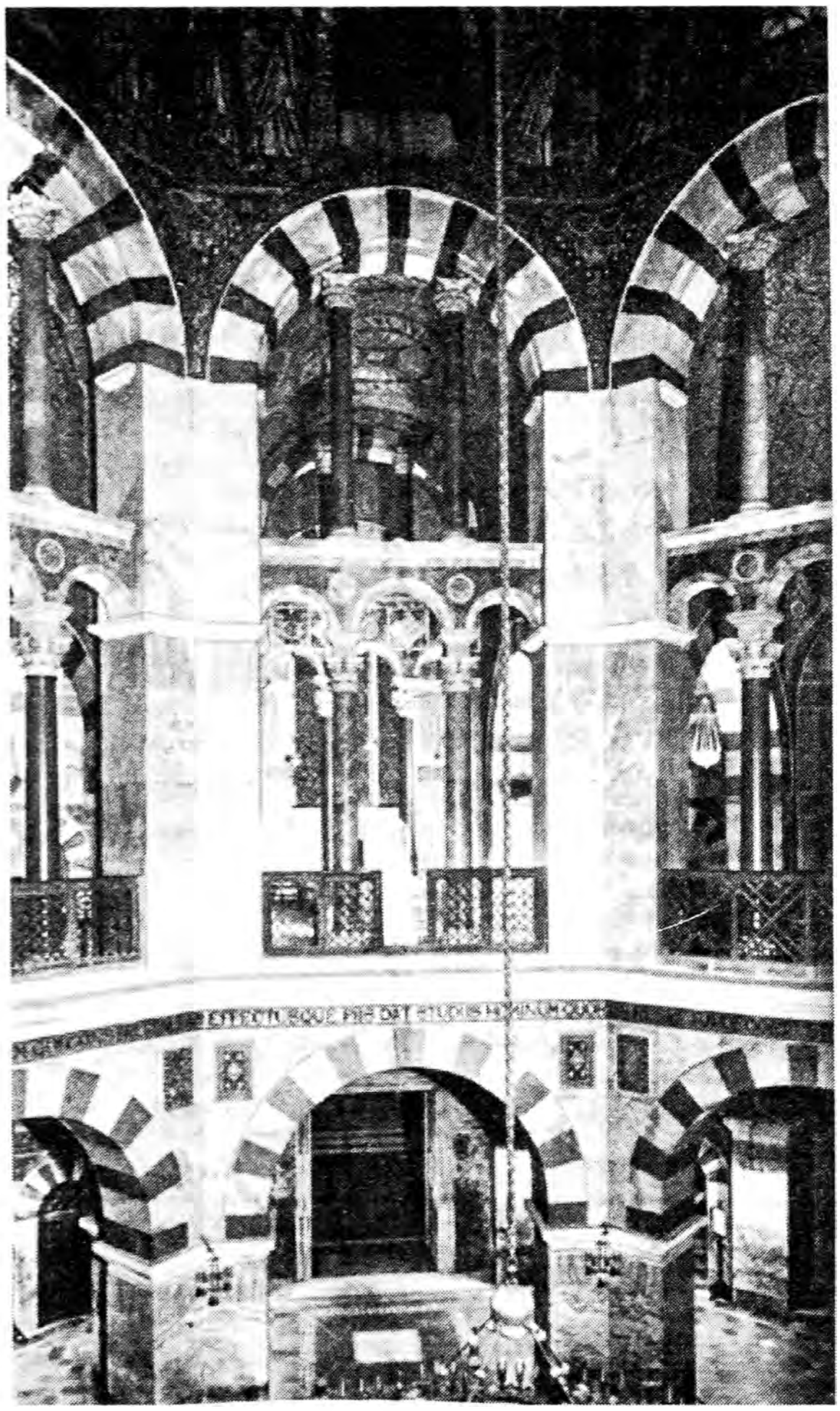

Interiorul Capelei Palatine din Aquisgrana (Aachen). Sec. VIII–IX.

oamenilor liberi pentru serviciul militar; se îngrijea de perceperea taxelor, dărilor și amenzilor cuvenite regelui. Dar atribuția sa cea mai importantă era administrarea justiției; funcție pe care contele – purtând și titlul de *judex* – o exercita în cadrul unor adunări ale oamenilor liberi, pe care le convoca ori de câte ori voia[1]. Cu timpul, s–a format un corp de judecători specializați, buni cunoscători ai dreptului cutumiar, care erau numiți în funcție pe viață de către inspectorii regali (*missi dominici*), de acord cu contele local.

Veniturile contelui erau asigurate de un domeniu care îi era

1 În 780, Carol cel Mare a limitat numărul acestor adunări la cel mult trei pe an, instituind totodată adunări mai restrânse, în cadrul *centenelor* (subdiviziuni ale unui comitat), la care erau convocați numai judecătorii, părțile în cauză și martorii.

atribuit, de uzufructul temporar al unei părți din domeniile regale aflate în comitatul său, precum și de un procent din amenzile pe care le aplicau instanțele judecătorești din comitatul său. La acestea se mai adăugau o treime din amenzile pentru infracțiuni curente și o treime din taxele comerciale și vamale.

Conții, recrutați aproape exclusiv din rândurile înaltei aristocrații, puteau fi – în principiu – transferați sau destituiți după bunul plac al suveranului; în practică însă, aceasta nu se întâmpla decât extrem de rar, pentru simplul motiv că autoritatea centrală nu dispunea de un număr suficient de buni administratori. În această situație fiind, asigurat de venituri atât de substanțiale, achiziționând între timp și proprietăți funciare personale, constituindu-și și un număr de vasali proprii, comițând desigur și abuzuri de putere, contele devenea din funcționar regal un potentat local ereditar.

În zonele de frontieră erau organizate *mărcile*, guvernate de un marchiz, care exercita aici atât puterea civilă cât și cea militară. Mărcile erau fie zone în care recenta ocupație de către Imperiu nu se desăvârșise încă, fie grupări de comitate reunite din motive de apărare. Ceea ce caracteriza deci mărcile în raport cu comitatele era aspectul lor militar.

Cât privește diviziunea teritorială numită ducat, această denumire

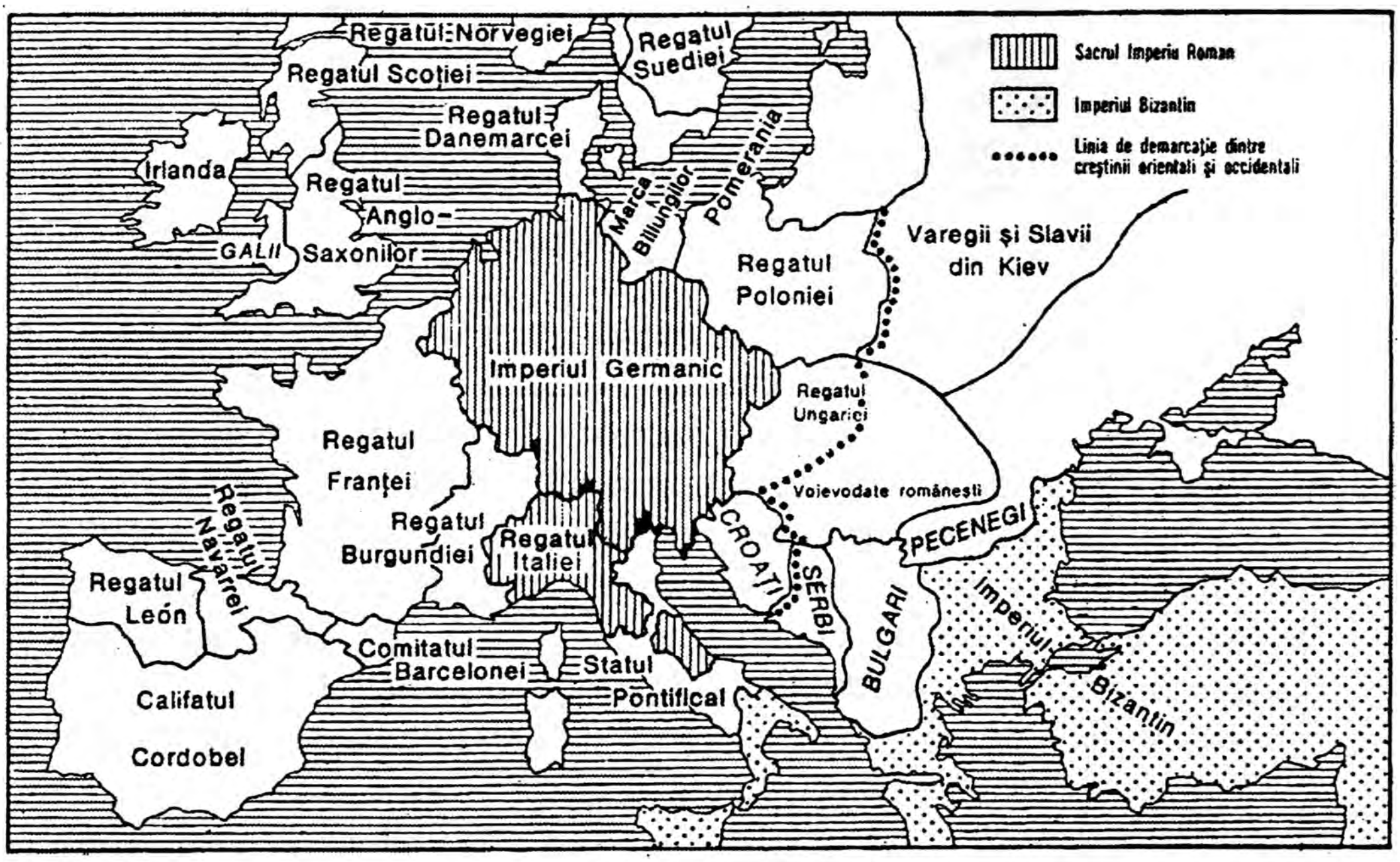

Europa politica spre anul 1000.

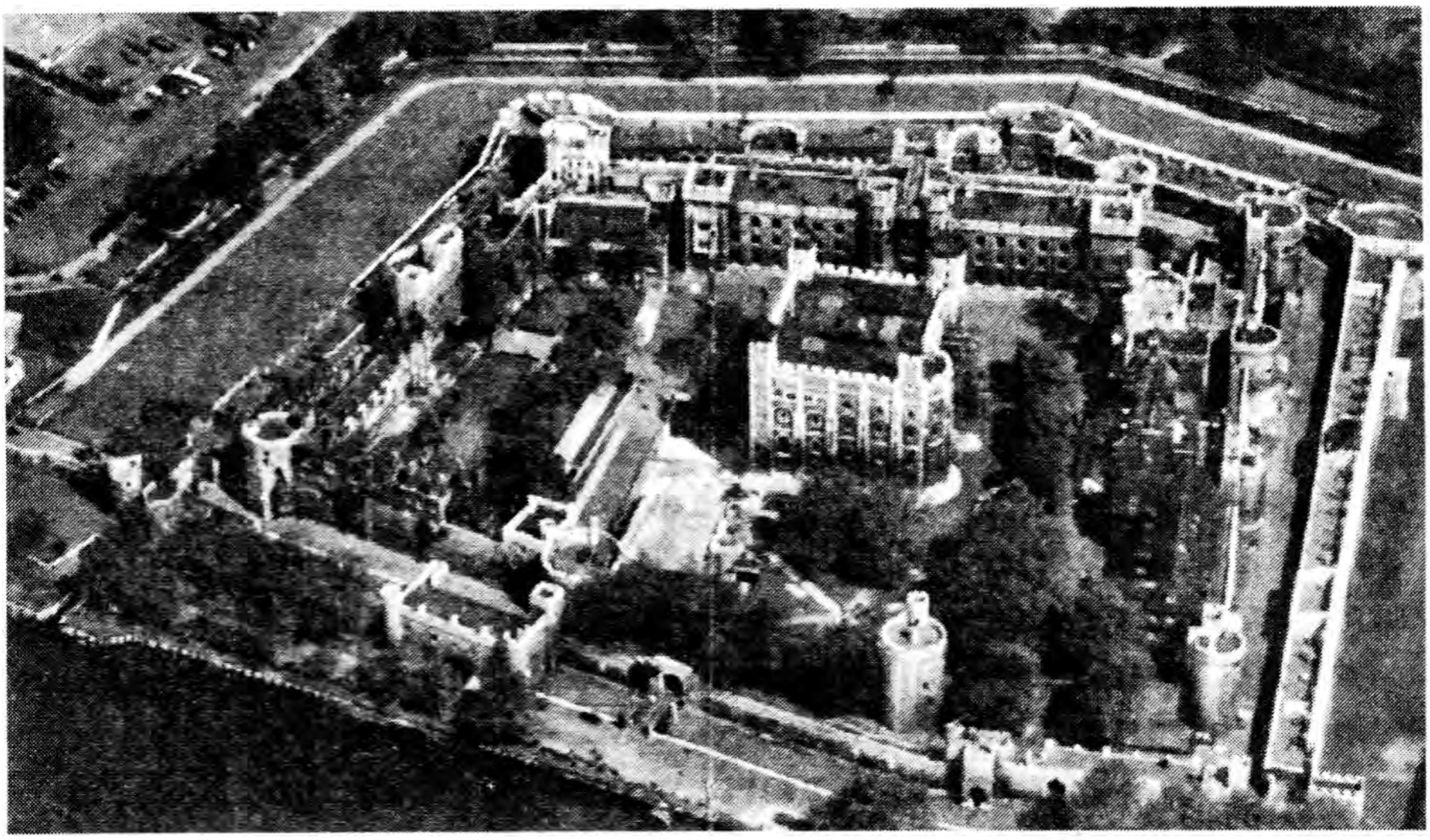

Turnul Londrei (vedere de ansamblu).
Complex militar și rezidențial, al cărui nucleu originar, *Turnul Alb*, a fost construit de Wilhelm Cuceritorul (1066–1087).

indica uneori o regiune autonomă în cadrul Imperiului (cum era, de pildă, ducatul Gasconiei) sau de la periferia lui (de ex. ducatul Benevento, din sudul Italiei), alteori un comandament militar.

Cu toți acești administratori superiori locali împăratul lua contact direct în fiecare an o dată, în timpul verii, convocându-i la o adunare generală care se ținea într-unul din palatele suveranului aflate în zona centrală a Imperiului, sau la reședința sa din Aquisgrana. Era o adunare reprezentativă la care luau parte marii nobili – laici și ecleziastici, – conții, marchizii, ducii, episcopii, abații și vasalii regelui, împreună cu toți căpitanii castelelor, ai fortărețelor din Imperiu. – Un alt tip de adunare (mult mai restrânsă, cu participarea doar a unor demnitari de cel mai înalt rang, aleși de rege) era cea care avea loc toamna sau iarna. Această adunare elabora, împreună cu regele, programul ce urma să fie supus discuției adunării generale.

Actele privind hotărârile luate (și care deci urmau să fie aplicate) se numeau *capitulare*. Cu aducerea la cunoștință și cu controlul aplicării lor erau însărcinați inspectorii palatului, „trimișii regelui“ (*missi dominici*), care la început erau aleși dintre vasalii regelui, apoi din rândurile conților și episcopilor. În grupuri de câte doi (uneori de câte patru sau cinci) trimișii inspectau o zonă – un *missaticum* – care nu putea fi cea a respectivelor *missi*, episcopi sau conți. Un *missa-*

ticum cuprindea între 6 și 10 comitate. În decursul misiunii lor trimișii făceau cercetări în legătură cu anumite probleme indicate de Palat, se informau asupra activității administrative a conților sau episcopilor din acel *missaticum*, controlau gestiunea domeniilor regale, înregistrau (și, dacă puteau, chiar sancționau pe loc) abuzurile comise; iar la urmă prezentau Palatului un raport. – Cât privește eficiența acțiunii „trimișilor", de denunțare și reprimare a abuzurilor conților sau episcopilor controlați de ei, aceasta era desigur relativă, – dat fiind că înșiși *missi dominici* erau conți și episcopi...

La temelia acestei organizări teritoriale – prima încercare de administrație centralizată, după sfârșitul Imperiului roman de Apus – sta o aristocrație puternică, creată de împărat în locul vechii nobilimi de sânge, și pe care împăratul căuta să și–o apropie făcându–i importante donații de moșii. Prin aceasta, el nu reușea totuși să–și asigure fidelitatea noilor nobili – care urmăreau să–și consolideze poziția rămânând posesori ereditari. Cu timpul, donațiile continui au micșorat considerabil posesiunile și resursele regale.

Deși aveau o capitală, totuși regii carolingieni nu locuiau în mod stabil în palatul lor din Aquisgrana; se deplasau continuu – însoțiți de întreaga curte – de la un castel la altul, de regulă în zona cuprinsă între Loara și Rhin. În jurul acestor castele se aflau proprietățile regale – terenuri agricole, terenuri de vânătoare, păduri, rezervații pentru creșterea porcilor, etc. – administrate de funcționari regali, care se îngrijeau să asigure și toate cele necesare curții în deplasare.

Alte surse de venituri ale regilor carolingieni – în afara celor procurate de domeniile lor – le constituiau amenzile, confiscările, drepturile vamale, în marea lor majoritate interne: taxe pentru folosirea drumurilor, a podurilor, a cursurilor de apă; apoi donațiile primite, prăzile de război și tributul sau dările încasate. Imensele proprietăți funciare regale, în parte moștenite din epoca merovingiană, au sporit considerabil și prin expropierea pământurilor mănăstirești[1]. Dar cele mai mari rezerve de terenuri necesare regelui pentru a–și răsplăti noii vasali, le procurau noile cuceriri de teritorii și confiscarea proprietăților aristocrației din regiunea supusă.

---

1 Carol Martel le confiscase sub pretext că trebuia să–și procure mijloacele necesare în lupta contra musulmanilor și le împărțise războinicilor săi, cu drept de uzufruct revocabil. Prin aceasta, și–a creat – la fel ca Pepin – un mare număr de vasali personali, ceea ce îi dădea posibilitatea efectivă de a–i ține în frâu pe marii feudali.

ÎN EPOCA FEUDALĂ

Cu toate acestea, dinastia carolingiană a avut de luptat cu forțe centrifuge care au contribuit efectiv la dezintegrarea Imperiului. Printre acestea, era mulțimea de oameni liberi obligați să presteze serviciu militar (aproape în fiecare an!), procurându-și armele și echipamentul pe cheltuiala lor. Erau asociațiile sau bandele organizate spontan pentru a se apăra fie contra incursiunilor de jaf ale normanzilor, fie contra abuzurilor slujbașilor statului sau ale stăpânilor feudali. Era masa din ce în ce mai numeroasă a celor săraci, ostili dinastiei. Era agitația permanentă a populațiilor supuse, a grupurilor etnice de altă religie (creștini ariani) sau alte tradiții; grupuri etnice uneori superioare francilor sub raport cultural (ca italienii sau aquitanii). În sfârșit, factorul principal de dezagregare îl constituiau marile familii nobiliare, cele două sau trei sute de familii de mari proprietari funciari, în marea majoritate franci, ale căror

Monumentul funerar (detaliu) al regelui Filip IV cel Frumos (1285–1314). Biserica abației din Saint–Denis.

proprietăți se măsurau fiecare în mii de hectare. Aceștia, mereu în conflict între ei, slăbeau enorm capacitatea militară a Imperiului, – singura forță care ar fi putut să țină unit un stat atât de întins și atât de eterogen. Pe de altă parte, acești nobili erau ostili unei guvernări monarhice centralizate, tindeau spre o independență deplină față de rege, doreau să–și creeze mici principate independente.

Nemulțumirile tuturor acestor factori au dus la mișcări antimonarhice. Primele în ordine cronologică au fost răscoalele unor grupuri etnice contra regimului dur al francilor, – sub Carol Martel, Pepin cel Scurt și Carol cel Mare (în primii săi ani de domnie). Au urmat apoi seria de atentate contra împăratului[1]. În fine, când forța monarhiei slăbise mult, izbucnește (în 830) o rebeliune de lungă durată – zece ani – a nobililor, când monarhia suferă mai multe înfrângeri și umiliri. După această dată, marile familii aristocratice devin atotputernice și suveranul va fi ales de către marii feudatari.

Disoluția puterii dinastiei carolongiene, dezagregarea sa completă în mai puțin de o jumătate de veac de la moartea lui Carol cel Mare a fost posibilă datorită, în principal, pierderii marilor rezerve ale domeniului coroanei; nemaiputând acorda concesiuni, monarhul nu și–a mai putut asigura forța militară necesară reprimării acestor revolte. Iar când împăratul Ludovic cel Pios, fiul lui Carol cel Mare, a mai și restituit pământurile confiscate de părintele său nu numai mănăstirilor ci și acele ale familiilor nobiliare din țările cucerite; și când același împărat a mai acordat vasalilor săi domenii nu în uzufruct revocabil, ci în proprietate definitivă și cu dreptul de a le lăsa moștenire, monarhia carolingiană, lipsită de baza puterii sale militare, și–a pierdut forța, influența și prestigiul; și aceasta, cu atât mai mult și mai grav cu cât teritoriile aparținând odinioară coroanei, treceau acum în mâna adversarilor dinastiei, sporind puterea nobilimii.

Pierderea puterii economice – baza autorității monarhiei – a avut ca urmare slăbirea centralizării politice și administrative a statului. Autoritățile locale manifestă o progresivă independență față de guvernarea centrală, conții guvernează comitatele potrivit intereselor lor proprii; suveranul nemaidispunând de o forță coercitivă eficientă nu îi mai poate transfera într–un alt comitat, iar fiii lor le vor putea

---

1 Între acestea a fost și conspirația din 792 condusă de Carol Cocoșatul, un fiu nelegitim al lui Carol cel Mare, care a încercat să–și asasineze tatăl. Sau cea din 818, organizată de nepotul împăratului, Bernard, care voia să–și păstreze coroana de rege al Italiei.

urma la conducerea comitatului. În ultimii ani ai sec. IX conții își consolidează poziția, își sporesc tot mai mult proprietățile personale, devin niște despoți locali, din ce în ce mai independenți de puterea centrală. Se deschidea astfel un conflict politic între interesele contelui și cele ale monarhiei, ale statului centralizat.

Același fenomen se petrece și în privința vasalilor împăratului: din ce în ce mai mult se limita dreptul suveranului de a revoca uzufructul concesiunii acordate (*beneficium*) – și vasalul se transformă în proprietar cu drepturi depline. Ultimii suverani carolingieni cedează – întrucât, în conflictele declarate între pretendenții la coroană, aveau nevoie să apeleze la ajutorul militar al vasalilor lor. Fidelitatea datorată de vasal suzeranului său este uitată, sau neglijată; mai ales că, începând de la sfârșitul sec. IX vasalul nu mai avea obligații față de un singur senior, ci concomitent față de mai mulți – când fiecare din aceștia îi acordau câte un feud.

NOI INSTITUȚII POLITICO-ADMINISTRATIVE

Odată cu constituirea feudalității, la conducerea politică a statului (sau, după dezagregarea acestuia, a principatelor teritoriale) participă și vasalii regali.

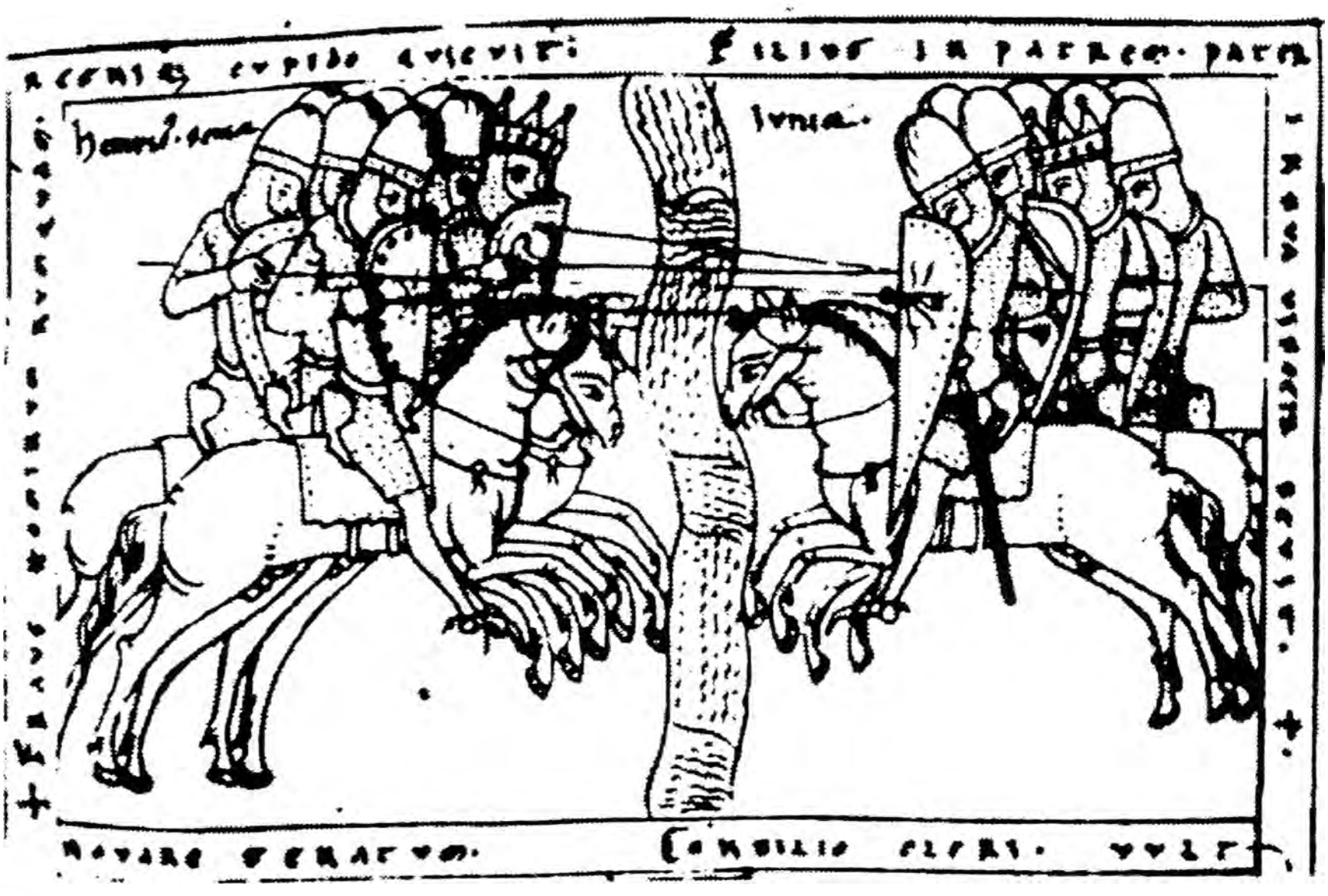

Înfruntarea dintre împăratul Henric IV și fiul său Henric V lângă Regensburg. Desen dintr-o cronică, sec. XII. Biblioteca Universității din Jena.

Una din obligațiile vasalului față de seniorul său era de a–l ajuta ca sfătuitor; în mod concret, să asiste – când era convocat – la adunările hotărâte de senior (în acest caz, de rege). Reuniunea vasalilor regali constituia „curtea". Toți vasalii erau considerați egali între ei (*pares*; în franceză *pairs*). Aceste adunări erau de diferite feluri (după locul unde se țineau, după chestiunile care se dezbăteau, etc). În Franța – unde situația, în evoluția ei, apare mai clar, – în prima fază (987 – 1028) „ curtea regală" era compusă aproape exclusiv din conți și episcopi; foarte puțini erau abații care participau, iar pe castelani regele încă nu începuse să–i convoace. Între 1028 – 1077, castelanii deveniți între timp foarte puternici, domină adunările curții, – în timp ce înalta aristocrație laică și ecleziastică este în minoritate. În perioada următoare (1077–1108), conții și episcopii nu mai țin să ia parte la reuniunile curții. Ceilalți vasali regali – de rangul doi și trei – fiind în număr prea mare, regele alege dintre ei pe cei care îi sunt mai credincioși; le dă funcții de curte și titluri (în franceză: *sénéchal*[1], *bouteiller*[2], *chambrier*[3], *connétable*[4], *chancelier*[5]). Pe aceștia regele îi convoca din ce în ce mai des; alături de marii nobili – pe care regele îi consulta ocazional – ei constituiau elementul stabil, permanent, al curții. „Ei prefigurează ceea ce, în prima jumătate a secolului al XII–lea, sub Ludovic VI cel Gras, va fi guvernul regal" (J. Fr. Lemarignier).

Atribuțiile curții erau, în primul rând, de a se pronunța în toate chestiunile pe care i le supunea seniorul; când acest senior era regele sau un principe teritorial, curtea era consultată asupra tuturor chestiunilor de ordin politic. În al doilea rând, curtea feudală judeca toate cazurile legate de respectarea obligațiilor reciproce convenite între

---

1 Primul dintre înalții demnitari ai curții, seneșalul (lat. *siniscalcus*) era șeful justiției. După 1132, funcția de seneșal – un fel de vicerege – era atribuită numai unuia din nobilii înrudiți cu familia regală.

2 În lat. *buticularius*; funcția apare pentru prima dată într–o diplomă regală din 1043. Administra viile de pe domeniile regale și avea jurisdicția asupra negustorilor de vin.

3 Un fel de „ministru de finanțe": în sarcina sa era evidența și controlul tezaurului regal. De la sfârșitul sec. XIII, funcția de *camerarius* devine aproape pur onorifică.

4 Purta spada regală la ceremonia încoronării. După 1191, conetabilul (*conestabulus, comesstabuli*) este comandantul general al armatei. Titlul a fost suprimat de Richelieu în 1627.

5 Însărcinat cu păstrarea sigiliului regal, *cancellarius*, demnitar inamovibil, era – până în 1300 – totdeauna un ecleziastic. Funcția de cancelar a fost suprimată definitiv, în Franța, în 1848.

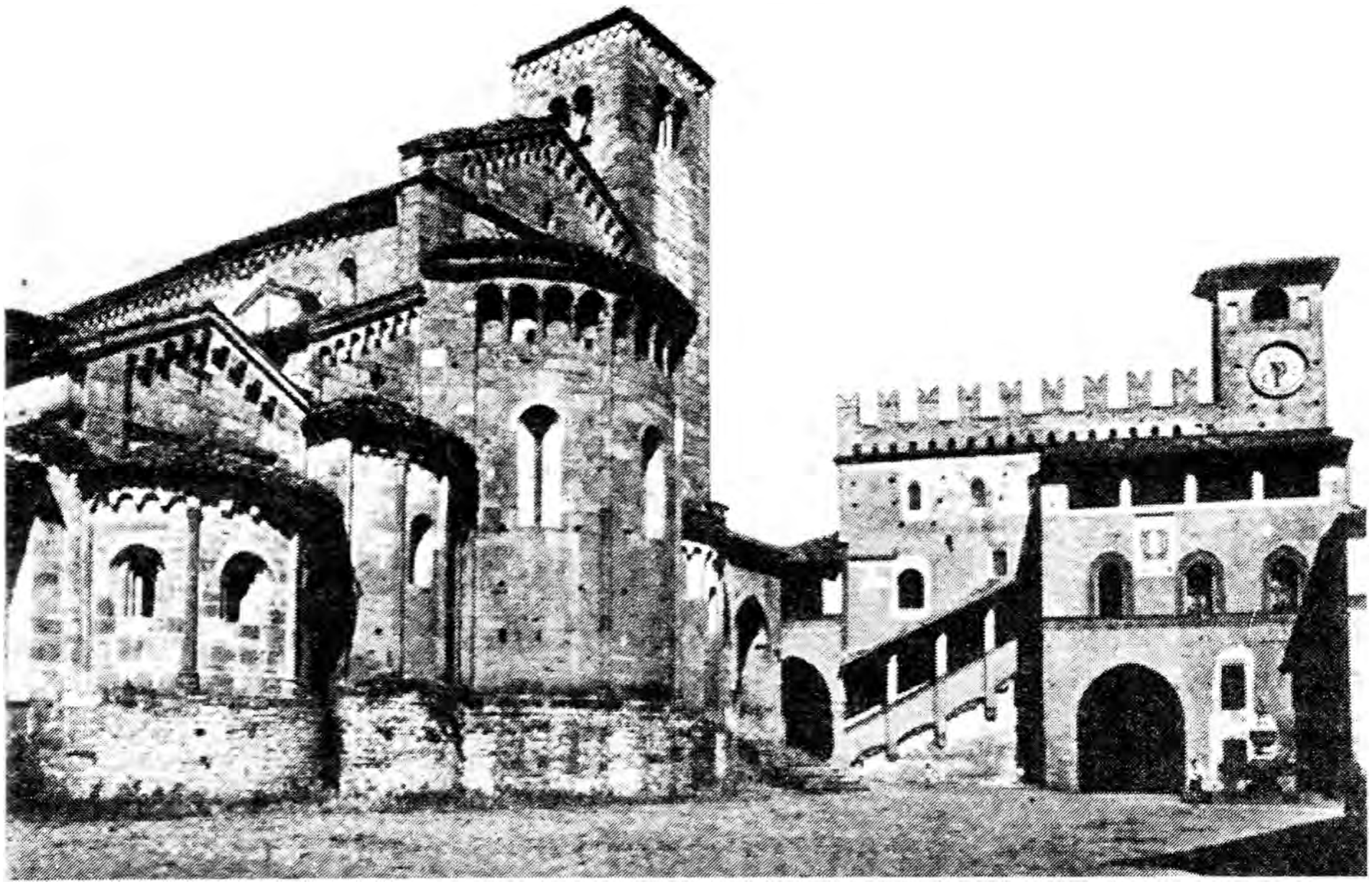

Palazzo Pretorio (dreapta, din 1298) și absida bisericii romanice (1122) din Castell'Arquato (Emilia Romagna).

senior și vasal[1]. Cât privește aplicarea practică, efectivă, a sancțiunilor decise de curte, aceasta depindea de gradul de putere pe care o dețineau cei în cauză.

În ultimele secole ale Evului Mediu (XIII – XV), în Germania autoritatea monarhică era în declin datorită mai multor cauze (în principal – eșecul împăratului Heinrich IV în conflictul angajat cu papalitatea privind chestiunea învestiturii, creșterea puterii marilor feudali, a episcopilor și a orașelor). În Anglia, de asemenea. În schimb, în Franța autoritatea regală – care sub dinastia Capețienilor (987–1328) a reușit să–și întindă imens domeniul regal prin reunirea principatelor teritoariale – este în continuă extindere și consolidare.

1 Spre deosebire de justiția seniorială, care ținea de domeniul public și era exercitată asupra celor de un nivel social inferior seniorului, justiția feudală judeca numai abaterile de la obligațiile prevăzute în contractul feudalo–vasalic și se aplica numai seniorilor, – conform principiului potrivit căruia nu poți fi judecat decât de cineva de același rang social ca al tău.

Încă din sec. XIII exista în Franța pe lângă rege o curte compusă din 12 *pairs* – vasali regali de rangul cel mai înalt, – și anume: șase laici (trei duci și trei conți) și șase ecleziastici (trei episcopi–duci și trei episcopi–conți). În curând însă locul acestei curți îl va lua „Consiliul Regelui", format din persoane instruite și competente, – în primul rând din juriști. De competența sa erau problemele politice, administrative și judiciare ale statului[1]. Dar membrii „Consiliului Regelui" aveau un rol esențialmente consultativ; cel care decidea în ultimă instanță era totdeauna regele.

Tot începând din sec. XIII se creează „Stările generale" – un fel de curte regală lărgită, la care regele cheamă să participe și burghezi, reprezentanți ai orașelor. În secolele XIV și XV, în momemntele foarte dificile regele a găsit un sprijin în această curte lărgită; alteori însă, „Stările generale" au căutat să se impună voinței regelui, devenind un focar de îndelungate agitații. Încât, în 1484 ele erau „o adunare de tip reprezentativ a unui stat monarhic /.../, o adunare reprezentativă a forțelor vii ale națiunii" (J.Fr. Lemarignier).

BISERICA, AUTORITATE POLITICĂ

Originile poziției politice a Bisericii creștine se situează într–o perioadă anterioară cu patru secole epocii carolingiene.

Spre deosebire de Imperiul roman, unde funcțiile sacerdotale erau conferite asemenea unor funcții civile, Biserica creștină acorda aceste funcții unor persoane alese și consacrate printr–un rit religios; persoane care, apoi, se dedicau exclusiv activității sacerdotale și care s–au organizat într–o formă ierarhică[2]. Făcând o distincție netă între obligațiile religioase și îndatoririle civice („Dați cezarului ce se

---

1 După 1250 Curtea de Justiție va avea un sediu fix; până la această dată curtea regală în funcția sa judiciară se reunea acolo unde se afla în acel moment regele. Curtea va căpăta numele de „parlament", având și un personal specializat stabil, un corp de juriști, al cărui număr și rol vor fi în continuă creștere. După 1275, când și tehnica procedurală s–a transformat, Curtea de justiție tinde să–i elimine pe feudali.

2 După ce în sec. I această ierahie fusese încă de tip misionar, în sec. II se stabilește o dublă ierarhie: de ordine (episcop, preot, diacon, subdiacon) și de juridiscție (a episcopului asupra clerului și a comunității sale locale). Papa își afirmă juridiscția asupra episcopilor chiar de la sfârșitul sec. I – În primele trei secole statul roman a fost ostil Bisericii, de multe ori chiar persecutându–i pe creștini; pentru că Biserica considera statul ca o putere a cărei sursă este Dumnezeu; aplica deci ideea originii divine – creștine – unui stat păgân: „Căci nu este stăpânire fără numai de la Dumnezeu" (Ap. Pavel, *Epistola către Romani*, XIII, 1).

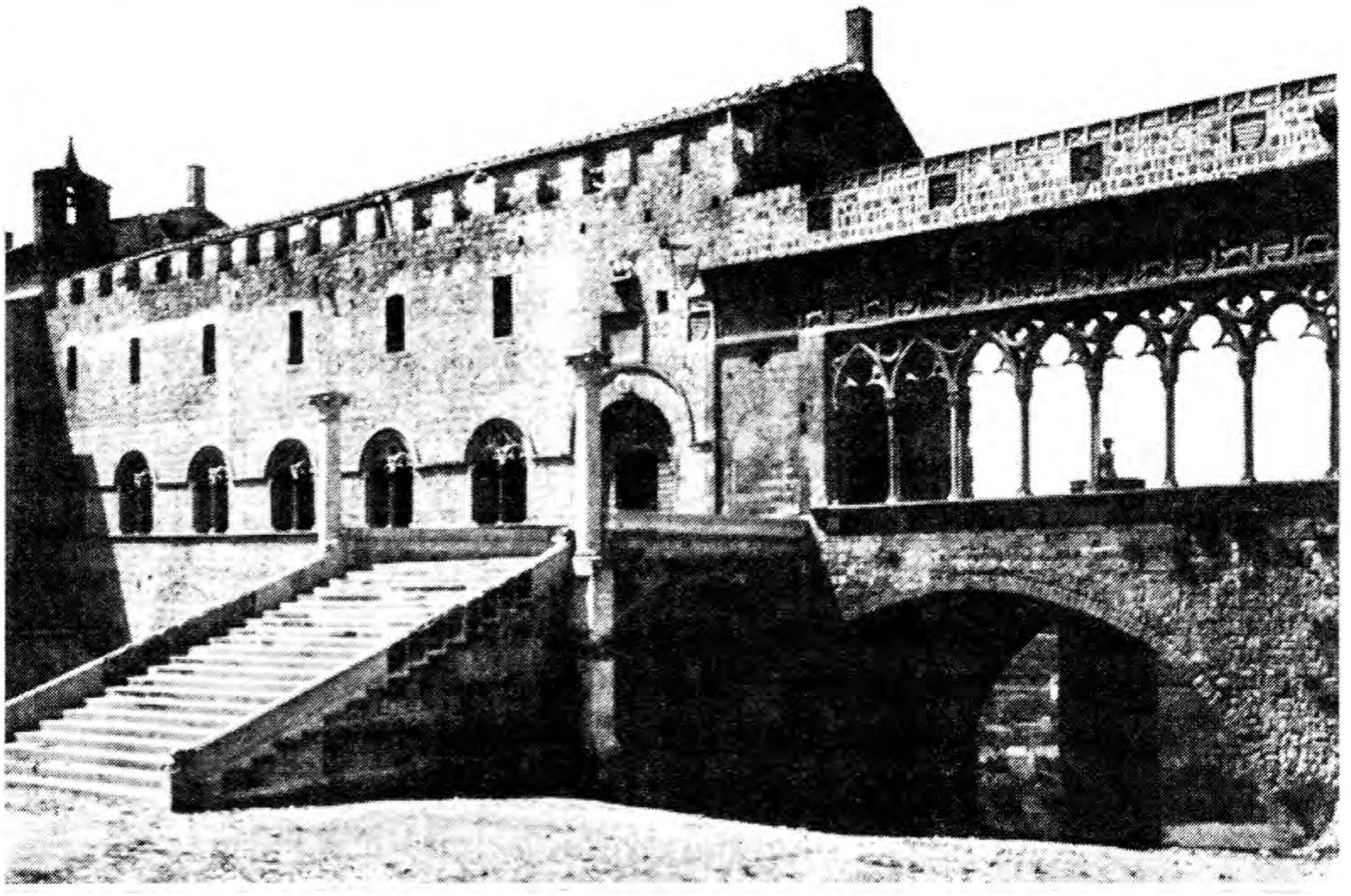

Palatul Papilor și *loggia*, din Viterbo. Sec. XIII–XIV.

cuvine cezarului și lui Dumnezeu ceea ce i se cuvine lui Dumnezeu"), Biserica se separa de stat[1]. Puterea spirituală și cea temporală puteau întreține raporturi de bună înțelegere, chiar foarte strânse, ajutându–se reciproc; dar numai în cazuri cu totul excepționale – și pentru perioade scurte de timp – vederile și interesele lor au cincis complet[2].

1 Între statul roman și Biserica creștină antinomiile erau ireductibile. Mai întâi, antinomii filosofice: în numele credinței lor creștinii refuzau categoric filosofia greco–romană, („Elinii caută înțelepciune, Ci noi propovăduim pe Hristos cel răstignit". – Ap. Pavel, *Epistola către Corinteni*, I, 22 – 23). Apoi, antinomii politice: Imperiul era fondat pe mistica Romei și a Împăratului roman – în timp ce creștinii nu puteau adora nici Roma nici persoana Împăratului. Imperiul căuta să–i asimileze pe zeii religiilor tolerate cu zeii romani – ceea ce creștinii refuzau când era vorba de Dumnezeu și de Hristos. În fine, antinomii sociale: societatea romană era fondată pe inegalitatea socială; în timp ce creștinismul proclama (cf. Ap. Pavel, *Ep. către Coloseni*, III, 11) egalitatea tuturor oamenilor în fața lui Dumnezeu: ceea ce implica recunoașterea drepturilor persoanei umane și pentru sclav; deci, o revoluție socială. (Cf. J. Fr. Lemarignier).

2 În același timp, corpul sacerdotal s–a organizat ierarhic după modelele Imperiului; potrivit ierarhiei administrației civile s–a format ierarhia episcopilor, a mitropoliților și a patriarhilor. În curând locul întâi i–a revenit episcopului Romei: autoritatea sa a fost unanim recunoscută fiind vorba de vechea capitală a Imperiului, de orașul care a dat cel mai mare număr de martiri și ai cărui episcopi se comportaseră, în timpul persecuțiilor, atât de eroic. (Cf. L. von Ranke).

După anul 313 Biserica a obținut anumite privilegii. Statul roman i–a recunoscut capacitatea patrimonială, fapt care i–a permis să își constituie domenii întinse, administrate de episcopi; a acordat membrilor clerului scutiri de taxe și de prestații, a recunoscut episcopului o anumită jurisdicție, – cel puțin în diferendele dintre clerici. La rândul ei, Biserica a exercitat o oarecare influență asupra legislației romane. Astfel, cu privire la situația sclavilor: a obținut de la împăratul Constantin ca sclavul să poată fi creștinat (ceea ce însemna că putea avea o altă religie decât stăpânul) și să interzică – cel puțin pe domeniile imperiale – ca soții sclavi să poată fi separați unul de altul, sau să li se ia copiii. Era un bun câștigat și pentru Biserică și pentru societate.

În perioada imediat următoare primelor migrații Biserica romană s–a găsit într–o situație foarte critică. Majoritatea provinciilor occidentale fuseseră ocupate de popoare germanice de religie creștină ariană. În Italia, longobarzii fondaseră un regat puternic; în Orient, arabii erau în plină expansiune; în Bizanț, împărații iconoclaști manevrau contra episcopului Romei; în timp ce regele longobard Astolf înainta spre Roma, amenința orașul și îl silea să–i plătească tribut. Biserica nu întrezărea posibilitatea vreunui ajutor, de nicăieri din lumea romană.

Dar printre popoarele germanice, unul – unul singur – trecuse la creștinismul roman: francii. Biserica romană avea deci acum aliați contra inamicilor săi de religie ariană, vizigoții și burgunzii. În același timp papa trimise misionari în Anglia – și anglo–saxonii, creștinați de acești misionari, începură să trimită la rândul lor călugări misionari – în Gallia, în Germania, în Europa Centrală, în nordul Italiei, – precum și pelerini la Roma și tineri care veneau aici să se pregătească pentru cariera ecleziastică. Mai mult decât atât: Winfried, un călugăr anglo–saxon – devenit după ce s–a creștinat Bonifaciu (675 – 754) – propagă creștinismul roman în ținuturile germanice orientale, în Turingia, în Frizia, bucurându–se de protecția lui Carol Martel și a lui Pepin cel Scurt. Dintr–o dată prestigiul Bisericii romane crescu enorm în toată lumea creștină. Căci în timp ce Imperiul roman de Răsărit se arăta a fi incapabil să apere nu numai creștinătatea împotriva cuceritorilor islamici, dar nici chiar propriile sale posesiuni din Italia contra longobarzilor, iată că puternicul popor al francilor în plin avânt, care îi învinsese pe arabi

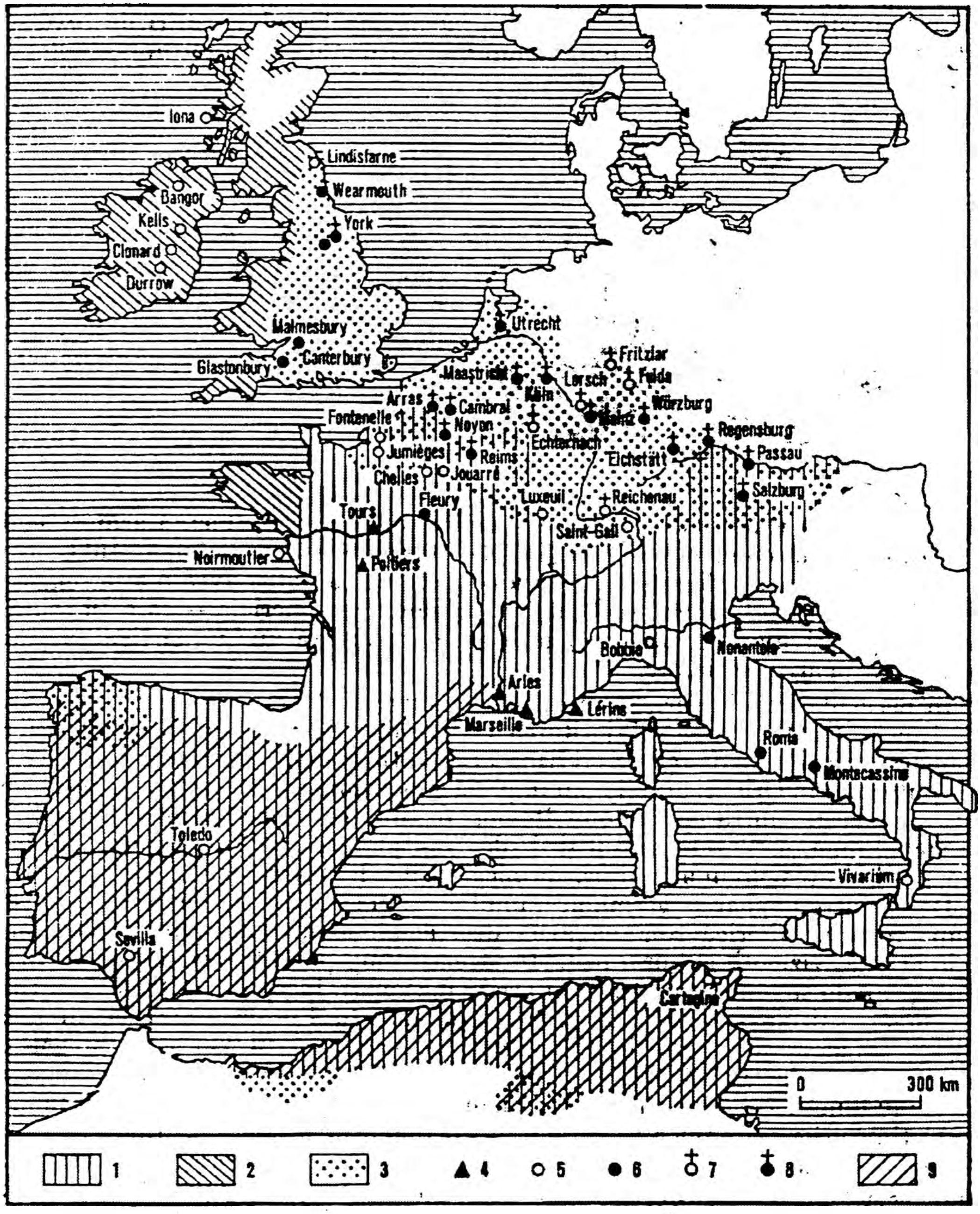

Lumea creștină occidentală în sec. VI și VII.

1. Țări creștine la sfârșitul sec. VI. 2. Creștinătatea celtă. 3. Progresele creștinării în sec. VII și prima jumătate a sec. VIII. 4. Primele centre de viață monastică. 5. Mănăstiri irlandeze sau fondate de călugări irlandezi. 6. Mănăstiri benedictine. 7. Mănăstiri fondate pe continent de misionari anglo-saxoni. 8. Episcopate misionare. 9. Regiuni căzute sub stăpânirea musulmană.

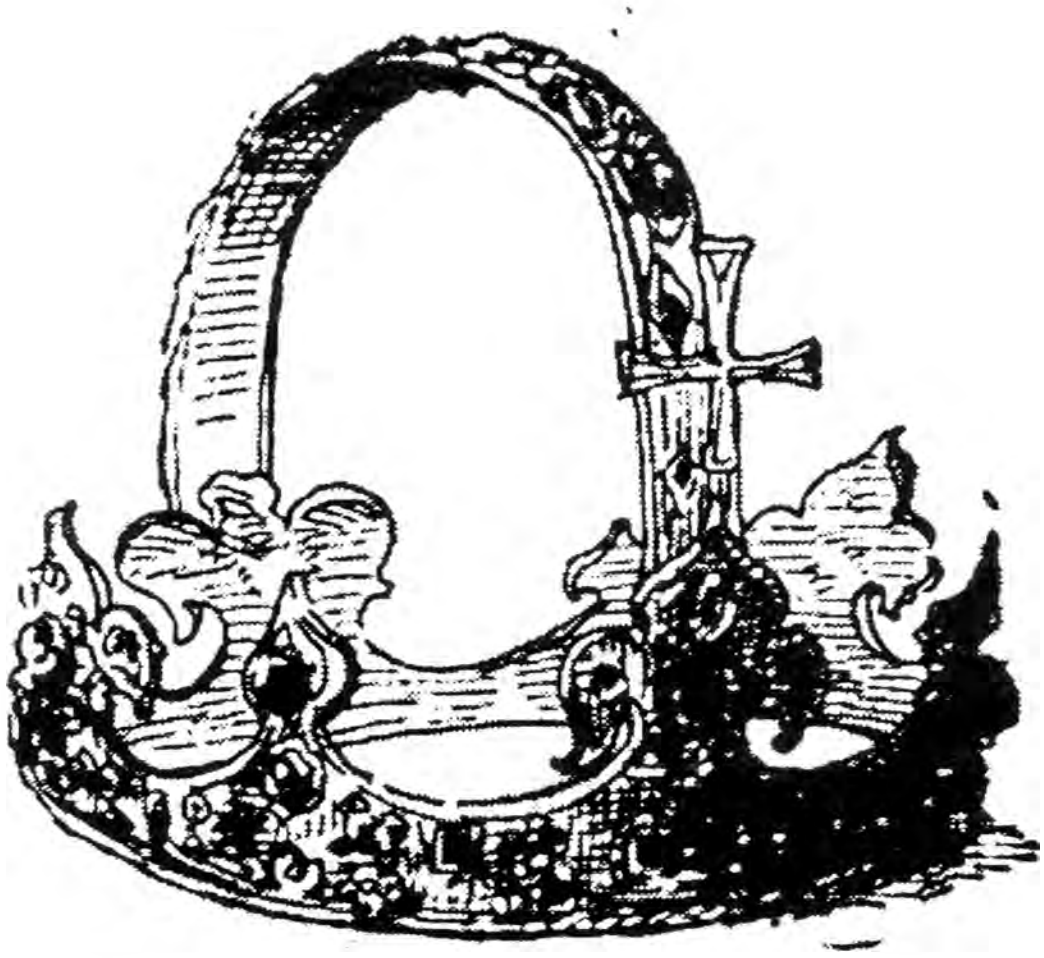

Coroană imperială din argint aurit, ornată cu pietre prețioase. Sec. XIII. Tezaurul Catedralei din Aachen.

la Poitiers, oprindu–le amenințătoarea înaintare în Europa, se arăta supus și devotat Bisericii romane[1].

Papii au ținut și au știut să facă uz de prestigiul lor pentru a–și asigura ajutorul francilor. Spre deosebire de patriarhii din Constantinopol, papii n–au acceptat niciodată să se supună puterii seculare, nici sub raportul vieții religioase, nici din punct de vedere politic (întrucât n–au recunoscut supremația statului asupra Bisericii). Dar în situația dată – amenințarea longobarzilor, a arabilor și chiar a unor puternice fracțiuni ale aristocrației romane – erau siliți să recurgă (și au recurs cu o rafinată diplomație) la sprijinul francilor.

Ocazia s–a prezentat când uzurpatorul Pepin, alungând (în 751) pe Childeric III, ultimul rege merovingian, avea nevoie de ajutorul doctrinal al papalității. În 754 papa Ștefan II, amenințat de longobarzi, merge la curtea lui Pepin și îl consacră rege: uzurpatorul căpăta astfel aura de sacralitate care îi era atât de necesară. Tehnica aceasta va căpăta o formă mai desăvârșită când Leon III îl va încorona pe Carol cel Mare ca împărat[2]. În urma presiunii francilor

1 Conștient de marea importanță a acestui succes și de perspectivele pe care alianța cu francii le deschidea Bisericii romane, papa Grigorie II îi scria pe un ton triumfal împăratului bizantin iconoclast Leon III Isauricul: „Toți apusenii și–au îndreptat privirea spre noi și ne socotesc asemenea unui Dumnezeu pe pământ".

2 Solicitându–i sprijinul, papa îi prezentă faimosul document *Donatio Constantini* – un fals fabricat de papalitate – care pretindea că împăratul Constantin cel Mare i–ar fi donat papei Silvestru suveranitatea asupra Romei, a Italiei și a întregii lumi occidentale. Cu această ocazie, se pare că Pepin i–ar fi promis papei să îi „restituie" o parte din Italia.

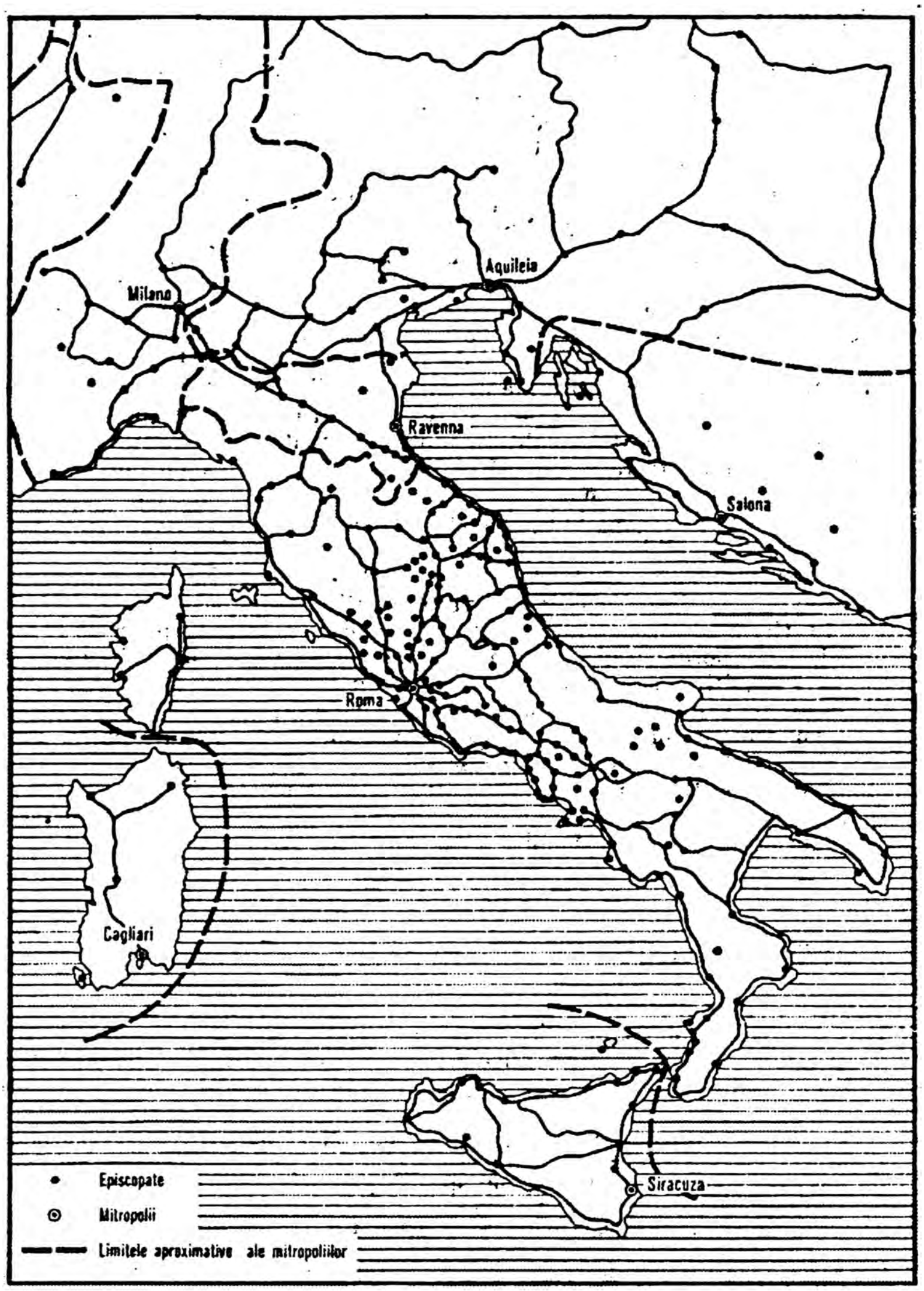

Biserica italiană către anul 1000.

asupra longobarzilor papa obținu exarhatul Ravennei și Pentapolis[1], care vor fi nucleul viitorului stat pontifical. – Împăratul va acorda papalității protecția sa, atât față de longobarzi cât și față de fracțiunea aristocrată romană ostilă. – După moartea lui Carol cel Mare papii vor căuta suverani germanici care să accepte coroana imperială. Când Imperiul se va disloca în principate independente, Biserica

1 Cele cinci orașe maritime: Rimini, Pesaro, Fano, Senigallia și Ancona. dar împăratul nu cedă pretențiilor papale asupra ducatelor longobarde Spoleto și Benevento, care rămaseră sub influența lui.

va face toate eforturile pentru a salva principiul monarhiei centralizate, singura forță care putea garanta păstrarea în continuare a imenselor bogății acumulate.

Ca urmare, autoritatea ecleziastică va fi învestită de Imperiu cu o mare putere politică. În Germania, episcopii și abații imperiali au primit drepturi de conți și chiar de duci. În nordul Italiei, aproape toate orașele au fos puse sub autoritatea unor viconți numiți de episcopii lor. – Aceasta nu însemna însă că autorității ecleziastice îi fusese acordată și o adevărată independență; căci înaltele funcții ecleziastice erau conferite de împărat, episcopii erau numiți de împărat dintre persoanele sale de încredere. Statul nu ceda Bisericii drepturi substanțiale nici sub raport economic: bunurile Bisericii nu erau scutite nici de impozite nici de alte obligații vasalice; drept care, adeseori în războaie episcopii înșiși își comandau oamenii lor, luptând întocmai ca niște războinici laici.

ORIGINILE PAPALITĂȚII

La începutul secolului al V–lea episcopii creștini deveniseră persoanele cele mai proeminente – în afara lumii oficiale – de care autoritățile romane trebuiau să țină seama; iar când comunitatea creștină a ajuns să formeze marea majoritate a locuitorilor unui oraș, episcopul era, practic, persoana cea mai influentă din regiune. Episcopii aveau, moștenită prin tradiție, o putere de judecători sau de arbitri între creștini (la fel ca rabinii în comunitățile iudaice). Un decret al împăratului Constantin din 318 le recunoștea calitatea de judecători, iar începând din 333 jurisdicția lor era recunoscută și în cauzele civile, chiar dacă una din părți nu voia să apară în fața lor.

În ierarhia ecleziastică, un rang superior celui de episcop nu exista; toți episcopii, prin urmare, inclusiv cel al Romei, erau egali între ei[1]. În primele concilii (care s–au ținut în Răsărit), nici episcopul Romei și nici alți episcopi din dioceze occidentale importante n–au avut un rol preeminent. Dar, încă din sec. V episcopul Romei își arogă ambițiosul titlu roman de *Pontifex maximus* (păstrat până azi, sub forma „Suveranul Pontif"); în secolul anterior, papa

1 În 598, Grigorie cel Mare scriidu–i episcopului din Alexandria afirma că toți episcopii sunt egali, iar în scrisoarea sa din 751 adresată Sf. Bonifaciu, papa Zaharia se numește pe sine însuși „*co–episcopus*". În sec. IX încă, alegerea episcopului Romei era o chestiune care privea numai biserica locală a orașului Roma.

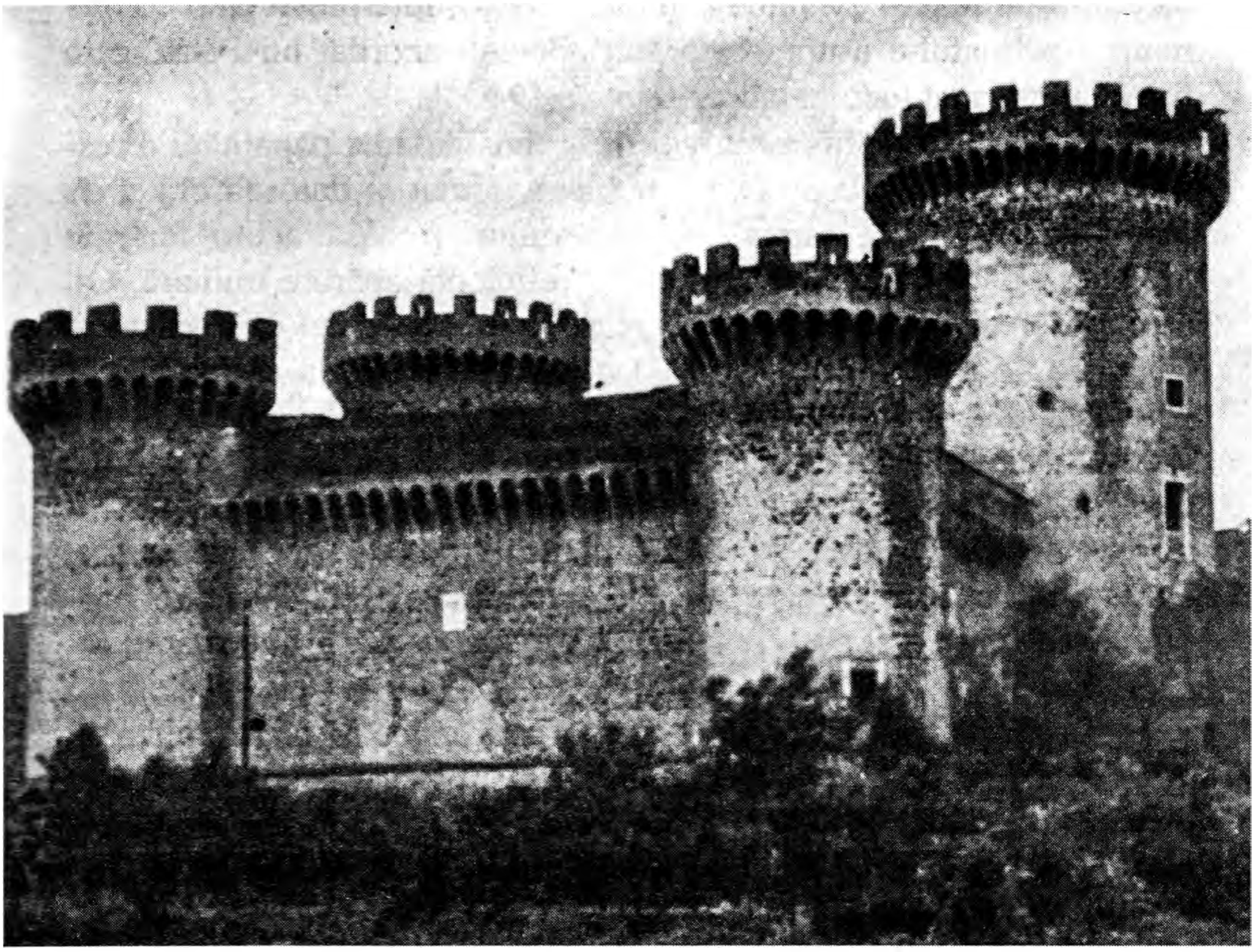

Rocca Pia, fortăreață ridicată de papa Pius II (către 1459).

Siricius ținuse să adopte în decretele sale limbajul solemn al edictelor imperiale, renunțând la limbajul fratern al pastoralelor; termenul de *Sedes apostolica*, înainte indicând orice comunitate fondată de unul dintre apostoli, acum este rezervat exclusiv reședinței episcopului Romei; iar începând din sec. VI, cuvântul „papă" – care până acum denumise, în Biserica apuseană, orice episcop a cărui eparhie sau ale cărui virtuți personale îi confereau un prestigiu deosebit – va deveni și va rămâne titlul onorific doar al episcopului Romei.

În sec. V, episcopul Romei era egal – conform tradiției de egalitate dintre apostoli – cu episcopii Antiohiei, Alexandriei și Ierusalimului. Nici după ce cuceritorii musulmani au desființat aceste trei patriahate, episcopul–patriarh al „Noii Rome", al Constantinopolului, n–a avut nici o autoritate asupra Bisericii din Occident. Episcopul Romei – centrul civilizației occidentale în perioada migrațiilor – a rămas autoritatea ecleziastică supremă. Teologic, pretenția sa la hegemonie asupra celorlalți episcopi și–a găsit o justifi-

care într–un text al evanghelistului Matei[1], – interpretat ca o confirmare a primatului asupra celorlalți apostoli acordat lui Petru, care fusese martirizat tocmai la Roma.

Împrejurările politice au favorizat consolidarea papalității. Prestigiul politic al episcopului Romei s–a format și datorită crizei de autoritate din fosta capitală a Imperiului, rămasă acum fără un împărat, fără instituții civile și fără o eficientă apărare militară. Or, acum, tocmai episcopul Romei, papa Leon I este cel care salvează Roma în 452, când reușește să–l convingă pe Attila să renunțe la ocuparea orașului; și din nou în 455 pe vandalul Geiseric să se abțină, dacă nu de la jaf, măcar de la distrugeri și masacre. Așa după cum, în anii de secetă și de foamete, episcopul Romei era cel care se ocupa de organizarea ajutorării populației. – Pe de altă parte, episcopii din alte țări ale Occidentului, incapabili să apere proprietățile bisericești contra secularizării lor de către autoritatea regală, apelau la influența – politică sau spirituală – a episcopului Romei, ale cărui scrisori adresate lor introduceau o disciplină în viața ecleziastică. Încât, „chiar când însăși curtea papală va deveni un centru de intrigi și de corupție, papa, ca șef al Bisericii creștine, a rămas în imaginația Evului Mediu/ occidental – n.n. O.D./ un legislator și un călăuzitor ideal“ (C. Delisle Burns).

Cum bisericile creștine din Apus au trebuit să suporte de–a lungul secolelor V și VI controlul autoritar al regilor barbari arieni, episcopul Romei a ajuns să fie considerat și în Răsărit ca reprezentantul întregii creștinătăți din Occident; aceasta, atât din motivul că eparhia lui era sediul singurului patriarhat din Apus, cât și pentru că această eparhie era singura care menținea un contact permanent cu autoritățile din Constantinopol.

Dar, în timp ce în țările răsăritene hotărârile în probleme de dogmă, de liturghie și de disciplină ecleziastică erau luate în colec-

1 „Tu ești Petru și pe această piatră voi zidi Biserica mea/.../ Și îți voi da ție cheile împărăției cerurilor, și orice vei lega (= hotărî – n.n. O.D.) pe pământ va fi legat și în ceruri ...“, (*Evanghelia lui Matei*, XVI, 18 – 19). – Formulare echivocă, interpretată în feluri diferite; majoritatea criticii exegetice chiar contestă autenticitatea acestor cuvinte, considerându–le o creație posterioară a comunității aramaice (cf. F. Heiler). După papa Damasus I (66 – 384), episcopii Romei și–au fondat pe acest text pretenția supremației lor de origine divină, nu numai spirituală, ci și jurisdicțională, asupra întregii Biserici. Totuși, în sec. V teologul de autoritate unanim recunoscută Aurelius Augustinus, nu face – în lucrarea sa: *Unitatea Bisericii* – nici o aluzie la supremația, în materie de dogmă, a episcopului Romei; iar mai târziu, papa Leon I profesa că acele „chei ale împărăției cerurilor“ nu i–au fost date numai lui Petru, ci tuturor episcopilor păstori ai Bisericii (*cunctis ecclesiae rectoribus*).

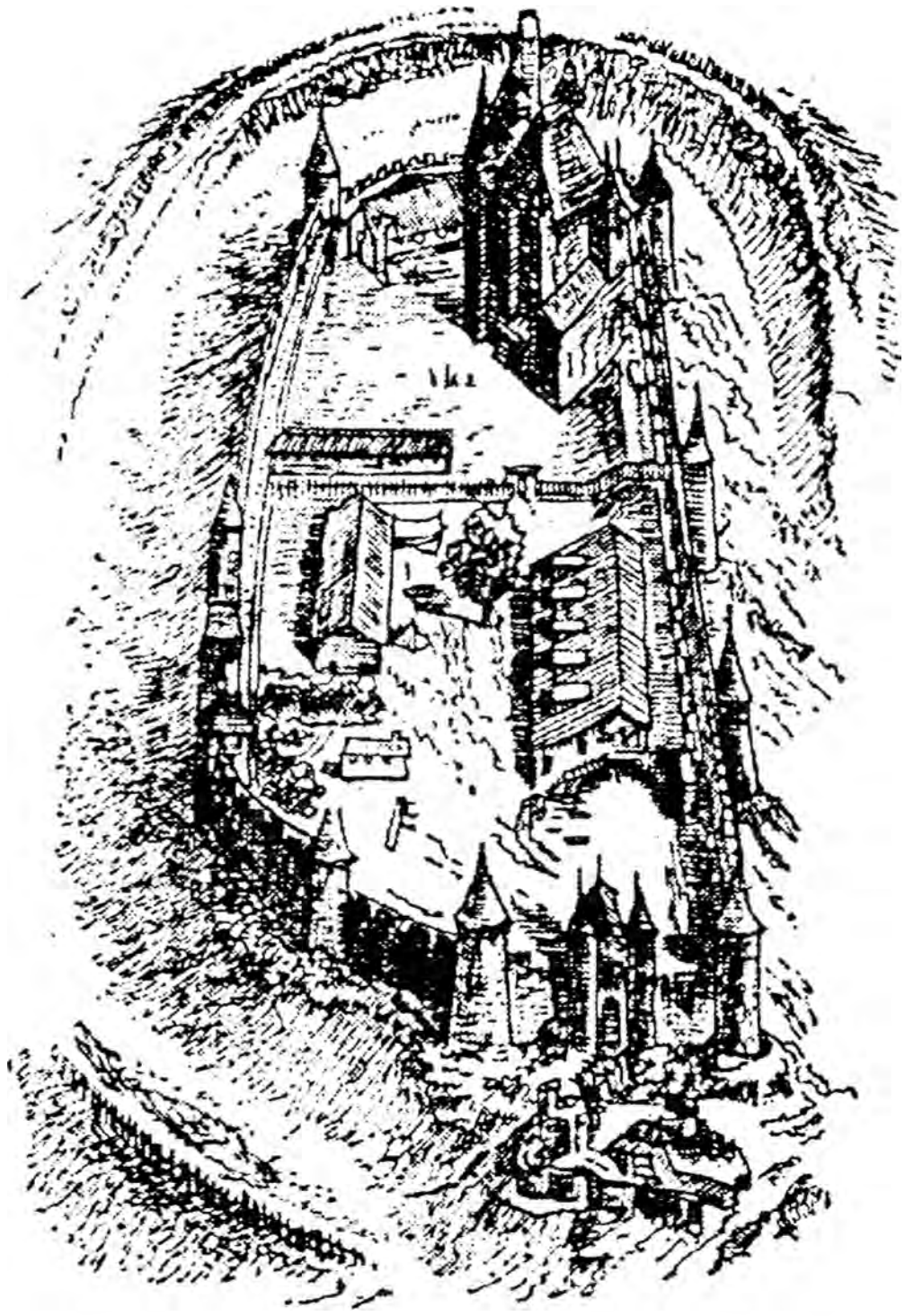

Un castel feudal tipic din nordul Franței (Arques–la–Battaille). Sec. XI. Curtea donjonului este separată de cea a construcțiilor anexe. Reconstituire.

tiv, de către toți episcopii întruniți în sinoade, în Biserica latină s–a instituit principiul autorității personale absolute a papei[1]. În materie de dogmă, papii își vor aroga și exercita autoritatea supremă emițând – ca o completare a canoanelor – *decretaliile*[2]. Acest „sistem imperial", de „dictatură papală" (ca să folosim termenii unor istorici medievişti) nu s–a constituit, în mod ferm, înainte de anul 800. Dar în prima jumătate a secolului al IX–lea, instituția papalității în forma sa definitivă, ca rezultat al unei graduale evoluții, devenise o realitate.

---

1 „Infailibilitatea" papei însă în materie de dogmă și de morală, deși practic era acceptată în sec. IX, n–a fost decretată formal decât cu o mie de ani mai târziu – de către Conciliul din Vatican din 1870. În teologie, autoritatea absolută a papei în sistemul dogmatic a fost recunoscută și introdusă în special de către Toma din Aquino în scrierile sale.

2 Răspunsuri, date sub formă de scrisori, la chestiuni de dogmatică sau de morală, ridicate de episcopi sau abați; răspunsuri care au o valoare de regulă pentru toate cazurile asemănătoare. Prima *decretalie* este cea dată de papa Siricius în 385. *Decretaliile* au început să fie adunate din sec. VI; dar prima culegere completă a apărut în 1159. Și după această dată papii au continuat să emită *decretalii*.

Spre a sancționa această „dictatură papală“ a fost invocat faimosul act cunoscut sub titlul de *Donatio Constantini*.

Nu se știe cine este autorul acestui document fals[1], nici unde, nici când a fost redactat (în orice caz, în jurul anului 800). În acest act, a cărui autenticitate a fost pusă la îndoială încă din sec. X și care poartă data de 313, împăratul Constantin dona papei Silvestru și urmașilor săi „supremația asupra celor patru înalte sedii/ patriarhale – n.n. O.D./ din Alexandria, Antiohia, Ierusalim și Constantinopol/.../, venituri și teritorii din Occident și Orient /.../, în Tracia, Grecia, Asia, Africa, în Italia și în diferite insule /.../, palatul nostru imperial Lateran[2], diadema, adică coroana noastră, așa cum se cuvine împăraților /.../ Și pentru ca demnitatea pontificală să nu fie mai prejos, ci să aibă o putere și o glorie mai mare decât Imperiul pământesc, – îi dăruim susnumitului prea–sfânt pontif Silvestru, papă universal, și urmașilor lui /.../ ca posesiuni de drept ale Sfintei Biserici Romane /.../ și orașul Roma și toate provinciile, locurile și orașele din Italia și din tot Occidentul. De aceea, am crezut de cuviință să mutăm Imperiul nostru și puterea domniei în Orient, și să fondăm în ținutul Bizanț, locul cel mai potrivit, un oraș cu numele nostru, și să ne stabilim acolo domnia, căci nu e drept ca împăratul pământesc să domnească acolo unde Împăratul ceresc a stabilit să fie regatul preoților și al Capului religiei creștine“.

Era cât se poate de clar că, prin acest fals, politica pontificală căuta să pună bazele teoretice ale supremației Bisericii asupra Imperiului. Papalitatea teocratică pretindea supunere absolută nu numai din partea oamenilor Bisericii, ci și a suveranilor laici.

---

1 Falsul a fost dovedit, cu argumente definitiv irefutabile, de către marele umanist Lorenzo Valla, în scrierea sa *De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio* (1440). Pe la mijlocul sec. IX s–a mai fabricat un fals, tot în interesul papalității: așa–numitele *Decretalii Isidoriene* – o colecție de „documente“, care susțin autoritatea episcopului Romei asupra tuturor celorlalți episcopi, neagă dreptul suveranilor laici de a se amesteca în treburile Bisericii, și proclamă obligația suveranilor de a se supune puterii spirituale. În *Decretaliile Isidoriene* a fost introdus pentru prima dată și principiul infailibilității papilor.

2 Palat din Roma (aflat pe terenul care aparținuse familiei romane Lateranus) dăruit de Fausta, soția împăratului, papei Silvestru – Timp de un mileniu a rămas palatul de reședință al papilor. Alături se află bazilica cu același nume, cea mai importantă biserică din Roma începând din timpul lui Constantin, care a construit–o în 324. Azi, biserica (reconstruită) este catedrala Romei.

Mănăstirea fortificată Sacra di San Michele (Piemont).
Construită începând din sec. X. Jurisdicția ei se extindea asupra a 176 de biserici și mănăstiri din Italia, Franța și Spania.

IMPERIUL ȘI PAPALITATEA

Față de Imperiul german papalitatea rămânea deci într–o poziție de subordonare din punct de vedere politic.

În a doua jumătate a sec. X, împărații ottonieni au găsit o soluție de compromis, instituind o „biserică imperială“, cu un grup de înalți prelați ale căror interese urmăreau consolidarea puterii monarhice. Otto I își rezerva dreptul de a–i numi pe episcopi, conferindu–le unora drepturi guvernative de conți în diocezele lor. (Cele mai puternice sub acest raport au fost arhiepiscopatele de Speyer, Magdeburg, Maiuz, Coire și Köln). Sub Otto III (983–1002) multor episcopi li se vor încredința guvernarea unor întregi comitate. Interesele episcopilor erau strâns legate de ale suveranului, în timp ce adversarii lor erau membrii familiilor nobile adversari și ai Imperiului. Biserica imperială a ajutat mult la dezvoltarea puterii centrale în Germania.

Dar împărații care au urmat au avut ambiția să–și afirme categoric supremația asupra puterii spirituale. Heinrich III (1017–1056) prezidează el însuși Conciliul din Sutri, destituie câțiva pontifi și îi desemnează singur pe următorii patru papi, toți germani.

Când tronul papal sau un scaun episcopal devenea vacant, delegații Romei se prezentau la curtea imperială pentru a li se indica succesorul.Situația aceasta de subordonare a Bisericii sporea prestigiul european al împăratului german. – Pe de altă parte, în Imperiul german ierarhia ecleziastică se bucura (spre deosebire de situația celei din fostul Imperiu carolingian) de o certă autoritate politică în diocezele ei, egală cu cea a principiilor teritoriali. În schimbul acestor drepturi și privilegii, împărații își rezervau dreptul de învestitură a înalților prelați în funcțiile[1] lor. Ceea ce pentru împărați reprezenta o necesitate politică: pentru că, dacă în fața tendințelor centrifuge ale marilor feudali ar fi renunțat la acest drept, puterea imperială risca să se prăbușească[2].

Poziția de subordonare a Bisericii s–a schimbat radical când inflexibilul și abilul papă Grigorie VII (1013–1085) s–a hotărât să emancipeze puterea papală, – făcând ca unul din concilii să decidă ca în viitor orice funcție ecleziastică să nu mai poată fi acordată de un laic. Împăratului nu i se ma recunoștea dreptul de învestitură. Mai mult decât atât: papalitatea își proclama puterea politică asupra Imperiului[3].

În urma acestei măsuri evenimentele s–au precipitat. În ianuarie 1076, împăratul Heinrich IV prezidând un conciliu al episcopilor germani îl declară destituit pe papă. În aceeași lună Grigorie VII îl destituie pe împărat și îl excomunică. În noiembrie 1076 Heinrich IV, văzându–se părăsit de vasalii săi, se duce la Canossa (unde papa îl umilește făcându–l să aștepte trei zile până să–l primească), cere iertare și face act de supunere. Reîntors în Germania continuă însă politica sa autoritară și agresivă față de papalitate – și este din nou excomunicat.

1 Măsurile reformatoare ale papei Grigorie VII (adoptate în conciliile romane din 1074 și 1075) combăteau simonia, căsătoria preoților și interziceau episcopilor să primească învestitura din partea unui suveran sau senior laic.

2 Căci însuși „conceptul de imperiu era pur formal: n–avea nici un conținut cu adevărat concret, propriu–zis; și forma sa era determinată de elementele simbolice și istorice care îi confereau prestigiul“ (Jan Dhondt).

3 Din cele 27 de puncte care compun documentul elaborat către anul 1075 de Grigorie VII – document cunoscut cu titlul de *Dictatus Papae* – cinci afirmă cu o extremă energie superioritatea puterii papale asupra celei imperiale. Numai papa poate acorda demnitatea imperială; numai lui îi datorează toți principii supunere absolută; papei – pe care nimeni nu–l poate judeca – îi este îngăduit să–l destituie pe împărat; în fine, „papa poate dezlega de jurământul de credință făcut celor nedrepți“; cu alte cuvinte, împăraților pe care Biserica îi decreta „nedrepți“ (propozițiile 8, 9, 12, 19, 27).

Abatele Hugo de Cluny, împăratul Henric IV și contesa Mathilde, la Canossa. – Miniatură dintr-un ms. aprox. 1115.

„Lupta pentru învestitură“ se va termina în 1122 când, prin concordatul din Worms, se ajunge la un compromis. După ce i se ridică excomunicarea, împăratul renunță la dreptul de învestitură; recunoaște papei libertatea deplină de a numi episcopii și abații, și se obligă să restituie Bisericii bunurile confiscate în timpul conflictului. La rândul său, papa va recunoaște împăratului dreptul de a asista la alegerea episcopilor și abaților acceptând ca, în Germania, aceștia să capete în prealabil investitura feudală. (În teritoriile italiene și burgunde împăratul îi învestea cu puteri temporale numai după alegerea lor canonică de către papă). Dar acest act îndrăzneț n-ar fi fost pornit dacă Grigorie VII n-ar fi știut să profite de o conjunctură favorabilă: starea de dezordine în care se găsea Imperiul și revolta unor mari familii nobile contra monarhului, pe care papa le-a atras de partea sa.

Pentru monarhia germană, felul în care s–a încheiat „lupta pentru învestitură“ va însemna declinul puterii și preludiul apropiatei dezagregări teritoriale. Pentru papalitate triumful era complet. Prestigiul și independența Bisericii se transformaseră într–o supremație asupra puterii laice, în momentul în care își formulase prerogativa de a controla acțiunile monarhilor.

Succesul primei cruciade, predicată de Grigorie VII, a sporit prestigiul papalității: dimpotrivă, i l–a diminuat pe al lui Heinrich IV, care nu participase la cruciadă. Dar în sec. XIV situația se schimbă.

Afirmarea limbilor naționale și a naționalităților face ca universalismul Bisericii să piardă teren. Popoarele nu mai au nevoie acum, spre a–și afirma personalitatea, de ajutorul și impulsul Bisericii; încep chiar să–i opună rezistență și să se simtă autonome față de ea. Așa s–a întâmplat mai întâi în Franța, în timpul conflictului dintre Filip IV cel Frumos și papa Bonifaciu VIII – care în 1303 îl excomunică pe rege; apoi în Germania, în Anglia și în alte părți. Încât, în secolul următor, al XV–lea, când papa Pius II predică organizarea unei cruciade contra turcilor, apelul său este primit cu indiferență. Statele europene începeau să se consolideze. Iar când va fi amenințată să nu mai primească annatele[1], de nevoie papalitatea va recunoaște regelui dreptul de a numi pe titularii episcopiilor și ai tuturor prebendelor mai importante. Chiar și ordinele cavalerești din Spania și Portugalia – cărora le reveniseră bunurile Ordinului Templierilor, după desființarea lui de către papa Clement V la cererea lui Filip IV – trec sub patronajul coroanei. Acest spirit de opoziție se manifesta și în Italia: Lorenzo Magnificul nu ținea seama de dispozițiile papale decât în măsura în care îi conveneau. – La sfârșitul sec. XV, se manifestă peste tot diferite forme de limitare a drepturilor și pretențiilor Bisericii.

De fapt, declinul prestigiului și puterii papalității începuse mai demult.

La sfârșitul secolului al XIII–lea, încercând să redreseze situația, Bonifaciu VIII caută să reducă influența facțiunilor nobiliare romane, adversarii săi (de pildă, excomunicând puternica familie Colonna). Papa intervine în treburile comunelor toscane și siciliene – și chiar în diferendele dintre Franța și Anglia. Expresia clară a

1 Drepturi percepute de papalitate de la episcopii și abații nou instalați, echivalând cu veniturile lor pe un an. Pragmatica sancțiune din Bourges (1438) le–a suprimat; dar annatele vor dispare definitiv abia în 1789.

activităților de acest fel ale papei se găsește în bula *Unam sanctam* (1302), în care este conținută cea mai precisă teoretizare a poziției teocratice: „Cele două puteri, spirituală și temporală, sunt în mâinile Bisericii /.../ Autoritatea temporală trebuie să se încline în fața celei spirituale", etc.

În realitate, o asemenea pretenție era complet lipsită de perspectivă. Căci tocmai acum papalitatea intra într–o perioadă de criză gravă, și care va dura mai bine de un secol. Prima fază este cea a îndelungatului exil al papilor, siliți să se transfere la Avignon (1309–1377). A doua, este așa–numita „mare schismă a Occidentului" (1378–1417); o perioadă de 39 de ani de dezordine și anarhie care va scandaliza întreaga creștinătate din Europa. Nu era vorba de o controversă privind dogmele sau riturile, ci de o luptă pentru putere dintre diferitele facțiuni pentru conducerea Bisericii. (În 1378 cardinalii îl atacă pe papa UrbanVI, numindu–l „antihrist, diavol, apostat și tiran"). Între 1378–1408 occidentalii aveau doi papi; între 1409–1415 – concomitent trei papi; iar între 1415–1417 – nici un papă legitim. Criza de autoritate se repercutează și în înalta ierarhie: unele dioceze aveau simultan doi episcopi, iar unele abații, doi abați. În fine, faza a treia a crizei se declară după 1417; este perioada conciliilor, în care acestea vor formula superioritatea lor asupra autorității efective a papalității.

Consecința a fost că, de–a lungul secolului al XV–lea, Occidentul va continua să asiste la diferite forme de limitare a drepturilor și pretențiilor Bisericii.

INSTITUȚIA MONASTICĂ

Monahismul a fost revelat Occidentului în secolul al IV–lea[1]. Perioada sa de avânt începe în secolul următor, odată cu fondarea primei mari mănăstiri din Occident, pe mica insulă Lérins (la sud de Cannes), care de la început a devenit o adevărată pepinieră de episcopi. În 555, Cassiodor întemeiază o mare mănăstire în Calabria, la Vivarium, important centru de studii biblice. Dar adevăratul fondator al monahismului occidental este Benedict din

1 De către Athanasie din Alexandria, care a trăit în exil la Trier între anii 335–388, autor al unei mult citite *Vieți a Sf. Antonie*; de eremitul Ieronim din nordul Italiei, traducător și comentator al *Bibliei*; de prelatul Martin (367–397)care, în Franța, a organizat câteva comunități de călugări; și de Augustin (Aurelius Augustinus, 359–430), episcop de Hippona, unde, în jurul anului 400, a fondat o comunitate de călugări și alta de călugărițe. Toate aceste comunități monahale au avut însă o scurtă existență.

Norcia (cca 480–547), care în 529 fondează mănăstirea din Montecassino, rămasă celebră până în zilele noastre.

Organizarea, principiile de viață monahală, „regula" benedictină au stat la baza monahismului occidental (chiar dacă, apoi, alte ordine monahale au introdus unele variante). Principiile fundamentale erau: pietatea, supunerea, castitatea, sărăcia, umilința, caritatea și o viață dusă în comunitate. (Deși modelul ideal de viață ascetică rămânea sihăstria, pe care însă majoritatea călugărilor nu–l puteau realiza). „Regula" benedictină nu exalta „eroismul" exceselor ascetice. Ceea ce o caracteriza în primul rând era moderația, măsura. Călugării benedictini făceau făgăduința solemnă de a rămâne toată viața în aceeași mănăstire, sub conducerea unui abate ales de ei. Abatele era secundat de un „prior" (*praepositus*) și, pentru administrarea bunurilor mănăstirii, de un econom. Hrana unui călugăr era sobră, dar abundentă; o singură masă pe zi în timpul verii și în zilele de post; iar iarna două mese, fără carne, dar constând din două feluri de mâncare, o pâine de o jumătate de kilogram și o jumătate de litru de vin. Călugării dormeau într–un dormitor comun; fiecare călugăr avea drept la o saltea de paie, un cearșaf, o pătură, o pernă, două anterie pe an, subțiri, și alte două mai groase pentru lunile de iarnă; ciorapi și o pereche de încălțăminte.

În secolul al VI–lea și al VII–lea, o dezvoltare impetuoasă a cunoscut monahismul celților creștini din Insulele Britanice, care a exercitat o profundă influență în Occidentul european. Pionierii acestei mișcări au fost irlandezii Patrick, Brendan (m. cca 580) și Columba, fondatori a numeroase mănăstiri, și a căror activitate misionară a fost încununată de opera lui Colomban (543–615). Acestuia și discipolilor săi li se datorează fondarea mai multor mănăstiri, printre care celebre sunt cele din Luxeuil (Franța), Saint–Gall (Elveția) și Bobbio (Lombardia).

Pe lângă regulele de bază călugărești (pietate, supunere, sărăcie, castitate), originalitatea monahismului celtic consta în faptul că fiecare abate elabora o „regulă" pentru călugării săi; în faptul că printre aceștia se numărau și mulți preoți; că îmbinau viața în comunitate cu cea petrecută în singurătatea sihăstriei; că își fixaseră ca o misiune importantă opera de evanghelizare a populațiilor necreștine; și că viața lor ascetică era extrem de aspră, comportând munci manuale extenuante, meditații și posturi prelungite, flagelări și pedepse corporale pentru cea mai mică abatere, pedepse care să îi ducă pe călugări la o totală dominare și disprețuire a trupului.

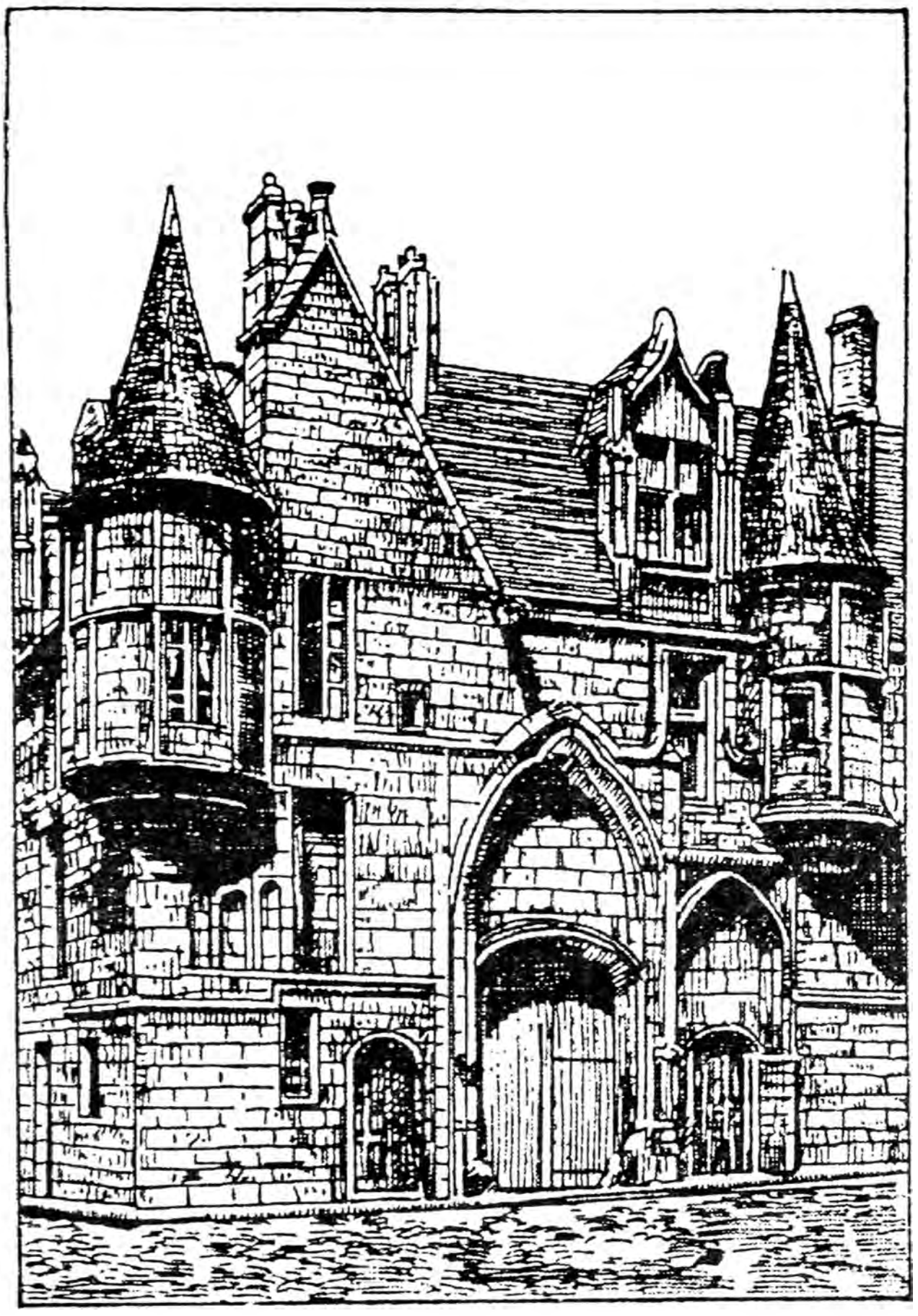

Palatul arhiepiscopilor de Sens, construit la sfârșitul sec. XV.

Monahismul celtic a avut un rol important atât în opera misionară, de creștinare a unor regiuni occidentale periferice (nordul Angliei, Flandra, sudul Germaniei, ș.a.), cât și în viața culturală și artistică (studiul sistematic al limbii latine, preocupări de astronomie, lucrări de orfevrerie, manuscrise miniate, etc).

În timp ce în secolele al VIII–lea și al IX–lea monahismul benedictin făcea mari progrese în Franța, Germania și Italia, în anul 909 a fost fondată la Cluny celebra mănăstire care timp de aproape trei secole a dominat viața monahală occidentală, prin imensele ei bogății, prin prestigiul abaților săi, prin activitatea sa economică, spiritul organizatoric și integrarea sa organică în lumea feudală.

Ordinul Clunisian se bucura de privilegiul, acordat de papă, de a fi sustras jurisdicției episcopului local, rămânând supus numai auto-

rității pontificale: fapt care îi dădea abatelui un prestigiu neegalat. Abația din Cluny avea în dependența ei abații afiliate și priorate, al căror număr, la începutul secolului al XII–lea, trecea de 1100. Abatele din Cluny, ales de călugării acestei mănăstiri, îi numea și controla pe priorii mănăstirilor care formau marea familie clunisiană și care îi jurau fidelitate. Deja la sfârșitul secolului al XI–lea comunitatea clunisiană număra mai multe zeci de mii de călugări, în mănăstiri răspândite din Italia până în Anglia și din Spania până în Polonia.

Alături de călugări și de novici, în mănăstirile clunisiene mai trăiau (separat) bărbați și femei, în general văduvi și văduve care își dăruiseră averea mănăstirii, primind în schimb adăpost, hrană și asistență spirituală. Muncile fizice erau făcute de servitori și de „frați conversi", cum erau numiți laicii integrați în comunitatea monastică, dar care nu intenționau să devină călugări. Majoritatea mănăstirilor clunisiene n–aveau un abate ales de călugări; șeful lor era abatele din Cluny, mănăstirea–mamă. Viața călugărilor se desfășura potrivit regulei benedictine, dar întrucâtva mai moderată; hrana era mai consistentă (până în secolul al XV–lea însă excluzând total carnea), nu dormeau într–un dormitor comun, ci fiecare își avea chilia sa. Munca intelectuală (de regulă, copierea manuscriselor și ornarea lor cu miniaturi) era prețuită în detrimentul muncii manuale; spiritualitatea nu era fondată pe umilință și asceză, ci pe acțiunile de caritate, pe o deschidere spre lume (înființarea de școli în care elevii nu urmau să devină călugări, etc.). – Caracterizat în conduita sa generală și de un orgoliu exagerat, de ambiția de a se menține ca un corp autonom, de un egoism care îl făcea să desconsidere celelalte ordine monastice, Ordinul Clunisian era permanent preocupat de a–și spori cât mai mult autoritatea, în toate direcțiile.

Viziunea și atitudinea aristocratică clunisiană se explică prin simbioza sa cu clasa seniorială, din care provenea un mare număr de călugări, – în timp ce abații și priorii acestui ordin erau aproape toți de origine nobilă. În măsurile sale de reformă religioasă, papa Grigorie VII s–a sprijinit mult pe Ordinul Clunisian. (Și papa Urban II, promotorul primei cruciade, fusese abate de Cluny). Pe lângă rolul său în reforma gregoriană, ordinul a avut o mare importanță și în acțiunea de creștinare a populației regiunilor rurale din Franța, Italia, Germania și Anglia; de asemenea, în lupta de *Reconquista* din Spania, îndemnând mulți cavaleri din Champagne și din Burgundia să participe; apoi, în activitatea de construire a numeroase edificii religioase, contribuind la elaborarea și difuzarea artei romanice.

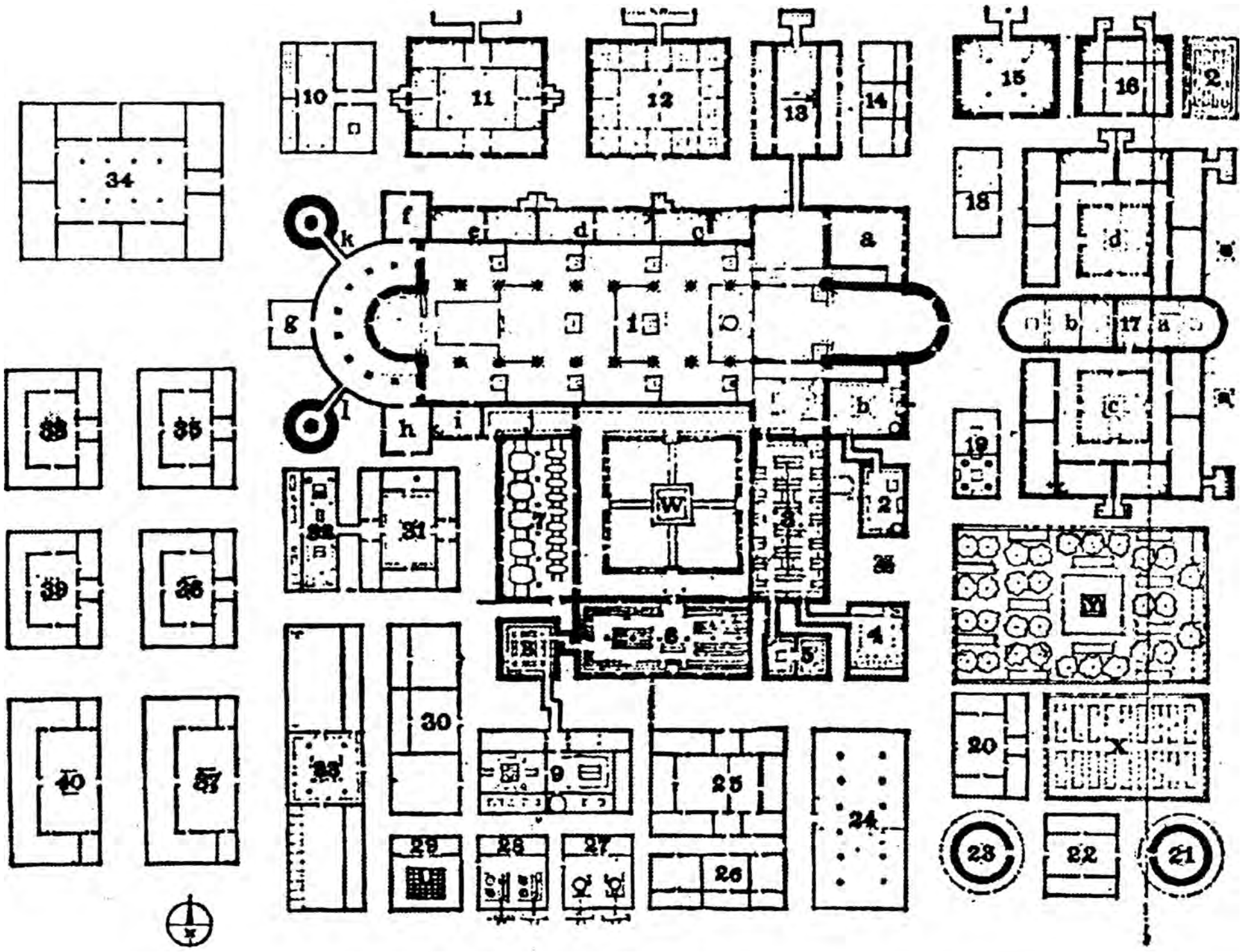

PLANUL ABAȚIEI SAINT-GALL[1]

1. Biserica

a. Scriptorium la parter, biblioteca la etaj.

b. Sacristia la parter, vestiar la etaj.

c. Locuință pentru călugării în trecere.

d. Locuința învățătorului școlii dinafara abației.

e. Locuința portarului.

f. Vestibul de acces la locuința oaspeților de vază și la școala dinafara abației.

g. Vestibulul intrării pentru toți vizitatorii mănăstirii.

h. Vestibul de acces la încăperile pentru adăpostirea săracilor.

i. Locuința călugărului care se îngrijea de adăpostirea săracilor.

j. Vorbitorul călugărilor.

k. Turnul–clopotniță St. Michel.

l. Turnul–clopotniță St. Gall.

2. Anexă pentru pregătirea pâinii sfințite și a uleiului sfințit.

3.Dormitorul călugărilor la etaj, sala de încălzit dedesubt.

4. Latrina călugărilor.

1 Planul mănăstirii Saint–Gall, desenat în 820 la cererea abatelui Gozbert, în vederea reconstruirii mănăstirii. Ansamblul de clădiri ocupă o suprafață de peste 3,8 ha.

5. Baia și spălătoria călugărilor.

6. Sala de mese a călugărilor la parter, garderoba la etaj.

7. Pivnița de vin a călugărilor, la parter, cămara de alimente la etaj.

8. Bucătăria călugărilor.

9. Brutăria și braseria călugărilor.

10.Bucătăria, pivnița de vinuri, brutăria și braseria vizitatorilor de vază.

11. Camerele de odihnă rezervate vizitatorilor de vază.

12. Școala dinafara mănăstirii.

13. Locuința abatelui.

14. Bucătăria, pivnița de vinuri și baia abatelui mănăstirii.

15. Încăpere destinată luării de sânge și purgațiilor.

16. Casa medicilor.

17. Mănăstirea novicilor și infirmeria.

18. Bucătăria și baia infirmeriei.

19. Bucătăria și baia novicilor.

20. Casa grădinarului.

21. Cotețul de găini.

22. Casa îngrijitorilor cotețului de găini și gâște.

23. Ograda gâștelor.

24. Hambarul.

25. Atelierele și locuințele meșteșugarilor.

26. Anexa locuințelor meșteșugarilor.

27. Moara.

29. Încăpere pentru stinsul varului.

30. Casa fierarilor și dogarilor, și locul de bătut grâul pentru braserie.

31. Încăperi pentru adăpostul pelerinilor și săracilor.

32. Bucutărie, brutărie și braserie pentru pelerini și săraci.

33. Staule pentru vite, grajd pentru cai și locuința grăjdarilor.

34. Casă rezervată suitei împăratului.

35. Staul pentru capre și locuințele paznicilor caprelor.

36. Staulul oilor și locuințele păstorilor.

37. Staulul vacilor și locuințele văcarilor.

38. Casa servitorilor fermei și a servitorilor care făceau parte din suita împăratului.

39. Cotețul porcilor și locuința porcarilor.

40. Grajdul iepelor și mânzilor, și locuința îngrijitorilor.

W. Curtea interioară a mănăstirii.

X. Grădina călugărilor.

Y. Cimitirul și grădina de zarzavaturi.

Z. Grădina cu plante medicinale.

În ce privește activitatea economică, clunisienii își organizează vastele domenii – rezultate din nenumărate donații, precum și din achiziții – după modelul celor senioriale: pe de o parte, rezerva exploatată direct sau sub controlul lor, pe de altă parte, terenurile date în arendă, în schimbul unor servicii și redevențe.

Ordinul Clunisian a jucat un rol remarcabil în viața economică și socială. Mănăstirile clunisiene au fondat pe domeniile lor colonii de țărani censitari (*hospites*), legați de pământ, dar liberi în cadrul gospodăriilor lor. I–au interesat în mod deosebit în cultivarea viilor. Au întreprins o activitate intensă de defrișare a pădurilor; au întemeiat sate noi; iar în orașele din apropiere au făcut să vină mulți meșteșugari și negustori. Prin redevențele ce le erau plătite și prin vânzarea surplusului de produse, au acumulat averi de pe urma cărora a profitat și întreaga viață economică din regiunile lor. Au ajutat populația săracă și au ușurat mizeria socială, împrumutând – nu cu dobândă – mici sume de bani țăranilor în vremuri de secetă și de foamete. Totodată, împrumutau și sume mari pentru organizarea pelerinajelor, pentru echiparea armatelor, sau pentru răscumpărarea captivilor.

Abații sau priorii mănăstirilor clunisiene exercitau asupra oamenilor de pe domeniile lor obișnuitele drepturi de ordin economic și juridic ale seniorilor feudali laici. Cu toate acestea, cum în atenția și în preocupările lor munca manuală nu deținea locul cuvenit, adeseori proprietățile erau rău administrate și întreținute, cheltuielile depășind prea mult veniturile; fapt care a dus la o progresivă pauperizare a mănăstirilor clusiene.

Profundele transformări economice și sociale care au avut loc în secolul al XII–lea au creat dificultăți serioase monahismului tradițional care nu se știa adapta noilor situații, continuând să–și administreze prost domeniile, pe unele lăsându–le chiar într–o stare de părăsire aproape totală. În aceste condiții, rolul de prim plan în viața monahismului occidental l–a preluat Ordinul Cistercian, care a luat imediat o dezvoltare rapidă și al cărui adevărat fondator poate fi considerat Bernard de Clairvaux (1090–1153). La moartea sa, numărul mănăstirilor cisterciene trecea de 350 (iar în 1200 ajunsese la 530). Sub conducerea acestui descendent dintr–o familie nobiliară de lângă Dijon, înzestrat cu deosebite calități intelectuale, morale și spirituale, ordinul său s–a bucurat de cea mai înaltă considerație în lumea creștină.

Călugării cistercieni (între care se găseau și foarte mulți preoți) duceau viața numai în comun, trăiau cât mai departe de lume[1], dar nu admiteau în nici un fel sihăstria. Renunțarea la orice plăceri lumești, regimul alimentar cât se poate de sobru, munca fizică în comun dar efectuată într–o tăcere absolută, voința de sărăcie extremă și umilința, trebuiau să–l conducă pe călăgărul cistercian la conștiința deplină a mizerei condiții omenești. „Călugărul cistercian era în primul rând un penitent“ (M. Pacaut). – Slujbele religioase nu erau nici prea dese, nici prea lungi; în schimb, cea mai mare parte a timpului era ocupată de munca fizică, inclusiv de muncile agricole și de munca în atelierele mănăstirii. Excelenți agronomi, călugării cistercieni au executat lucrări mari de amenajări, de defrișări, de drenaj și îndiguiri. Au construit nenumărate mori de apă, dându–le cele mai variate destinații artizanale. În același timp, erau păstori și crescători de vite; șeptelul mănăstirilor cisterciene era totdeauna abundent, – cu bovine, ovine și porcine de cea mai bună calitate.

Ca organizare, congregația cisterciană era o federație de abații. Fiecare mănăstire era autonomă, fiecare își alegea singură abatele; în fiecare an însă abații tuturor mănăstirilor se întruneau într–o adunare generală, unde discutau și luau hotărâri în problemele mari ale Ordinului. – Idealul de viață propus de cistercieni a contribuit la construirea codului moral al cavalerismului, influențând prin aceasta și literatura curteană cavalerească. În domeniul artistic, arhitectura cisterciană a optat pentru un model de construcții religioase simple, cu un minimum de ornamentație interioară (picturi sau statui).

Dar, dispunând de domenii numeroase și foarte întinse, producând mult și vânzând produsele care le prisoseau, prosperitatea mănăstirilor cisterciene – „realizată într–o epocă în care se forma un sistem fondat pe schimburi și pe circulația monetară“ (M. Pacaut) – a făcut ca aceasta să devină într–adevăr foarte bogate și puternice, contrazicând astfel principiul fundamental (al cistercienilor și, în general, al monahismului) de înălțare spirituală prin sărăcie și umilință. Principiu pe care, în schimb, l–au promovat – ca element primordial și consecvent urmărit – ordinele „călugărilor cerșetori“.

Primele și principalele ordine, care refuzau să posede orice fel de bunuri și să trăiască numai din ceea ce li se dăruia, au fost fondate

1 „Nici una din mănăstirile noastre“ – prevedeau statutele Ordinului – „nu trebuie să fie construită în orașe, în apropierea lor sau a vreunui castel, ci numai în locuri pustii, departe de locurile umblate de oameni“.

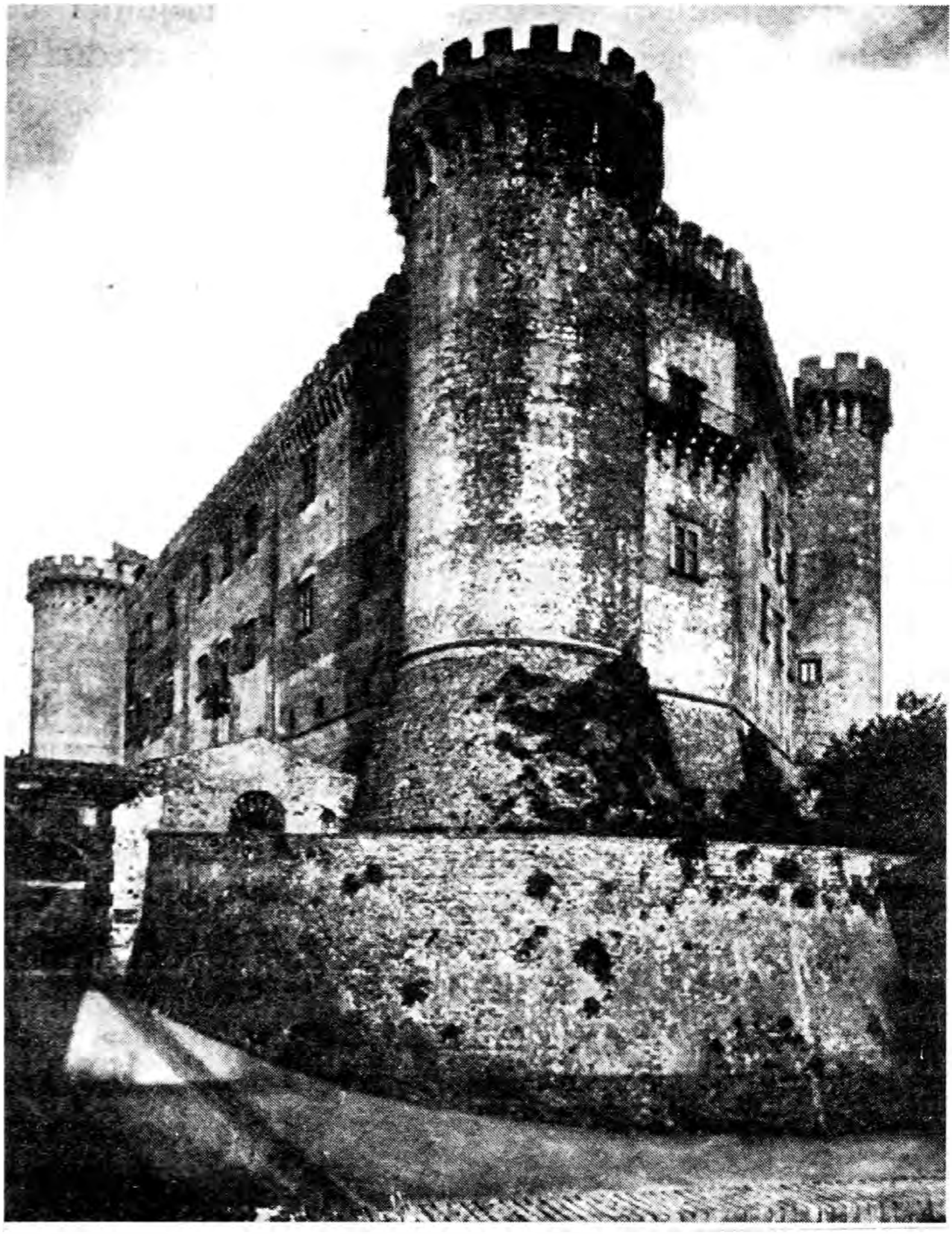

Castelul Odescalchi, strălucit exemplu de arhitectură militară și reședință princiară. Sec. XV.

în secolul al XIII-lea de Domingo de Guzmán (cca 1170–1221) – fondatorul Ordinului Dominican – și de Francisc din Assisi (1181–1226). Apariția lor era resimțită – atât de marea mulțime a laicilor cât și de Biserică – în raport cu problemele timpului: ca o stringentă necesitate față de extinderea continuă a mișcărilor eretice și de accentuarea discrepanței dintre bogați și săraci (inclusiv a opulenței și, ca o consecință, a vieții morale deficitare a unei părți a clerului). Regenerarea vieții religioase au reușit să o realizeze ordinele „călugărilor cerșetori".

Ordinul Dominican – ale cărui mănăstiri, la mai puțin de 15 ani de la înființarea celei dintâi, erau răspândite din Italia, Franța, Spania și Anglia, până în Germania, Scandinavia, Polonia, Grecia și Palestina – practica penitența ca o metodă de perfecționare morală,

viața de comunitate monastică, sărăcia și umilința cerșitului, ajutorarea oamenilor prin acțiuni de caritate și prin predici (de unde, și numele de „călugări predicatori"). La rândul său, spiritualitatea Ordinului Franciscan se distingea în plus și printr–o extremă simplitate și umilință, prin seninătate, împăcare și supunere, în orice împrejurare, autorităților laice și ecleziastice; precum și printr–o dragoste mistică de oameni și de natură, cu sentimentul de universală înfrățire cu toate viețuitoarele, contemplând cu candoare și bucurie întreaga creație.

Ordinele „călugărilor cerșetori"[1] au jucat un rol principal în combaterea ereziilor; Biserica a încredințat mai întâi dominicanilor, apoi și franciscanilor, tribunalele Inchiziției. În viața intelectuală, dominicanii și franciscanii au dat mari erudiți și oameni de litere; primii, au dat învățământului universitar parizian pe toscanul Giovanni di Fidanza (devenit, după canonizare de către Biserica catolică, Sf. Bonaventura) și pe englezul Alexander din Hales, arabist și filosof aristotelician; franciscanii, pe ceilalți mari doctori ai scolasticii, Albert cel Mare și Toma din Aquino. Prin marii pictori Cimabue și mai ales Giotto, rolul spiritului franciscan a fost capital și în domeniul artei religioase. „Grație spiritului franciscan, pictura a căpătat o semnificație nouă; ea a încetat de a mai fi maiestuoasă și hieratică, potrivit schemelor bizantine, și a devenit un alt mijloc de a conduce la reflecție și orație, prezentând scenele cele mai emoționante ale istoriei creștine" (M. Pacaut)[2].

BISERICA, FORȚĂ ECONOMICĂ

În Evul Mediu, cel mai mare proprietar funciar era Biserica. Dar bogățiile imense ale Bisericii și mănăstirilor nu se limitau numai la

---

1 Alături de ordinele dominicanilor și franciscanilor, mai reduse numeric erau cele ale carmelitanilor și augustinilor. În secolele XIII, XIV și XV au fost create și alte ordine de „călugări cerșetori". Între acestea, Ordinul Mercedarilor – devenit în curând un ordin militar – a fost fondat de dominicani în 1240, având misiunea de a elibera pe sclavii creștini capturați de sarazini, strângând fondurile necesare pentru răscumpărarea lor.

2 În epoca modernă, Biserica catolică și–a impus din ce în ce mai ferm autoritatea și controlul asupra ordinelor monahale. În secolul al XVII–lea, Ordinul Benedictinilor totaliza peste 800 de mănăstiri; azi, cele existente sunt reunite în 15 congregații, care, în 1957, numărau 11.500 de călugări. Cistercienii de rit vechi erau în număr de 1557 iar cei de rit nou „trapiștii", de 4200. În același an 1957, numărul dominicanilor era de 8494; iar al franciscanilor – cel mai numeros ordin călugăresc catolic – de peste 45.000.

Donjonul de o perfectă armonie a
castelului din Montagnana (Veneto). Sec. XIII.

terenuri sau alte bunuri imobiliare. Bogățiile lor erau rezultatul practic al unor atitudini mentale specifice, proprii epocii.

Prima, privea practicile funerare, – diferite de cele păgâne. În timp ce acestea din urmă prevedeau înmormântarea morților împreună cu obiectele lor cele mai de preț spre a le servi în viața „de dincolo", capitularele carolingiene au interzis tezaurizarea lor în morminte. Practicile păgâne au fost înlocuite cu altele, creștine: Biserica a cerut ca „partea mortului" pe care moștenitorii lui o destinau spre a–i obține o viață viitoare fericită, să fie depozitată în sanctuarele ei. În felul acesta, bisericile, catedralele, mănăstirile, s–au îmbogățit cu inestimabile tezaure de artă, – cu tot felul de

obiecte de cult, confecționate din țesăturile cele mai de preț, din aur și argint, ornate cu pietre scumpe; obiecte care confereau ceremoniei religioase o pompă și o strălucire impresionante. – De multe ori însă această tezaurizare era doar temporară; căci o parte din comori era întrebuințată pentru construcția unor biserici, pentru înfrumusețarea catedralelor, sau pentru ajutorarea săracilor. În afară de aceasta, rezerva de metale prețioase a Bisericii, acumulată în primul mileniu, „după anul 1000 a alimentat renașterea economiei monetare“ (G. Duby).

Mult mai consistente erau donațiile continui de terenuri făcute bisericilor și mănăstirilor. Și în acest sens se continuau practici precreștine, derivate din credința că prin sacrificiile de bunuri materiale se obține purificarea, iertarea de păcatele săvârșite și bunăvoința divinității. Din această credință au rezultat bunurile donate Bisericii în timpul vieții omului sau prin testament, precum și obligația producătorilor agricoli de a vărsa regulat Bisericii a zecea parte din produse.

În orânduirea Bisericii occidentale, catolice, existau două tipuri de mănăstiri: abația și prioratul. Abația era o comunitate de cel puțin 12 călugări, conduși de un abate, ales pe viață și confirmat de episcop sau de papă. O abație era un organism autonom, putând să aibă în dependența sa mai multe priorate; acestea erau comunități monastice detașate pentru a administra un domeniu întins al abației și aflat la o mare depărtare.

Abatele avea puteri absolute; îi consulta pe călugării săi, fără a fi însă obligat să accepte părerile lor. Împărații carolingieni acordau funcția de abate și unor laici, care aveau dreptul să rețină pentru ei o parte din veniturile abației. În secolele IX și X, numărul abaților laici era considerabil[1]. Puternici, influenți și bogați, adeseori ducând și o viață mondenă asemenea oricărui senior laic, abații au avut și un important rol politic. Abatele mănăstirii St. Denis era membru de drept al Parlamentului; în Anglia, 67 de abați sau priori erau membri ai Parlamentului; iar în Germania, 10 abați erau prinți ai Imperiului.

Priorii[2] aveau și ei dreptul – începând din sec. XIII – la consistente beneficii ecleziastice, rezultate din veniturile domeniilor administrate de ei. – Și abadesele mănăstirilor de călugărițe erau

1 În sec. XVI, titlul de abate (laic) și veniturile corespunzătoare au fost acordate și unor personalități ale vieții culturale – cum a fost cazul ilustrului poet Ronsard.

2 A nu se confunda cu „priorii“ orașelor italiene, – magistrații superiori care într–o vreme au guvernat Siena și Florența.

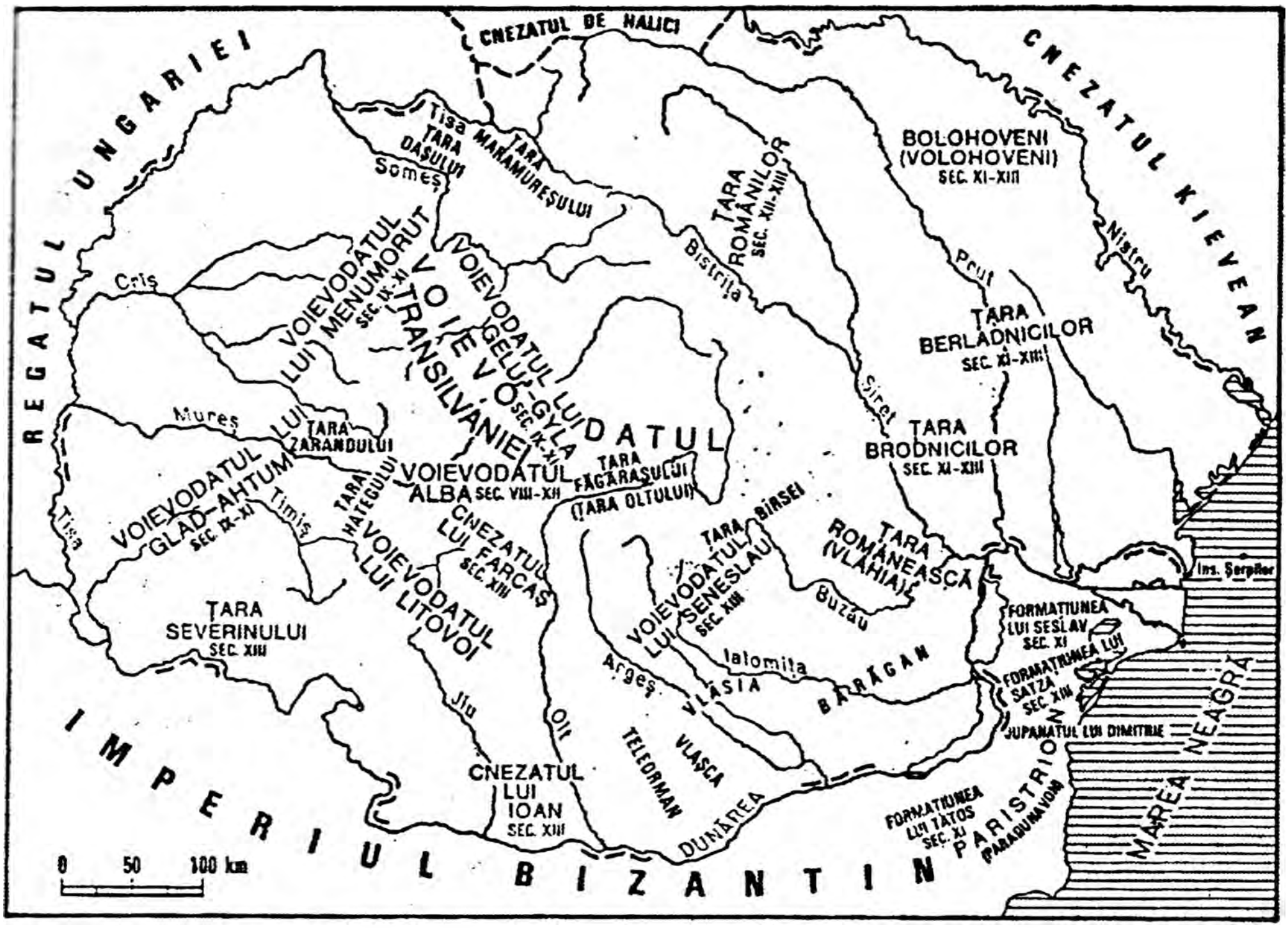

Formațiuni politice românești în secolele IX–XIII.

alese pe viață – cu binecuvântarea episcopului[1]. Poziția și veniturile mari care le erau asigurate le confereau un rang foarte înalt în societate; adeseori, chiar membre ale familiei regale aveau marea ambiție de a deveni abadese.

Regula monastică benedictină a sporit numărul abaților. În timpul Conciliului din Konstanz (1415), în Occident exista un număr imens de mănăstiri benedictine.

În Evul Mediu timpuriu, pădurea nu era un teritoriu atât de pustiu cum s–ar putea presupune, – căci era și un loc de refugiu obișnuit pentru asceți. În jurul anului 750, existau în Occident peste 400 de mănăstiri ascunse în păduri (iar în secolul următor numărul

1 La începutul secolului al XII–lea a luat ființă la Fontevrault – după modelul „mănăstirilor duble" care aveau o veche tradiție în Anglia – o abație condusă de o abadesă: abația avea în subordine patru mănăstiri – de călugări, de călugărițe, de penitenți și de leproși călugăriți. În urma marelui succes al acestei inițiative, abația din Fontevrault a trebuit să înființeze mai multe priorate complexe, fiecare având cel puțin o mănăstire de călugări și una de călugărițe – și toate fiind conduse de o prioră care o reprezenta pe abadesa din Fontevrault. Acesta a fost, dealtfel, singura încercare făcută vreodată în sânul Bisericii creștine de a–i plasa pe preoți și pe călugări sub autoritatea unei femei. (Cf. T. Romano, A. Tenenti).

lor crește mult). Potrivit mentalității populare a vremii, călugării îi apărau cu rugăciunile lor pe călători împotriva forțelor malefice păgâne care populau pădurile – și în care creștinii continuau încă să creadă. O mănăstire sau o simplă chilie a unui sihastru îl puteau adăposti și apăra pe călător contra hoților, a frigului și a tuturor pericolelor unui drum de noapte.

În același timp, o mănăstire era și o unitate economică bine organizată.Populația unei mănăstiri era variabilă. La numărul călugărilor se adăugau și servitorii, lucrătorii agricoli angajați temporar, meșteșugarii, străinii rezidenți în mod provizoriu, pelerinii, săracii întreținuți ocazional sau permanent, și bolnavii care găseau aici adăpost și îngrijire. Planul[1] mănăstirii St. Gall – al cărei ansamblu de clădiri ocupa o suprafață de circa 4 ha – este acela al unei foarte mari gospodării colective.

O mănăstire putea deveni nucleul unui adevărat burg monastic. În 831, în jurul mănăstirii St. Riquier erau 2500 de case, grupate în cartiere (*vici*), – al fierarilor, al piuarilor, al cizmarilor, al pielarilor, al servitorilor, etc; precum și un *vicus* al paznicilor înarmați ai mănăstirii. Aceeași amploare, complexitate și organizare se întâlnea și la alte mănăstiri – ca cele din St. Denis, Corbie, Bobbio, St. Martin din Tours, St. Germain–des–Près, ș.a. Erau aici și ospătării și cârciumi – care aduceau și ele bune venituri mănăstirii.

Dar veniturile într–adevăr consistente le asigurau taxele percepute din vânzarea mărfurilor; căci la fel ca orașele, și mănăstirile își aveau fiecare târgul lor săptămânal sau bâlciul lor anual. Comunitatea, atât de eterogenă a unei mănăstiri – al cărei șef și apărător era abatele – era comparabilă deci cu o comunitate orășenească; iar incintele care se edificau pentru a o proteja în caz de pericol nu făceau decât să accentueze caracterul „urban“ al acestor orașe monastice. – Termenul *orașe* nu este deloc abuziv. „În anumite cazuri, două mănăstiri învecinate și un *portus* formau o aglomerare importantă. Orașul Gand s–a născut din reunirea a două mănăstiri de pe cele două maluri ale fluviului Escaut. Iar orașul Saint–Omer, de asemenea: din reunirea a două mănăstiri cu un cartier al negustorilor“ (P. Riché).

---

1 Care „nu este o prezentare teoretică și ideală a unei mănăstiri, căci săpăturile arheologice recente au arătat că el servise pentru reconstrucția unei părți a mănăstirii. Pe de altă parte, dacă comparăm informațiile date de acest plan cu alte mănăstiri carolingiene cunoscute, regăsim aceleași elemente și aceeași dorință de confort“ (P. Riché).

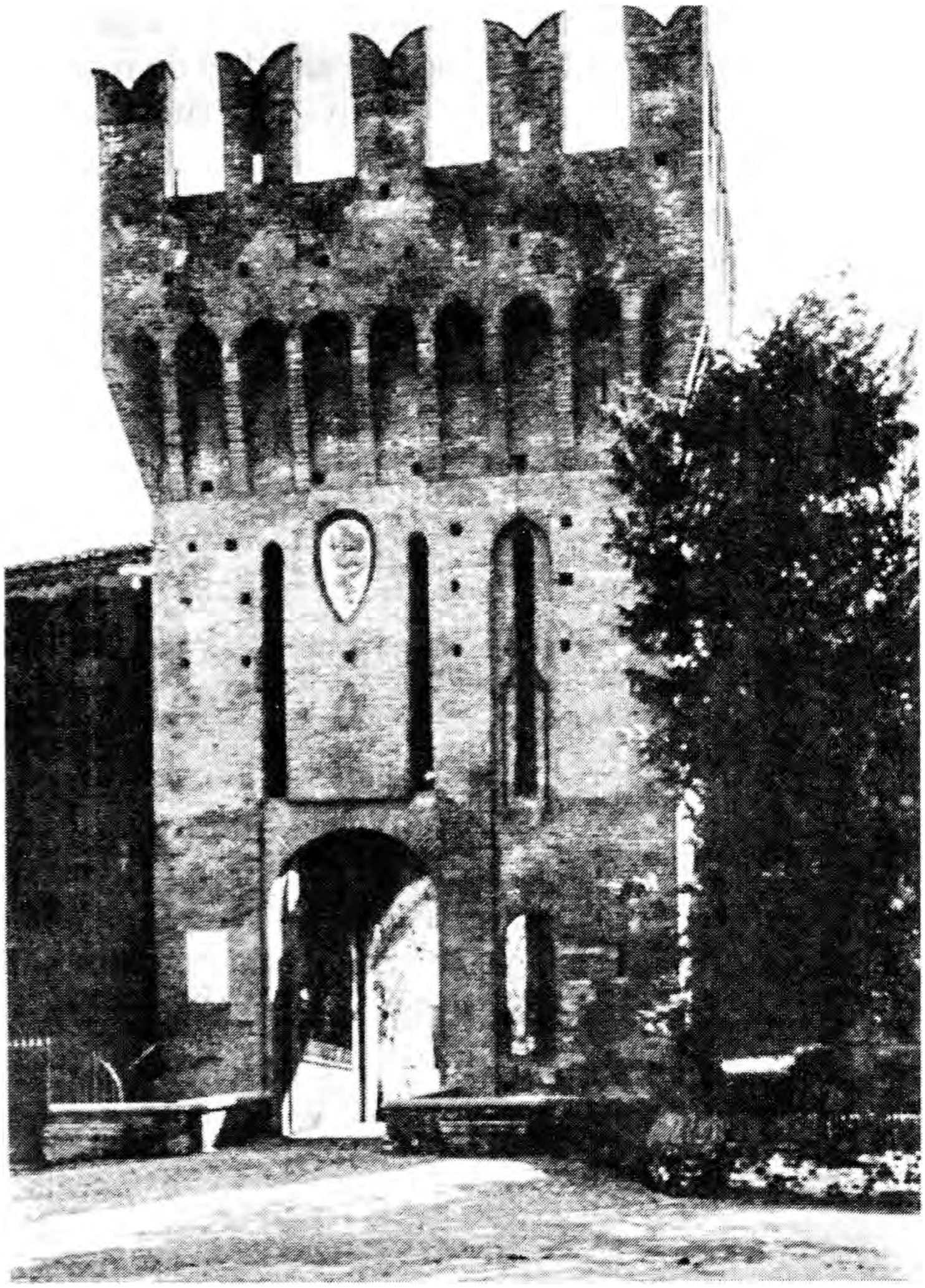

Poarta castelului ridicat de Federico Barbarossa (în 1164).
– S. Colombano (Lombardia).

Regii caroligieni au ținut să facă din centrele ecleziastice și centre ale vieții sociale și economice. Pentru a–și asigura controlul asupra lor, monarhii le acordau și importante privilegii. La acea dată Biserica acumulase demult, prin donațiile primite, proprietăți funciare foarte întinse și situate în locuri avantajoase: cele ale bisericilor episcopale în apropierea vechilor drumuri romane, iar cele ale mănăstirilor (benedictine, îndeosebi) în văi fertile. Mănăstirile mai recuperau vaste terenuri pentru agricultură prin defrișări continui de păduri și prin asanarea zonelor mlăștinoase.

Mănăstirea pariziană St. Germain–des–Près, de pildă, poseda aproximativ 33.000 ha. În 855, mănăstirea St. Bertin avea nu mai

puțin de 19 domenii, totalizând 11.000 ha. În sec. XI, marea mănăstire din Cluny avea sub dependența sa 1400 de mănăstiri, care îi vărsau cu regularitate un cens. Cam jumătate din terenurile agricole ale mănăstirilor erau exploatate de arendași, în schimbul unei părți din produse și a unei redevențe în bani. Veniturile serveau nevoilor bisericilor și mănăstirilor, subzistenței clerului și călugărilor, precum și – în mare parte – operei de asistență socială. De exemplu, mănăstirea Corbie, care în 822 număra 350 de călugări (pe lângă numeroșii săi clerici, școlari și servitori), dădea adăpost unui număr de 150 de văduve nevoiașe și de 300 de săraci, călători, pelerini și bolnavi. În plus, din veniturile mănăstirii erau întreținuți și meșteșugarii burgului Corbie[1], care lucrau nu numai pentru nevoile mănăstirii, ci și pentru domeniile din jur.

Carol cel Mare a folosit centrele ecleziastice și în scopul re-animării activității comerciale. Mănăstirile situate în apropierea drumurilor care legau orașele între ele serveau și ca locuri de popas pentru negustori. Adeseori aceste mănăstiri deveneau și centre ocazionale de târg, – în care caz beneficiau și de anumite scutiri de taxe. Unor abați li se acorda chiar și dreptul de a bate monedă, cu efigia regelui; ceea ce îi permitea abatelui respectiv să dispună de un anumit stoc monetar: fapt care favoriza activitatea schimbului. Unii negustori, în drum de la un târg la altul, nu își mai luau – pentru siguranță – banii asupra lor, ci îi depuneau spre păstrare la mănăstire. Mănăstirea devenea deci și un fel de bancă.

1 Unde în 822 erau nouă cizmari, un piuar, câțiva argintari, un meșter de pergamente, trei turnători, fierari care făceau unelte agricole, apoi zidari, dulgheri, ș.a.

ECONOMIA RURALĂ

Premise • Forța de muncă: Familia • Satele • Cadrul natural al vieții rurale • Sisteme de cultură și tehnici agricole • Satul și economia urbană • Senioria • Elemente noi în economia agrară • Organizarea feudelor • Senioria și economia monetară.

PREMISE

Civilizația Evului Mediu era bazată pe agricultură. Nu numai țăranii, ci întreaga societate – suveranii și familiile lor, nobilii, episcopii și întregul cler, războinicii, negustorii și comercianții de la orașe, – cu toții erau dependenți de mediul rural. Societatea medievală a fost o societate esențialmente agricolă. Chiar și în perioada Evului Mediu târziu, în secolele XIII–XV, când deci orașele erau în plin avânt, 90% din populație era rurală.

O prezentare globală a economiei rurale din întreaga Europă întâmpină dificultăți determinate de cel puțin trei factori generali de diversificare, de care deci trebuie să se țină seama. Acești factori sunt: diversitatea ambianței fizice, cu numeroasele sale variații locale; condiții istorice care au determinat o dezvoltare inegală a diferitelor regiuni din Europa[1]; în fine, raritatea extremă sau chiar lipsa totală, pentru multe țări, a unor surse documentare concludente, indispensabile istoricului civilizațiilor. Această documentație fiind mai bogată pentru țările cu vechi tradiții juridice[2] – ca Italia, Franța, Germania, Anglia, Catalonia, – este firesc (și chiar

1 La începutul sec. X, când regiunile scandinave sau zonele de stepă din Răsărit abia ieșiseră din faza preistoriei, țările mediteraniene cunoșteau demult structura marilor domenii funciare, rețele comerciale organizate, circulația monetară și folosirea contractelor scrise.

2 De notat că, dacă documentația referitoare la sec. IX din țările Imperiului carolingian este abundentă, în schimb pentru următoarele trei secole informația de care dispunem este foarte săracă. Unul din motive este că, după declinul Imperiului și până către 1150, transmiterea drepturilor asupra pământurilor și a oamneilor, precum și raporturile dintre țărani și proprietarii funciari, nu mai erau reglate prin acte scrise, ci se bazau pe respectivele rituri sau ceremonii și prin tradiții transmise oral. Doar bisericile și mănăstirile (întrucât „elita intelectuală" a epocii aici se găsea) mai consemnau și păstrau date privind proprietățile agricole, donațiile primite, actele de împotrivire întâmpinate, conflicte variate, drepturile asupra pământurilor și oamenilor, etc. Iar în 1086, clericii normanzi redactează – la cererea lui Wilhelm Cuceritorul – un inventar al tuturor proprietăților senioriale din Anglia, *Domesday Book* („Cartea Judecății de Apoi"), care „reprezintă primul și incomparabilul izvor statistic pentru o istorie a economiei rurale europene" (G. Duby). În sec. XIII, în țările mediteraniene reapare notariatul și prețioasa sursă documentară a actelor notariale. În secolele XIV și XV, o foarte abundentă documentație (actele bisericilor și mănăstirilor, ale principilor, nobililor, notarilor din orașe și, în sud, ale marilor negustori) lărgesc perspectivele de studiu ale acestui capitol. De asemenea, iconografia epocii furnizează informații prețioase asupra peisajului, țăranilor, muncii agricole, uneltelor etc., într–un cuvânt, asupra vieții rurale.

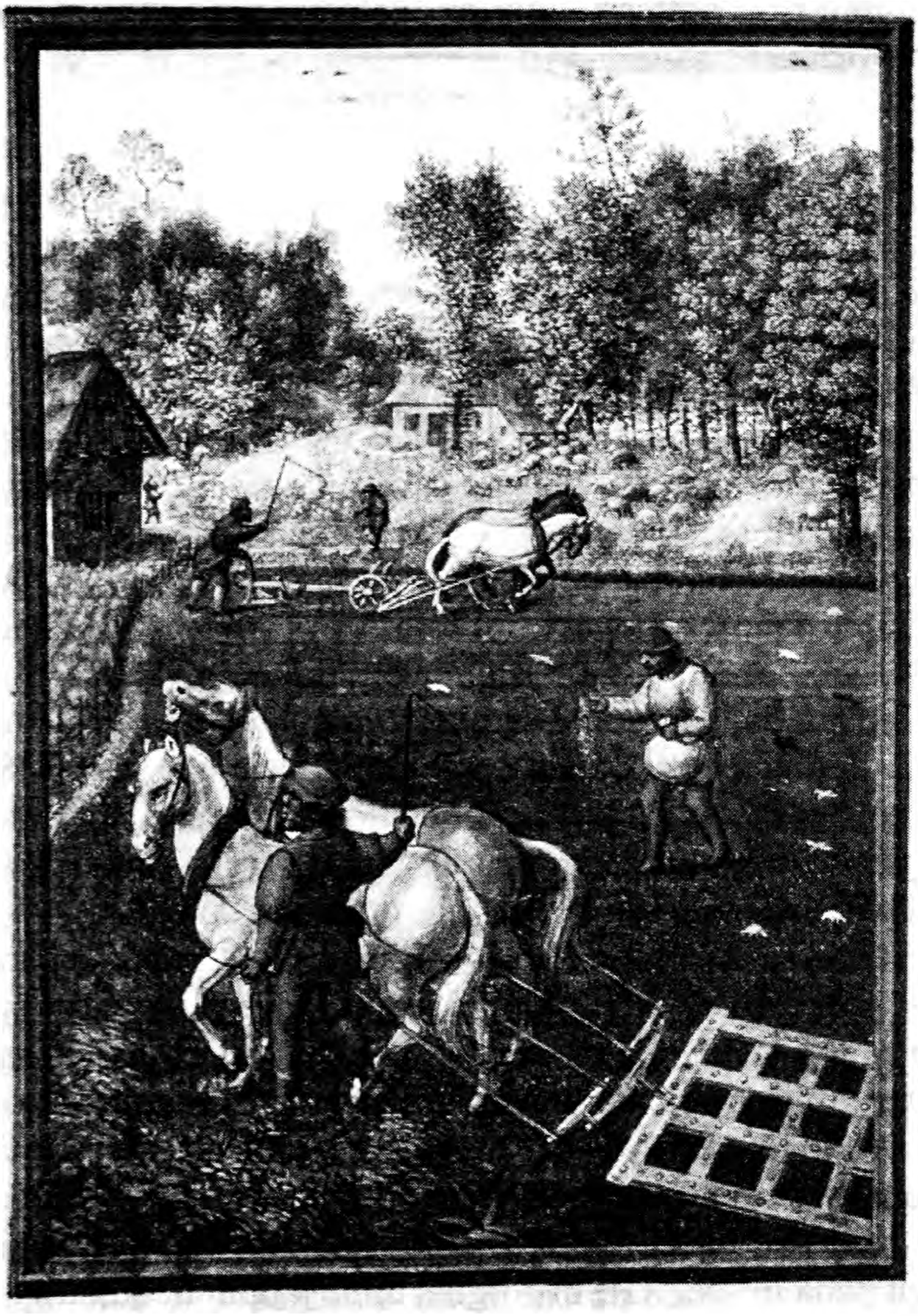

Muncile agricole în luna septembrie într-un sat flamand. – Către 1500.

inevitabil) ca o prezentare a economiei rurale medievale să se refere în prevalență la aceste țări, cu un nivel de civilizație mai ridicat.

FORȚA DE MUNCA: FAMILIA

Nucleul economiei agrare îl forma familia, – grupul de muncă al persoanelor unite prin strânse legături de rudenie, și ajutat de servitorii săi. O familie era compusă din două sau cel mult trei generații, dispunând de o proprietate funciară liberă, nesupusă vre-

unor sarcini; majoritatea familiilor exploata însă terenuri aparținând altui proprietar.

Situația aceasta a avut consecințe și asupra structurii familiei țăranului. Până în sec. XII, întrucât populația era rară, concesiunea terenului de către proprietar era cu drept de a fi lăsat moștenire. (În schimb, pământul concesionat nu putea fi nici vândut, nici divizat). Ceea ce însemna că fiii erau obligați să rămână legați de familia lor; sau, dacă luau inițiativa să desțelenească un teren nou, se separau și își formau o altă familie. În sec. XIII, odată cu o sensibilă creștere a populației și deci a brațelor de muncă, concesiunile de terenuri se fac pe termen limitat; sau, cu dreptul de a fi lăsate moștenire fiilor; ori, chiar de a vinde anumite loturi – dar cu condiția ca beneficiarul să suporte respectivele taxe de succesiune sau de vânzare. Cu aceasta, legăturile de familie au slăbit mult; a sporit inițiativa individuală și totodată s–au accentuat mult diferențele dintre bogați și săraci. – În fine, începând de la mijlocul sec. XIV, după ce și populația a scăzut enorm în urma catastrofalei epidemii de ciumă din 1348–1350, familia și în genere legăturile de rudenie s–au consolidat din nou. În același timp s–a înmulțit și numărul „înfrățirilor" – cum erau numite asocierile unor grupuri de țărani neînrudiți unii cu alții[1].

Nu numai marii proprietari funciari, ci și un număr de țărani mai înstăriți își aveau servitorii lor. În sec. XI, acești servitori își aveau încă un regim juridic de sclavi, în sensul că persoana lor aparținea proprietarului. Majoritatea lor însă aveau o viață familială oarecum independentă, întrucât li se dădea și o bucată de pământ din produsele căruia familia trăia. Dar ei erau obligați să lucreze un anumit număr de zile, gratuit, pentru stăpân. Situația aceasta s–a prelungit până în sec. XIII în Anglia, unde țăranii trebuiau să pună la dispoziția mănăstirilor servitorii lor, pentru muncile reclamate de proprietățile mănăstirești. Dar în celelalte țări, începând din sec. XIII majoritatea acestor servitori semisclavi au devenit muncitori dependenți retribuiți: primeau anual o anumită cantitate de grâu și o sumă de bani. Încât, în unele regiuni – de ex., pe moșiile din Provence – ei aveau o situație mai bună și mai sigură decât a multor țărani dependenți.

Situații diferențiate se înregistrează în perioada secolelor XIII–XV în ce privește numărul și felul animalelor de tracțiune.

1 Cf. Georges Duby, a cărui analiză este urmată, în principal, în expunerea prezentului capitol.

Până în ultimele veacuri ale Evului Mediu, acestea erau esențialmente bovine, în special pentru arat. În regiunea Flandrei și în zona pariziană, în jurul anului 1200 boii au fost înlocuiți în mare parte cu cai, – ceea ce sporea ritmul muncilor agricole și asigura un randament superior. Totuși, boii au continuat să fie preferați în toată Europa, întrucât întreținerea lor costa mai puțin. Dar și aceste animale erau rare; căci populația fiind în continuă creștere, iar terenurile arabile tot mai insuficiente, nu puteau fi rezervate destule terenuri pentru pășunat, care să asigure vitelor și rezervele de nutreț necesare în timpul lunilor de iarnă.

Animalele de tracțiune reprezentau pentru țăran o bogăție mai importantă decât pământul. (De aceea, în caz de război prima grijă a țăranului era să–și pună la adăpost vitele). Multe familii, neputându–și–le cumpăra, le închiriau de la marele proprietar, de la senior. Cu toate acestea, foarte multe familii erau lipsite și de aceste mijloace de a și le procura. – fapt care crea decalaje economice și sociale profunde în rândurile țăranilor. În sec. X, pe teritoriul Franciei țăranii erau divizați în două mari grupuri, net diferențiate: cei care aveau privilegiul să dispună de vite de tracțiune, și *laboratores*, țăranii care munceau pământul exclusiv cu brațele.

În anumite perioade ale anului, cele care reclamau un număr mai mare de brațe de muncă, familiile țărănești legate de un domeniu erau obligate – în secolele X și XI – să presteze câteva zile de corvezi. Când circulația monetară va deveni mai intensă (ca în Franța, de pildă, începând din sec. XI), marii proprietari vor angaja mâna de lucru salariată, mai convenabilă și mai productivă. În secolele XIII și XIV, această muncă salariată a cunoscut o mare dezvoltare. În Anglia, o treime din muncitorii agricoli erau salariați.

SATELE

Gruparea în jurul unor incinte rituale a jucat un rol în formarea așezărilor țărănești încă la celți și la vechii germani. De asemenea, necesitatea de a se apăra în caz de pericol era un motiv puternic pentru a–i determina pe oameni să–și așeze casele pe o înălțime, pe vârful unei coline, – o modalitate tipică pentru satele din regiunile mediteraniene, evidentă îndeosebi în Italia. Dar așezările determinate de nevoile legate de cult sau de apărare puteau să nu rămână definitive. În schimb, „exploatarea solului a jucat rolul determinant

în fixarea grupului; prima funcție a aglomerației a fost de ordin economic (calitatea solului, vecinătatea unui curs de apă, sau un drum aflat în apropiere)" – remarcă J. Chapelot și R. Fossier.

Satul, nu în sensul unui ansamblu de case izolate, ci ca o categorie social–teritorială complexă, constituit în jurul celor două celule economice, castelul și biserica, apare – după opinia autorilor citați – abia spre sfârșitul secolului al IX–lea.

Familiile țărănești erau deci concentrate în sate, aglomerații de gospodării în jurul cărora se întindeau terenurile arabile. Terenurile aparținând unei familii erau separate vizibil de răzoare, – dar nu împrejmuite permanent; căci după secerat, deveneau locuri de pășunat colective pentru animalele întregului sat. Dincolo de zona arabilă se întindea zona necultivată – cu bălți, pământuri mlăștinoase, terenuri nedesțelenite și pădurea. Satele erau asemenea unor insule în mijlocul unor imense întinderi de păduri și terenuri necultivate: situație care îi obliga cu atât mai mult pe țărani să se unească în colectivități de muncă agricolă. Despădurirea și desțelenirea erau activități primordiale pe măsură ce populația sporea, – fenomen notabil îndeosebi în secolele XIII–XV.

Începând din sec. XII însă și până la sfârșitul Evului Mediu, în viața satului se petrece un proces de progresivă diferențiere între țăranii mai săraci și cei mai bogați. Aceasta face ca, în peisajul rural, să apară acum împrejmuirea permanentă a ogoarelor proprietate a familiilor individuale; așa–numitele „câmpuri deschise" tradiționale devin acum în mod clar circumscrise în proprietăți individuale. Ca urmare, dreptul de proprietate sezonieră colectivă asupra terenurilor de pășunat devine tot mai limitat sau chiar dispare. În același timp, de pe la începutul sec. XIII, țăranii mai bogați – dar mai ales comunitățile mănăstirești și marii deținători de pământuri – își creează, prin terenurile obținute prin desțelenire sau prin defrișare, proprietăți întinse, independente de comunitățile sătești.

Așadar, alături de mica proprietate țărănească și dominând–o în curând, aservindu–și–o, se constituie marea proprietate agricolă. Pe aceste proprietăți – fiecare de sute de hectare, cultivate exclusiv în beneficiul proprietarului de sclavi sau de coloni – sau în imediata lor apropiere, țăranul nu va mai rămâne stăpân independent, ci va fi supus unor obligații, de dări în produse sau de corvezi, față de marele proprietar, de senior. Sub presiunea unor necesități ineluctabile – nevoia de a–și asigura subzistența lui și a familiei sale în perioadele când recolta îi era compromisă, precum și nevoia de a fi apărat împotriva incursiunilor de jaf sau a războaielor – țăranii vor

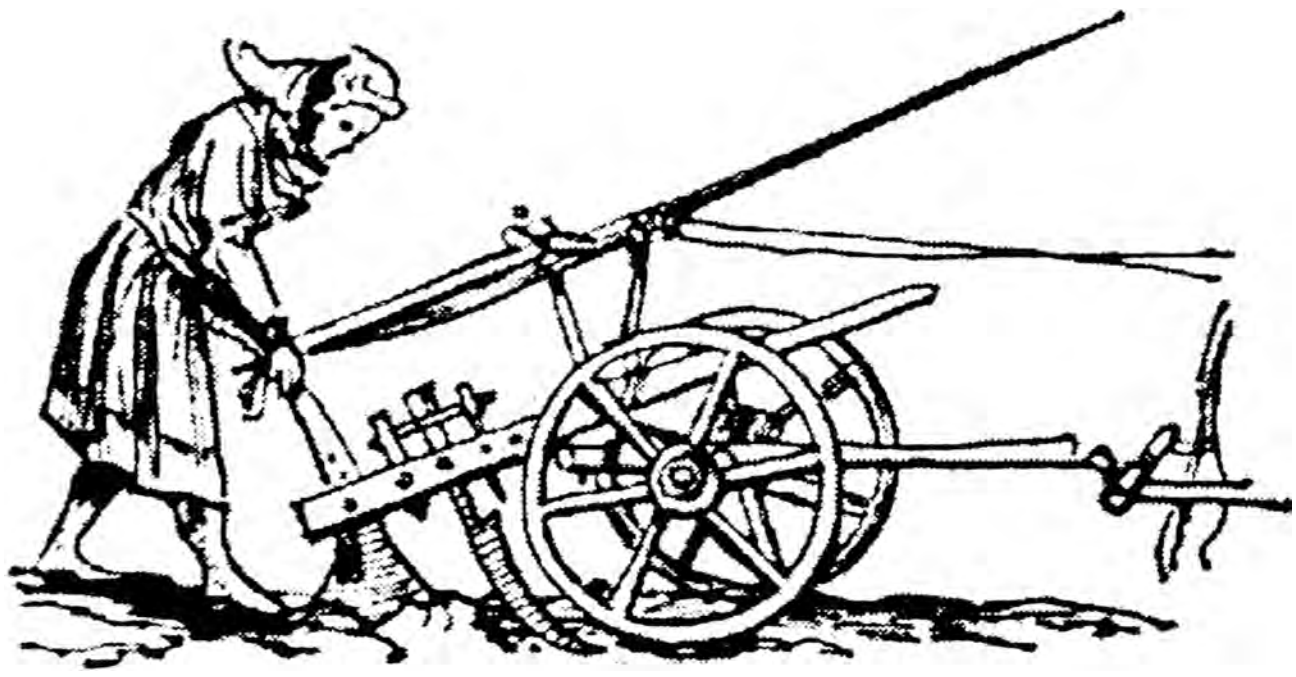

Un plug cu brăzdar și cormană de fier. După un manuscris din sec. XIII. – Biblioteca din Soissons.

ajunge sub dependența seniorului. Se va constitui astfel un sistem de relații economice și sociale, în cadrul instituției feudalismului și a vasalității, cu forma derivată a iobăgiei.

CADRUL NATURAL AL VIEȚII RURALE

Atât în privința alimentației cât și a creșterii vitelor[1], flora și fauna ofereau țăranului resurse fie sub forma lor spontană, fie cultivată.

Pentru țăranii epocilor merovingiene și carolingiene, pădurile în mijlocul cărora se înfiripaseră satele erau o adevărată binefacere. În primul rând, arborii. Pinul – la fel ca arinul, mesteacănul, paltinul sau carpenul – nu era util ca lemn de construcție; în schimb conurile de pin serveau la aprinsul focului, rășina la confecționarea torțelor, iar semințele conurilor erau comestibile. Jirul fagului și mai ales ghinda stejarului erau o hrană excelentă pentru porci. Castanul era prețuit – la fel ca stejarul – ca lemn de construcție, în timp ce castanele erau un aliment de bază pentru țăran. Pădurea îi asigura lemnul pentru încălzit, pentru construcția casei sau pentru confecționarea uneltelor casnice și a armelor sale rudimentare. Îi asigura un vânat, fructe de pădure, miere, ciuperci și locuri de pășunat, – mai ales jir pentru porci, a căror carne (și în special grăsime) constituia o hrană substanțială.

1 Prevalau, după regiuni – în funcție de condițiile fizice locale, – una sau alta din aceste ocupații. În întreaga Anglie, bogăția țăranului nu o forma pământul, ci numărul de vite pe care le poseda. La fel și în regiunile scandinave. De asemenea, în Germania nord–occidentală economia rurală era bazată pe exploatarea pădurilor și a pășunilor; agricultura, în aceste țări – și îndeosebi în Germania, – avea o importanță secundară.

Pădurea însemna pentru țăran și pagubele și pericolele pe care sălbăticiunile – lupii, mistreții, ursii – le aduceau câmpurilor, vitelor și chiar vieții oamenilor. Dar îi aducea și o cotă alimentară importantă, rezultată din vânat – iepuri, bursuci, cerbi, căprioare, ș.a. – de regulă vânatul de braconaj. Țăranul avea voie să–și întindă plasele sau să–și pună cursele numai pe câmp sau la marginea pădurii. Vânatul mare (zimbrul, ursul, cerbul, mistrețul) constituia un privilegiu rezervat seniorului. Regele și nobilii aveau în serviciul lor vânători de profesie. Păsările care se vânau erau cam cele de azi: potârnichi, prepelițe, cocori, bâtlani, porumbei sălbatici, – precum și lebede, considerate o delicatesă. Fazanul – foarte rar în păduri – era crescut ca pasăre decorativă.

La vânat se adăuga pescuitul. Fiecare domeniu își avea lacul său artificial, cu pește rezervat familiei stăpânului. Peștii de apă dulce (cel mai răspândit era țiparul) erau preferați peștilor de mare. În regiunile nordice de coastă – mai ales în Anglia – se consuma foarte mult heringul; de asemenea, carnea de balenă, delfin și focă.

Gospodăria țărănească, la fel ca cea seniorială, creștea obișnuitele păsări de curte. Păunii și fazanii erau păsări ornamentale[1]. Curcanul era necunoscut înainte de sec. XIV; iar bibilica a fost cunoscută abia în sec. XVI.

În perioada carolingiană (și în următoarele cel puțin două secole) primul loc între animalele domestice îl ocupau vaca și boul; dar nu ca surse de carne, ci ca animale de tracțiune (la fel ca, în țările mediteraniene, bivolul și măgarul). Laptele servea pentru producția de brânză, – element esențial în alimentație.Calul era folosit în război sau în călătorii; dar la muncile câmpului, mult mai târziu. Nu se consuma nici carnea de oaie[2]. Capra era crescută numai în zonele de munte sau în regiunile sărace din sudul Europei (Grecia, sudul Italiei și al Spaniei). Primul loc în alimentație îl deținea porcul – principala sursă de proteine, – a cărui hrană și îngrijire nu puneau probleme[3].

---

1 La fel ca rața, a cărei carne nu era apreciată. Spre sfârșitul Evului Mediu (și în timpul Renașterii) păunul va fi nelipsit la marile ospețe princiare.

2 Animal prețuit îndeosebi pentru lână. Laptele de oaie era utilizat pentru brânză, grăsimea pentru lumânări, iar pielea de oaie pentru confecționarea pergamentului, care în sec. VIII înlocuise papirusul.

3 Trăia tot timpul anului în pădurile de fag și de stejar în stare aproape de sălbăticie, încrucișându–se cu mistrețul, cu care deci și semăna (capul mai mare ca al porcului de azi, urechile scurte și drepte, botul ascuțit, picioarele lungi și subțiri, părul de pe spinare ridicat, iar caninii ieșiți mult înafară).

La munca câmpului, în luna iulie.
– Dintr–o carte de rugăciuni flamandă. Către 1500.

SISTEME DE CULTURĂ ȘI TEHNICI AGRICOLE

Viața economică a țăranului din Evul Mediu timpuriu era caracterizată de o accentuată sărăcie, determinată de sistemul rudimentar de cultură și de nivelul tehnic general foarte scăzut.

Utilajul agricol era încă primitiv. Plugul, fără roți, avea doar un brăzdar de lemn; sapa era cel mult întărită la vârf cu fier, secera se pare că avea dinții din mici bucăți de silex, iar grapa încă nu era cunoscută. Uneltele agricole de fier erau foarte rare. La începutul sec. IX, administratorul unei importante moșii regale din Annapes, întocmind inventarul uneltelor de fier, enumera: „Două topoare, o rindea, două burghiuri, o secure, o plivitoare, o cuțitoaie, două coase, două seceri, două lopeți întărite cu fier, și unelte de lemn din

Țărani la munca câmpului. După un manuscris din sec. XIII.
– Biblioteca Națională, Paris.

belșug". La atâta se rezuma dotarea tehnică a unui domeniu regal de 700 hectare de teren arabil!

Terenul arabil, rezultat din defrișarea sau incendierea pădurilor, arbuștilor și mărăcinișului, era cultivat până la epuizare; după care, era părăsit pentru o lungă perioadă de timp (de 50 de ani, și chiar mai mult). Pe terenurile care urmau să fie desțelenite, mai întâi se da foc, mărăcinișului sau arbuștilor; altminteri, rudimentarele pluguri, în întregime de lemn,n–ar fi putut pătrunde în pământul tare. Căldura și cenușa uscăturilor fertilizau brazdele. Fertilizarea se putea obține și prin îngrășăminte naturale[1]; dar acestea erau într–o cantitate atât de mică (șeptelul țăranului fiind foarte redus) încât erau folosite doar pentru grădina de zarzavat și pentru vie.

În aceste condiții, productivitatea solului era foarte scăzută. De regulă randamentul mediu era de două boabe la unul semănat. Când la un bob însămânțat țăranul obținea trei boabe în loc de două, creșterea era considerabilă: însemna că își dublase provizia, că își putea reduce suprafața lucrată necesară întreținerii familiei, că își ușura viața putând plăti în produse o parte din corvezile la care era obligat etc. În cazuri excepționale, randamentul mediu era de patru boabe la unul însămânțat (un sfert din această recoltă trebuind să fie reținută pentru însămânțarea următoare). Azi, randamentul mediu la grâu este de 20 de boabe la unul semănat; dar până târziu, în sec. XIV, raportul dintre cantitatea însămânțată și cea recoltată nu trecea de unul la patru[2].

1 În regiunile septentrionale în special se folosea ca îngrășământ și marna, rocă sedimentară calcaroasă și argiloasă conținând potasiu și carbonat de calciu. În modul cel mai obișnuit însă solul era fertilizat prin putrezirea rădăcinilor și buruienilor tăiate de brăzdar și acoperite de cormana plugului greu.

2 Bineînțeles că acest raport cunoștea variațiuni mari – de la o regiune la alta, de la un an la altul, etc. În orice caz – afirmă G. Duby – „majoritatea țăranilor europeni puteau fi mulțumiți când randamentul pământului lor era de 1 la 3, sau de 1 la 4".

În perioada carolingiană se mai păstra încă sistemul roman de asolament bienal (adică, de alternarea tot la doi ani a recoltei: într–un an câmpul era însămânțat, în anul următor era lăsat să se odihnească). Aratul se făcea cu plugul ușor (*aratrum*), – de fapt un par lung cu vârful ascuțit, călit la foc pentru a–l face mai rezistent (sau cu un înveliș de fier) tras de o pereche de boi. Acest *aratrum*, bun doar pentru un teren moale, ușor de lucrat, nu făcea decât să zgârie, să scurme pământul la suprafață; încât, tot la doi sau trei ani țăranul trebuia să sape pământul mai în adâncime cu hârletul.

Cam în jurul anului 800 au apărut și s–au răspândit câteva inovații de o importanță decisivă pentru progresul agriculturii.

Prima, a fost adoptarea sistemului de asolament trienal[1]. Câmpul era împărțit în trei parcele egale. Prima parcelă era semănată cu grâu de iarnă sau cu secară (semănătura se executa în septembrie și octombrie); a doua se semăna în luna martie, cu orz, mei sau ovăz; a treia parcelă era lăsată de pârloagă, adică neînsămânțată. – În al doilea an, prima parcelă era lăsată de pârloagă, a doua era semănată în toamnă cu grâu sau secară, a treia în primăvară cu orz, mei sau ovăz; în al treilea an, pe prima parcelă se semăna cultura de primăvară, a doua era lăsată neînsămânțată, iar pe a treia se semăna cultura de iarnă. În al patrulea an se relua această rotație[2].

O invenție importantă în agricultura medievală a fost cea a plugului greu: înainte cu un cuțit vertical care despica terenul, la mijloc cu un brăzdar care reteza tulpinile și rădăcinile rămase în pământ, și la urmă cu o cormană, – lamă metalică ușor curbată, care răsturna brazda tăiată de cuțitul vertical[3]. Greutatea acestui tip de plug a făcut să i se adauge două roți – spre a opri cormana să

1 În sec. XIII, în unele regiuni din Anglia se practica și o rotație cvadrienală, prin introducerea și a unei culturi de leguminoase.

2 „Asolamentul trienal are mai multe avantaje evidente, și, în primul rând, cea mai bună valorificare a terenurilor arabile, întrucât numai 30% din suprafața totală este lăsată de pârloagă față de 50% din sistemul a două parcele. Pe de altă parte, a strânge două recolte în două epoci diferite ale anului constituie o asigurare împotriva eventualității unui sezon prost și permite o mai bună repartizare a arăturilor în timpul anului. În sfârșit, cultivarea ovăzului ca cereală de primăvară asigură furajul cailor, acolo unde sunt preferați boilor ca animale de muncă“ (J. Gimpel).

3 Noul tip de plug apăruse încă din sec. VI la popoarele slave, de la care se pare că a ajuns și în Scandinavia. Unii istorici sunt de părere că această invenție, sporind mult randamentul ogoarelor și deci determinând o adevărată explozie demografică, ar fi fost cauza migrației spre sud a popoarelor scandinave (cf. Jan Dhondt). Și celții cunoscuseră un tip de plug similar. Plugul greu s–a răspândit în sec. XI, când metalurgia fierului s–a extins și în zona rurală.

pătrundă prea adânc. Plugul greu trecea o singură dată pe câmp, în timp ce plugul ușor trebuia să treacă de două sau de trei ori, de fiecare dată trăgând brazdele perpendiculare pe cele anterioare. Plugul greu era eficace pentru terenurile tari, argiloase și noroioase din Europa Septentrională, care necesitau o arătură mai adâncă; dar era mai puțin util pentru cele afânate, pietroase din zonele meridionale, unde natura solului impunea ca arătura să fie mai superficială, –ceea ce se putea efectua folosindu–se în continuare plugul ușor de lemn (singurul care putea fi utilizat și printre rândurile de viță de vie). Pe de altă parte, folosirea tipului de plug greu – cunoscut, se pare, încă din sec. IX în Occident, unde însă s–a răspândit abia cu două secole mai târziu – necesita un atelaj de 6 – 8 boi, sau de 4 cai; ceea ce a făcut necesară asocierea – într–un sistem de cooperativă agricolă – a mai multor familii pentru a–și putea procura plugul (foarte costisitor, din cauza pieselor componente de fier) și animalele de tracțiune.

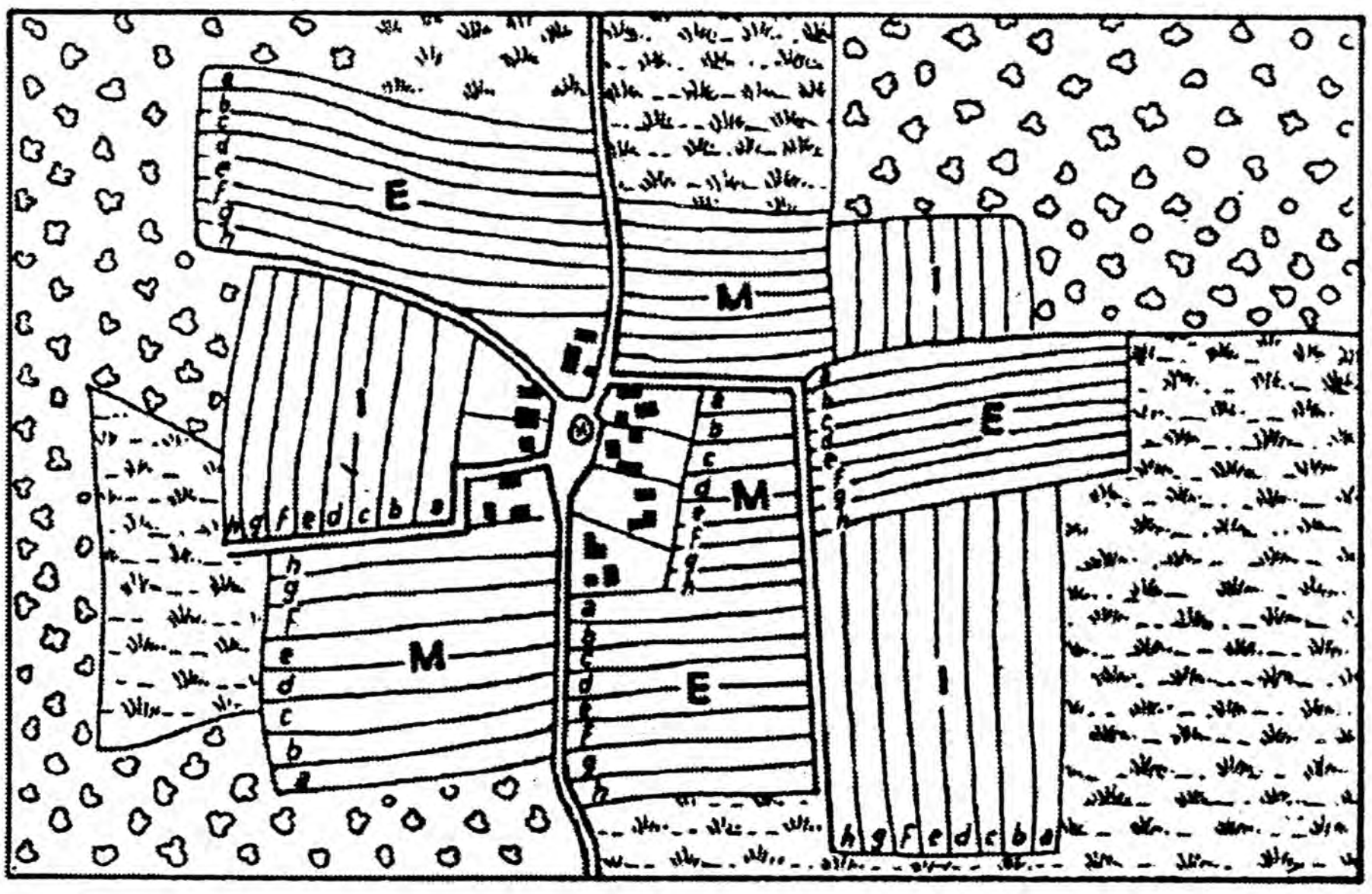

PLANUL UNEI AȘEZĂRI RURALE, ILUSTRÂND ȘI SISTEMUL DE CULTURĂ ÎN EVUL MEDIU DEZVOLTAT

E = zone rezervate recoltelor de vară

I = zone cu semănături de toamnă

M = zone de teren lăsat de pârloagă

a,b,c,d,e,f,g,h = fâșiile de teren pe care proprietarii lor (indicați cu aceste litere minuscule) le posedau în fiecare din cele trei zone.

La marginea ogoarelor, terenurile necultivate (pășuni, pădure, etc).

În jurul caselor, grădini de zarzavaturi împrejmuite. Spațiul destinat culturii cerealelor era împărțit în fâșii lungi și înguste (pentru a nu trebui să fie întors prea des plugul, la arat). Lucrările agricole se făceau, în cea mai mare parte, în comun. Este sistemul cel mai rațional de cultivare a pământurilor la care s–a ajuns în Evul Mediu.

Consecințe importante pentru productivitatea ogoarelor a avut și o altă invenție: grapa, atestată iconografic din sec. XI. Trasă de–a lungul brazdelor, grapa îngropa boabele semănate, făcând astfel de prisos alte arături suplimentare în acest scop, cum se făcea până atunci.

În sec. IX apare și se răspândește jugul aplicat frontal boilor; și, mai ales, înhămatul cailor – care încep să fie folosiți acum în muncile agricole – printr–un jug circular (folosit și azi) pe umeri[1]. În aceeași perioadă oamenii Evului Mediu au descoperit (un lucru la care romanii nu s–au gândit niciodată) că forța de tracțiune a cailor crește dacă sunt înhămați unii în spatele altora. – În sfârșit, o altă inovație a sporit randamentul calului când, odată cu sec. XI, i s–au aplicat potcoave prinse cu cuie de oțel moale[2].

Paralel cu aceste inovații și invenții, ameliorarea situației agricole – în condițiile creșterii continue a populației – a fost urmărită în direcția activităților de asanare a terenurilor mlăștinoase, de îndiguire a celor supuse inundațiilor (în special în Flandra), de defrișare a pădurilor și, în continuare, de desțelenire a unor noi terenuri; activități care, în perioada cuprinsă între secolele X–XIII, s–au intensificat. În felul acesta s–a extins zona arabilă din jurul satului. S–au recuperat de asemenea terenuri pentru agricultură și în regiuni îndepărtate de așezările rurale, în zone izolate, – în care marii proprietari au adus coloni, care au întemeiat aici noi sate. Către

1 Până la această dată, calul era înhămat la plug sau la căruță, cu o frânghie, un „gâtar"; ceea ce îi îngreuna respirația și îl împiedica să tragă o povară mai mare de 500 kg. Noul tip de ham – care, folosit întâia oară la înhămatul cămilelor din stepa chineză, apare în Europa poate chiar spre sfârșitul sec. VIII – sporea de șase ori capacitatea de tracțiune a calului. O pereche de cai putea trage chiar mai mult de 6 tone.

2 Pentru a proteja copitele cailor, romanii le făcuseră un fel de sandale de piele sau din funii; când le–au înlocuit apoi cu sandale de fier prinse cu sârmă, caii le pierdeau repede. Călărețiii nomazi din regiunea siberiană au fost primii care, încă în secolele IX și X, își potcoveau caii servindu–se de cuie de fier.

sfârșitul sec. XII suprafața cultivată s–a extins foarte mult, datorită atât sporului demografic, deci mâinii de lucru, sau progreselor agrotehnice, cât și ajutorului financiar pus la dispoziția colonilor de către marii proprietari funciari, de ordinele religioase sau de foștii administratori de moșii senioriale.

În sec. XIII însă, această activitate intensivă de desțelenire de noi terenuri în detrimentul pădurilor și a zonelor de pășunat a încetat (cu unele excepții – ca, de ex., în nordul Italiei, în regiunea văii Padului). Ceea ce a dus la o creștere a prețului terenurilor arabile și a numărului de familii țărănești sărăcite; familii care caută să reziste practicând diferite meșteșuguri casnice, sau crescând animale mici pentru a le vinde. Cu toate aceste expediente subalimentația n–a putut fi evitată, anii de foamete s–au succedat în serii, însoțiți de valuri de teribile epidemii; cauze care au determinat, după 1350, o scădere catastrofală a populației tuturor regiunilor europene.

SATUL ȘI ECONOMIA URBANĂ

Chiar începând din sec. XIII, odată cu dezvoltarea orașelor, peisajul rural se schimbă. Resursele țăranului nu mai sunt bazate acum pe practica agricolă, ci, în primul rând, pe creșterea vitelor; apoi, pe exploatarea pădurilor și pe cultura viței de vie. Orașele cereau tot mai mult lemn de construcție și de foc: fierarilor le trebuia tot mai mult cărbune; artizanatul textil avea nevoie de cantități tot mai mari de lână, de in și de cânepă; iar orășenii bogați (sau doar mai înstăriți) cereau economiei rurale vin – din ce în ce mai căutat, – carne și alte produse alimentare derivate din creșterea vitelor. În unele regiuni ogoarele aproape că dispar, rămânând doar viile și pășunile[1].

Începând din sec. XI economia de schimb a orașelor până la această dată aproape inexistente, la fel ca activitatea comercială – a influențat viața economică rurală; renașterea comerțului, a circulației monetare, a fost în acest sens un factor puternic. De asemenea, consolidarea puterii statului și perfecționarea mecanismului fiscal (sarcinile impozitelor, abuzurile funcționarilor fiscului) au dus la o

1 Fermele mănăstirilor cisterciene (ordin fondat în 1098, de Sf. Benedict) erau specializate în creșterea oilor și în cultura viței de vie; navele lor proprii transportau pe Rhin negustorilor riverani 25.000 litri de vin anual. Mănăstirile își păstrau, bineînțeles, o cantitate suficientă pentru consumul lor; căci „regula Sf. Benedict permitea călugărilor să bea – 'cu moderație'" (J. Gimpel).

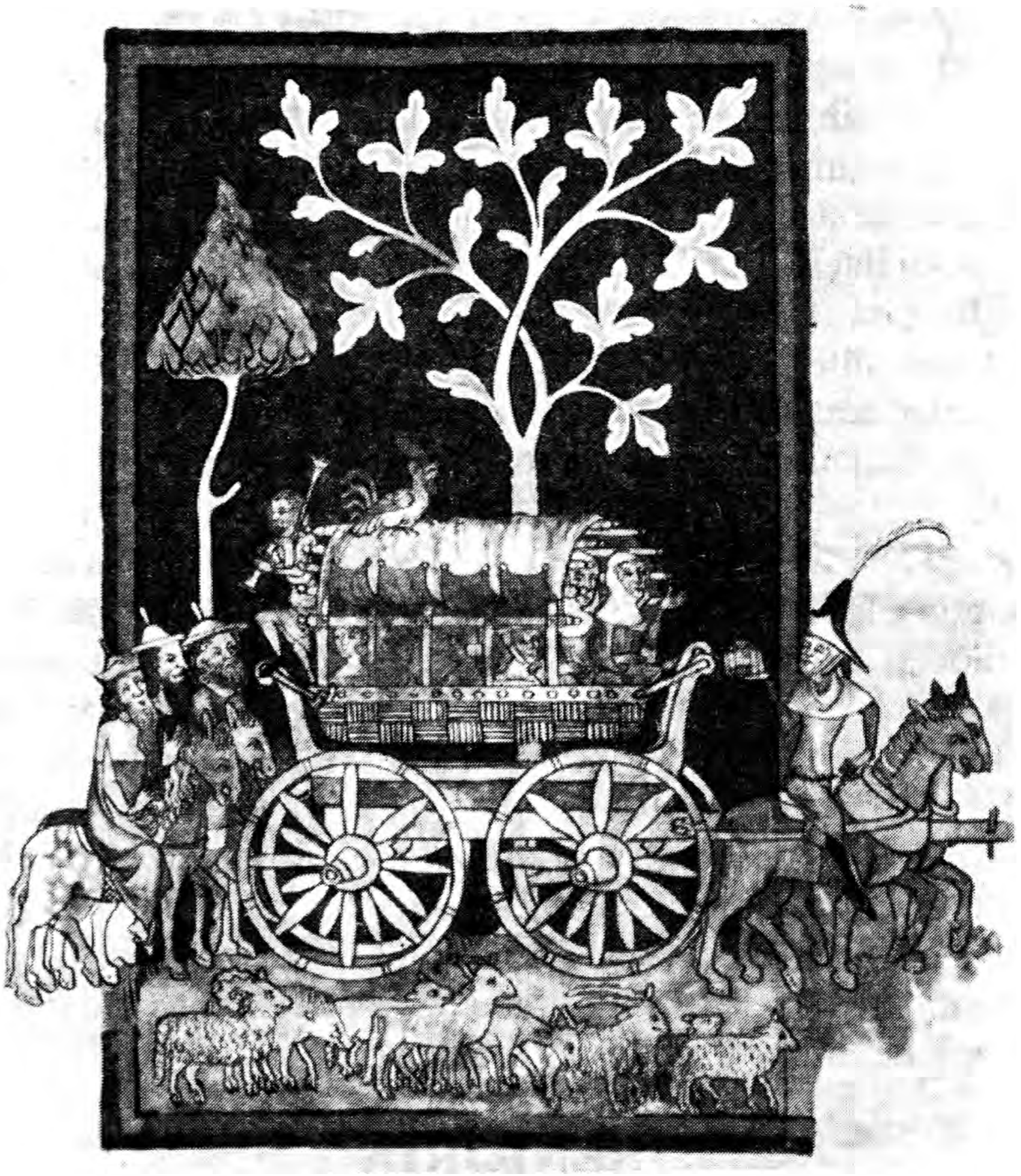

O călătorie cu căruța în sec. XIV. Miniatură.
– Zentralbibliothek, Zürich.

stagnare a economiei rurale. Nemaifiind rentabilă exploatarea agricolă directă, marii proprietari funciari – inclusiv Biserica și abațiile – încre-dințează gestiunea moșiilor unor intermediari, administratori *ministeriales*; sau, dau în arendă parcele de teren în schimbul unei rente în natură (uneori și în bani), în condițiile contractuale precis stabilite.

În sec. XI, proprietățile familiilor țărănești se fracționează. În același timp, în mediul rural schimburile comerciale se intensifică. Circulația monetară, de asemenea. Corvezile dispar – sau se reduc la câteva zile de muncă pe an; prestațiile de muncă sunt înlocuite cu compensații în bani. Iar după 1150, și dările în natură sunt substituite prin echivalentul lor în numerar.

În perioada cuprinsă între anii 1180–1320, influența economiei urbane asupra vieții rurale se manifestă mai viu. O parte din

meșteșugarii de la orașe aveau și terenuri agricole în satele din apropiere; de asemenea, mulți seniori care se mutaseră la oraș se aprovizionau direct – nu prin schimb comercial – cu produse de la țară; încât, puțini erau țăranii care își vindeau plusul de produse la oraș. Cu toate acestea, comerțul – de vite, de lemn, de vin, etc. – devine mai intens, târgurile se înmulțesc, moneda circulă tot mai mult și la țară. Ca urmare, munca salariată este mai frecventă; se accentuează diferențierea dintre țăranii bogați și cei săraci: mulți iobagi, dispunând de bani, își răscumpără libertatea. În unele regiuni, mizeria îi împinge pe țărani la forme violente de proteste, la răscoale.

În sec. XIV și în prima jumătate a sec. XV în Europa răsăriteană aristocrația rurală devine tot mai bogată și mai puternică. Regimul corvezilor și al dependenței personale se întărește. În aceste țări iobăgia se consolidează – în timp ce în Occident dispare aproape peste tot, regimul seniorial este în declin, iar nivelul de viață al țăranilor este în creștere. În sec. XV – observă G. Duby – țăranii din țările occidentale posedau pământ mai mult și mai bun decât înainte. Pășunile erau mai întinse, creșterea vitelor era în plină dezvoltare. Activitatea meșteșugărească (artizanatul textil, îndeosebi) se dezvolta continuu și la sate. Țăranii locuiau în case mai solid construite, erau mai bine îmbrăcați și se alimentau mai bine.

SENIORIA

În primele secole ale Evului Mediu mica proprietate țărănească se menține pe arii largi în majoritatea țărilor europene. Dar era lipsită de apărare și amenințată din toate părțile de diferite forțe economice și sociale – de principi, șefi militari, aristocrație, înaltul cler, ordinele mănăstirești, ș.a. – care, pe lângă numeroase privilegii, dețineau și monopolul puterii politice. Toate acestea le confereau dreptul de a comanda și de a exploata. „Consecința a fost că economia rurală se află sub controlul complet al acelei instituții complexe și insuficient definite care era senioria“ (G. Duby).

Organizarea economică seniorială – care se afirmase, în regiunea cuprinsă între Loara și Rhin, chiar înainte de sec. IX, atingând apogeul în sec. XII (când începe să resimtă acțiunea orașului), continuând totuși în multe țări până la începutul secolului al XIX–lea – nu s–a extins asupra întregii populații rurale. Au existat și țăranii liberi, și comunități rurale libere. Dar senioria feudală a fost

forma economică dominantă în Evul Mediu, în tot Imperiul carolingian.

În ultimele decenii ale sec. IX, principii teritoriali și unii mari proprietari funciari au început să construiască fortărețe, „castele", pentru apărarea lor și a populației din jur împotriva atacurilor și incursiunilor de jaf ale ungurilor, normanzilor și slavilor. „Castelanul" devine în felul acesta un adevărat senior și în sens juridic, impunând dări și diferite prestații țăranilor. Bogățiile tot mai mari pe care le acumula proveneau din surse variate: din exploatarea agricolă a unor terenuri rămase până atunci nedesțelenite; din dijma – a zecea parte din recolta țăranului – cuvenită la început parohiei respective, dar pe care el și–o însușea; din taxele pentru moara, pentru teascul, pentru cuptorul de pâine, – toate proprietatea sa, și pe care țăranii erau obligați să le folosească; din taxele percepute pe mărfurile și produsele vândute în târgurile aflate pe proprietatea sa, – sau din taxele vamale percepute negustorilor pentru trecerea mărfurilor prin localități, peste râuri, pe poduri, etc., situate pe domeniul său. „Elementul nou consta în faptul că aceste profituri nu îi mai veneau, ca înainte, din exploatarea pământurilor sale, ci într–o măsură mult mai mare din puterea sa politică" (Jan Dhondt).

Suprafața proprietății funciare a seniorului feudal era în medie de 4000 ha. (Multe depășeau însă cu mult această cifră). Această proprietate (indicată în documentele timpului cu termenul, păstrat din epoca târzie a Imperiului roman: *villa*) era un ansamblu compus din două părți complementare. O parte – așa–numitul „domeniu" (*pars dominica*) – era administrată direct de proprietar; era constituită din clădiri, livada, grădina de zarzavaturi, via, fâneață, pădure, terenul arabil și un teren necultivat. „Domeniul" era lucrat de servi, întreținuți de senior, și care îi aparțineau într–o situație de semisclavi[1]. – Cealaltă parte era divizată (după G. Duby: începând din sec. XII) în loturi sau *mansi* (sing. *mansus*) și distribuite, fiecare, uneia sau mai multor familii de țărani care le lucrau, în condiții contractuale stabilite.

„Domeniul", rezerva seniorului feudal, *pars dominica*, constituia și o unitate religioasă: seniorul construia aici o capelă (sau o biserică), înzestrându–o cu terenuri. (Totodată își rezerva dreptul de

1 Acești servi, semisclavi, erau de două categorii: unii (*servi prebendarii*) trăiau în gospodăria stăpânului, într–o situație asemănătoare sclavilor domestici ai romanilor; erau hrăniți de el și făceau toate muncile gospodăriei. Ceilalți (*servi casati*), cultivau pământurile seniorului la fel ca țăranii liberi, erau supuși anumitor prestații de muncă, aveau casa lor proprie, dar erau privați de libertate personală.

a–l numi el însuși pe paroh). Pentru a–și lucra domeniul, seniorul recurgea la servii săi, semisclavi. Dar cum scalvia întâmpina – sub influența creștinismului – o progresivă opoziție în conștiința publică, seniorul își recruta lucrătorii dintre sclavii eliberați și dintre oamenii liberi care din cauza mizeriei, îi cereau protecția, păstrându–și însă o oarecare libertate personală. Din aceste două ultime clase se va dezvolta progresiv iobăgia.

Aceste trei categorii de muncitori agricoli – semisclavii, sclavii eliberați și oamenii liberi deveniți iobagi – erau instalați pe domeniul seniorial. Li se dădea un lot de pământ, în schimbul furnizării unei anumite cantități de produse și a unor obligații, a căror natură și volum erau în funcție de mărimea lotului acordat. Serviciile prestate stăpânului erau: să–i furnizeze periodic lemn de construcție, lemne de foc, țesături, etc; să execute toate lucrările agricole de pe o parcelă de pământ ale cărei produse îi reveneau în întregime seniorului; să asigure anumite servicii la curtea stăpânului (de pildă, femeile lor să toarcă și să țească pentru el, etc). Această organizare a domeniului seniorial va face ca, în secolele X și XI, în multe regiuni din Occident sclavia să fie în curs de dispariție și să fie înlocuită cu iobăgia.

Familiile țăranilor liberi erau instalate fiecare pe lotul său (*mansus*), concedat de senior cu dreptul de a fi lăsat moștenire. Dimensiunea unui *mansus* varia de la o regiune la alta, în funcție de fertilitatea solului; în medie, era de 13 ha[1]. În afara obligațiilor față de senior, comunitatea sătească își organiza singură viața economică (modul de a lucra, individual sau în comun, pământurile; de a folosi în comun pădurile și pășunile; de a–și construi și îngriji drumurile și fântânile; de a asigura paza câmpurilor; și alte probleme – privind lucrările în comun, disciplina colectivă, ș.a.). Comunitatea stabilea îndatoririle și atribuțiile fiecăruia în cadrul unei adunări, numită *conventus ante ecclesiam*, pentru că se ținea în mica piață din fața bisericii. (Loc unde se desfășurau și alte momente importante pentru viața satului: eliberarea sclavilor, riturile religioase de invocare a ploii, a fertilității pământurilor, a fecundității vitelor, ș.a.m.d.). Preotul satului beneficia și el de un *mansus* (pe care de regulă îl ara, îl semăna, îl recolta el însuși), pe lângă ofrandele ocazionale ale credincioșilor și – pentru biserica sa – a zecea parte din recoltă.

1 Ceea ce, ținând seama de randamentul atât de scăzut al agriculturii din acele timpuri, ar echivala azi – ca productivitate – cu mai puțin de 1,5 ha.

Scenă din viața satului, în luna iunie.
Ilustrație flamandă de Simon Bening (n. 1483).

Satul era astfel unitatea economică cu care nu arareori seniorul venea în conflict. Solidaritatea țăranilor încerca – și uneori reușea – să se opună seniorului, când acesta, începând din sec. IX chiar, pretindea să–și rezerve în exclusivitate drepturile de vânătoare și pescuit, să perceapă taxe pentru folosirea de către țărani a pădurilor și pășunilor, să sporească în mod arbitrar prestațiile, să–și însușească dijma cuvenită bisericii de pe domeniul său, etc. Dările erau vărsate în natură: cereale, carne, păsări de curte, ouă; la care se adăugau – în

funcție de natura regiunii – vinul, cânepa sau fierul necesar atelierului seniorial. În cazuri rare, dările erau plătite în bani (ceea ce se întâmpla mai ales în Anglia). Prestațiile, corvezile datorate seniorului (lucrări de arătură și de recoltare, transporturi cu carele țăranilor, diferite lucrări manuale ș.a.) erau stabilite și gradate după regiuni; în general, la sud de Loara și în regiunile mediteraniene erau mai reduse ca volum și mai ușoare decât cele din nord. Tendința constantă însă era ca aceste prestații să fie înlocuite, progresiv, cu plata lor în bani; căci, crescând mereu numărul arendașilor, seniorul nu mai avea nevoie de un mare volum de prestații în muncă.

Pe de altă parte, chiar progresele tehnice înregistrate între timp în agricultură – și, cu toată creșterea suprafețelor arabile în urma defrișărilor unor terenuri noi – au făcut de prisos o mână de lucru numeroasă. Pe lângă invențiile și inovațiile aduse (pe care le-am văzut mai sus), un alt factor pozitiv, începând din sec. XI, a fost cultura masivă de leguminoase (în special, fasole și mazăre). Ameliorarea apreciabilă a hranei oamenilor din această perioadă se datorează – după Lynn White – și introducerii consistente în alimentație a proteinei (sau albuminei) conținută de leguminoase, pe lângă hidrații de carbon ai cerealelor. Să adăugăm, la toate acestea și folosirea pe scară largă (în Occident, începând din sce. XI) a forței apei – la morile de măcinat, la teascuri, la piuă, sau în atelierele de fierărie.

ELEMENTE NOI ÎN ECONOMIA AGRARĂ

Începând din sec. XII, în țările mai înaintate sistemul economic seniorial intră într-o fază de declin. În schimb, chiar în secolul anterior apăruse un tip nou de admninistrație economică, creat de abațiile cisterciene.

Călugării Ordinului Cistercian se instalau totdeauna în zone nelocuite – de păduri, mlaștini și terenuri nedesțelenite – care le erau dăruite de marii proprietari spre a le exploata în beneficiul lor exclusiv. Pe aceste proprietăți – fiecare de câte 200–300 ha în medie – pe care călugării le lucrau și cu ajutorul țăranilor angajați în serviciul mănăstirii, nu existau servi, deci nici obligații de prestare de corvezi. Cu administrația lor centralizată, cu modul lor rațional de cultură a pământurilor, cu numărul tot mai mare de călugări și de țărani devotați mănăstirii, domeniile cistercienilor au devenit în sec. XIII unitățile economice cele mai prospere.

Cal înhămat cu noul sistem, care îi sporea puterea de tracțiune. Desen dintr–un ms. din sec. XIII. – Biblioteca regală, Bruxelles.

În același secol al XII–lea (sau, poate chiar spre sfârșitul celui anterior), în regiunile din nordul Franței actuale apare un element nou în economia agrară: străinul, imigrantul (numit în documente *hospes*), adeseori un serv fugit de pe moșia unui senior și scăpat de sub autoritatea coercitivă a acestuia, devenit om liber. Acestor *hospites* li se permitea să ocupe terenuri libere, necultivate, pe care ei le despădureau, le asanau sau le desțeleneau, întemeind comunități sătești noi – *villae novae*, cum sunt numite în documente. Servii care se stabileau în aceste comunități, după un an și o zi erau eliberați din starea lor servilă, deveneau țărani liberi. Seniorul local, interesat în valorificarea terenurilor de către *hospites*, căuta să–i atragă și să–i sprijine.

Spre deosebire de domeniul feudal, lucrat de servi, într–o *villa nova* domina munca liberă: fără corvezi și fără dări. Puține îndatoriri servile le mai rămăseseră acestor *hospites*: obligația de a presta serviciu militar și obligația (care era mai degrabă o necesitate) de a se servi – contra unei taxe – de moara, de teascul sau de cuptorul stăpânului. Nici administratorul unei *villa nova* n–avea caracterul unui *villicus*, a corespondentului său de pe domeniul feudal, – ci era ales de comunitatea țăranilor, *hospites* și avea în vedere în primul rând interesele acestora, nu ale seniorului. Pentru că, totuși, seniorul își mai păstra anumite drepturi și beneficii: întrucât țăranii de pe o *villa nova* nu erau proprietari, pământul le era dat doar în concesiune ereditară; iar în schimbul concesiunii seniorul percepea o rentă în natură și își păstra jurisdicția în diferite probleme privind aceste terenuri.

La acest fenomen caracteristic pentru economia agrară a timpului – recuperarea de terenuri arabile, prin defrișare, asanare și desțelenire – se adaugă, în Țările de Jos, inițiativa țăranilor liberi (inițiativă sprijinită și de marii seniori locali) de a întreprinde mari lucrări de îndiguire. Terenurile sustrase astfel mării și revărsării fluviilor au devenit imediat zone bogate, foarte fertile pentru agricultură și optime pentru pășuni. În același timp, erau sustrase și organizării feudale sau obligațiilor senioriale.

ORGANIZAREA FEUDELOR

Formația economică cea mai puternică era marea proprietate funciară – incluzând mai multe sate și întinzându–se uneori chiar pe câteva mii de hectare – constituind un feud. Instituția – în același timp economică și socială – caracteristică Evului Mediu, feudalitatea, va fi prezentată mai jos (în capitolul „Societatea feudală").

În Imperiul roman, începând din sec. III împărații acordau veteranilor sau barbarilor loturi de pământ (*beneficia*) în zonele de frontieră, în schimbul obligației de a presta serviciu militar. Regii franci merovingieni, de asemenea, își recompensau în același fel oamenii lor credincioși. Dar adevăratul *beneficium* apare în perioada carolingiană, sub formă de concesiuni de pământuri date de împărat nobililor, Bisericii sau altor persoane, cu titlu de uzufruct; concesiuni la început temporare, apoi viagere. Beneficiarii – deveniți vasali prin actul de supunere (*commendatio*) de solicitare și de acceptare a protecției din partea donatorului, a împăratului[1], îi datorau în schimb anumite servicii, în special militare. Beneficiile erau foarte adeseori asociate și cu anumite funcții sau demnități (de conte, de duce) – care erau și acestea nu numai viagere, ci și ereditare – precum și cu anumite concesiuni de privilegii, de *imunități*. Din sec. IX, aceste beneficii au devenit – fără ca să intervină în acest sens vreo hotărâre imperială – ereditare; iar în cursul secolului al XI–lea, termenul *beneficium* dispare, pentru a fi înlocuit cu *feud*[2].

Un feud era deci o moșie – sau alte bunuri imobile – acordată în primul rând, cum spuneam, în schimbul obligației de a presta

1 Acest act, constând în acordarea protecției și a sprijinului de către suzeran, crea un raport personal de dependență.

2 Din sec. XII, termenul era rezervat moșiilor date de el nobililor, în cadrul unei ceremonii de învestitură și comportând omagiul vasalic; spre deosebire de terenurile acordate oamenilor de rând, care erau scutiți de aceste acte ceremoniale.

serviciu militar[1]. O altă obligație a vasalului era de a păstra feudul în starea în care îl primise: prin urmare nu–l putea nici împărți, nici vinde, – decât dacă plătea pentru aceasta suzeranului anumite drepturi. Când feudul era lăsat moștenire de către vasal, moștenitorul trebuia să fie recunoscut de suzeran ca vasal (prin actul ceremonial de învestitură) și să îi plătească un „drept de răscumpărare" (*droit de relief, de rachat*).

Regimul privilegiilor sau al „imunităților", asociat adeseori acordării unui feud – și care a constituit unul din elementele esențiale ale feudalității – considera feudul ca un domeniu pe teritoriul căruia slujbașii regelui nu puteau nici să perceapă dări, nici să exercite dreptul de judecată sau orice alt act de autoritate. În felul acesta, s–au acordat posesorilor de feude atât drepturi feudale (ca urmare a posesiunii acelui feud), cât și drepturi senioriale, provenind din faptul să feudatarul își însușea importante drepturi politice[2]. – Situația s–a complicat când un vasal ceda un lot din feudul său, devenind el însuși suzeranul unui vasal; sau când un vasal deținea două–trei feude de la suzerani diferiți.

Feudele mai importante, mai mari[3], dețineau și așa–numitele „drepturi de seniorie", de care marii feudatari se prevalau adeseori abuzând: dreptul de a porni război din inițiativă proprie, de a publica ordonanțe, de a împărți dreptatea, de a bate monedă, de a percepe tot felul de dări și de taxe; sau dreptul exclusiv de vânat, de pescuit, etc. Dar marea majoritate a posesorilor de feude n–aveau „drepturi de seniorie".

În unele țări (ca Italia sau Franța), anumite fapte anunțau – chiar din secolele XII și XIII – declinul politic iminent al feudalității. În Italia (dar și în alte țări) mișcarea comunală obține acum o serie de drepturi și de privilegii care limitau puterea seniorială. În Franța,

---

1 Prin urmare, nu putea fi acordat unei femei, unui om al Bisericii sau unui om nedemn de a purta arme. Cu toate acestea, bisericile și abațiile puteau deține un feud, cu obligația de a pune la dispoziția suzeranului un soldat călăreț, cu tot armamentul și echipamentul necesar; iar din sec. XIII începând, și un om de rând putea beneficia de o asemenea concesiune dacă își plătea în prealabil dreptul de a poseda un feud. (*franc–fief*).

2 Încât regalității nu îi mai rămâne decât un drept teoretic: acela al suveranității; dar efectiv numai prin intermediul sistemului vasalității. Regele nu mai este decât suzeranul general.

3 În Franța, cele mai puternice state feudale (formate începând din sec. X) erau: ducatele de Normandia, de Burgundia și de Aquitania; și comitatele de Flandra, Champagne, Bretagne, Anjou, Provence și Toulouse.

regalitatea își restabilește poziția și autoritatea, limitând competențele jurisdicției senioriale. Filip cel Frumos și regii următori vor interzice marilor feudatari să bată monedă proprie și să încaseze noi taxe fără autorizația lor. Dar privilegiile aristocrației feudale vor fi abolite – și pentru prima dată în Franța – abia în 1789.

SENIORIA ȘI ECONOMIA MONETARĂ

Economia seniorială nu urmărea (cel puțin, până în sec. XI) să mărească productivitatea muncii agricole, să obțină produse mai multe decât îi erau necesare, să producă pentru schimb.

Fiecare *villa* seniorială și fiecare sat țineau să–și satisfacă singure nevoile proprii. Ceea ce nu înseamnă însă că aceasta ar fi fost – cum eronat s–a susținut – o „economie naturală", cu alte cuvinte, bazată numai pe schimbul în natură; și cu atât mai puțin o „economie închisă", privată de schimburi comerciale. „În realitate,ceea ce s–a numit o economie naturală n–a existat niciodată într–o formă absolută"(H. Pirenne). Dimpotrivă, domeniile marilor seniori feudali își aveau negustorii lor, care erau în legătură chiar cu mari negustori bizantini și arabi.

Economia naturală și economia monetară au coexistat. Supraprodusele erau aproape inexistente, comerțul era slab dezvoltat, circulația monetară era redusă; cu toate acestea, schimburile comerciale se efectuau nu numai în natură, ci și în bani. Când un produs agricol a devenit obiect de schimb, prețul lui a fost exprimat în bani; în perioadele de secetă grâul era cumpărat cu numerar. În tot decursul Evului Mediu, moneda era mai rară în Occident, dar n–a dispărut niciodată. Au circulat și *nomisma* de aur bizantină, și *solidus*–ul de argint bizantin, și *dirham*–ul musulmanilor, – dar și dinarul de argint, emis de Carol cel Mare.

Într–o ordonanță dată în 794 (*Capitulare Franconofurtensis*) – care urmărea reprimarea speculațiilor și evaziunilor fiscale[1] – împăratul caută să–și impună moneda sa. Și, într–adevăr, singura monedă care a avut o circulație reală pe întreg teritoriul Imperiului a fost dinarul. La început, dreptul de a bate monedă era rezervat

1 Capitularul stabilea precis prețurile admise: un dinar măsura de ovăz, trei dinari cea de secară și patru dinari măsura de grâu (cap. 4). Prevedea pedepse severe pentru negustorii care ar fi refuzat să primească această monedă – dinarul (cap. 5). Interzicea abaților să pretindă bani celor care voiau să se călugărească (cap. 66), ș.a.m.d.

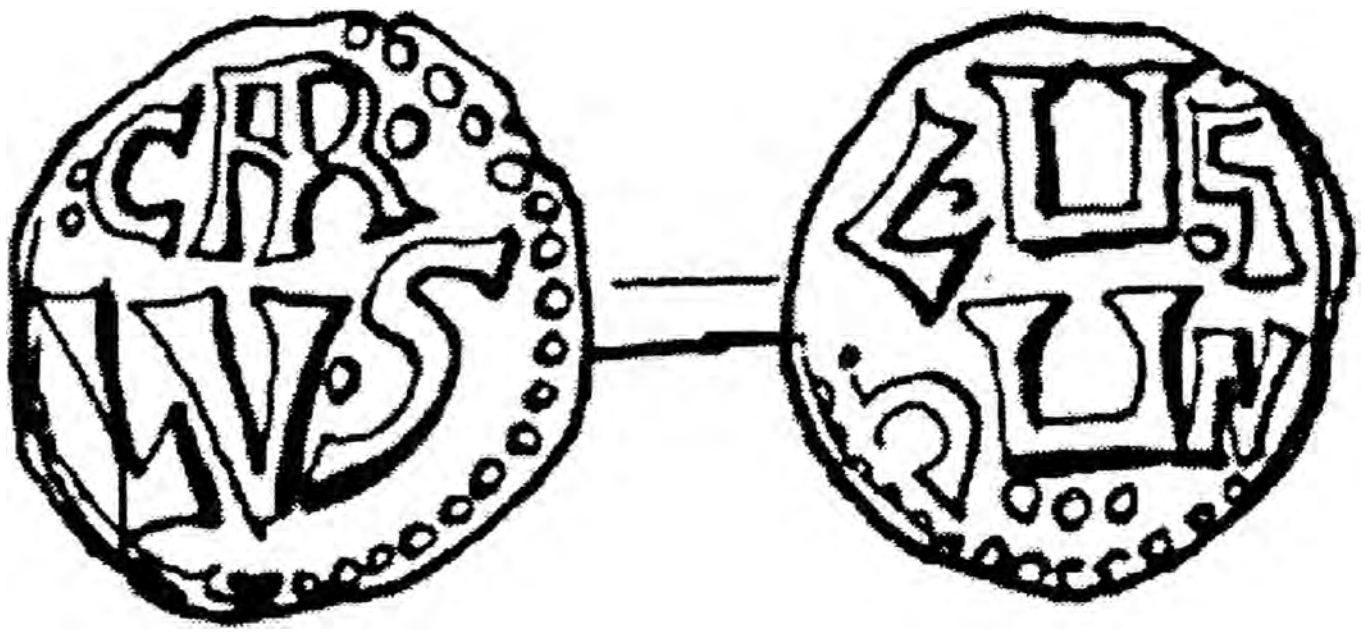

Dinar de argint, emis de Carol cel Mare.
– Cabinetul medaliilor, Paris.

regelui. Apoi, acest drept s–a extins la mai multe orașe; pentru ca, în cele din urmă (începând chiar de la sfârșitul sec. IX) să bată monedă și marii feudatari. Odată cu dezvoltarea orașelor – și deci a comerțului – banul și–a recăpătat funcția de schimb; iar circulația monetară s–a intensificat mult și în mediul rural.

Sistemul monetar creat de Carol cel Mare s–a impus în tot Occidentul pentru că era un sistem monometalic: singura monedă bătută de el era cea de argint (dinarul conținând 2 gr de argint pur). Era singura monedă efectivă, și a cărei valoare „răspundea perfect unei epoci în care marea majoritate a tranzacțiilor comerciale comporta doar plăți mici. O asemenea monedă nu era făcută pentru marele comerț“ (H. Pirenne) – Și într–adevăr: în Occident moneda de aur – cea bizantină și cea arabă – a avut o putere de circulație efectivă și continuă numai în regiunile supuse dominației bizantine (în Italia Meridională și în Sicilia), sau în cele supuse de Islam (ca Spania). Până în 1066, și anglo–saxonii băteau o monedă de aur; dar odată cu Wilhelm Cuceritorul au adoptat și ei sistemul monetar general, carolingian.

Când Imperiul carolingian s–a dezmembrat, principii teritoriali au bătut și ei monedă. În curând, în tot Occidentul s–au găsit în circulație tot atâtea tipuri de dinari câți erau și marii feudali deținători de puteri judiciare. În Franța primilor regi capețieni, aproximativ 300 de vasali regali băteau monedă proprie. Primul rezultat a fost că moneda a început să se degradeze: pentru ca marele feudal să realizeze un nou câștig, își retrăgea din circulație dinarul său de argint, metalul era topit, moneda era bătută din nou, – dar întotdeauna aliajul următor era de o calitate inferioară celor ante-

rioare[1]. În plus, pe lângă diminuarea valorii intrinsece a noii emisiuni, și tehnica de batere din ce în ce mai neglijentă, mai rudimentară a noii monede a contribuit la degradarea ei.

La sfârșitul sec. XII situația devenise atât de haotică încât dogele Veneției Enrico Dandolo se decise să bată o monedă – *grossus* – care conținea 2 gr argint pur. *Grossus* a fost imitat imediat în Germania (*heller*), în Anglia (*sterling*) și în Franța (*gros parisien*); monede care s–au difuzat în toată Europa. Valoarea lor intrinsecă ridicată răspundea nevoilor mereu crescânde ale dezvoltării comerțului.

Marea dezvoltare a comerțului a justificat și reintroducerea monedei de aur, a cărei lipsă se resimțea. (Căci monedele de aur bizantine și arabe erau tezaurizate de deținători; nu serveau ca mijloace pentru plăți decât când era vorba de sume enorme). În 1231, Frederic II bate, în Sicilia, *augustalus* („capodopera numismaticii medievale" –cum a fost calificată), difuzată însă numai în sudul Italiei. În 1252, Florența bate *florinul* de aur. Urmează Genova și Veneția (1284) cu *ducatul* de aur. Italia, care emisese – cea dintâi – o nouă monedă de argint, *grossus*, emitea acum – prima în Europa medievală – monede de aur: pentru că Italia era și țara cea mai avanasată din punct de vedere economic din Occident. A fost urmată numaidecât de Franța, care în 1266 bate primul său dinar de aur; apoi, în prima jumătate a secolului al XIV–lea, de Castilia, Boemia, Anglia și Țările de Jos.

Nici moneda de aur însă n–a fost scutită de abuzurile regilor și principilor din țările unde fusese emisă – și care i–au alterat valoarea intrinsecă, impunându–i în mod arbitrar un curs fictiv.

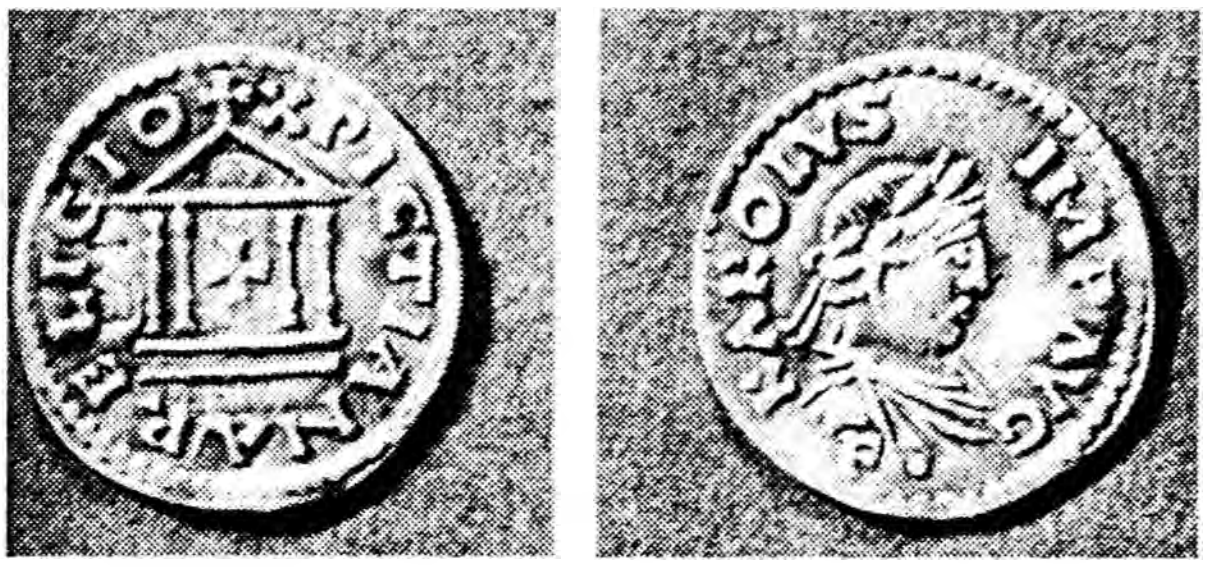

Dinar de argint cu efigia lui Carol cel Mare. Staatlichen Museum, Berlin.

1 H. Pirenne citează exemplul principelui german Bernard de Ascania, care, în 32 de ani de domnie a schimbat moneda bătută de el, în medie de trei ori într–un singur an (și, de fiecare dată, degradând–o valoric). Și–au menținut calitatea superioară – valoarea intrinsecă – moneda flamandă, dinarul renan din Köln și, în special, moneda bătută în Anglia.

CLASELE ȘI CATEGORIILE SOCIALE

Sclavii • Colonii • Servii • Țăranii liberi • Nobilii • Cavalerii • Clerul • Repudiații • Asistența socială • Evreii.

SCLAVII

Spre sfârșitul secolului al II–lea și în secolul al III–lea î.e.n., sclavia în lumea romană suferise un serios recul. *Pax romana* pusese capăt războaielor de cucerire, latifundiile deci nu mai erau aprovizionate cu mase de sclavi, iar munca sclavilor dovedindu–se a fi nerentabilă, în locul ei se dezvoltase colonatul. Sclavia și colonatul au coexistat, fiecare răspunzând unor nevoi diferite. O serie de măsuri au ameliorat condițiile de viață ale sclavilor. În această privință, o influență au avut–o și doctrina stoicilor și cea creștină. Dar nici stoicismul, nici creștinismul nu s–au gândit să preconizeze abolirea sclaviei. Biserica creștină considera sclavia o instituție legitimă, una din temeliile societății[1]. Această concepție o adoptă și ilustrul Părinte al Bisericii, teologul și filosoful Augustin (354–430), în modul cel mai clar și explicit[2]. Într–un singur caz Biserica se exprima în defavoarea drepturilor stăpânului de sclavi: când acesta era un evreu sau un eretic. (În acest sens, Imperiul bizantin a creat, sub impulsul Bisericii, o întreagă legislație, formulată mai întâi de *Codul Theodosian*). Papii înșiși erau mari proprietari de sclavi[3]; și chiar în secolele XVII și XVIII, papii mai cumpărau încă sclavi pentru galerele lor, prin intermediul Cavalerilor de Malta.

---

1 Apostolul Pavel sfătuia: „Fiecare în felul de trai în care a fost chemat, în acela să rămână. Fost–ai chemat să fii rob? Fii rob fără grijă!“ (*Epist. I către Corinteni*, VII, 20–21); „Robilor, ascultați pe stăpânii voștri cei pământești cu frică și cutremur, întru curăția inimii voastre, ca și pe Hristos“ (*Epist. către Efeseni*, VI, 6). Părinții Bisericii Ioan Chrysostomul și Grigorie din Nazianz vedeau în sclavie nimic altceva decât o consecință a păcatului originar. Conciliile, de asemenea, admiteau ca creștinii să–și cumpere sclavi, îi recuzau pe sclavi și pe sclavii eliberați ca martori sau ca acuzatori; iar Conciliul din Gangres (cca 358) „proclama anatema contra celor care, sub pretextul religiei, îi îndemna pe sclavi să–și urască stăpânii, sau să nu îi asculte cu credință“ (Ch. Verlinden).

2 „Cea dintâi pricină deci a sclaviei este păcatul, încât omul e supus omului prin lanțul condiției sale umane; ceea ce nu s–ar putea să fie dacă Dumnezeu n–ar fi lăsat să fie așa, el, la care nu există nedreptate, și care știe prea bine să împartă pedepse diferite, după greșelile păcătoșilor“ (*Despre cetatea lui Dumnezeu*, XIX 15).

3 Însuși Grigorie cel Mare – care în 591 scria administratorilor patrimoniului papal din Sicilia să restituie proprietarilor lor pe sclavii fugari care căutaseră refugiu în mănăstiri – cere notarului său din Sardinia să–i cumpere sclavi; iar unui preot trimis în Gallia îi scrie să–i cumpere „tineri sclavi între 17–18 ani“. După bătălia de la Lepanto (1571), papa Pius V – care avea deja 400 de sclavi, printre care erau și mulți creștini, – mai primește alți 508 sclavi turci.

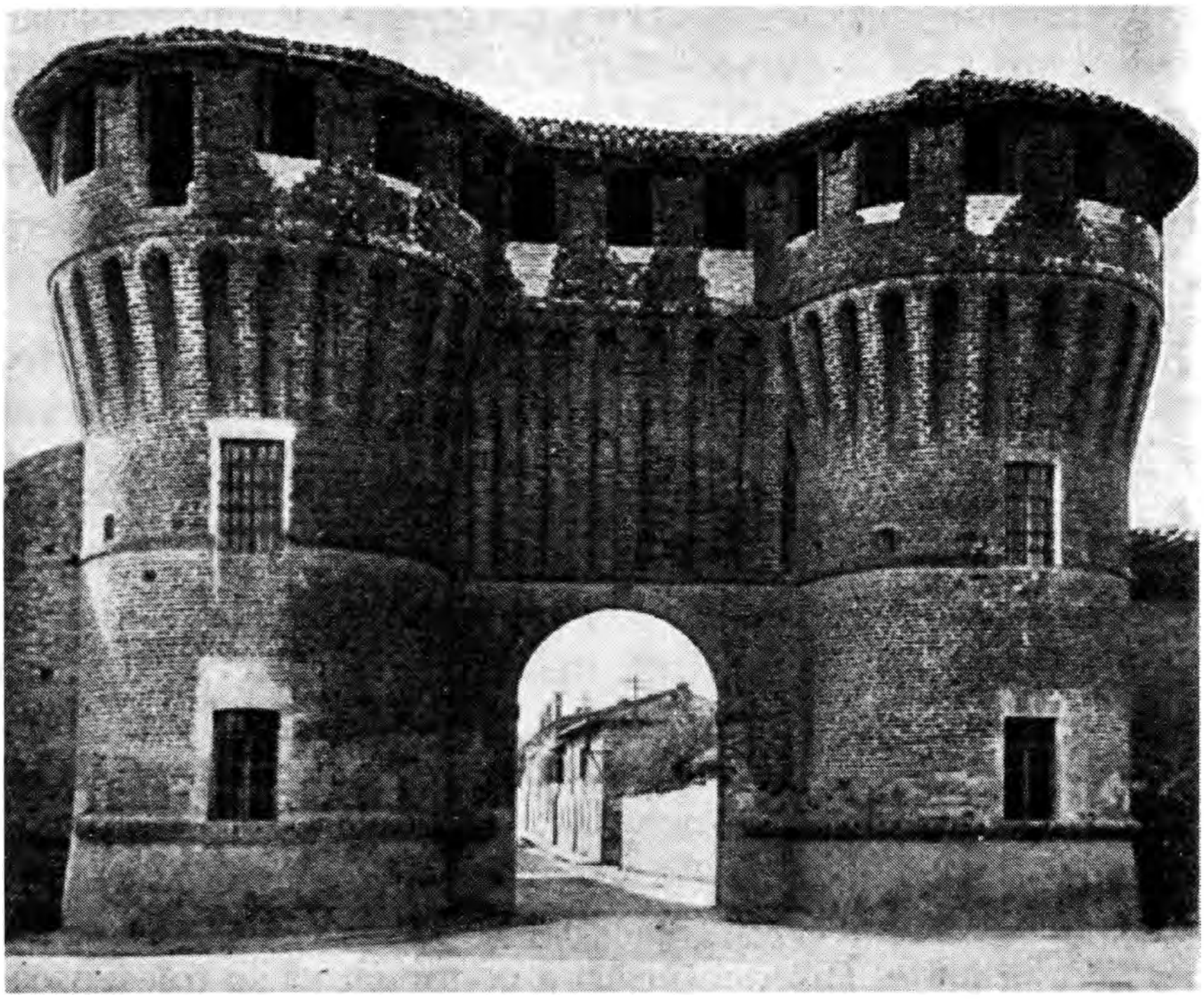

Poarta de intrare într-un burg medieval (sec. XV) fortificat.
Rivarolo (Lombardia).

Societatea medievală, la fel ca cea antică, era bazată în mare parte – la începuturile ei, mai ales, – pe munca sclavilor. Deosebirea este că Evul Mediu i-a creat sclavului o condiție de viață mai ușoară și, încă din sec. IX, a manifestat tendința de a înlocui sclavia cu starea de iobăgie. Cu toate acestea, sclavia a continuat în Europa până la sfârșitul Evului Mediu – și chiar până mult mai târziu.

În perioada cuprinsă între secolele III – V, lumea occidentală a asistat la o recrudescență a sclaviei, alimentată de războaiele contra barbarilor. Legile burgunzilor și ale francilor salieni furnizează informații detaliate asupra condițiilor de viață și juridice ale sclavilor. La franci, aceștia erau folosiți adeseori ca fierari, dulgheri, rândași, porcari, servitori în casă și pentru alte nevoi. În timp ce societatea merovingiană avea la dispoziție mulți negustori de sclavi care îi aprovizionau pe regi și pe marii nobili, conciliile bisericești se ocupau de eliberarea sclavilor creștini aflați în proprietatea negustorilor evrei; hotărâri, însă de care autoritățile laice țineau prea puțin seama.

În sec. IX, negustorii musulmani vindeau sclavi creștini, iar negustorii creștini – în Spania, în special, – sclavi musulmani. În

perioada carolingiană, mulți sclavi deveniseră deja iobagi; iar în perioada următoare sclavia va dispărea aproape pe întreg teritoriul Franciei. Dar în Peninsula Iberică și în sudul Franciei – unde, prin pirații sarazini, apăruseră noi posibilități de recrutare de sclavi – sclavia a continuat și după sfârșitul Evului Mediu[1]. De altminteri, în țările europene sclavia a fost admisă legal până în sec. XIX[2].

Așadar, eliminarea progresivă a sclaviei nu s–a datorat efectiv Bisericii – care prefera să recomande stăpânilor de sclavi caritatea, să predice sclavilor resemnarea, să afirme egalitatea tuturor în fața lui Dumnezeu și să promită dreptatea pe lumea cealaltă. În schimb, Biserica interzicea aducerea în stare de sclavie a unui creștin (deși această interdicție nu era aproape niciodată respectată) și propunea stăpânilor de sclavi, ca o faptă bună, să–i elibereze. Biserica a încercat, într–adevăr, să schimbe mentalitatea și atitudinea proprietarilor de sclavi, chiar dacă recunoaștea legitimitatea instituției sclaviei. Prin influența moralei pe care o propovăduia, creștinismul a contribuit fără îndoială la crearea unui curent de opinie care a avut un efect pozitiv asupra soartei sclavilor.

Pe de altă parte, Biserica însăși a continuat să se folosească de munca sclavilor pe domeniile sale. În 906, domeniul mănăstirii S.

---

1 În 1620, Lisabona avea 10.470 de sclavi. În Portugalia – care în 1785 mai exporta încă un mare număr de sclavi în Spania, unde erau folosiți în mine, – sclavia a fost suprimată numai în 1869. În Spania, la mijlocul sec. XVI, numeroși sclavi negri mai erau încă întrebuințați în minele de argint. În 1565, mănăstirea Las Cuevas din Sevilla poseda 6 327 de sclavi; iar în 1616, numai în orașul Cádiz erau peste 800 de sclavi. Importul de sclavi din coloniile spaniole a fost interzis abia în 1836. În Sicilia, în sec. XVI erau cel puțin 15.000 de sclavi; iar în 1523, la Napoli funcționa un foarte activ târg de sclavi. În Provence, în secolele XVII și XVIII numărul sclavilor era foarte mic (dar foarte mare pe galerele regale). În aceste secole însă, târgurile de sclavi din Toulon și Marseille (unde în 1783 mai erau încă debarcați zilnic zeci de negri) erau foarte active. Abia în 1791, Adunarea Constituantă va declara liber orice individ, de orice culoare ar fi, intrat pe teritoriul Franței.

2 În Europa n–a apărut nici o lege, nici o normă obligatorie efectiv pentru reprimarea sclaviei. Din sec. XVI, spaniolii și portughezii – urmați în secolele următoare de englezi, francezi și olandezi – au introdus sclavia în coloniile lor. Abia în sec. XVIII, filosofii moderni (ca Montesquieu) au pledat pentru abolirea sclaviei; dar țările europene colonialiste au menținut–o chiar și după Congresul din Viena (1815), care hotărâse suprimarea comerțului cu negri. În 1833, guvernul englez decretează eliberarea a 800.000 de sclavi. În 1848, au devenit liberi și sclavii din coloniile franceze. Sclavia a fost abolită, succesiv, de Suedia (1846), Danemarca (1848), Portugalia (1856). Olanda (1860), Spania (1872) și Brazilia (1880). Statele Unite ale Americii au interzis sclavia în 1865; iar Franța, în Madagascar, în 1896, (Italia a interzis–o în 1936 în Etiopia). Totuși, sclavia mai continuă încă – sporadic – și azi, mascată sub diferite forme.

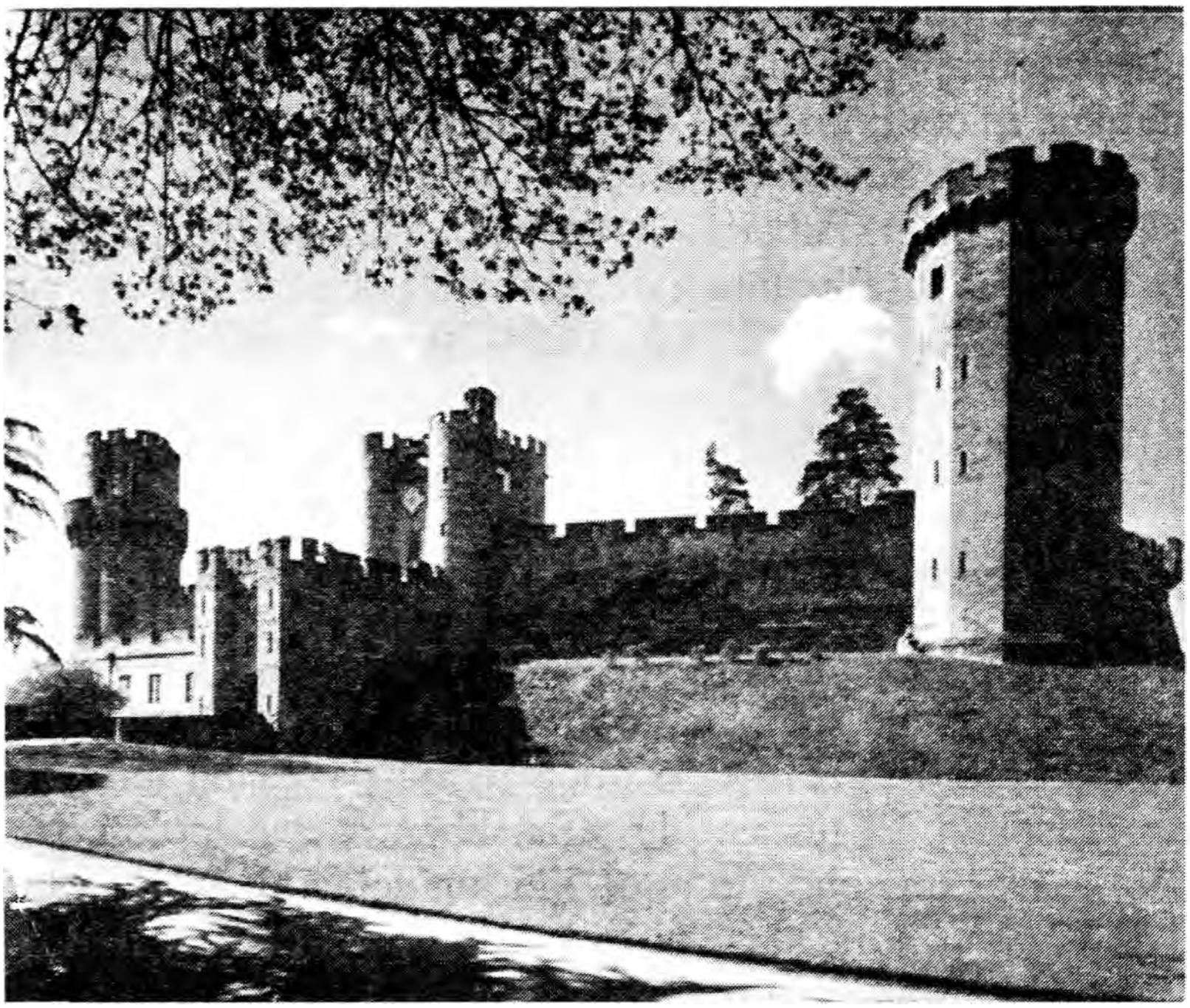

Castelul Warwick (Anglia). Sec. XIII–XIV.

Giulia din Brescia poseda 640 de sclavi. În sec. X, episcopul de Coire preleva o taxă pe vânzarea sclavilor la târgul aflat pe teritoriul diocezei sale. Episcopul din Uppsala în sec. XII se mai limita încă doar să recomande negustorilor de sclavi ca sclavele care urmau să fie vândute musulmanilor să nu fie prea bine alimentate! Iar în sec. XIV, episcopul din Lisabona avea în serviciul curții peste o sută de sclavi (cf. R. Fossier).

Declinul sclaviei în Europa medievală a început – în perioada cuprinsă între secolele X–XIII – când în țările occidentale sursele de aprovizionare cu sclavi se împuținaseră. Negustorii–pirați sarazini aprovizionau doar țările meridionale, – prin porturile mediteraniene sau ale Mării Negre (cu sclavi din Orient, sau cu negri sudanezi și senegalezi), de unde erau preluați de negustori venețieni și genovezi. În sec. X și XI, negustorii aduceau sclavi din Răsărit la marile târguri din Augsburg, Verdun, Cambrai, Coire, Veneția, ș.a. În Anglia, și în țările scandinave, traficul de sclavi era regulat și intens în târgurile din Dublin și Göteborg. Dar în cursul secolului al X–lea se înregistrează eliberări masive ale sclavilor în Catalonia, Provence și Italia Centrală; iar în Anglia, după Conciliul din Londra din 1102, care se pronunțase în acest sens.

De obicei, eliberarea sclavilor implica obligativitatea plății unei sume de răscumpărare, a unei taxe (*capitatio*), și obligația sclavilor de a rămâne în continuare pe domeniul fostului lor stăpân (devenind *cottari adscripti*). Sclavii eliberați – o categorie juridică intermediară între sclavi și oamenii liberi[1] – continuau deci să rămână dependenți. Sclavia domestică (alimentată de prizonieri de război) s–a stabilit de la această dată – sfârșitul sec. XI – și până la sfârșitul Evului Mediu[2].

Sclavii nu posedau nimic; în caz că nu erau eliberați aparțineau, toată viața, stăpânului lor; iar copiii unei sclave rămâneau și ei în aceeași condiție. Un om liber mai putea deveni sclav și ca urmare a unei pedepse care prevedea reducerea lui la starea de sclavie; sau, pur și simplu o disperată situație de mizerie îl putea împinge să se vândă ca sclav, – pe sine sau copiii săi. Sclavul era o „unealtă vie" foarte frecventă: în sec. IX, o mică fermă de 25 ha teren arabil [3] poseda 12 sclavi. Și un simplu țăran liber, sau un colon, își putea cumpăra măcar un sclav: în anul 775, un sclav tânăr era vândut cu prețul de 12 *solidi* (un cal costa 15 solidi).

Situația cea mai grea o aveau sclavii de pe marile latifundii (în afara celor din mine, sau de pe galere). Alții erau folosiți în casa stăpânului. Aceștia aveau o situație privilegiată, întrucât stăpânul putea – dacă îi câștigau încrederea – să le încredințeze anumite munci sau sarcini mai ușoare; unii deveneau astfel meșteșugari calificați (mai ales fierari, potcovari, dulgheri, etc.); alții ajungeau să practice comerțul. Prin urmare, condiția economică a sclavului varia de la caz la caz.

COLONII

O situație intermediară între starea de sclavie și cea de libertate o aveau colonii, marea masă a populației, cultivatorii care dețineau un lot din proprietatea seniorului[4].

1 Edictul promulgat în 643 de regele longobard Rothari îi plasa deja pe cei eliberați într–o asemenea categorie intermediară.

2 În sec. IX, sclavia era mai răspândită în Germania, Italia, Catalonia, – și mult mai puțin în Franța, unde sclavii nu reprezentau decât cel mult 10% din populație.

3 „ O mică fermă": reamintim că, sub raportul productivității, această suprafață ar echivala azi cu 4–5 ha.

4 Marele proprietar recurgea la soluția colonatului pentru că randamentul muncii sclavului era scăzut; iar muncile agricole fiind sezoniere, în perioadele când nu lucra el trebuia totuși să fie întreținut. Rentabil pentru stăpân era ca în perioadele de muncă de vârf să completeze rândurile sclavilor pe care îi mai avea cu coloni.

Avila – cel mai impresionant oraș fortificat din Spania.
Zidul de apărare (lung de aproape 2 km, înălțimea medie de 12 m, grosimea de 3 m, cu 9 porți și 88 de turnuri) a fost construit între 1090–1099.

Instituția colonatului își avea originea în Antichitate[1]. Asemenea colonului din Imperiul roman, colonul Evului Mediu nu putea nici părăsi acest lot, nici să–l vândă, nici să–l lase moștenire fiilor săi. Libertatea colonilor avea și alte limitări: colonii nu puteau să încheie o căsătorie decât cu permisiunea marelui proprietar, nu se puteau căsători în afara senioriei, iar căsătoria lui cu o femeie de condiție liberă nu era bine văzută; apoi, nu putea deveni cleric sau călugăr, și – la fel ca sclavul – nu era scutit de pedepse corporale.

Dar în relațiile sale cu statul, colonul avea o poziție juridică net superioară sclavului. Putea apela la o instanță judecătorească, putea să intenteze un proces, putea să depună în instanță ca martor; și, ca orice om liber, putea asista uneori la adunările de judecată; era și el supus obligației serviciului militar și presta și el jurământ de credință suveranului. În raporturile sale cu proprietarul, colonul avea obligația să–și cultive lotul dat de senior, – care nu îi putea pretinde să–i

1 În Grecia antică exista – instituită în urma invaziei doriene – o organizare analogă colonatului roman. În Attica, a fost abolită de Solon; dar s–a mai păstrat până în epoca elenistică în Asia Mică, unde au cunoscut–o și romanii. În ultimele secole ale Imperiului roman colonul era un cultivator legat de pământul pe care îl avea cu drept de ereditate și pe care îl cultiva în schimbul livrării unor produse și al unui impozit personal. Colonii proveneau din rândurile popoarelor învinse așezați de Imperiu pe teritoriul său, și din cetățeni romani sărăciți care acceptaseră acest regim. Colonatul, care apare clar constituit sub Constantin cel Mare, a fost apoi organizat prin normele Codului lui Theodosius și cel al lui Iustinian. S–a menținut și sub franci, până în sec. IX.

presteze servicii altele decât cele stabilite de dreptul cutumiar. Cutuma fixa și numărul de zile pe care colonul era obligat să le lucreze – într–o săptămână sau într–un anotimp – pe domeniul stăpânului (*mansus indominicatus*).

Colonul era obligat și la unele prestații: să lucreze la împrejmuirea unor terenuri, să dea ajutor la transportul recoltei, să efectueze diferite munci artizanale (mai ales femeile lor – de a toarce, a țese, etc.) în atelierele seniorului. Adeseori trebuia să–l aprovizioneze cu diferite articole (păsări, ouă, țesături, lemne de foc, ș.a.). În locul acestor produse sau a zilelor de muncă neefectuate, putea să verse o sumă de bani stăpânului.

În schimb, seniorul nu dispunea de mijloace coercitive pentru a–l urmări pe colonul care își părăsise lotul, căutându–și un alt stăpân.

SERVII

Termenul *servus* este folosit în textele epocii caroligiene în mai multe sensuri, indicând la început sclavul, apoi iobagul, adică servul legat de pământ (*servus glebae adscriptus*) sau, mai degrabă, de domeniul unei seniorii[1].

De fapt, servii erau de mai multe categorii. Unii[2], nu puteau părăsi moșia seniorului; iar dacă totuși o părăseau, acesta îi putea urmări; alții, se puteau muta în afara proprietății seniorului, cu condiția să continue să se achite de redevențele și de prestațiile pe care i le datorau; ultimii, în fine, se aflau în condiția de serv numai pentru că mica lor fermă era supusă unui regim juridic servil; dar dacă o părăseau, se eliberau implicit de starea lor servilă, de iobag. Condițiile de viață ale acestor categorii de servi și poziția lor juridică erau așadar diferite și complexe.

În sec. XI, delimitarea conceptului și termenului *servus*, cu sensul de iobag, este clară și definitivă. Un servus nu mai este, ca

1 Marc Bloch insistă asupra confuziei terminologice din textele timpului, cu numeroase ezitări și divergențe de sens între *sclav*, *colon* și *serv*, într–una și aceeași regiune și la date foarte apropiate între ele; încât, „nici chiar oamenilor vremii, structura societății în care trăiau nu li se prezenta în linii bine definite". Și, citându–l pe B. Guérard: „În Evul Mediu, linia care îl separa pe vasal de iobag era adeseori foarte puțin marcată, – iobagul nefiind altceva decât un vasal de rang inferior, iar vasalul putând fi considerat un iobag de rangul cel mai înalt".

2 Numiți în textele franceze *serf de corps et de poursuite*; iar celelalte două categorii, *serfs de servitude personnelle* și *serf de servitude réelle*.

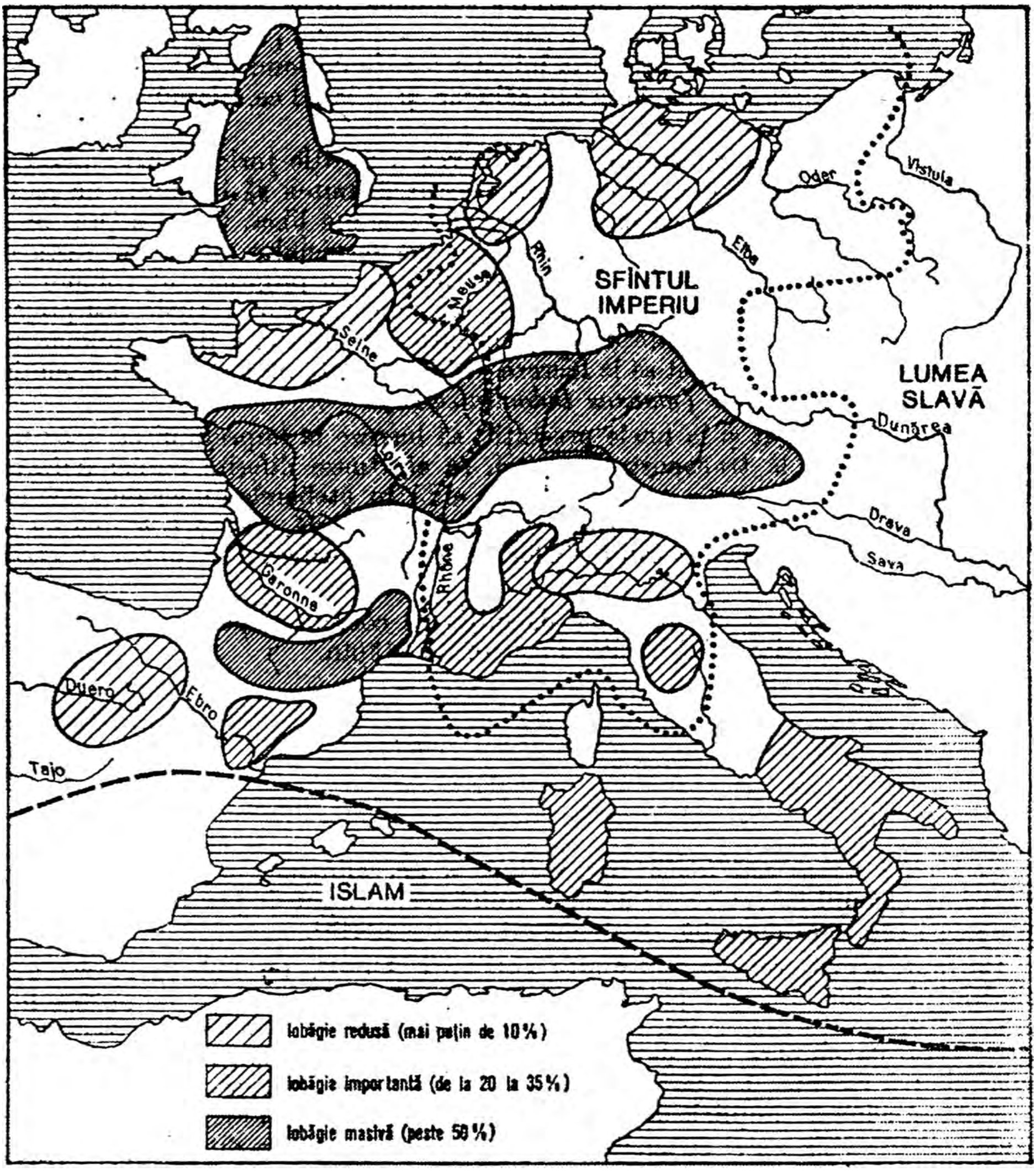

Iobăgia în Occident la începutul sec. XII.

sclavul, la discreția bunului plac al stăpânului, ci este apărat de cutuma grupului său. De fapt, servii nici nu mai sunt legați de un „stăpân", ci de un „senior". (În texte, sunt acum numiți *homines*, *rustici, villani,* iar nu *servi*). Dacă acesta nu–l întreține, servul îl poate părăsi (cel puțin teoretic).

Spre deosebire de sclav, servul avea personalitate juridică; prin urmare, putea să–și formeze o familie și să–și constituie un patrimoniu. Majoritatea servilor erau servi prin naștere. Alții, deveneau iobagi din diferite cauze: dacă rezidau mai mult de un an pe un teritoriu supus unui regim juridic servil; dacă o femeie de condiție

liberă se căsătorea cu un serv; dacă fusese condamnat printr–o hotărâre judecătorească la această stare; sau, dacă renunțase de bunăvoie la condiția sa de țăran liber. (Frecvente în sec. XI, aceste motive au dispărut mai târziu, în sec. XIV). Situația de servilitate era anulată în anumite cazuri: prin hotărârea de eliberare acordată de senior unui individ sau unei colectivități de servi; prin stabilirea – timp de cel puțin un an și o zi – a servului în locuri sau localități scutite de regim servil; sau, prin faptul că un serv ajunsese să exercite anumite funcții.

Redevențele (în muncă, natură, bani) datorate de serv seniorului erau de mai multe feluri: birul (darea cea mai apăsătoare), impozitul pe cap de contribuabil (*capitația*), și corvoada. De asemenea, asupra lui grevau două interdicții. Prima (*formariage*), era interdicția de a putea contracta o căsătorie cu o persoană de altă condiție, sau aflată în afara senioriei de care depindea servul, – fără consimțământul seniorului său. Dacă seniorul refuza, căsătoria rămânea valabilă din punct de vedere canonic, dar servul era pedepsit cu confiscarea bunurilor, sau cu o amendă (stabilită fie arbitrar de către senior, fie prin cutumă)[1]. A doua, era interdicția (numită *main morte*) de a putea lăsa prin testament bunurile (mobile sau imobile) primite de la senior; bunuri care, după moartea servului, îi reveneau seniorului[2]. Privarea servului de dreptul de a testa a fost atenuată în sec. XIII, când servii s–au constituit în comunități, cărora puteau să le lase o moștenire, – întrucât din punct de vedere juridic o comunitate era persoană morală. În felul acesta, comunitățile de servi au putut acumula bunuri însemnate.

În concluzie: sub aspect economic, servul se deosebea de sclav mai întâi prin faptul că el poseda un patrimoniu real. Avea aproape aceleași drepturi ca țăranul liber, în sensul că posesiunea sa nu mai era precară; iar munca, după ce își satisfăcea îndatoririle față de senior, era numai a lui. Nu era nici legat de pământ în felul colonului; seniorul nu avea mijloace coercitive efective pentru a–l împiedica să plece de pe domeniul său; și chiar dacă îl amenința cu

---

1 Cu timpul, această pedeapsă a fost redusă la plata unui impozit fiscal. Justificarea acestei măsuri era că servul rămânea, totuși, un bun al seniorului; dar copiii rezultați dintr–o căsătorie contractată în afara senioriei puteau să părăsească domeniul seniorului: ceea ce, pentru senior reprezenta o pierdere.

2 În alte părți, seniorului nu îi revenea nimic dacă decedatul avusese copii, sau frați care trăiseră cu el în aceeași casă. În Flandra și în Picardia, seniorului i se plătea o taxă de succesiune (sau, de regulă, o vită).

Casele unor țesători flamanzi din Suffolk. Sec. XIV.

confiscarea bunului funciar, terenuri noi de desțelenit sau de defrișat se găseau destule. Nu pierderea persoanei (ca în cazul unui sclav) căuta seniorul să o prevină, ci părăsirea fermei, a domeniului său; ceea ce îi impunea, într–o anumită măsură, să fie conciliant. – Pe de altă parte, nimic nu–l împiedica – în principiu – pe serv să aibă și o mică proprietate personală, un *alodiu*, sustras oricărei obligații servile. Dar nici acest alodiu nu–l putea înstrăina fără autorizația seniorului; precum nu putea nici să dețină două proprietăți primite de la doi seniori diferiți.

Sub aspect juridic: ceea ce îl definea în mod esențial pe serv ca stare era faptul că, în timp ce sclavul avea în proprietarul său doar un stăpân, servul avea în el și un apărător, – căruia, ca atare, îi datora o compensație (în muncă, bani și corvezi).

Starea de iobăgie era dură, această protecție era scump plătită, însemna privarea de libertate și supunere la arbitrarul seniorului. Dar, pentru contemporani, asemenea mutații în terminologie erau aproape imperceptibile, – căci și seniorii înșiși renunțau la anumite libertăți când deveneau vasalii unor feudatari superiori. Pe de altă parte, și înainte se introduseseră printre sclavi diferențieri profunde

și ameliorări în felul lor de existență[1]. Situația servului se apropia într–un fel de cea a țăranului liber, deținător al unei concesiuni, care se plasa voluntar într–o poziție de dependență, asumându–și anumite obligații în schimbul unui ajutor sau al unei protecții pe care i le oferea seniorul[2]. Încât, cu toate aceste alunecări dintr–o poziție juridică într–alta, relația libertate–servitute se prezintă atât de inegal, în forme atât de încurcate și cu atâtea nuanțări (la care se mai adaugă altele, în funcție de regiuni, de epoci, etc.), încât ele explică și confuzia terminologică din documente, precum și multiple cauze ale formării iobăgiei, ale condițiilor și evoluției ei. Marc Bloch spunea (folosind o figură de stil) că în Evul Mediu toți oamenii – cu excepția războinicilor și a clericilor – erau servi.

Începând din sec. XIII, se manifestă tot mai insistent o tendință de dezrobire a servilor, – cărora le mai rămăsese, în esență, obligația de a–i plăti seniorului redevențele cuvenite și de a fi legați de glie. Acum seniorii, pentru a–și procura bani încep să vândă parcele din domeniul lor și, în schimbul unei sume, să–și dezrobească servii. Filip cel Frumos având mare nevoie de bani dă unor bancheri florentini sarcina să organizeze dezrobirea în serie de pe domeniile lui. Încât, la sfârșitul secolului al XIV–lea, în Franța mai rămân puțini servi.

ȚĂRANII LIBERI

Iobăgia nu era (în țările occidentale, cel puțin) atât de generală cum s–ar putea crede. *Grosso modo*, din documente rezultă că în secolele XI și XII servii reprezentau, în regiunile din Germania, 15%–18%, în Anglia 8% – 9%, iar în Franța numai 3% din populația rurală. Restul populației rurale era compus – în afară, bineînțeles, de nobilime și de cler – din sclavi, coloni și țărani liberi.

Despre aceștia din urmă însă se vorbește cel mai puțin în

---

1 Sclavul *censuar* (obligat doar să–i plătească stăpânului său un *cens*, adică o rentă în muncă sau în bani) avea o situație privilegiată față de sclavul domestic: își avea casa sa proprie, se întreținea din produsul muncii lui, putea să–și vândă liber eventualul excedent de produse, – și deci nu depindea în mod direct de stăpân în ce privește întreținerea lui și a familiei sale. Urmau apoi sclavii eliberați (*coliberti*), care rămâneau totuși legați mult timp, în anumite condiții, de familia foștilor stăpâni.

2 În sec. XII, în sudul Franței apare obiceiul ca un tânăr ajuns la vârsta de 15 ani care își căuta un protector, să îndeplinească un act ceremonial de supunere, asemenea oricărui nobil care se recunoștea vasalul unui suzeran.

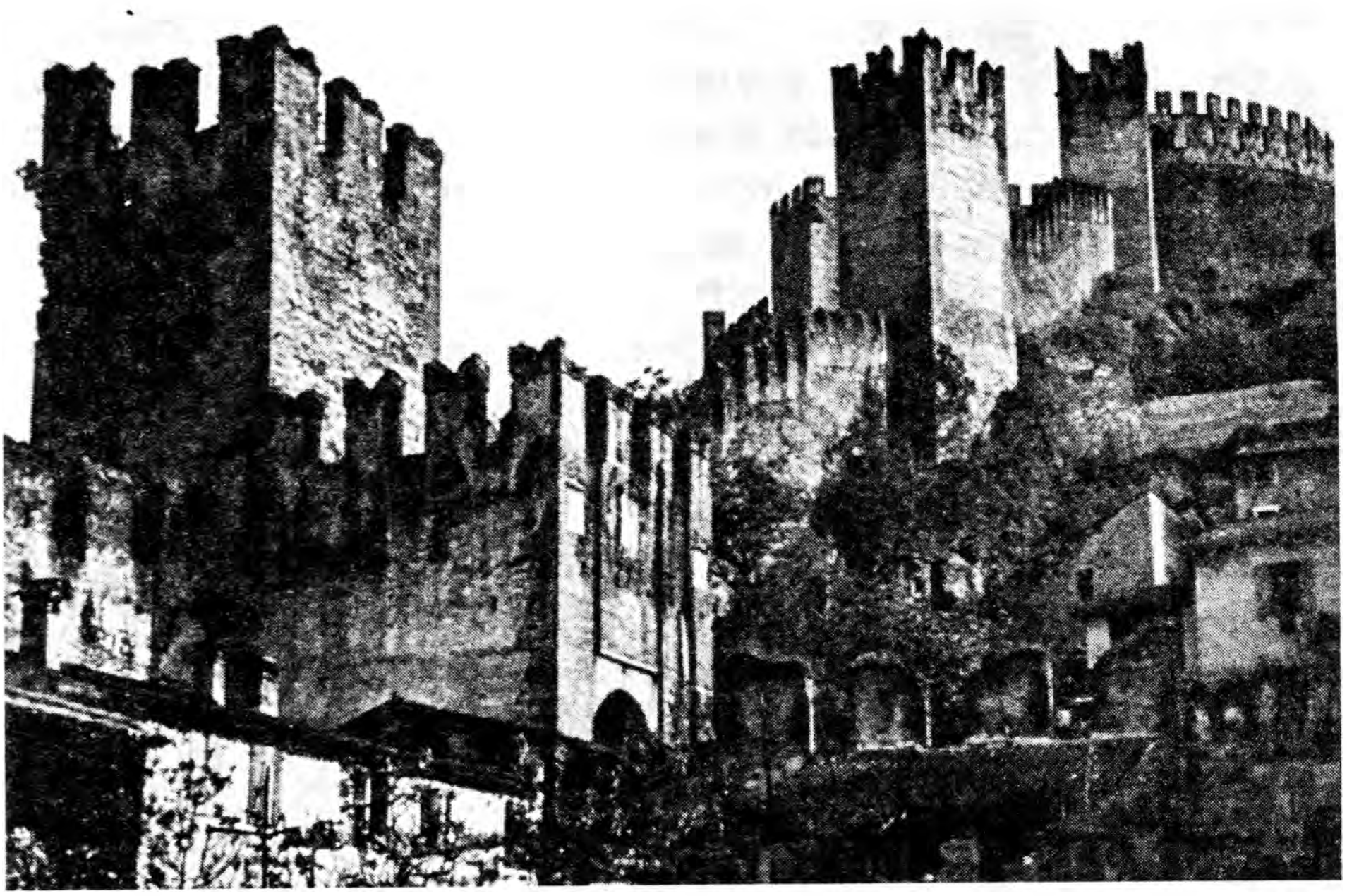

Zidul de incintă al castelului din Soave. Sec. XIII–XIV.

documentele timpului; încât, țărănimea liberă rămâne clasa cea mai puțin cunoscută a societății Evului Mediu timpuriu. Motivul ar fi (presupune Jan Dhondt) acela că „țăranii liberi nu constituiau nucleul central al societății carolingiene, ci un grup social care din punct de vedere economic nu era vital, și care acum se afla în declin". Cu toate acestea, izvoarele vorbesc de țăranii liberi care, dacă posedă de la 3 până la 5 *mansi* (adică între 30 și 60 ha), sunt obligați să presteze serviciu militar, plătindu–și singuri armamentul"; de unde, se poate deduce că patrimoniul mediu al unui țăran liber era de 30 până la 60 ha[1].

Am văzut, vorbind de structura economiei agricole, că termenul *mansus* (care apare pentru prima dată în documente între anii 639 – 657) indica întinderea de pământ necesară întreținerii unei familii (*terra unius familiae*). Punând accentul pe locul de reședință al țăranului, termenul se referea la început la zona împrejmuită a gospodăriei familiei; apoi, circumscria toate bunurile agricole și horticole; în cele din urmă, cuvântul *mansus* a fost folosit și ca

1 Dar cum mulți posedau, desigur, mai puțin de limita inferioară de 30 ha, acestora le rămânea obligația de a se asocia câte doi sau mai mulți, pentru a trimite dintre ei un om la război, asigurându–i armamentul și echipamentul.

unitate de măsură, definind întinderea de pământ socotită necesară întreținerii unei familii[1].

Structura unei proprietăți țărănești (sau posesiuni, dacă era vorba de pământ concesionat de senior) diferea după natura așezării satului. În zonele colinare și în cele recent defrișate terenul agricol al familiei era concentrat într–o singură arie; în regiunile de câmpie, unde așezările erau mai compacte, era împărțit în mai multe loturi.

Țăranul liber sub raport juridic poseda *in proprio* un teren agricol, și în același timp putea primi de la senior o bucată de pământ pe care să o cultive, în schimbul anumitor obligații. Era deci totodată proprietar și colon. Era, în primul rând, „țăran liber". Dar ceea ce se înțelegea prin această „libertate" nu era o „independență" personală, „ci faptul de a ține de *populus*; cu alte cuvinte, de a avea anumite răspunderi față de instituțiile publice" (G. Duby). Acestea proveneau din vechile tradiții germanice: dreptul de a purta arme (la vechii germani, omul liber fusese în primul rând un războinic); dreptul de a se întruni periodic în adunări în care se aprobau legi sau se împărțea dreptatea; de a exploata în comun terenuri necultivate (păduri, pășuni); și de a hotărî primirea sau nu de noi membri în comunitatea sătească.

Numai că, în provinciile romanizate aceste drepturi cu timpul s–au pierdut, și țăranul liber a ajuns (chiar din sec. VIII) să fie împovărat cu atâtea îndatoriri, încât situația lui de „liber" se apropia de cea a colonului. Multora nu le mai rămânea decât să caute „protecția" unui senior[2].

Situația economică precară a acestora a făcut ca ei să apară în izvoarele timpului cu denumirea de „liberi săraci". Totodată, capitularele epocii carolingiene căutau să împiedice organele puterii centrale să–i forțeze, prin diferite mijloace, să–și vândă proprietățile.

---

1 O familie includea trei generații; ceea ce însemna că numărul membrilor ei putea fi de cel puțin 20 – 30 de persoane, – Repetăm că un *mansus* ca unitate de măsură varia de la o regiune la alta, în funcție de natura solului și de toate condițiile legate de productivitatea terenului respectiv.

2 Iată textul unui formular merovingian înaintat seniorului, text indicativ pentru felul în care un țăran liber ajungea iobag: „Întrucât tuturor le este cunoscut că nu am cu ce mă hrăni și îmbrăca, am cerut mila ta, și bunăvoința ta mi–a dăruit–o, să încuviințezi să mă încredințez ție și să capăt sprijinul și ocrotirea ta. Acest lucru l–am făcut cu următoarea tocmeală: tu trebuie să mă ajuți și să mă ții atât în ce privește hrana cât și îmbrăcămintea, după cum voi fi în stare să te slujesc și să mă învrednicesc de prețuirea ta. Câtă vreme voi fi în viață îți voi datora slujirea și ascultarea potrivite cu libertatea, și pentru tot restul zilelor mele nu voi fi îndreptățit că caut să fug de sub puterea și ocrotirea ta". (După G. Duby).

„Aceste presiuni care duceau la sărăcirea populației se făceau adeseori în mod indirect: de exemplu, li se impunea unor oameni liberi să plătească dări care n–aveau nici un temei juridic“. De multe ori se recurgea „la un alt sistem pentru a sărăci un țăran liber și a–l împinge până la o asemenea stare de mizerie încât acesta, încărcat de datorii și neputând să mai reziste, să se hotărărască să–și vândă proprietatea: era de–ajuns să fie obligat să presteze serviciu militar mai des și un timp mai îndelungat decât prevedea legea; sau să fie condamnat la plata unor amenzi grele dacă nu se prezenta regulat la întrunirile tribunalului local, întruniri pe care slujbașii statului obișnuiau să le convoace cât mai des“ (Jan Dhondt).

Situația țăranilor liberi se schimbă începând din sec. XIII, când noile tehnici agricole ameliorează randamentul pământurilor.

Țăranii produc acum mai mult decât consumă, își vând din ce în ce mai scump produsele, – deci ajung mai înstăriți. Nu mai recurg la atelierele domeniului, ci la meșteșugari de la oraș, a căror tehnică progresează continuu. (Ceea ce face, de asemenea, ca atelierele domeniului să treacă printr–o criză). Colectivitățile de țărani liberi asociați în comunități rurale obțin anumite drepturi. Își pot răscumpăra de la senior, cu bani, unele libertăți. De pildă, nu mai sunt obligați acum să se folosească de moara, de teascul sau de cuptorul seniorului. Printre altele, își răscumpără și dreptul de a se putea căsători în afara domeniului.

NOBILII

„În perioada carolingiană, omul liber care ocupa o poziție înaltă era desemnat cu adjectivul *nobilis*. În jumătatea a doua a secolului al X–lea, nobilul se desemna cu apelativul *miles*. În realitate, acest termen înlocuia adjectivul *nobilis*, indicând categoria privilegiată sub raport social a nobilimii. Pe de altă parte, folosirea acestui termen – care indica un grad militar și, într–o măsură, o poziție de vasalitate – cu referire la o clasă socială, demonstrează că nobilii erau în general războinici călări, armați cu zale și totodată vasali“ (Jan Dhondt).

Fără a căuta originile nobilimii în epoci prea îndepărtate[1], în

1 În aristocrația senatorială a Imperiului roman; în rândurile celor mai apropiați tovarăși de arme pe care căpeteniile militare supreme ale vechilor germani îi recompensau cu domenii, sclavi și o parte din prada de război; sau în rândurile membrilor suitei militare ale regilor longobarzi și franci.

perioada merovingiană înalta aristocrație era constituită din consilieri intimi și din rudele cele mai apropiate ale regelui[1], precum și din căpeteniile militare. Regii carolingieni îi vor investi – cum am văzut – cu funcția (și cu titlul) de conte, de marchiz sau de duce, pentru a guverna cu depline puteri un teritoriu aflat sub autoritatea regală. Cei mai mulți dintre aceștia erau nobili din naștere[2]. Nobilimea carolingiană, formată din familii unite prin legături de familie și prin alianțe (și din rândurile cărora regele își alegea nu numai conții, ci și episcopii și abații) nu-și datora favorurile decât serviciilor aduse regelui.

De un rang inferior acestora erau vasalii coroanei (*vassi dominici*), cărora împăratul le conferise domenii întinse; sau vi-conții, suplinitorii și reprezentanții conților – îndeosebi în funcțiile judiciare, – care apoi își vor însuși, cu drepturi ereditare, și jurisdicția proprie asupra teritoriilor administrative; sau castelanii și, în fine, cavalerii. Ereditatea nobiliară se va definitiva cu adevărat în sec. XII. – Nobilimea nu era o castă închisă; funcțiile primite sau bogăția acumulată puteau asigura accesul în rândurile ei. Mai târziu, însăși posesiunea unui feud va implica și titlul de nobil[3]. (Iar în urma Cruciadelor, acest titlu și-l vor asuma chiar unii mari negustori). Așadar, nu numai originile nobilimii sunt diverse, ci însăși sfera noțiunii de nobil este largă.

Paralel cu evoluția structurii clasei nobiliare se constituie, între secolele X–XII, ceea ce se va numi „sistemul feudal".

---

1 „Marele fapt social ce caracterizează istoria statului franc în sec. VII a fost formarea unei aristocrații puternice. De origine gallo-romană, francă sau burgundă, această clasă deține importante patrimonii funciare, exercită puteri de comandă asupra oamenilor stabiliți pe pământurile lor, posedă monopolul funcțiilor publice care se transmit ereditar între membrii săi. Familiile lor se înrudesc și tind să formeze o nibilime care, începând de la mijlocul sec. VII, domină în mod absolut toate regiunile regatului franc. Și primii carolingieni își trag originea din această categorie" (R. Folz).

2 Dar Carol cel Mare conferise titlul de conte și unora de origine modestă, – chiar și de foști sclavi eliberați.

3 Contra acestei tendințe din ce în ce mai accentuate, în Franța un decret din 1268 prevedea că „țăranii care și-au cumpărat feude nu trebuie să fie socotiți nobili". Totuși, situația se mai atenuează: printr-o ordonanță din 1275,regele decide că un ne-nobil care cumpără un feud nu poate deveni nobil decât dacă plătește o anumită taxă (de *franc-fief*). În alte părți, regalitatea, pentru a încasa aceste taxe sau pentru a-și recompensa slujitorii, uzează de dreptul de a conferi unor ne-nobili diplome de înnobilare. „În felul acesta, regele își deriva din suveranitatea sa dreptul de a schimba categoriile sociale din regatul său" (J. Fr. Lemarignier).

Castelul Eltz (Germania), exemplu de fortăreață devenită castel rezidențial. Sec. XIII–XIV.

Din nobilimea de rangul al doilea făceau parte și castelanii.

Castelul era simbolul puterii – politice și militare, economice și sociale – a celui care îl poseda, fie că acesta era regele, un nobil sau un senior feudal. În timp de război, castelul servea și ca loc de refugiu pentru populația rurală din jur. Invaziile ungurilor și ale sarazinilor făcuseră ca în sec. X numărul castelelor să crească considerabil. Între un castel și altul puteau exista diferențe enorme, în funcție de situația patrimonială a proprietarilor lor. Regii și

principii – care posedau fiecare mai multe castele – instalau în fiecare un „castelan", care administra în numele lor teritoriul aferent castelului. Odată cu declinul puterii regale și a principilor teritoriali, puterea efectivă rămâne în mâna castelanilor: ceea ce, în sec. XII, devine o situație curentă.

Castelanul își însușise multe din atribuțiile și privilegiile unui conte. Administra justiția, încasa o parte din amenzi, precum și din bunurile confiscate. Asigura ordinea publică, supraveghea efectuarea lucrărilor agricole, distribuirea produselor și executarea îndatoririlor contractuale. Când se deplasa pentru a–și îndeplini aceste atribuții, satele unde se oprea trebuiau să–i asigure – lui și întregii trupe care–l însoțea – găzduirea și hrana. Locuitorii de pe domeniul pe care îl administra castelanul erau de asemenea obligați să–i pună la dispoziție toate produsele necesare și să–i asigure tot ceea ce ținea de întreținerea castelului. Ceea ce era mai grav era faptul că, abuzând de puterea lui, castelanul sporea după bunul său plac toate aceste sarcini impuse țăranilor săi – cuantumul taxelor și amenzilor, natura și cantitatea produselor, frecvența corvezilor, lucrările de fortificații, ș.a.m.d., – pe care documentele vremii le numesc „biruri nedrepte" (*malae exactiones*).

Așadar, chiar începând din sec. XI castelanul își extinde puterea

Un nobil la vânătoare, cu prietenii și grupul de gonaci.
– Xilogravură, 1496. British Museum.

asupra populației din districtul său. Regele, principele sau contele nu dispun de o forță eficientă pentru a interveni – și castelanul rămâne cel care are efectiv posibilitatea de a asigura ordinea.

CAVALERII

Spre sfârșitul secolului al X–lea, alături de grupul marilor proprietari – grup definit acum cu termenul *nobiles, nobiliares,* care indică poziția lor de superioritate față de ceilalți – există și un alt grup (la început, separat de nobili), de războinici, *milites*. Cunoscând bine tehnica de luptă, acești *milites* – care uneori n–au nici chiar condiția juridică de oameni liberi – își oferă serviciile nobililor, aflați în conflict permanent între ei. Un *miles* luptă călare — este deci

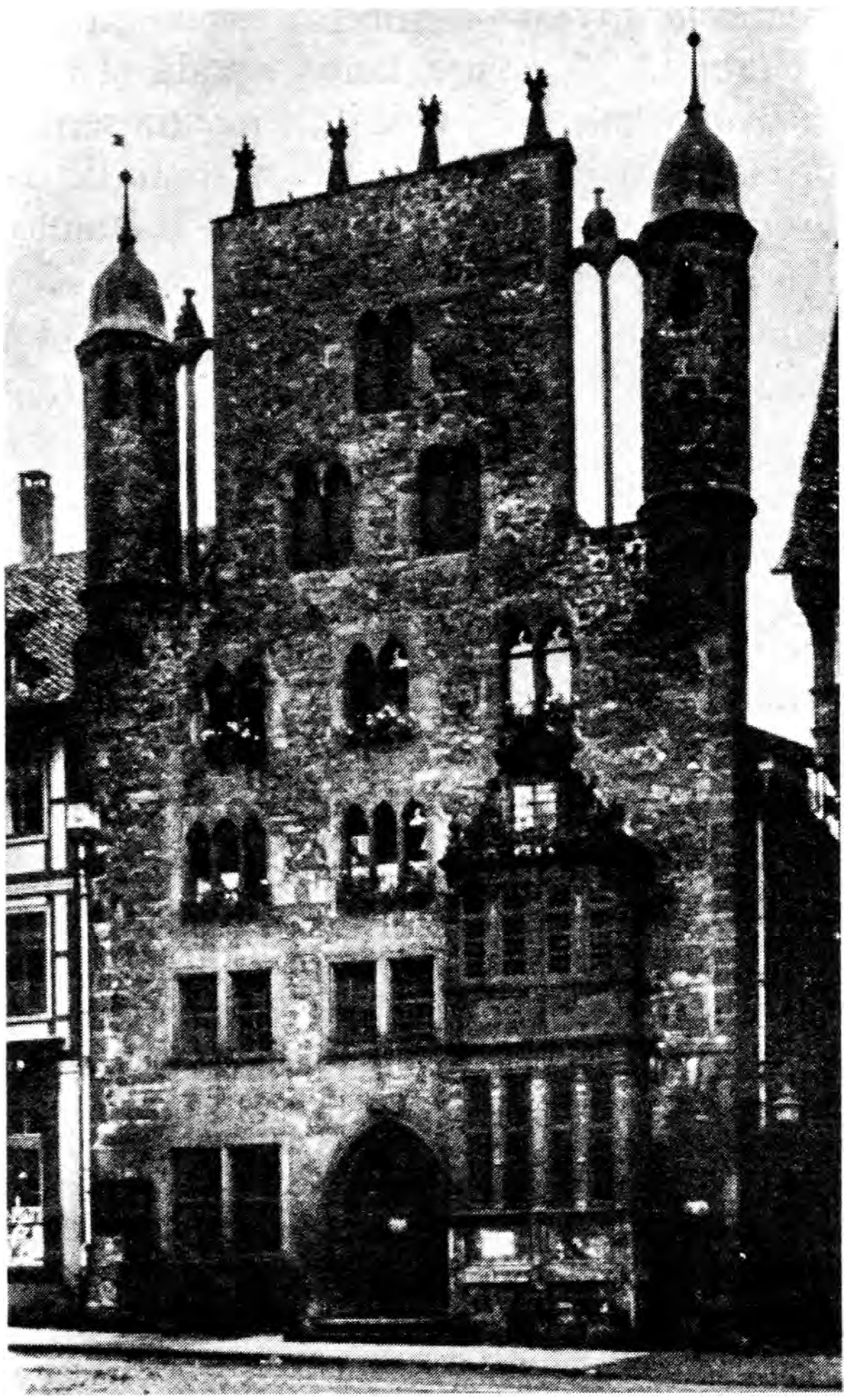

„Casa Templierilor“ din Hildesheim. Către 1350.

„cavaler", călăreț, – și îmbracă o armură foarte costisitoare pe care i–o asigură (la fel ca și caii necesari) nobilul în serviciul căruia se află.

Calitatea de cavaler și cea de nobil nu s–au identificat niciodată complet. A fi nobil și a fi cavaler erau două situații care se întrepătrundeau, se completau, dar nu se identificau total. Cavalerii constituiau un corp nou, o nouă nobilime, de rang inferior. Ceea ce îi separa de vechea, de autentica nobilime, era originea ne–nobilă a familiei cavalerului. Nobili care să nu fie și cavaleri erau foarte puțini; în schimb cavalerii, sau erau nobili, sau aspirau să intre în rândurile nobilimii. Și vor intra foarte frecvent, prin legături matrimoniale, mai ales în Franța și Anglia; mai puțin în Germania, unde cavalerii vor rămâne o categorie distinctă de nobilime și dependentă de aceasta.

Privilegiile înseși de care se prevalau cavalerii erau, la origine, privilegii pe care le aveau și nobilii. Privilegii militare: numai cavalerul avea dreptul să poarte lance, spadă și armură.Privilegii judiciare: cavalerul nu putea fi judecat de justiția seniorială, decât de cea feudală. Privilegii fiscale: cavalerul era scutit de dările de natură publică, și nu datora seniorului său decât un ajutor material în anumite cazuri excepționale[1]. În fine, privilegii de drept privat: cavalerul avea prioritatea de vârstă (*droit d'aînesse*) față de frații săi în cazul succesiunii la feudul deținut de părintele său.

Ceea ce sporea prestigiul cavaleriei era ritul învestiturii[2], actul solemn în decursul căruia i se înmâna spada. Ceremonia – prezidată de un episcop care binecuvânta spada viitorului cavaler – avea loc cu ocazia uneia din marile sărbători (Paște, Crăciun, Rusalii), sau a unor evenimente ca: nașterea unui copil regal, căsătoria unui prin-

cipe, împăcarea între doi suverani, ș.a. Cea mai glorioasă ocazie era armarea unui cavaler pe câmpul de luptă, înainte sau după terminarea victorioasă a bătăliei.

Cavaleria -- instituție care a intrat în cadrul sistemului feudal în jurul anului 1000 – era accesibilă (teoretic) oricărui tânăr creștin. În realitate, de pe la mijlocul sec. XII tendința era ca aproape toți cavalerii să fie recrutați dintre fiii de cavaleri și să formeze astfel o

1 În Franța, aceste cazuri erau stabilite la un număr de patru: contribuții în bani pentru răscumpărarea seniorului căzut prizonier, pentru cheltuielile plecării în cruciadă, cele cu ocazia căsătoriei fiicei mai mari și cele cu ocazia armării de cavaler a fiului mai mare al seniorului.

2 Spre deosebire de învestitura unui cavaler, învestitura unui vasal de intrare în posesiunea unui feud comporta o altă ceremonie: suzeranul îi remitea vasalului un obiect simbolic (un baston, o lance, o spadă, o creangă, o brazdă de pământ, etc.), care reprezenta feudul cu care vasalul era învestit.

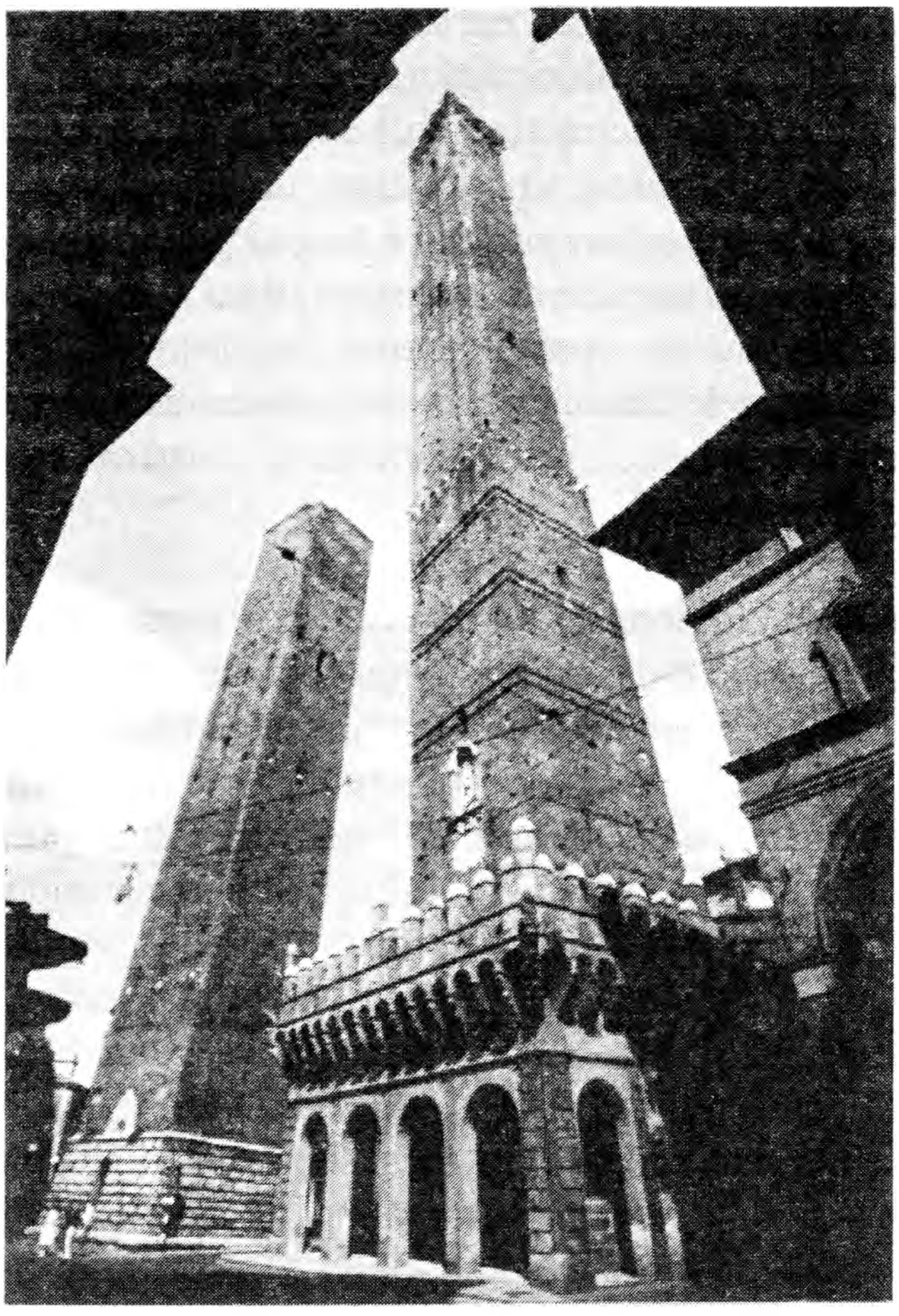

Cele două turnuri din Bologna. Construite în sec. XII, de familiile nobile Garisenda (stânga, înalt de 48 m) și Asinelli (dreapta, înalt de 97,2 m).

castă ereditară. (Dealtfel, costul cailor cavalerului, al întregului său echipament militar, cheltuielile pe care le implica ceremonia armării, viața de lux și de plăceri pe care o ducea un cavaler, nu erau pe măsura posibilităților economice ale oricui. Un cavaler trebuia să trăiască din veniturile unui consistent patrimoniu personal (obținut prin moștenire, sau – de multe ori – printr–o căsătorie cu o moștenitoare foarte bogată), ori să se bucure de generozitatea unui mare senior. – Înainte însă de a ajunge până la momentul solemn al armării sale, viitorul cavaler trebuia să treacă printr–o foarte îndelungată și foarte grea perioadă pregătitoare, în timpul căreia își făcea ucenicia armelor[1].

1 Pentru viața cavalerilor și turnirurile cavalerești, vd. *infra* și cap. final „Viața cotidiană".

Toți cavalerii erau egali între ei: de drept, dar nu și de fapt. Exista o categorie de cavaleri săraci, care primeau totul (întreținerea completă, caii, armele, echipamentul) de la cei în serviciul cărora se aflau – un rege, un conte, un principe, un duce, etc. Când nu își găseau asemenea protectori puternici, bogați și generoși, cavalerii se constituiau în bande turbulente (adeseori chiar sub conducerea unui fiu de principe sau de conte), mereu pe drumuri, în căutare de aventuri – uneori deloc onorabile, – angajându–se ei cei dintâi într–o cruciadă care se pregătea, sau oferindu–și serviciile seniorilor organizatori de turniruri.

Cavaleria nu era doar un fel de viață, ci și o etică.

Oamenii Bisericii – care au căutat totdeauna să tempereze brutalitatea moravurilor medievale și care aveau strânse legături permanente cu nobilimea seniorială – au contribuit la formularea unei asemenea etici. Într–o epocă de conflicte războinice aproape neîntrerupte între feudali, de abuzuri și silnicii ale căror victime erau în primul rând țăranii, Biserica și–a propus să apere populația pașnică, impunând instituției cavaleriei o doctrină fundamentată pe îndatoririle sociale legate și de morala creștină: instaurarea dreptății, datoria de a apăra și ajuta pe cei slabi și nevoiași, iubirea de aproapele și menținerea unei stări de pace. În acest sens, Biserica a promovat și a desfășurat o activitate de o importanță socială incontestabilă[1].

Pe baza acestor principii, în sec. XI s–a formulat un cod ideal, nescris, al cavaleriei. Preceptele lui – variind apoi de la o epocă la

1 Marea mișcare pentru menținerea unei stări de pace – și care a durat un secol, extinzându–se în Franța, Germania și sudul Italiei, – inițiată și organizată de Biserică prin conciliile sale, a început în 990, în Aquitania. În Franța (mai ales în sud, episcopii și abații hotărăsc – în prezența seniorilor și a țăranilor – să depună toate eforturile pentru a pune capăt violenței. Seniorii se legau prin jurământ să se abțină de la orice acțiuni războinice patru zile pe săptămână (de miercuri seara până luni dimineața) și în anumite perioade ale anului: așa–numitul „armistițiu al lui Dumnezeu“. De asemenea, se obligau să nu aducă pagube bunurilor Bisericii, mănăstirilor și țăranilor, și să renunțe la acte de brutalitate față de cei slabi și fără apărare (femei, copii, bătrâni, oameni ai Bisericii, țărani, negustori, meșteșugari, ș.a.), comportare indicată ca „pacea lui Dumnezeu“. Sistemul de sancțiuni prevăzute se reduceau doar la excomunicare, anatemă, sau la alungarea de pe teritoriul diocezei; încât, practic, rezultatele mișcării n–au fost prea importante. Dar faptul în sine era un fenomen istoric nou; căci această acțiune, care „și–a primit impulsurile fundamentale de la masele populare“, a fost „prima mișcare care s–a desfășurat pe baza unui spontan angajament individual, dincolo de cadrul organizatoric al puterilor politice dominante“ (Jan Dhondt).

alta[1] – vor impune cavalerului și alte imperative: lealitatea și respectarea cuvântului dat, ascultarea datorată Bisericii, apărarea religiei, a creștinătății (de unde, exaltarea idealului de cruciadă), a oamenilor Bisericii și a bunurilor ei. – Dar un adevărat cod al cavaleriei n–a existat – decât în formularea pe care i–a dat–o literatura curteană, poezia trubadurilor și romanele cavalerești ale sec. XII și XIII. În această perspectivă, cavaleria apare mult idealizată. Or, între modelele literare din sec. XII și realitatea cotidiană, deosebirea era enormă.

CLERUL

În sec. XII și următoarele, apare din ce în ce mai des formula „celor trei ordine" imuabile în care este împărțită societatea – *bellatores, oratores, laboratores*: cei ce luptă, cei ce se roagă și cei ce muncesc; adică, nobilimea, clerul și restul populației (țăranii, meșteșugarii, negustorii, etc). Aceste trei categorii sunt inseparabile una de alta, pentru că fiecare condiționează și asigură activitatea celorlalte două. Ultima categorie – singura productivă – este „firesc" (conform ideologiei dominante) să le întrețină pe celelalte, pentru că prima o apără cu armele, iar cealaltă, rugându–se pentru mântuirea oamenilor.

Dar dacă clerul, prin privilegiile de care se bucura, era o categorie juridică bine definită, în schimb nu era o categorie socială omogenă. Membrii săi prezentau o mare diversitate de condiții – sub raportul prestigiului social și spiritual, al situației economice, al puterii politice și al felului de viață pe care o duceau. Nici față de condițiile laicilor în general, lumea ecleziastică nu era totdeauna clar și precis definită[2].

---

1 În Germania, literatura curteană formula drept ideal slujirea cu credință a Bisericii – deci a lui Dumnezeu –, a suzeranului și a femeii (*Gottesdienst, Herrendienst, Frauendienst*).

2 Ierarhia ecleziastică comporta șapte grade sau ordine, patru minore și trei majore. În ordinele minore intrau: sacristanul (care ținea în ordine biserica, obiectele și veșmintele de cult), lectorul (citea în timpul slujbei textele edificatoare), exorcistul (acesta căuta, prin rugăciuni, să–i vindece pe cei „posedați de diavol" și acolitul care îl ajuta pe preot, aducându–i obiectele rituale când oficia mesa). Ordinelor majore le aparțineau clericii care îndeplineau funcțiile liturgice superioare: subdiaconul, diaconul și sacerdotul, – fiecare cu atribuții specifice. Sacerdoții erau de două grade: preoții și episcopii. – Un tânăr devenea „cleric" prin actul ritual pregătitor al *tonsurii* (tăierea părului în creștetul capului). Încă din primele secole ale creștinismului, preoții

Modestul paroh de la țară se afla într–o stare economică nu cu mult mai bună decât a țăranilor. Trăia din partea care îi revenea din dijma datorată de țărani Bisericii pentru scopuri de binefacere (dar pe care de regulă și–o însușea seniorul), și nu arareori lucra și el la câmp, ca orice țăran, pe parcela dată Bisericii. De obicei erau, dacă nu totdeauna chiar analfabeți (în Evul Mediu timpuriu), în orice caz erau destul de ignoranți; iar ca viață familială, cei necăsătoriți trăiau adeseori în concubinaj. (Biserica romană, catolică, a impus celibatul preoților abia în sec. XI). Parohia i–o încredința seniorul – care putea și să i–o retragă. Cât despre imensa mulțime a călugărilor, aceștia trăiau în condiții mai bune în mănăstirile lor, bogat înzestrate și bine administrate.

Clerul de la orașe – canonicii de pe lângă catedrale, sau clericii de la curțile episcopale – aveau, evident, o pregătire teologică (și intelectuală), o poziție socială și o situație economică superioară. – În vârful piramidei ierarhice ecleziastice se aflau înalții prelați: abații mănăstirilor, episcopii și arhiepiscopii.

Prin situația lor economică și prin poziția lor socială, aceștia se situau la nivelul marilor seniori feudali. Patrimoniul Bisericii creștea continuu. Pentru administrarea și pentru paza întinselor domenii, abații și episcopii aveau în subordine atât intendenți laici, cât și vasali militari cu trupele lor. Episcopul el însuși era adeseori și comandant militar[1].

Au existat cazuri când scaunul episcopal se transmitea din tată în fiu (cum s–a întâmplat la Nantes, în sec. XI). Dar, după normele canonice, un episcop trebuia să fie ales de preoții și de credincioșii eparhiei (iar un abate, de călugării respectivei mănăstiri). În realitate, împărații epocii carolingiene și postcarolingiene, urmând exemplul ultimilor împărați romani din Occident (și în special, exemplul Imperiului roman de Răsărit), numeau ei în mod direct episcopii. (Iar abații erau adeseori numiți de fondatorul respectivei mănăstiri, sau de urmașii acestuia).

Dealtminteri, în sec. X și la începutul celui următor, până și papii erau aleși de împărat. Dar nu numai împărații se prevalau de acest drept. În sec. XI, contele Wilfred de Cerdagne i–a numit

---

purtau părul foarte scurt; iar călugării, în Occident, în semn de umilință, își rădeau capul complet.

1 Tradiția aceasta va continua mult timp: în sec. XVI încă, însuși papa Leon X (fiul lui Lorenzo Magnificul) lua parte la război, îmbrăcând armura iar vocația militară concretizată în activitatea războinică a papei Iuliu al II–lea este binecunoscută.

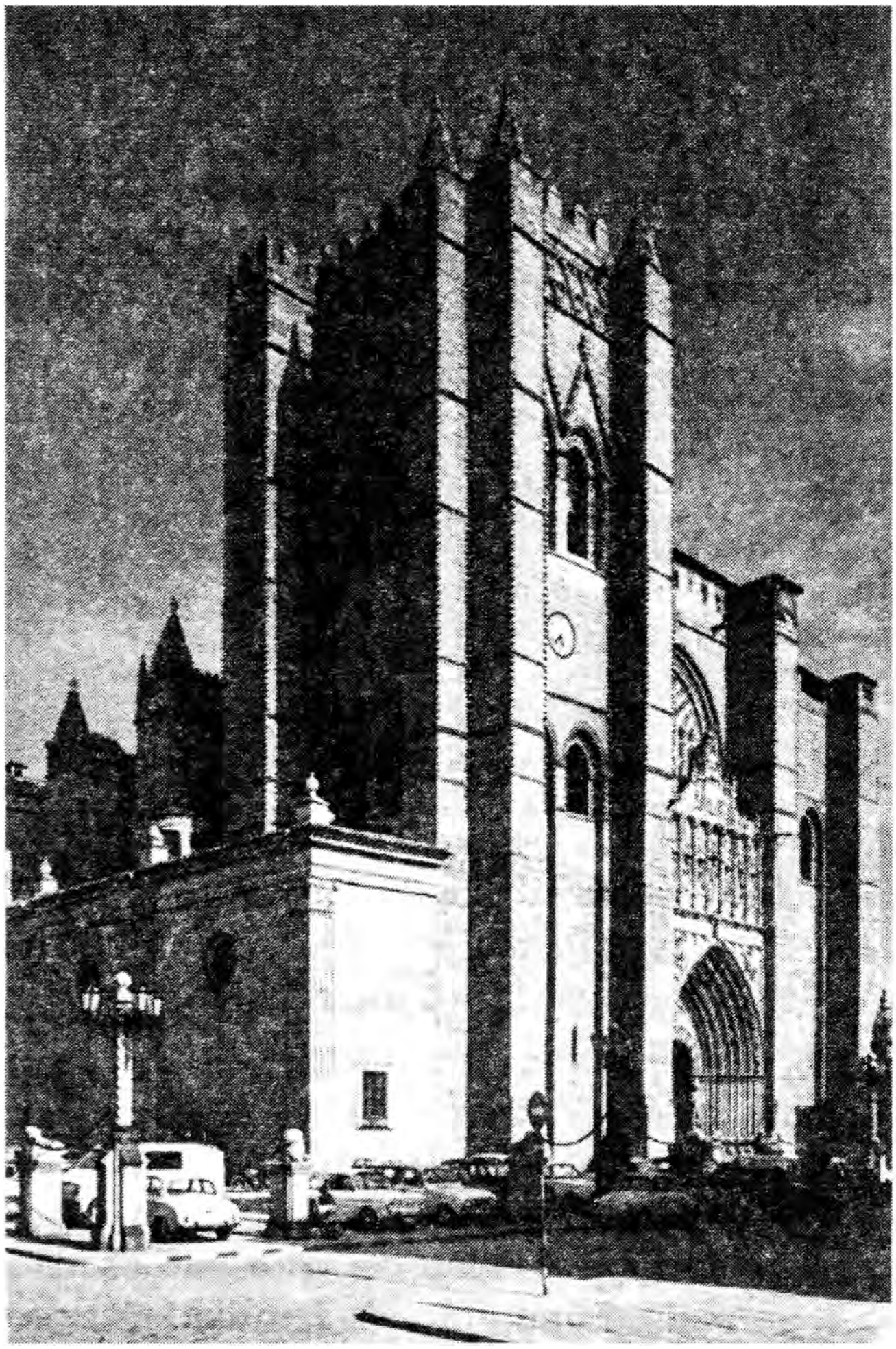

Catedrala din Avila – în același timp biserică și fortăreață,
inserată în sistemul defensiv al orașului. Sec. XII.

episcopi pe patru din cei cinci fiii ai săi, dându–i fiecăruia câte o eparhie. În Germania, măcar împărații alegeau și numeau ca episcopi persoane de o anumită cultură și cu o vocație corespunzătoare acestei misiuni; dar în Franța, în același sec. XI, regele vindea în mod deschis scaunul episcopal celui care oferea mai mult.

E adevărat că împăratul îi dădea episcopului învestitura, înmânându–i cârja episcopală (iar mai târziu, și un inel): dar autoritatea spirituală nu i–o putea conferi nici o putere laică, decât consacrarea liturgică. În schimb, împăratul îi pretindea să îndeplinească actul ritual de supunere, „omagiul". (Supunere pe care și seniorul rural i–o pretindea parohului său).

Odată cu fracționarea puterii monarhice, cu apariția principatelor regionale, a comitatelor și ducatelor independente, dreptul de a numi un episcop – cu toate abuzurile aferente acestei prerogative – și l–au rezervat principele, contele sau ducele.

Ceea ce s–a întâmplat de regulă în Franța; și mai puțin, sau deloc, în Germania, unde împăratul își rezerva în exclusivitate dreptul de a–i numi pe episcopi, alegându–i nu numai după pregătirea sau vocația lor, ci și după capacitatea lor de buni administratori, de oameni politici, de diplomați abili, sau de militari energici. Contele Bruno Egisheim–Dagsburg, de pildă, fusese numit papă – Leon IX (1049–1054) – pentru că era un reputat comandant militar. În eparhiile mai sărace, suveranii germani obișnuiau să numească episcopi oameni foarte bogați, proprietari ai unor domenii întinse. Întotdeauna însă suveranii primeau din partea noului episcop un dar de mare preț; un obicei care în curând va deveni o obligație.

Începând din sec. XIII (deci după un secol de la Concordatul din Worms), aceste prerogative și abuzuri ale puterilor laice au dispărut și în Germania. De acum încolo episcopii nu vor mai fi numiți, ci aleși de un colegiu compus din canonicii catedralei din orașul de reședință episcopală.

REPUDIAȚII

La marginea societății se aflau cei care nu posedau nimic, nu lucrau deloc, nu erau întreținuți nici de familie (căci de regulă nici n–aveau familie), nici de un stăpân, decât – mai târziu și într–o prea mică măsură – de mila unei mănăstiri sau, mai rar, a unui bogat laic: cerșetorii, vagabonzii, leproșii și debilii mintali. Abia către sfârșitul secolului al X–lea apar primele confrerii cu scopuri caritative, care în următoarele două secole se întâlnesc în mai multe orașe, unde burghezii bogați fondează spitale sau aziluri destinate cerșetorilor și bătrânilor neputincioși rămași fără familie.

Unul din aspectele cenușii ale societății medievale occidentale îl oferă mulțimea celor care, fără să aibă o reședință stabilă, vagabondează dintr–un loc într–altul: călugări care și–au părăsit mănăstirile, sclavi fugiți de pe proprietățile stăpânilor, pustnici fanatici, jongleri care trec din castel în castel, tineri aventurieri (uneori chiar din familii senioriale), răufăcători de toate felurile organizați în bande, etc. În sec. XII, asupra multora planează suspiciunea de rebeli. După

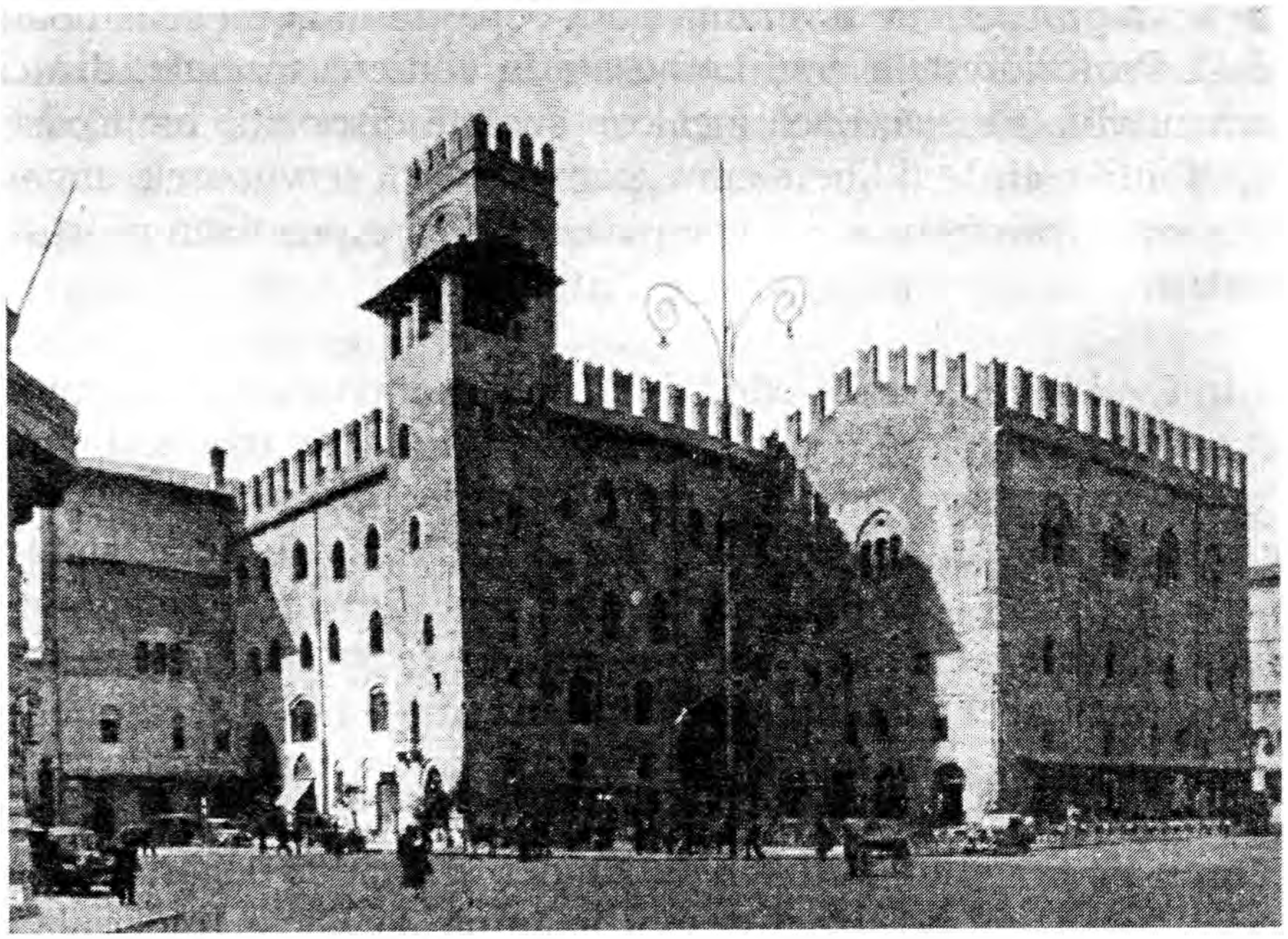

Palatul regelui Enzo, fiul lui Frederic II. Sec. XIII.

1350, când se formează asociații bine organizate de cerșetori profesioniști, bandele de răufăcători se înmulțesc. Alcătuite fiecare din zeci și chiar sute de indivizi, erau conduse de căpetenii cu experiență, uneori războinici pricepuți, adesori mici nobili decăzuți, care trăiau bine apărați, chiar de fortificații, în păduri, jefuiau convoaiele de negustori, de pelerini, de călători, luau ostateci pentru a fi răscumpărați cu sume mari. Din a doua jumătate a sec. XIV, orașele întocmesc liste, fac recensământul vagabonzilor, îi expulzează de pe teritoriul lor, sau iau măsuri să fie puși la muncă forțată. Ordonanțele regale prevăd pentru recalcitranți sau recidiviști pedepse grele – închisoare, expunere la stâlpul infamiei sau însemnarea cu fierul roșu.

În sec. XV, în Franța urmările Războiului de o sută de ani au fost dezastruoase. Satele erau continuu pustiite de armate și de bande de tâlhari, bine organizate, și de ucigași – „jupuitorii", cum lui se spunea, – având în frunte și seniori, căpitani vestiți: pe contele de Ligny, pe bastarzii ducilor de Armagnac și de Bourbon, etc. Bandiții furau copiii, nu numai pentru a-i vinde sau a-i trimite la cerșit, ci și „pentru plăcerea sadică de a le tăia mâinile sau a le scoate ochii" (Albert Bayet).

În secolele XII și XIII, prostituția a cunoscut o perioadă de

adevărată prosperitate în Franța (țară depășită în acest sens doar de Italia). Profesionistele erau comasate în cartiere speciale, din care n–aveau voie să iasă; dacă încălcau această dispoziție erau puse la stâlpul infamiei. Mai libere erau „cameristele", servitoarele angajate dealtminteri printr–un oficiu de plasare, și care practicau prostituția clandestină cu clienții hanurilor și birturilor.

În Evul Mediu târziu, când decăderea moravurilor s–a agravat la aproape toate nivelurile, racila prostituției s–a extins mai nestingherit – și în forme mai rafinate: marii burghezi vicioși din Italia și Germania (mai mult decât cei din Franța) căutau societatea cocotelor de lux. La Roma, marile curtezane formau o categorie de femei cultivate, elegante, capricioase și foarte bogate. „Triumful lor l–a însemnat acel Conciliu din Konstanz, din 1412–1418, în cursul căruia cardinalii și prelații au fost însoțiți de un regiment de 14.000 de aventuriere, mai frumoase și mai arogante decât cele mai înalte doamne ale timpului. A fost bătut atunci, și încă de departe, vechiul record stabilit cu douăzeci de ani în urmă, la Dieta Imperială din Frankfurt din 1394, când ducii și principii au trebuit să se mulțumească cu 800 de curtezane" (M. Bardèche).

Delincvențele și crimele erau fenomene sociale generate de criza de autoritate. În general însă, mizeria cumplită se datora calamităților naturale, foametei (datorate și unei agriculturi rudimentare), războaielor aproape continui între feudali[1], precum și numeroaselor epidemii cauzate de lipsa de igienă și de mizerie, – dizenterie, holeră, febră tifoidă, tifos exantematic, lepră și ciumă bubonică[2]. Epidemiile și războaiele au dus la o masivă depopulare și chiar la dispariția unor sate întregi. (In Provence, populația scăzuse cu 75%).

Efecte catastrofale a avut epidemia de ciumă bubonică[3] din

---

1 În Italia, situația devine extrem de gravă în urma invaziilor ungurilor, des repetate între 898–942. „Orașele, castelele, satele, sunt abandonate; peste tot, episcopii rătăcesc trebuind să cerșească în loc să se roage" – scrie, în sec. X, cronicarul Liutprand, episcop de Cremona. – La toate aceste nenorociri se mai adăuga și o profundă decădere a moravurilor clerului și călugărilor.

2 Între 1315 – 1367, săracii atinși de lepră mureau de foame pe străzi; între 1340 – 1342 flagelul foametei și al leprei s–a întins și în sud, mai ales în Italia.

3 Dispărută în Europa în sec. VI, ciuma a reapărut în 1347, pătrunzând din Asia Centrală prin porturile mediteraniene; în acest an, navele genoveze venind din Marea Neagră au adus–o mai întâi în Sicilia, de unde s–a răspândit și în Occident. Prima carantină a fost instituită la Ragusa, în 1380. Alte orașe interziceau intrarea pe teritoriul lor a celor suspecți, iar pe cei bolnavi îi expulzau.

1348–1350. Orașele trebuiau să construiască, pe câmp, barăci izolate în care ciumații erau adunați, închiși și hrăniți. Consecințele epidemiei au fost variate și grave: casele părăsite erau jefuite, lipsa brațelor de muncă în agricultură sporea mereu lipsurile; în 1349, în Alsacia au fost masacrați 2000 de evrei învinuiți de apariția flagelui; s–a răspândit cultul „sfinților vindecători", fiecare din ei specializat în vindecarea unei anumite boli.

Aspectul cel mai dramatic al acestei lumi de repudiați îl prezentau leproșii și debilii mintali.

Lepra – apărută în Occident în sec. XI, s–a propagat cu repeziciune între secolele XII–XV, după care a regresat – a impresionat puternic imaginația omului medieval, nu atât pentru că era o boală legată de carența alimentației, cât probabil prin simbolismul ei biblic. După primele trei cruciade numărul victimelor leprei a crescut enorm[1].

Leproșii erau acuzați că fac vrăjitorii și că otrăvesc fântânile. Fiind considerați un pericol public, mulțimea prefera – ca o reacție de autoapărare – să–i suprime (În 1321, în Perigueux leproșii erau arestați și arși pe rug!). Din punct de vedere juridic, leprosul era lovit de moarte civilă: nu mai putea dispune de bunuri, trăia numai din pomană, nu avea drept de moștenire. – După marea foamete din 1315 „regele Filip V a organizat în toată Franța o adevărată vânătoare de lerpoși. Mulți, după o mărturisire smulsă prin tortură, au fost arși de vii" (Jan Dhondt).

ASISTENȚA SOCIALĂ

În fața acestor nenorociri, societatea medievală n–a rămas pasivă. Spre onoarea ei, a luat măsuri de asistență socială, în diferite forme; și în primul rând, Biserica.

În Gallia merovingiană, episcopii trebuiau să–i viziteze și să–i ajute pe cei aflați în închisori – și să–i primească, să–i adăpostească și să–i hrănească pe călători și pe pelerini. Conciliul din Lyon din 583 le dădea în sarcină și grija leproșilor. Biserica dispunea de bogății imense, pe care și le justifica motivând că îi serveau în mare parte pentru ajutorarea săracilor și a bolnavilor. Dar după ce Carol Martel (și apoi Pepin cel Scurt și Carol cel Mare) au secularizat o

1 Nu este exclus însă ca documentele timpului să fi inclus în această boală și alte maladii ale pielei (vd. *infra*).

mare parte din pământurile episcopiilor și mănăstirilor, Biserica n–a mai putut acorda acest ajutor decât într–o măsură mult mai redusă.

În diocezele lor, episcopii centralizau contribuțiile destinate ajutorării săracilor și bolnavilor, distribuindu–le apoi prin diaconii și diaconesele diocezei. În secolele X și XI, numărul săracilor a crescut considerabil. Mănăstirile (îndeosebi cele benedictine) se ocupau de asistența săracilor, bătrânilor, văduvelor, orfanilor, bolnavilor, infirmilor, călătorilor și pelerinilor, dându–le adăpost sau împărțindu–le zilnic hrană; iar periodic, îmbrăcăminte și bani[1]. După benedictini, începând din sec. XIII se consacră operelor caritative și ordinele călugărilor „cerșetori“ (dominicanii și franciscanii).

Urmând exemplul Bisericii, din sec. XI și lumea laică înstărită se arată sensibilă la astfel de acțiuni filantropice – începând să înțeleagă (deși într–un mod confuz) că asemenea acțiuni constituie și o datorie a întregii colectivități. Contele de Metz, de pildă, clădește alături de castelul său o casă–azil pentru săraci și pentru călători. Numeroase orașe[2], și chiar unii nobili, îl imită. – Dar, în nici unul din aceste cazuri „problema nu se punea în termeni sociali, adică impusă fiind de necesitatea unei transformări profunde a structurii societății, ci în termeni religioși“ (J.L. Goglin).

Spitalele și azilurile – instituții necunoscute Antichității greco–romane – au apărut mai întâi, sub influența creștinismului, spre sfârșitul sec. IV, în Cezarea. În Occident[3], primul loc de adăpost pentru călători și pelerini (*xenodochium*), având uneori și o clădire separată rezervată îngrijirii bolnavilor (*nosocomium*), a fost fondat la Lyon în 512, de regele merovingian Childeric. În același secol, azilul spital fondat la Arles putea primi între 12–16 săraci și bolnavi. În sec. VIII sunt înființate primele aziluri pentru pelerini.

---

1 O treime din veniturile enorme ale mănăstirii din Cluny erau cheltuite pentru opere de binefacere. Pentru a–i hrăni pe cei săraci și bolnavi, într–o duminică abația a pus să se taie 250 de porci (prevăzând un porc pentru 64 de persoane). Pentru a face față acestor nevoi, abația împărțea în fiecare an cam 2000 de măsuri (*setiers*) de cereale. (Un setier era egal cu 106 litri de grâu, sau 312 litri de ovăz. Pâinea se făcea și din ovăz),. Veșmintele călugărilor, după un an de purtare erau împărțite săracilor.

2 La lăsata secului, orașele din Périgueux împărțeau săracilor 4000 de pâini; iar de Rusalii, 6000. În Spania, în sec. XIII orașele – de ex. Valencia -- distribuiau săracilor bani, de sărbători hrană (pâine, carne, orez); iar celor bolnavi, ajutorul alimentar li se ducea la domiciliu. (Totodată, cei ce simulau sărăcia sau boala erau urmăriți și expulzați din oraș).

3 În 1339 orașul Florența avea 33 de spitale și aziluri pentru săraci, cu un număr de aproximativ 1000 de paturi.

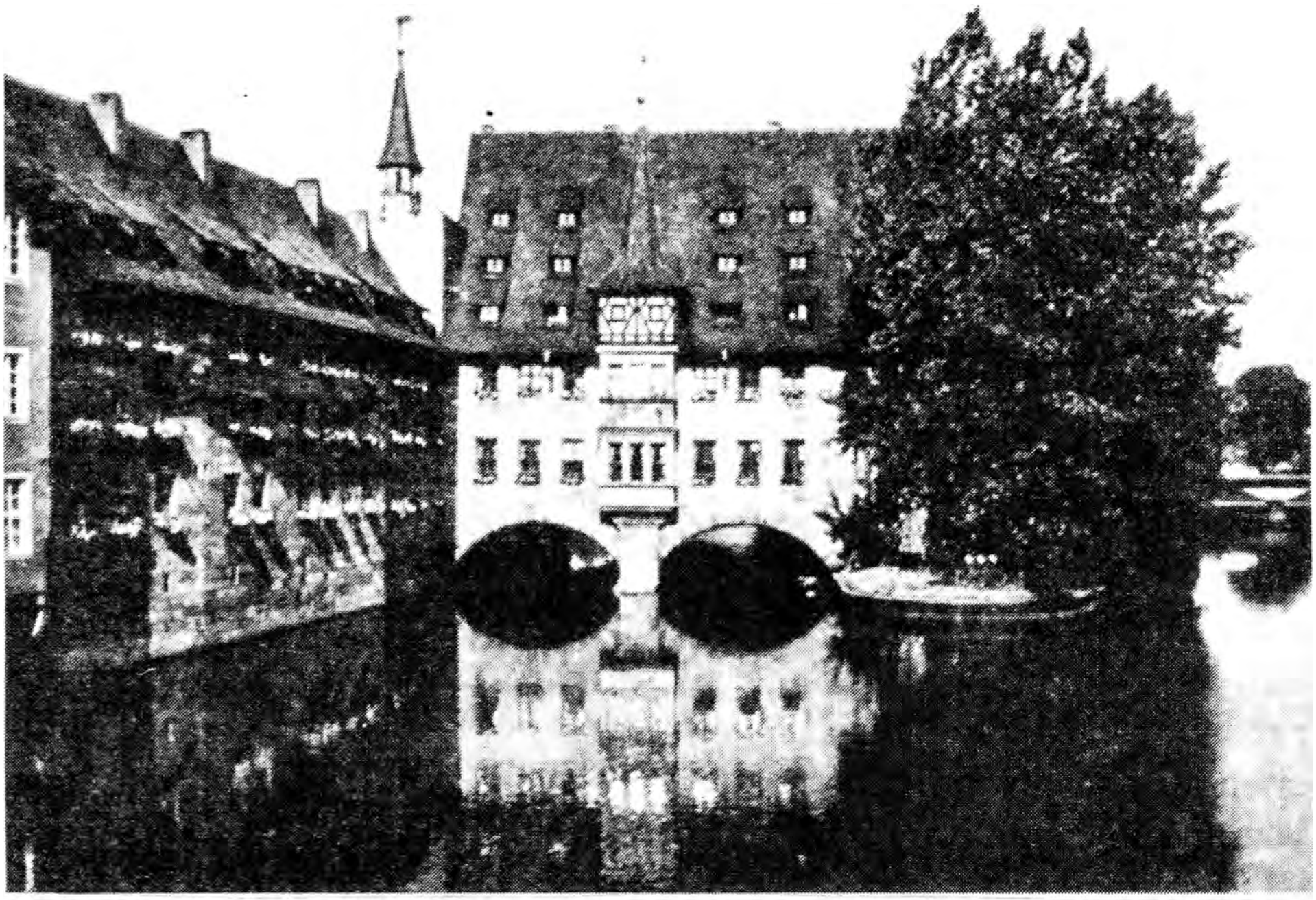

Azilul–spital Sf. Spirit, pe râul Pegnitz. Sec. XV. – Nürnberg.

Conciliile impunând episcopilor să se îngrijească de bolnavi, spitalele s–au înmulțit. Fiecare spital își avea regulamentul său și un epitrop, un administrator, numit de episcop sau de fondator. (Căci începând din sec. VII, chiar, și laicii au fondat aziluri sau spitale, îndeosebi prin lăsăminte testamentare). În secolele XII și XIII, spitalele și azilurile se înmulțesc. Laicii fondatori erau încurajați de regii Franței prin acordarea de diferite privilegii. Ajutorul dat de comunitățile de orășeni consta în terenuri, în subvenții și în sarcina pe care și–o luau de a administra așezământul. Spitalele–aziluri erau situate de obicei lângă poarta orașului și rămâneau sub direcția superioară a Bisericii; dar administrația leprozeriilor era rezervată exclusiv „burgehzilor", care îi solicitau pe concetățeni să contribuie la subvenționarea lor. Începând din sec. XI, se constituie congregații și ordine călugărești care se dedicau asistenței călătorilor, pelerinilor și bolnavilor[1].

Spitalele erau scutite de dijmă. Bunurile lor provenite din

1 Primul, a fost Ordinul Antoniților, fondat la Vienne pe la mijlocul sec. XI. În perioada cruciadelor, numărul lor – în Palestina și în Occident – a crescut. Cele mai importante au fost ordinele canonicilor și cavalerilor. Sf. Mormânt, Sf. Ioan din Ierusalim, al Templierilor, al Teutonilor; în Spania, ordinele cavalerilor de Calatrava, de Alcantara, de Santiago; în Anglia, cel fondat la Coventry, etc.

donații, erau inalienabile. Toate orașele aveau măcar un azil–spital, pentru pelerini și pentru bolnavi. Comune la început, începând din sec. XIV azilurile pentru călători și pelerini au fost, peste tot, complet separate de spitale. În spitale erau primiți tot felul de bolnavi, afară de leproși, paralitici, orbi, șchiopi și ciungi; care, fiind incurabili sau irecuperabili, nu erau socotiți în categoria bolnavilor. De asemenea, erau primite aici și femeile gravide sărace, precum și copii bolnavi. (Primul spital de copii a fost fondat în 1477, la Lille). Bolnavii – câte doi sau trei într–un pat – aveau condiții igienice mediocre; masa în schimb era în general bună – iar asistența spirituală era asigurată permanent (capelă separată, sacerdot propriu, slujbe religioase frecvente). Remediile însă erau foarte puține, rezumându–se la siropuri, tizane și luări de sânge (operație făcută de bărbieri). În grădinile mănăstirilor se cultivau tot felul de plante medicinale. Medici, în spitale, nu existau (cu rarisime excepții); erau chemați doar în anumite cazuri și plătiți cu vizita. (Dar nu erau bine văzuți, din cauza cupidității lor).

În Evul Mediu, un spital–azil (*hospitalis*) era considerat o instituție ecleziastică, pus sub autoritatea episcopului. Îngrijirea bolnavilor rămânea în sarcina călugărilor și personalului mănăstirii, sau a unor confraternități laice fondate în acest scop. În sec. XII, se constituie confraternitatea caritativă a *beghinelor*, comunitate de văduve sau celibatare, dintre care cele mai bogate au fondat și spitale noi. (Începând din secolele XV și XVI, locul *beghinelor* a fost luat de călugărițe dedicate practicii spitalicești.

În aceste comunități, de câte 10–20 de persoane (prima comunitate de acest fel a fost fondată la Liège de preotul Lambert le Bègue), beghinele duceau o viață inspirată de regulile călugărești, dar fără să facă votul monahal. Locuiau în case individuale construite în interiorul unei incinte (așa–numitele *beguinages*); aveau administrația și statulele lor proprii, purtau o uniformă stabilită de regulile lor, se dedicau unei vieți pioase, îngrijirii bolnavilor, privegherii defuncților, lucrărilor de lenjerie, dantelărie, ceaprazerie, confecționau ornamente bisericești, etc. Puteau părăsi definitiv comunitatea dacă se căsătoreau – în care caz și luau înapoi întregul patrimoniu cu care intraseră în comunitate.

Beghinajele – al căror număr a crescut continuu în sec. XIII, fiind recunoscute și susținute de municipalități, care le acordau privilegii, la fel ca și corporațiilor – erau numeroase în toată

Sibiu: strada Pempflinger, pitoresc colț citadin medieval. Sec. XIV

Germania, în Alsacia și – mai ales – în Belgia și Olanda. (În orașul Basel, numărul lor se ridica la 30; în Frankfurt – la 57; în Strassburg – la 60). *Beghinajul* din Gand număra – cu cele 18 comunități ale sale – peste 800 de persoane. Cel din Bruges – existent și azi –era impresionant prin perfecta sa organizare.

În sec. XIV și–au făcut apariția și orfelinatele. Aici însă condițiile de viață erau mai precare. Băieții, când împlineau vârsta de 10–12 ani erau dați la o meserie, la oraș. Cei mai înzestrați obțineau

uneori burse, spre a putea studia. Copiii găsiți puteau fi ținuți de spitale, dar nu erau primiți în orfelinate[1]. Abia în sec. XV începe obiceiul de a se adopta copii părăsiți de părinți.

La începutul sec. XII se înființează primele leprozerii (St. Lazare din Paris, la 1124). În dioceza Parisului, unde în 1150 erau 8 leprozerii, iar un sfert de veac mai târziu 20, la sfârșitul sec. XIII numărul lor este de 53, pentru ca în 1351 să ajungă la 59. Spre sfârșitul sec. XIV, numai în vechile departamente ale Senei erau 151. Cu două secole înainte, însă, numărul lor – pe tot teritoriul Franței – ajunsese la aproape 2000.

Leprozeriile erau situate la 200–300 m de marginea satului, a mănăstirii sau a orașului. Unele erau foarte modeste: o casă cu trei încăperi, una pentru dormit, alta pentru a lua masa și o bucătărie; altele însă erau clădiri mari, destul de confortabile, și erau înzestrate cu păduri și terenuri agricole, pe care bolnavii continuau să lucreze. O leprozerie – totdeauna cu un număr de locuri limitat – era rezervată bolnavilor din satele vecine, sau celor care contribuiseră la înființarea ei. Separarea unui lepros de cei sănătoși era riguros observată și absolut obligatorie[2]. (Până în sec. XII, divorțul era impus în cazul îmbolnăvirii unuia din soți). Căsătoria era admisă numai între bolnavii de lepră. Soții – dacă numai unul era bolnav – nu puteau coabita; puteau însă lua masa împreună duminica (dar cu cele mai mari precauții).

Bolnavul trebuia să-și plătească singur întreținerea în leprozerie. Aici, putea cultiva și o bucată de pământ pe care i-o dădea satul: nu avea voie în schimb să iasă în afara hotarului leprozeriei. Bolnavii lipsiți de posibilități materiale nu erau admiși într-o leprozerie; erau

1 Până în sec. X, cei care găseau copii abandonați îi puteau lua acasă, și – dacă părinții nu îi reclamau în termen de 3 luni – îi creșteau și îi puteau vinde apoi ca sclavi.

2 Cel care aflase de existența unui caz de lepră era obligat să-l semnaleze. (Denunțarea abuzivă era pedepsită cu excomunicarea). Leprosul era chemat în fața diocezei, – instanță care constata și certifica dacă într-adevăr avea lepră. (Lepra putea fi ușor confundată cu diferite eriteme sau leziuni pigmentare, ca: vitiligo, pelagră, micoze profunde, tuberculoză cutanată etc). Pentru confirmarea diagnosticului, episcopul era asistat de persoane „competente", – de bărbieri, de medici, sau de leproși verificați. Izolarea definitivă a leprosului – considerat și numit „mort viu" – începea cu o ceremonie lugubră: se trăgeau clopotele, se pornea într-o procesiune, la biserică se făcea o slujbă a morților, urmată uneori și de un simulacru de înmormântare, – bolnavul fiind coborât și ținut un timp într-o groapă, săpată în cimitir (cf. J.P. Goglin).

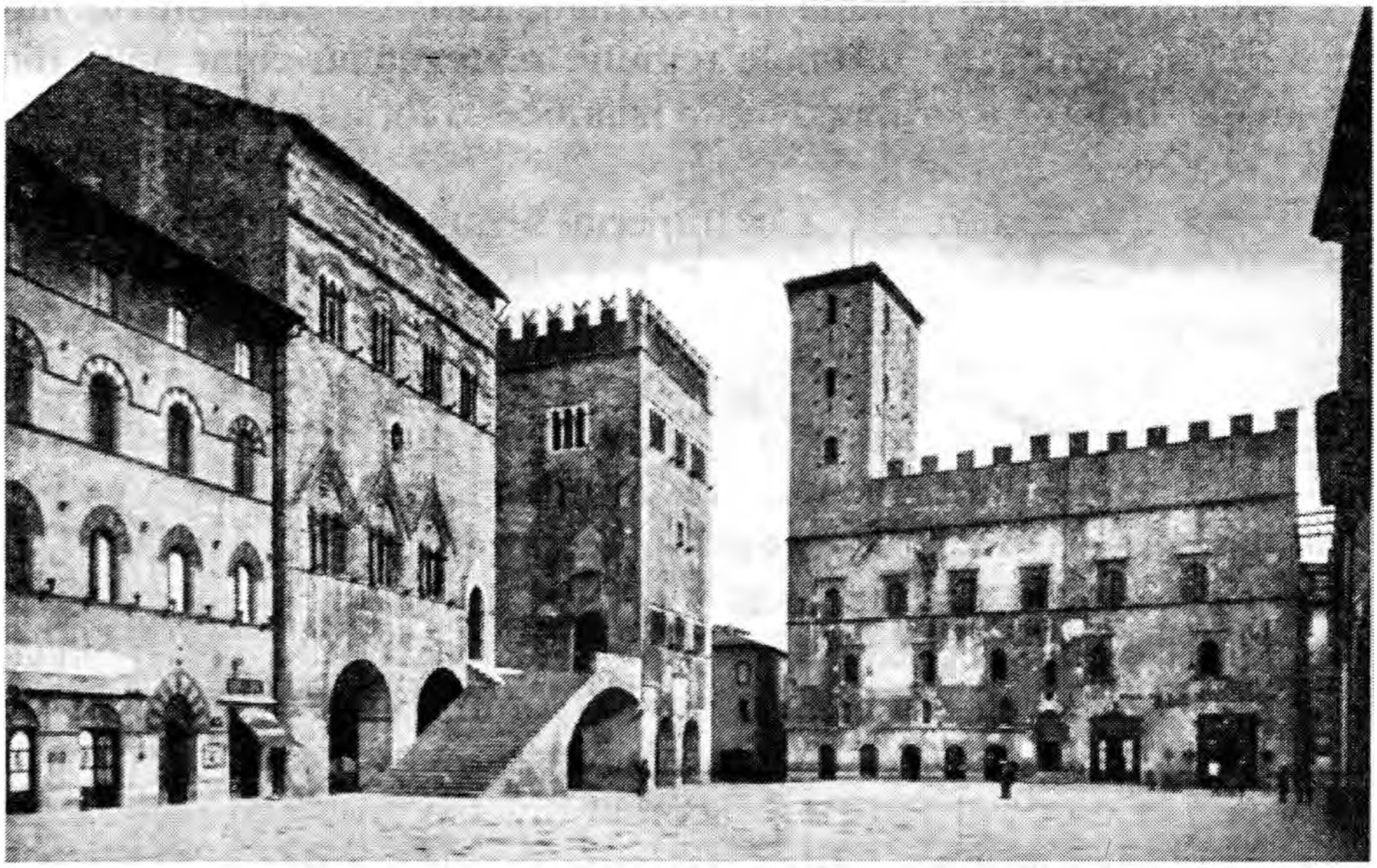

Todi: Palatul Căpitanului Poporului și Palatul Poporului (stânga, sec. XIII) și Palatul Priorilor (dreapta, sec. XIV).
Una din cele mai armonioase piețe medievale.

siliți să rătăcească din sat în sat și din oraș în oraș, cerșindu-și pâinea, obligați să poarte o îmbrăcăminte distinctivă, mănuși, și o huruitoare al cărei zgomot să-i anunțe prezența, pentru ca lumea să se ferească din calea lui.

EVREII

Intr-o societate impregnată de ideologia religioasă cum era societatea medievală, cel ce nu aparținea religiei creștine era de asemenea repudiat. În această situație se aflau și musulmanii și evreii: sau trebuiau convertiți, sau trebuiau izolați de creștini – într-un fel sau altul – prin diferite măsuri.

În Spania, numărul musulmanilor rămași în regiunile recucerite (numiți *mudejares*) era în continuă creștere, pe măsură ce Reconquista avansa. Regimul sub care trăiau era destul de liberal: nu li se acordau funcții de înaltă responsabilitate, dar li se dădeau loturi de pământ să le lucreze ca arendași (*aparceros*); li se permitea să se stabilească în orașe, să aibă judecătorii lor, și să-și păstreze moscheile. Până la începutul sec. XIII, și atitudinea clerului față de ei era tolerantă – în speranța de a-i putea converti. Abia după recucerirea întregii Peninsule musulmanii neconvertiți vor deveni indezirabili – și, în cele din urmă, expulzați.

Musulmanii din Spania reprezentau, totuși, o comunitate numeroasă și compactă. În unele regiuni, reprezentau chiar 35% din populație. În plus, aparțineau lumii islamice: o forță redutabilă.

Ceea ce nu era cazul evreilor.

După avatarurile suferite în Imperiul bizantin[1], evreii refugiați în Peninsula Iberică au găsit aici o primire bună[2] (cel puțin, până în a doua jumătate a sec. XII).

Până în sec. XI, o situație relativ bună au avut–o evreii și în celelalte țări din Occident. Ca grup, au avut mai puțin de suferit în timpul invaziilor barbare decât restul populației locale. Angajați în activități diferite meșteșugărești – precum și în agricultură, și ca marinari – erau cunoscuți îndeosebi prin activitatea lor comercială sub numele de „negustori sirieni". În perioada merovingiană, comerțul era în mâna lor. Mai târziu, comunitățile evreiești de pe aproape întregul teritoriu al Imperiului carolingian au avut o viață liniștită. Ludovic cel Pios le–a acordat diverse privilegii (deși acest fapt nu i–a putut apăra totdeauna împotriva măsurilor arbitrare ale seniorilor locali, – la fel ca pe creștini). Printre cei dintâi care i–a protejat a fost papa Grigorie I (590–604) – al cărui exemplu a fost apoi urmat de majoritatea succesorilor săi. Între secolele VII–XI s–au bucurat de protecția papală numeroși evrei din Italia, Franța, Spania, etc.

În schimbul unui impozit special, regii, conții și episcopii (care aveau interes să sprijine activitatea comercială desfășurată pe teritoriile lor) le acordau acte care le garantau drepturile. Până în sec. X,

---

1 În 425 împăratul Theodosius II a abolit autoconducerea ebraică. Dar încă în secolul anterior evreilor le fusese interzis să facă prozelitism, să–și construiască noi sinagogi, să posede sclavi creștini și să ocupe funcții publice. Violențele (expulzări și masacre – în Alexandria, în 411, Antiohia, în 592, Ierusalim, în 603) și propaganda antievreiască s–au extins în sec. VII și în Occident – în special în Gallia, Spania, Italia Septentrională, – prin decretele care impuneau botezul coercitiv, sau interdicția impusă creștinilor de către conciliile Bisericii de a întreține raporturi normale cu evreii. Încât, mulți evrei au trecut la creștinism, iar alții s–au refugiat în regiuni periferice. – În acest timp, la Roma evreilor le era permis să aibă judecătoriile, rabinii, școlile și instituțiile lor. „Evreii nu trebuie să sufere o limitare a drepturilor care le–au fost recunoscute"; sunt cuvintele papei Grigorie cel Mare, cu valoare de normă pentru prelații și monarhii creștini. Într–o vreme când Biserica avea de luptat contra schismelor și ereziilor, evreii au fost clasificați de Biserica romană ca tolerați, iar nu ca eretici.

2 În sec. XII se cunosc cazurile a numeroși evrei care au deținut funcții înalte – juridice, administrative, chiar de comandanți militari – la curțile unor regi, conți și arhiepiscopi din Spania (precum și din sudul Franței; cf. R. Fossier, t. I).

„Piazza della Cisterna" – o piață medievală tipică,
cu case din secolele XIII și XIV. – San Gimignano (Toscana).

comunitățile evreiești se aflau instalate de regulă în regiunile mediteraniene. După care, numeroase grupuri de evrei s–au stabilit și în zonele septentrionale, în orașe mai importante (ca Paris, Troyes, Mainz, Speyer, Worms), unde comunitățile conduse de coreligionarii lor cei mai bogați și mai docți au fondat școli de studii superioare rabinice.

În această perioadă (secolele X–XII), situația evreilor era ambiguă. Pe de o parte, erau scutiți de anumite taxe și impozite, nu erau obligați să presteze serviciu militar, erau supuși unei jurisdicții proprii (tribunalele rabinice), trăiau neseparați de creștini, fără să fie concentrați în străzi și cartiere rezervate doar lor. Comunitățile evreiești din diferite țări mențineau între ele legături strânse, de solidaritate nu numai de natură religioasă sau de limbă, ci și de asistență socială: fapt care le era de ajutor considerabil în activitatea lor comercială[1]. Nu practicau însă numai comerțul, ci și agricultura (în Bavaria, de pildă; sau în diferite regiuni din Franța); sau anumite meșteșuguri; sau medicina. Adeseori administrau marile domenii, –

1 Activitatea lor comercială era de regulă restrânsă la comercializarea produselor locale, sau ale unor produse importante în cantitate mică (bumbac, aromate, ș.a.). Foarte rar această activitate era de amploare internațională – ca, de pildă, comerțul de sclavi în care, până în primii ani ai sec. X, aportul lor a fost substanțial.

ale unor episcopi, de exemplu. – Pe de altă parte, erau și supuși unor restricții: n–aveau acces la funcții publice; nu puteau ține servitori creștini; căsătoriile cu creștini erau oprite; sau, nu puteau practica anumite profesiuni (mai ales în sectorul alimentar – ca brutari, măcelari, ș.a.).

Anul 1095, anul predicării și organizării primei cruciade, a însemnat o dată nefastă în viața evreilor din Occident. De fapt, cazuri de agresiune (grave, dar totuși sporadice) se semnalează și înainte de această dată.

Alimentate de rivalități economice și de invidii pentru protecția pe care unii nobili și episcopi le–o acordau, precum și pentru prospera situație economică pe care și–o câștigaseră, persecuțiile au fost sprijinite și de absurde pretexte de ordin religios, ușor acceptate de masele naive. Evreii erau făcuți vinovați de marea foamete din 1033, de secetă, de cutremure, de boli, – de toate calamitățile naturale[1]; și chiar Sf. Mormânt din Ierusalim fusese distrus, în 1010, de califul al–Hakim cu ajutorul evreilor! Însuși conducătorul primei cruciade, Godefroy de Bouillon, anunța că nu va lăsa în viață nici un evreu. – Valul de persecuții s–a declanșat în 1095 cu episoade oribile de violență, – jafuri și tâlhării, incendierea caselor, masacre în masă. Bande de cruciați au devastat comunitățile evreilor din calea lor în multe localități din Germania, Franța, Boemia, cu toată împotrivirea și încercările episcopilor din aceste orașe de a–i apăra.

Papa a condamnat aceste persecuții. Împăratul german a luat măsuri să nu se mai repete în timpul celei de–a doua cruciade (1147).

Totuși, persecuțiile au continuat în diferite orașe, din Franța, din Spania, din Italia. Pentru a–și apăra interesele economice negustorii creștini au exploatat principiul adoptat de Biserică și care interzicea împrumutul cu dobândă – una din ocupațiile principale ale evreilor. În sec. XII, evreii au fost excluși nu numai din comerț, ci și din activitățile artizanale sau din profesiunile liberale. La aceste măsuri s–au adăugat altele: expulzări, confiscări de bunuri, ștergerea debitelor față de evrei, ș.a.m.d. Însăși poziția Bisericii s–a schimbat: Conciliul IV din Lateran (1215) decide ca evreilor să li se interzică

1 În urma cutremurului din 1018, a fost executat un grup de evrei. În orașele Tours, Mâcon, Worms, ș.a., cimitirele evreiești au fost separate de cele creștine. În 1084, în orașul Speyer evreii au fost concentrați într–un cartier izolat: este data apariției primului ghetto *avant la lettre*.

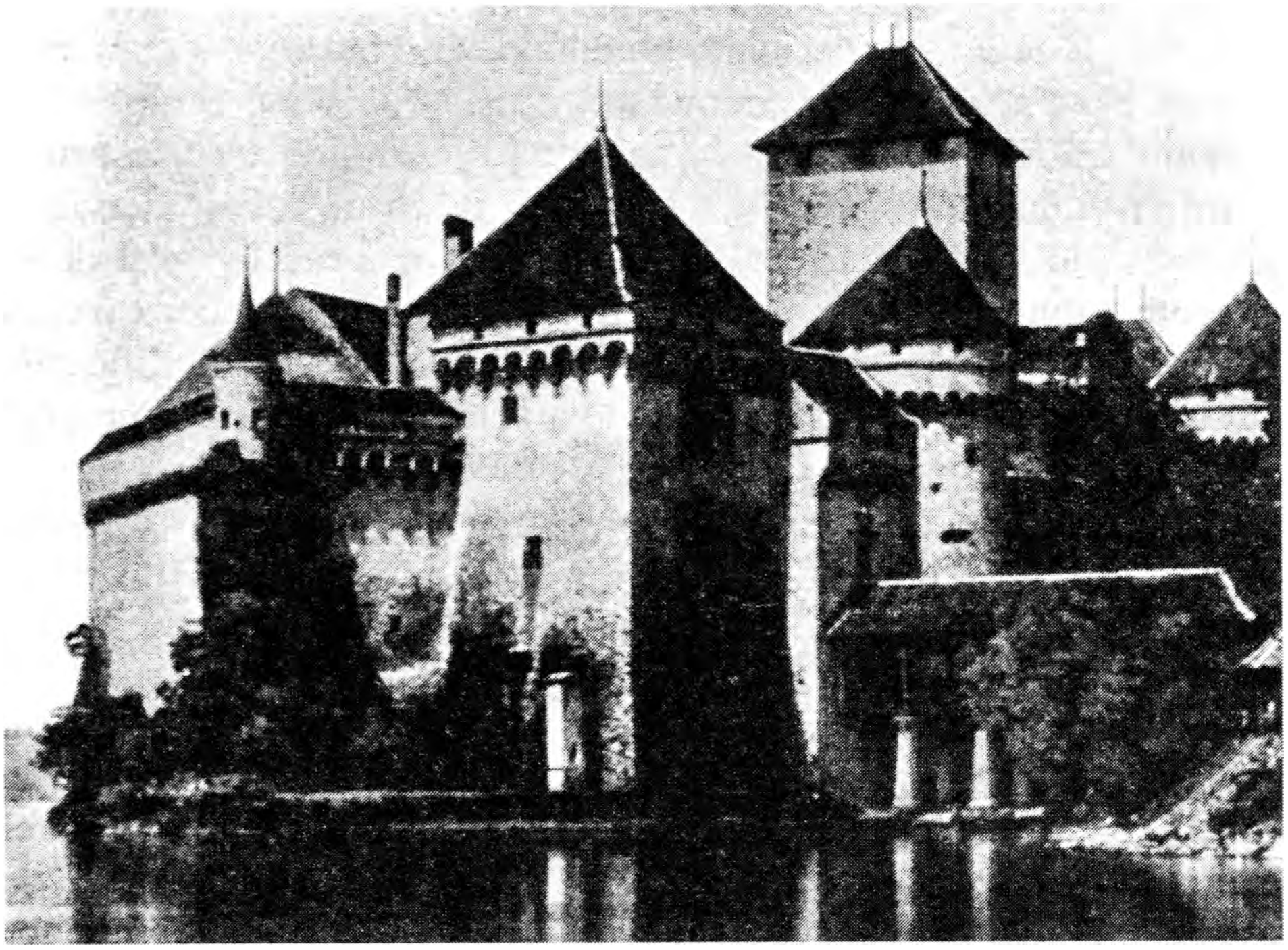

Cetatea Chillon, pe malul lacului Geneva. Construită între 1100–1260.

să aibă servitori creștini, să împrumute cu dobândă creștinilor, – și să fie obligați să poarte un semn distinctiv. Pentru a–i converti la creștinism, călugării dominicani au fost autorizați să predice în sinagogi. Adeseori evreii erau arestați în masă, sub acuze absurde, – de omucidere rituală, de profanare a ostiei, de otrăvire a fântânilor în complicitate cu leproșii. În timpul epidemiei de ciumă din 1348 – de care erau făcuți răspunzători tot evreii, – numai în Germania au fost desființate apropae 400 de comunități evreiești. În sec. XII, în Anglia se înregistrează cazuri de masacre și de sinucideri în masă, cu sute de victime evrei. În Franța, de asemenea: în 1236, în Anjou și Poitou cruciații au masacrat 3000 de evrei.

În sec. XIII au început primele expulzări în masă: din Anglia în 1290, din Normandia în 1296, din Franța în 1306. În Germania, stabilirea evreilor era limitată și ca durată și numeric. Au început emigrări masive din Germania în regiuni răsăritene – unde evreilor li se asigurau privilegii și liniște pentru a–și desfășura activitatea economică – în Boemia, în Moravia, în Polonia. În sec. XIV, populația evreiască cea mai numeroasă și mai prosperă din Europa

era cea din Spania. Aveau aici comunități foarte bine organizate, protejate de regii Castiliei și Aragonului. Evreii *sefardim* – cum erau numiți cei din Spania – „numărau în rândurile lor o mulțime de curteni, de diplomați, de perceptori de impozite, de medici, astronomi și traducători, care au făcut o carieră frumoasă în serviciul seniorilor lor; și de intelectuali, de la averroiștii declarați și de la exegeții biblici până la mistici rafinați, la poeți și la cei care au devenit renumiți pentru versiunile operelor filosofice și științifice ale autorilor arabi, câștigându–și titlul de mediatori culturali ai Europei“ (Jan Dhondt).

Dar în secolele XIV și XV, și în Spania comunitățile evreiești au început să sufere de pe urma antisemitismului care venea din Franța, Anglia și Germania, și să intre într–o fază de dezagregare. În 1391 a fost proclamată o adevărată cruciadă împotriva evreilor, care a avut ca rezultat masacrarea a mii de evrei, în Andaluzia, Castilia, León, Aragon și Portugalia; sau, convertirea forțată, pur formală, a sute de mii de evrei la creștinism. Acești convertiți, care își puteau astfel exercita fără restricții activitățile lor comerciale, diplomatice, de medici etc. (dar care, pe ascuns, continuau să–și cultive tradițiile lor religioase și culturale)[1], au dat un sprijin important consolidării monarhiei centralizate spaniole. Ostilitatea maselor însă, incitate de predicile călugărilor dominicani, de denunțuri, de rivalități, de invidii și de anchetele tribunalului Inchiziției (instituit în 1481), s–a terminat cu expulzarea evreilor din Spania (1492), din Sicilia și Sardinia (1493), din Portugalia (1496) și din regatul Neapolelui (1510). O mare parte s–au refugiat în Italia, în special la Roma – unde evreii au găsit totdeauna protecție[2], – apoi la Florența[3], la Veneția[4], Mantova, Ferrara și Milano.

Evreii emigrați din Spania și Portugalia în Imperiul otoman au fost bine primiți, fondând comunități înfloritoare la Constantinopol,

1 Numiți de creștini cu termenul batjocoritor *marranos* – „porci“.

2 În sec. XI, evreul convertit Baruch (devenit Benetto) fusese bancherul Sf. Scaun; el ajunsese capul renumitei familii romane Pierleoni, care l–a dat pe antipapa Anacleto II.

3 În acest centru al filosofiei umaniste cultura ebraică va fi considerată un element esențial al înțelepciunii antice (cum o dovedesc și studiile lui Pico della Mirandola asupra *Cabalei*).

4 Aici, șeful emigrației evreiești spaniole în Italia, Isaac Abrabanel, a predat științele biblice; iar Elia Levita, emigrat din Germania, a fondat o importantă școală de limba ebraică. – În Italia s–au refugiat și evreii din Sicilia – care, sub regii normanzi, suevi și aragonezi, se bucuraseră de importante privilegii.

Turnuri de apărare din sistemul defensiv al Sibiului. Sec. XIV.

Salonic, Brussa, Smirna etc. Cei persecutați în Germania și în Europa Centrală au emigrat în Polonia, unde existau încă din sec. XIII comunități evreiești prospere (și unde lipseau elemente orășenești calificate de negustori, zarafi, bancheri și meșteșugari), devenind „nucleul evreiesc cel mai important, atât numeric cât și economic, din Europa“ (A. Bosisio). Aici, evreii au ocupat nu numai

anumite cartiere, ci chiar orașe și sate întregi, extinzându-și activitățile comerciale până în regiunile Mării Baltice, sau ale Mării Negre, – și creând o limbă, la început de comunicare, apoi și literară (cu fond lexical și gramatical predominant german-medieval), numită *idiș*.

În timp ce evreii din Germania (numiți *ashkenazim*) s-au stabilit în Polonia, cei din Spania (*sefardim*) au emigrat în masă și în Europa Orientală și în cea Sud-Estică (și, mai puțin în Franța, Anglia și Olanda). În Occident, în perioada Reformei și a Contrareformei numărul ghetto-urilor s-a înmulțit[1]. În acest timp, în Europa Orientală și Sud-Estică evreii au cunoscut din nou o viață de libertate, liniște și bunăstare.

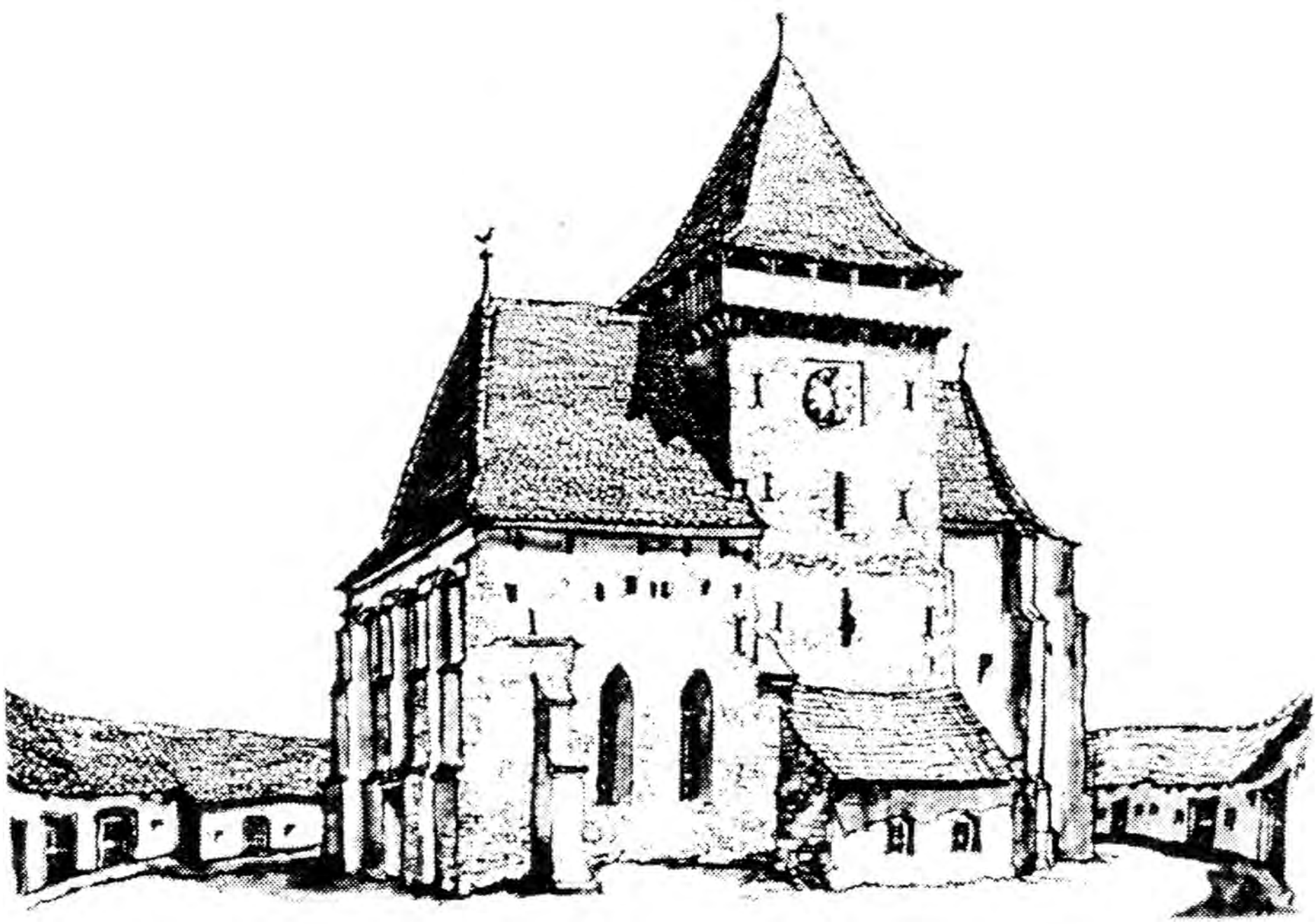

Biserica fortificată din comuna Axente Sever.

1 Cuvântul *ghetto* – al cărui sens a devenit „respingere", „excludere" – a fost folosit mai întâi în 1516, indicând cartierul de reședință obligatorie a evreilor din Veneția.

SOCIETATEA FEUDALĂ

Originile feudalismului • Feudul • Regimul vasalității • Privilegiile și imunitățile • Orașele • Relațiile urbane. Formarea burgheziei • Comunele • Mișcările eretice • Răscoale populare.

ORIGINILE FEUDALISMULUI

Fenomenul cel mai caracteristic, esențialmente definitoriu al vieții Evului Mediu a fost feudalismul. Pentru că feudalismul este, în același timp, un sistem de guvernare, de raporturi economice, de relații sociale și juridice, un mod de viață specific și un anumit mod de gândire.

Sub aspect social și politic, feudalitatea este un tip de societate bazată pe legături de dependență de la om la om, având în vârful piramidei o clasă de nobili războinici; o societate în care puterea publică, înainte aparținând statului, acum se dezagregă într–o serie de instanțe autonome. – Privită sub aspect juridic, feudalitatea se definește prin obligațiile de supunere și de servicii din partea vasalului față de senior – care, în schimbul acestora, îi garantează protecția sa și îl „întreține“ acordându–i un feud.

Născută în sec. X (și continuându–și perioada „clasică“ până în sec. XIII inclusiv), în centrul vital al statului franc, pe teritoriul cuprins între Loara și Rhin, feudalitatea a fost instituția dominantă în toate țările formate prin dezmembrarea Imperiului carolingian (Franța – inclusiv Burgundia și Provence, – Germania și Italia), precum și în țările aflate sub influența acestora (Anglia, unele regate creștine din Spania, și statele constituite de cruciați în Orientul Apropiat). În alte țări, societatea medievală prezintă doar unele analogii cu feudalitatea Evului Mediu occidental.

Formele embrionare ale feudalității[1] – urcând până în secolele VII și VIII – se regăsesc în societatea francă din perioada monarhiei merovingiene.

Regii franci acordau celor mai apropiați tovarăși ai lor de arme (*antrustiones*) – așa cum procedaseră și ultimii împărați romani cu membrii gărzii lor personale (*buccellarii*), și vechii germani cu membrii suitei regale de războinici (*comitatus*), și regii vizigoți sau regii longobarzi cu același grup de apropiați luptători de încredere (*gasindi*), în scopul recompensării lor pentru serviciile aduse și în acela de a–și asigura și pe mai departe fidelitatea lor – terenuri

1 Termenul *feudalitate* apare abia în sec. XVII, derivând din adjectivul *feudal* – datând din sec. XI, – care la rândul său este legat de cuvântul *feud*, folosit încă în sec. X (dar numai în forma latină *fevum*). *Feud* are un dublu sens: de concesiune în schimbul unor obligații reciproce, și de obiectul însuși al acestui act juridic, adică de pământul acordat vasalului.

Scenograficul castel medieval din Fenis (Val d'Aosta). Sec. XIV.

întinse din teritoriile nou cucerite[1]. Dar numai francii merovingieni au instituit un sistem de relații – cu caracter juridic și social, politic și militar – de raporturi *personale* între cel care concede și cel căruia i se concede un feud, între seniorul feudal și vasalul feudal.Nu mai era vorba acum pur și simplu de o „recompensă" cuvenită unui nobil pentru meritele sale militare, sau pentru funcțiile pe care le îndeplinea în fruntea unui comitat ori a unei mărci de frontieră; nici de concesiunea unui *mansus* în anumite condiții de administrare și de exploatare stabilite în prealabil, deci de acea formă de dependență care dusese la constituirea regimului seniorial.

Senioria a precedat feudalitatea; iar calitatea și regimul vasalului feudal sunt fundamental diferite, inconfundabile cu cele ale vasalului seniorial. După cum, nici seniorul feudal nu trebuie confundat cu seniorul teritorial, – cel care concede un *mansus* și care exercită drepturile de autoritate, de putere publică pe teritoriul său. Distincția între cele două sensuri ale acestui cuvânt este cu atât mai necesară

1 Cum însă domeniile regelui erau și ele limitate, Carol Martel (care nu era rege, dar acționa ca atare) a recurs la expedientul amintit mai sus: a confiscat vaste posesiuni ecleziastice (lăsându-le, formal, Bisericii, care continua să perceapă pentru ele o anumită rentă), împărțindu-le vasalilor săi. Carol Martel, învingătorul musulmanilor la Poitiers (732) motivase acest act ca fiind o recompensă pentru aportul în lupta contra „necredincioșilor", – luptă dusă, în fond, pentru „apărarea creștinătății": o motivație pe care Biserica nu putea să n-o accepte.

cu cât fenomenul feudal și fenomenul seniorial se află într–un raport strâns, – „căci aproape totdeauna un senior teritorial deține senioria sa ca un feud din partea unui senior feudal, al cărui vasal este“ (J. Fr. Lemarignier).

FEUDUL

În Imperiul roman, începând din sec. III împărații acordau veteranilor sau barbarilor anumite loturi de pământ (*beneficia*) în zonele de frontieră, în schimbul obligației de a presta serviciu militar. Regii franci merovingieni, de asemenea, își recompensau în același fel oamenii lor credincioși.

Dar adevăratul *beneficium* apare abia în perioada carolingiană, sub formă de concesiuni de pământuri date de regi și împărat nobililor, oamenilor Bisericii sau altor persoane, cu titlu de uzufruct; concesiuni care la început erau temporare, apoi devenite viagere. Beneficiarii – care ajung astfel vasali prin actul de supunere (*commendatio*), de solicitare și de acceptare a protecției din partea donatorului, împărat sau rege[1], îi datorau în schimb anumite servicii, în special militare. Beneficiile erau foarte adeseori asociate și cu anumite funcții sau demnități (de conte, de duce, ș.a.) – care erau, și

Omagiul feudal. Seniorul înconjurat de vasali, ia între mâini palmele noului vasal. Acesta este reprezentat (simbolic) cu alte trei mâini; cu două arată feudul primit, simbolizat prin spice de grâu. – Miniatură din sec. XIV. Biblioteca universitară din Heidelberg.

1 Acest act, constând în acordarea protecției și a sprijinului de către suzeran, crea un raport personal de dependență.

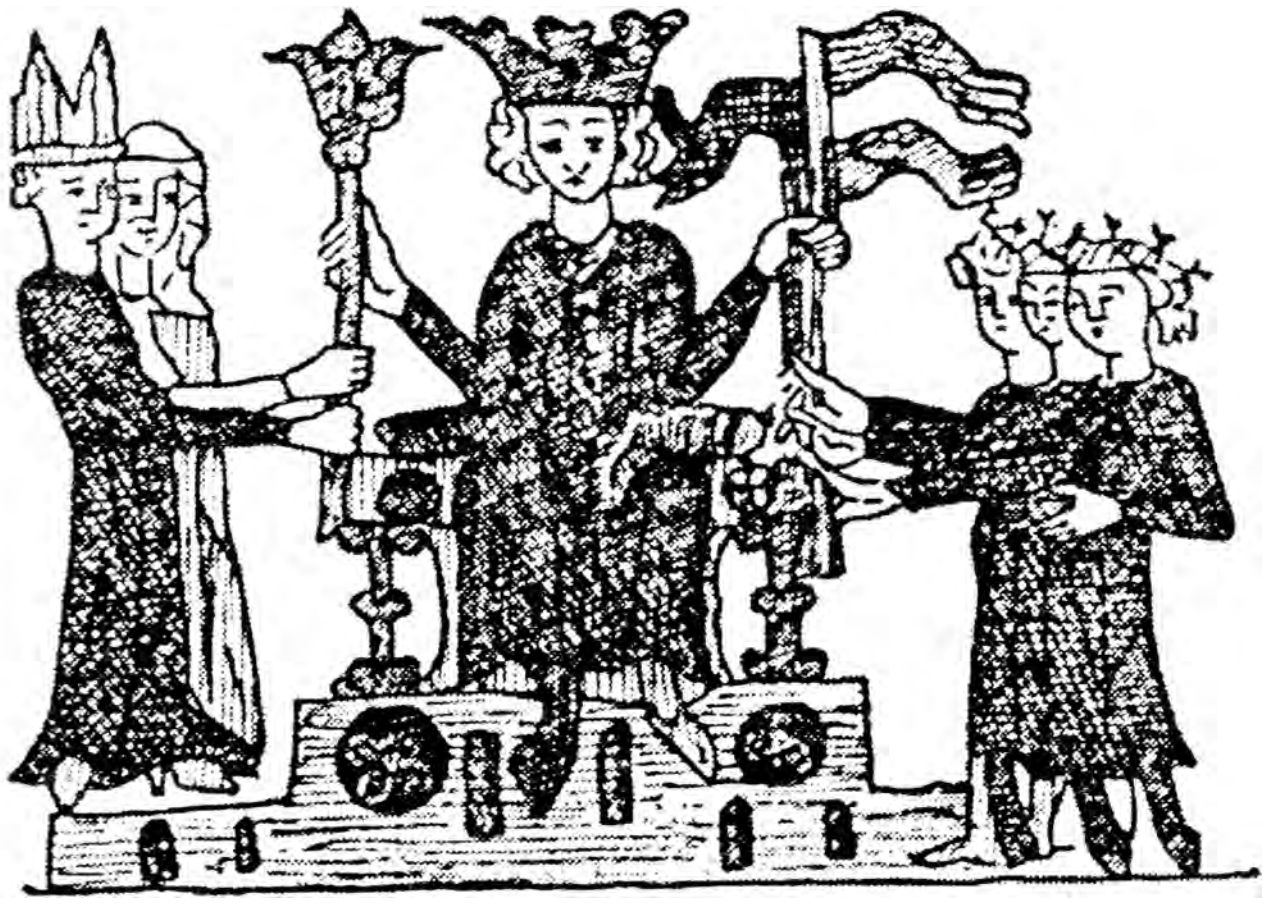

Scenă reprezentând învestitura cu feude de natură diferite.
Un rege dă învestitura unui episcop și unei abadese înmânându-le un sceptru;
iar seniorilor laici, fiecăruia câte un steag.
– Dintr-un ms. miniat din sec. XIV. Biblioteca universitară din Heidelberg.

acestea, nu numai viagere, ci rămâneau ereditare, – precum și cu anumite concesiuni de privilegii, de imunități.

Din sec. IX, aceste beneficii au devenit – fără ca să intervină în acest sens vreo hotărâre imperială – ereditare; iar în cursul secolului al XI-lea termenul *beneficium* dispare, pentru a fi înlocuit cu cel de *feud*[1].

Un feud era deci o moșie (sau alte bunuri imobile) acordată în primul rând, cum spuneam, în schimbul obligației de prestare a serviciului militar[2]. – O altă obligație a vasalului era de a păstra feudul în starea în care îl primise; prin urmare, nu-l putea nici împărți, nici vinde – decât dacă plătea pentru aceasta suzeranului anumite drepturi. Când feudul era lăsat moștenire de către vasal, moștenitorul trebuia să fie recunoscut de suzeran ca vasal (prin actul ceremonial de învestitură) și să-i plătească un „drept de răscumpărare" (*droit de relief, de rachat*).

---

1 Din sec. XII, termenul era rezervat moșiilor date nobililor, în cadrul unei ceremonii de învestitură și comportând „omagiul" vasalic. (Spre deosebire de terenurile acordate oamenilor de rând, care erau scutiți de aceste acte ceremoniale).

2 Prin urmare, nu putea fi acordat unei femei, unui om al Bisericii sau unui om nedemn de a purta arme. Cu toate acestea, bisericile și abațiile puteau deține un feud, cu obligația de a pune la dispoziția suzeranului un soldat călăreț, cu tot armamentul și echipamentul necesar; iar începând din sec. XIII, și un om de rând putea beneficia de o asemenea concesiune dacă își plătea în prealabil dreptul de a poseda un feud (*franc-fief*).

Regimul privilegiilor sau al „imunității“ (care era unul din privilegii), asociat adeseori acordării unui feud – regim care a constituit unul din elementele esențiale ale feudalității – considera feudul ca un domeniu pe teritoriul căruia slujbașii regelui nu puteau să perceapă dări sau impozite, nici să exercite dreptul de judecată sau orice alt act de autoritate. În felul acesta, au fost acordate posesorilor de feude atât drepturi feudale (ca urmare a posesiunii acelui feud), cât și drepturi senioriale, provenind din faptul că feudatarul își însușea importante drepturi politice[1]. – Situația s–a complicat când un vasal ceda un lot din feudul său, devenind el însuși suzeranul unui vasal; sau, când un vasal deținea două–trei feude de la suzerani diferiți.

Feudele mai importante, mai mari[2], dețineau și așa–numitele „drepturi de seniorie“, de care marii feudali se prevalau adeseori abuzând: dreptul de a porni război din inițiativa proprie, de a publica ordonanțe, de a împărți dreptatea, de a bate monedă, de a percepe tot felul de dări și de taxe; sau, dreptul exclusiv de vânat, de pescuit, ș.a.m.d. Însă marea majoritate a posesorilor de feude n–aveau „drepturi de seniorie“.

În unele țări (ca Italia, sau ca Franța), anumite fapte anunțau – chiar începând din secolele XII și XIII – apropiatul declin politic al feudalității. În Italia (precum și în alte țări), mișcarea comunală obține acum o serie de drepturi și de privilegii care limitau puterea seniorială. În Franța, regalitatea își restabilește poziția și autoritatea, limitând competențele juridiscției senioriale. Filip cel Frumos și regii următori vor interzice marilor feudali să bată monedă proprie și să încaseze noi taxe fără autorizația monarhiei.

Cu toate acestea, privilegiile aristocrației feudale vor fi abolite – și, pentru prima dată, în Franța – abia în 1789.

REGIMUL VASALITĂȚII

Violentele conflicte între regii merovingieni și nobilii regatelor Austrasia, Neustria, Aquitania și Burgundia, au dus la o gravă criză a autorității regale, la o stare de continuă nesiguranță și de anarhie.

1 Încât regalității nu îi mai rămâne decât un drept teoretic: acela al suveranității; dar – efectiv – numai prin intermediul sistemului vasalității. Regele nu mai este acum decât *suzeranul* general.

2 În Franța, cele mai puternice state feudale (formate începând din sec. X) erau: ducatele de Normandia, de Burgundia și de Aquitania; și comitatele de Flandra, Champagne, Bretagne, Anjou, Provence și Toulouse.

Jurământul de fidelitate. Wilhelm Cuceritorul primește jurământul de credință din partea ducelui anglo–saxon Harold.
– Scenă de pe *Tapiseria din Bayeux*. Sec. XI.

În asemenea împrejurări, feudalitatea răspundea unei stringente necesități. Era firesc ca cel mai slab și lipsit de apărare să caute să–și asigure protecția unui personaj mai bogat și mai puternic – deci care se bucura în societatea de atunci de un mare prestigiu.

În felul acesta, cel lipsit de apărare – vasalul – se încredința celui mai puternic – seniorul, – legându–se prin jurământ să–i fie credincios, în toate împrejurările[1]. La rândul său, seniorul îi asigura protecția și întreținerea (care, în mod practic, se traducea prin acordarea unui feud). Aceasta era prima dintre formele de intrare în raporturi de vasalitate: la cererea vasalului. Cealaltă, era calea inversă: când un senior (în multe cazuri, chiar un rege), voind să–și asigure sau să–și sporească puterea – fapt pentru care avea nevoie de un număr cât mai mare de oameni credincioși lui – venea el să ofere unui viitor vasal un feud (sau o funcție remunerativă). În mod normal, angajamentele contractate de cele două părți erau pe viață – și (cel puțin teoretic) cu drept de a fi prelungite sau extinse și asupra

1 Primul exemplu clar, precis și tipic de vasalitate datează din 757, și se referă la ducele bavarez Tassilon, care îi jura credință și îi făgăduia serviciile sale regelui Pepin. Termenului *vassus* (și, după 850, dubletului său *vassalus*) i–a fost preferat termenul mai simplu de „omul lui ... “ (în înțelesul de „om devotat cuiva“).

urmașilor vasalului. Încât, de la început a apărut tendința ca feudul să rămână ereditar[1].

Așadar, vasalul era posesorul unui feud acordat de un senior – devenit suzeranul său[2] – în schimbul fidelității absolute și a anumitor servicii personale (*auxilium* – ajutor militar și financiar; și *consilium* – serviciu de curte.) Îndatoririle vasalului erau: să dea ajutor militar ori de câte ori i–o cerea seniorul (dar, în anumite condiții dinainte stabilite, în primul rând privind durata campaniei); să–l accepte ca judecător al său – și să îndeplinească el însuși această sarcină dacă i se solicita, participând oricând i se cerea la întrunirile de la curtea seniorului[3]; să–l sfătuiască în diferite chestiuni, dacă seniorul aprecia că era cazul; și – în condițiile stabilite de cutumă – să verse seniorului o redevență în bani. În plus, cutuma stabilise patru cazuri când vasalul trebuia să–l ajute, cu bani sau cu daruri în natură; când seniorul pleca în cruciadă, dacă fusese făcut prizonier și urma să se plătească o sumă pentru răscumpărarea lui, când fiul cel mai mare al seniorului era învestit cavaler, și cu ocazia căsătoriei fiicei mai mari a seniorului.

Seniorul, pe de altă parte, era obligat să–l mențină pe vasal pe feudul pe care i–l acordase; să–l întrețină, cu toată familia, la curtea sa (aceasta, în cazul – rar, dealtfel, – că nu îi concedase un feud, ceea ce reprezenta echivalentul întreținerii); să–i facă dreptate și să–l apere în diferite feluri și situații[4]. Violarea de către senior a acestor obligații putea avea drept urmare refuzul din partea vasalului a suzeranității seniorului și anularea ei.

---

1 În practică însă, lucrurile se puteau complica la infinit: când vasalul lăsa mai mulți moștenitori; când între aceștia puteau fi și moștenitoare; când moștenitorii erau direcți sau colaterali; când vasalul era deja vasal și al altor suzerani; când cei doi seniori suzerani ai vasalului–moștenitor erau dușmani între ei – și când, deci, vasalul devenea inevitabil trădător față de unul din ei.

2 Cuvântul *suzeran* derivă din lat. *superanus* – „superior". Termenul *feud* derivă din cuvântul german *Fehu* (care a dat *Vieh* – „capete de vite"); iar *vasal*, din cuvântul de origine celtică *vasus*.

3 „Întrunirile curții feudale prezidate de senior au dat vasalilor numeroase ocazii de a interveni în favoarea unui alt vasal, lezat sau acuzat pe bună dreptate; în felul acesta, vasalii au avut posibilitatea de a–l pune pe senior în dificultate. Prin acest mijloc, mai mult decât prin oricare altul, vasalii au exercitat un real control asupra stăpânilor lor" (R. Fossier).

4 În primele timpuri ale feudalității, un vasal nu avea obligații decât față de suzeranul său direct. Dacă acesta era la rândul său vasalul unui suzeran superior, vasalul nu avea obligații față de acela – decât în măsura în care i–ar fi cerut–o suzeranul său direct.

Învestitura unui cavaler. Regele îi leagă centura cu spada, slujitorii îi pun pintenii, mantia, scutul și flamura cu blazon. – Desen din sec. XIII. Biblioteca Națională, Paris.

Relațiile de vasalitate erau sancționate prin ceremonia omagiului și a învestiturii.

Omagiul era actul solemn prin care vasalul se încredința seniorului ca „omul" său: vasalul, cu capul descoperit, îngenuncheat în fața suzeranului, își punea palmele împreunate între palmele acestuia; îi jura credință; după care, suzeranul îi spunea să se ridice, îl îmbrățișa, îl săruta pe gură și declara că–l acceptă ca „om" al său. Învestitura era – în termenii dreptului civil – actul simbolic prin care unui vasal i se acorda posesiunea unui feud (sau a unei demnități, sau a unui beneficiu); consta în înmânarea de către suzeran a unui obiect simbolic, reprezentând feudul acordat.

Vasalitatea tindea – prin ierarhia feudală astfel stabilită – să consolideze puterea regală și coeziunea politică a statului. Ceea ce s–a și realizat, cel puțin la început, când fragmentarea teritorială în seniorii independente a fost într–o bună măsură oprită de subordonarea de către marii feudali a seniorilor prin sistemul vasalității. Regele concentra în mâinile sale puterea politică prin faptul că el era nu numai suzeranul propriilor săi vasali, ci și suzeranul suprem al vasalilor acestora. Pentru a menține această coeziune, Carol cel Mare a pretins tuturor supușilor săi să–i jure fidelitate; totodată stabilise, în același scop, ca șefii marilor familii nobile, conții, comandanții mărcilor, ș.a. să devină vasalii săi, garantându–le în schimb apărarea bunurilor. Pentru un timp, prin sistemul vasalității puterea suveranului s–a menținut.

În 877 împăratul Carol cel Pleșuv a trebuit să recunoască vasalității un caracter ereditar; fapt care a făcut ca autoritatea marilor feudali să crească și, progresiv, să crească și forța economică a acestora în detrimentul autorității și puterii regale. (Când s–a instituit un raport analog și între vasalii regelui și vasalii acestora, vasalitatea n–a mai fost un factor de coeziune politică). Când regele nu le–a mai putut asigura protecția sa, vasalii nu s–au mai simțit obligați față de el (cu excepția unor servicii), chiar dacă, formal, recunoșteau valoarea jurământului de fidelitate. Relațiile de vasalitate dezvoltându–se în continuare în limitele puterii conților – care, devenind conți ereditari, tind să fie cât mai independenți – vasalitatea a sporit puterea și autoritatea aristocrației. În secolele IX–XI, fărămițarea feudală a subminat puterea regală. „In felul acesta, sistemul feudal conceput de monarhie în scopul propriei sale consolidări, a terminat prin a deveni un element de slăbiciune și de dezagregare a unității regatului, mai ales când suveranii erau oameni prea puțin energici, cum au fost cei mai mulți dintre succesorii lui Carol cel Mare“ (A. Bosisio).

PRIVILEGIILE ȘI IMUNITĂȚILE

O altă componentă a feudalității o constituiau privilegiile feudale, între care, elementul fundamental al puterii feudale îl formau „imunitățile“.

De obicei, „imunitățile“ însemnau scutirea – parțială sau totală – de obișnuitele obligații fiscale și judiciare. În primul rând, „imunitatea“ consta în faptul că posesorul unui feud era scos de sub jurisdicția autorității statale. Prin acest fapt, puterea feudală s–a consolidat în detrimentul puterii centrale.

La începuturile feudalității a beneficiat de imunități îndeosebi Biserica. Clericii și călăgării puteau fi judecați numai de forurile juridice bisericești. În perioadele de decadență a puterii judiciare laice, chiar și laicii recurgeau – voluntar, și dacă ambele părți erau de acord – la autoritatea judiciară a episcopului (așa–numita *episcopalis audientia*). Mai târziu, când Biserica a devenit o foarte importantă forță economică, împăratul sau regele au dat episcopilor sau abaților dreptul de a–i putea judeca, atât în cauze penale cât și civile, pe toții laicii de pe domeniile lor (drept rezervat, înainte, conților).

În domeniul fiscal, instituțiile bisericești, precum și marii (sau mai puțin marii) seniori feudali au obținut de la rege scutirea de

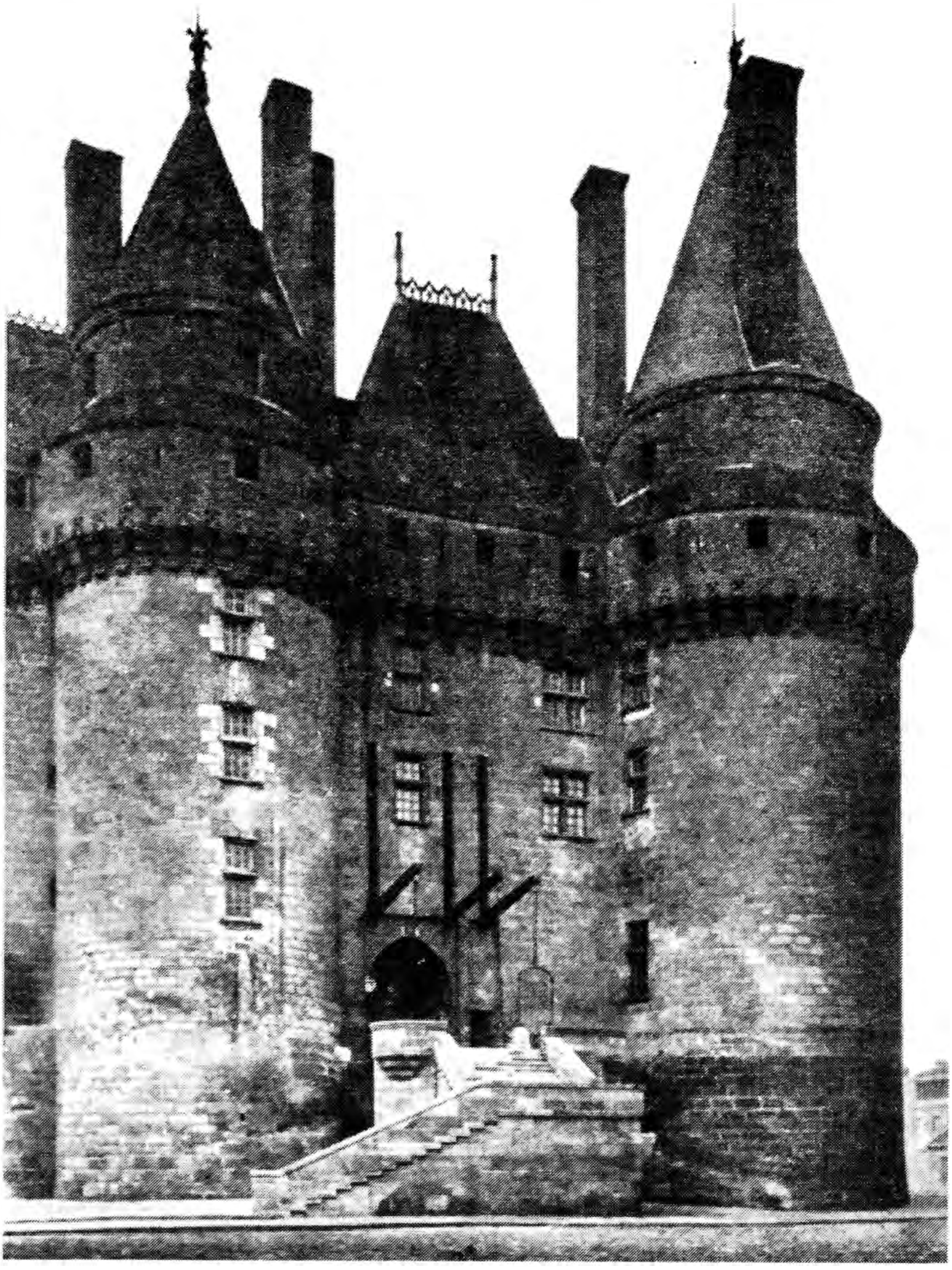

Intrarea fortificată a castelului din Langeais (Valea Loarei). Sec. XV.

anumite obligații, ca: dări pentru folosirea apelor, pentru pescuit, pentru exploatarea minelor, pentru construirea de mori și de castele, etc. Aceste imunități puteau să devină active, – în sensul că o mănăstire sau un senior feudal erau nu numai scutiți de a plăti regelui aceste dări, ci puteau să le impună ei înșiși, în beneficiu propriu, dependenților lor. – Deja senioriile pre–feudale dețineau situația de imunitate judiciară: cum prerogativele respective ale contelui nu se puteau – în mod practic – exercita, seniorul însuși era și judecătorul celor de pe domeniul său.

În felul acesta, statul feudal se reducea la o uniune de seniori feudali, fiecare cu vasalii săi. Puterea regelui rămânea aproape simbolică. Dar oricât de șubred era acest sistem, el se susținea totuși prin acest prestigiu simbolic al regalității: nici un conte, un duce sau un marchiz nu îndrăznea să-și atribuie titlul de rege. Căci aceasta implica „indispensabila recunoaștere a lui ca atare și consacrarea lui de către Biserică; pentru că titlul, și demnitatea, și funcțiile regale veneau direct de la Dumnezeu și de la Biserică, instituția care era executoarea pe pământ a voinței divine. Or, Biserica a fost extrem de prevăzătoare și de avară în a concede titlul regal; și, în acest sens, ea a contracarat cu putere tendințele dezagregante, inerente sistemului feudal“ (A. Bosisio)[1].

ORAȘELE

Vechile orașe din timpul Imperiului roman au continuat să existe (deși multe au dispărut), dar într-o stare deplorabilă. Monumentele și edificiile publice căzuseră în ruină, populația scăzuse la abia câteva mii de locuitori într-un oraș, perimetrul zonei locuite se restrânsese mult, iar activitatea meșteșugărească și comercială dispăruse aproape complet. În timp de război, populația din împrejurimi se refugia în orașele ale căror ziduri de apărare mai rămăseseră încă în picioare. În aceste centre urbane (cel puțin, în Italia, sudul Franței și Spania, unde existau orașe din Antichitate) locuiau și mari proprietari funciari, împreună cu servitorii lor și cu meșteșugarii de care aveau nevoie; aici primeau produsele necesare pentru trai, de pe domeniile lor situate în apropiere.

De obicei într-un oraș se ținea, periodic, și un mic târg, alimentat de țăranii din împrejurimi și de negustori ambulanți, pentru locuitorii orașului și ai celor din satele vecine. Orașele de reședință ale episcopilor erau și centrele de administrare ale respectivelor dioceze. În jurul episcopului erau numeroșii preoți, diaconi, canonici, ai catedralei și bisericilor din orașe, cu mulțimea lor de servitori. – Așezări fortificate și centre administrative, – dar fără o populație activă de negustori și meșteșugari, fără a avea personali-

1 Pe de altă parte, Biserica a apărat statul împotriva anarhiei feudale și pentru că propriile ei interese cereau să sprijine autoritatea regală. Episcopii și abații deveniseră și ei seniori feudali, cu vasalii și cu privilegiile respective; dar, neputând fi seniori ereditari (căci nu se puteau căsători), întotdeauna la moartea unui episcop sau a unui abate se punea problema transmiterii ereditare a beneficilor feudale – a căror succesiune o putea confirma numai regele, care le conferise.

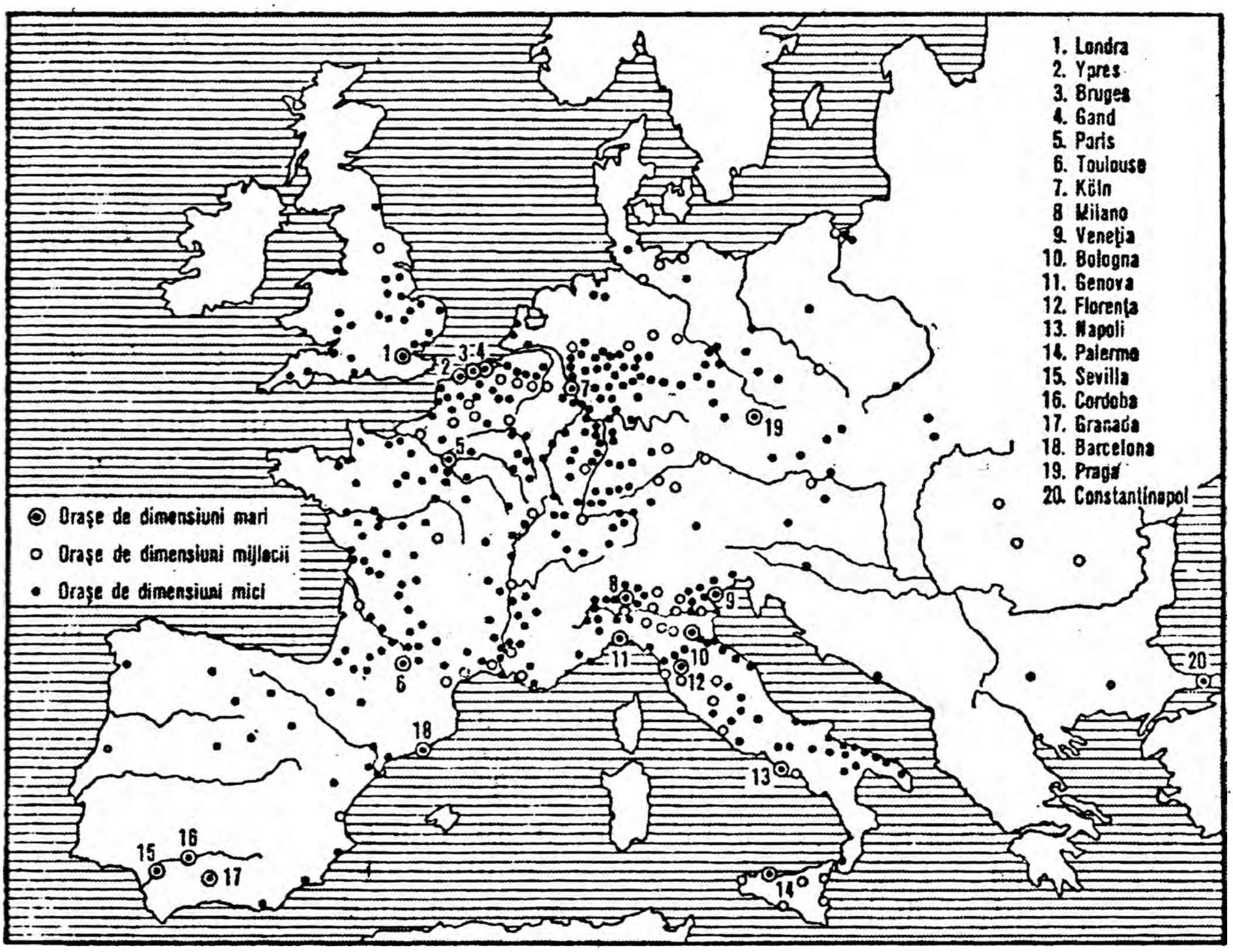

Orașele europene mai importante din secolele XIII și XIV.

tate juridică, instituții proprii, organizare municipală: la aceasta se rezuma configurația orașelor din regiunile mediteraniene ale Occidentului, rămase din timpul Imperiului roman. (Căci în aria extra-mediteraniană, – deci în nordul Franței și pe întreg teritoriul de la nord de Rhin și de Dunăre, până în Polonia, în Rusia, în Scandinavia, – în Antichitate nu existaseră orașe).

În sec. VIII ia naștere un nou tip de oraș: burgul[1].

Un burg se forma într–un loc favorabil circulației (de oameni și de mărfuri), unde negustorii și feluriții meșteșugari își puteau asigura o clientelă; deci în imediata apropiere (sau chiar în interiorul

1 Termenul *burgus* – care la origine indica o cetate – este menționat pentru prima dată în jurul anului 700. Denumind o așezare având toate caracteristicile esențiale ale unui *burg*, cuvântul se generalizează începând din anul 816. De la sfârșitul secolului al IX–lea, numărul burgurilor crește într–un ritm rapid. În textele din secolele X și XI, burgul comercial apare cu denumirea de *portus*. Termenul „burghez" – *burgensis* –, locuitor dintr–un burg, apare numai către anul 1000.

Aspectul actual al unui oraș medieval german tipic:
Rothenburg ob der Taauber (Bavaria).

zidurilor) unui oraș[1], a unei abații mai mari sau a unui castel mai important, care aveau nevoie de cât mai mulți meșteșugari și de alte servicii. Paralel cu concentrarea negustorilor are loc și afluxul meșteșugarilor în burguri. Activitățile unora și ale celorlalți erau strâns legate: negustorii procurau fabricanților de stofe din regiunea flamandă lână din Anglia, apoi le exportau produsele; în același fel erau legați negustorii de meșteșugarii care lucrau arama adusă tocmai din minele Saxoniei; sau, marmorarii din regiunea Tournai, ale căror cristelnițe artistic lucrate ajungeau până la Southampton sau Winchester; sau, țesătorii de mătase din Lucca, aprovizionați de negustori cu materia primă adusă pe mare din Orient: sau, postăvarii din Milano ori din alte orașe lombarde, etc.

1 Orașele de pe țărmurile Mediteranei erau cele mai prospere, pentru că reluaseră și intensificaseră raporturile comerciale cu lumea islamică. Dar, datorită activității comerciale intense a burgurilor, vechile orașe din interiorul continentului (care până la înființarea burgurilor rămăseseră consumatoare de produse locale) vor intra și ele în marele circuit comercial cu țările îndepărtate; totodată, vor da viață unor tipice industrii artizanale locale; sau, își vor investi micile capitaluri realizate în speculații financiare. Este cazul unor orașe ca Milano, Asti, Piacenza – în nordul Italiei; sau ca Firenze, Siena, Lucca – în Toscana. Sau, a multor orașe franceze – de la Paris până la Metz, Troyes, Verdun; sau – în regiunea germană – Basel, Strassburg, Speyer, Mainz, Worms, Köln, Augsburg, Bamberg, Nürnberg, etc. (cf. A. Bosisio).

Prin populația sa, prin caracterul și funcția sa pur economică, burgul era fundamental distinct de vechile nuclee urbane, de castelele sau de mănăstirile fortificate pe lângă care se înființase și de pe urma cărora subzista. Căci activitățile comerciale și meșteșugărești – înainte, activități ocazionale și dependente de un feud – devin acum profesiuni de sine–stătătoare.

Spre sfârșitul secolului al IX–lea a apărut și un alt tip de burguri: autonome, independente de aceste centre de consum (vechile orașe, mănăstiri, castele). Iar în secolul următor, vor lua ființă „burgurile rurale", astfel numite pentru că se înființaseră în plin câmp, departe de un centru precedent de consum.

RELAȚIILE URBANE. FORMAREA BURGHEZIEI

Noul tip de oraș, burgul, se organiza în jurul unei piețe centrale, destinată operațiilor negustorești; căci, cum spuneam, fondatorii unui burg, populația sa majoritară era formată din meșteșugarii specializați (care nu mai lucrează pentru curtea unui senior, ci pentru clienți) și mai ales din negustori (odinioară ambulanți, acum stabili), cu familiile, ajutoarele și servitorii lor. Pe lângă aceștia, mai erau și zarafi, și giuvaergii, și mulți evrei care se ocupau în principal cu împrumutul cu dobândă.

Când burgurile au luat avânt, nobilii și–au construit și ei aici case masive, din piatră, cu mai multe etaje, și cu turnuri imense, de 20, 30, 40 de metri[1]. Un exemplu celebru este orașul San Gimignano din Toscana, supranumit „orașul cu o sută de turnuri". Adeseori nobilii își investeau veniturile funciare în operații comerciale, – cum au făcut, de pildă, familiile nobile din Veneția sau din Genova, care s–au angajat în comerțul maritim la scară mare. – În schimb în nordul Europei nobilii s–au stabilit numai la țară, și abia către sfârșitul Evului Mediu și–au construit palate luxoase în orașe.

Printre locuitorii unui burg, printre „burghezi"[2], se numărau și cei veniți din vechile orașe sau din castele, cei ce înainte fuseseră în

1 *Torre Azzoguidi* din Bologna, turn construit în sec. XII, are o înălțime de 60 m! Ambiția unei familii nobile era să–și construiască un turn mai înalt decât al celorlalte familii, – ceea ce îi sporea prestigiul.

2 Termenul „burghez" (*burgensis*) apare pentru prima dată într–o cartă emisă de contele de Anjou în 1007. În acest act este prevăzuită inviolabilitatea teritoriului unui oraș, eliberarea locuitorilor săi de orice servitute și interdicția ca abatele să îi supună vreunei dări. Totodată, sunt stabilite și amenzile pentru locuitorii care s–ar răzvrăti: ceea ce înseamnă că, dintru–nceput, „burghezii" erau priviți cu oarecare suspiciune, bănuindu–se că ar putea fi capabili și de reacții violente.

serviciul episcopilor și abaților, sau al castelanului. Alții proveneau dintre iobagii fugiți de pe domeniul seniorului, sau din rândurile țăranilor din apropiere care își părăsiseră gospodăriile, atrași de perspectivele pe care le oferea burgul unde puteau găsi mai ușor de lucru ocazional. – Nu toți „burghezii" renunțaseră la proprietățile lor rurale, de unde continuau să se aprovizioneze cu produsele necesare subzistenței; unii cultivau mici suprafețe horticole, sau vii, situate chiar în perimetrul burgului.

Aceasta nu însemna însă (cel puțin la început) că cei proveniți de la țară, chiar dacă acum se ocupau cu negustoria sau cu vreun meșteșug, s–ar fi eliberat în mod implicit de situația lor de dependență față de fostul sau actualul lor senior, – căruia continuau să îi presteze anumite servicii în perioada muncilor agricole. Căci toți orășenii erau supuși unor seniori – episcopul, abatele, castelanul, – care percepeau dările, impuneau serviciul militar, precum și anumite taxe negustorilor: tot atâtea drepturi senioriale care creau un obstacol schimburilor comerciale.

Un oraș nu se definea numai prin aspectul său exterior, sau prin felul de viață al populației sale, ci, într–o mai mare măsură, prin statutul locuitorilor, prin „dreptul" lor, care îi diferența din punct de vedere juridic de societatea supusă unei ordini tradiționale (cf. R. Delort).

Coeziunea societății citadine era cimentată de egalitatea lor juridică, de libertatea personală a tuturor. Pentru a–și salvgarda această libertate, pentru a–și consolida autonomia și stabilii autoadministrația, orășenii trebuiau să obțină acordul seniorului lor – care, în orașele romane (ca Worms, Köln, Cambrai, Laon, sau în majoritatea orașelor italiene) era un episcop. De aici, o lungă serie de conflicte, din care în cele mai multe cazuri a ieșit învins episcopul.

Alta era poziția seniorilor laici, care de regulă își aveau reședința la țară, pe domeniile lor, și veneau în oraș doar din când în când[1]. Ei acordau orașelor cu mai multă ușurință – în schimbul unor taxe speciale – libertățile revendicate de acestea.

Începând din secolul al XI–lea, „burghezii" și–au creat un statut, o poziție legală, angajându–se prin jurământ să se apere solidar și să

1 Filip August dispunea de 39 de orașe importante; iar împăratul german deținea, încă din secolul al XII–lea, drepturi senioriale asupra a 50 de orașe imperiale (între care Aachen, Lübeck, Köln, Dortmund, Wetzlar, Nürnberg, Regensburg, Frankfurt, Augsburg) și alte orașe foste episcopale, ca Mainz, Worms, Strassburg, etc. Și regii Angliei și ai Castiliei au acordat libertăți orașelor, dar într–o măsură mai moderată.

Aspectul unui oraș medieval. Pasajul scărilor, Sibiu. Sec. XIV–XV.

se ajute între ei[1]. Oricine, de oriunde ar veni – se spune într–o hotărâre a burghezilor în acest sens, – poate să se stabilească într–un oraș, cu singura condiție să nu fie un hoț; „și din momentul când va intra în oraș, nimeni nu–l va putea asupri, nici supune la o silnicie". Noul venit nu va putea rămâne aici fără permisiunea primarului sau a juraților orașului; va declara că se va supune justiției administrate de aceștia și astfel va fi protejat de această justiție; după care, va

1 Cel mai vechi text în acest sens, *Hotărârile din Saint–Quentin* („Établissements de S.–Q"), sunt redactate în 1151, dar expun fapte și cutume vechi de un secol. Desigur că aceste hotărâri, formulate în termeni atât de energici, nu pot fi generalizate; ele rămân, totuși, semnificative pentru spiritul impetuos – deja la acea dată – al noii clase, burgheze.

depune jurământul comunal de întrajutorare. Odată acceptate aceste condiții, el nu va mai putea părăsi orașul; dacă va renunța – fără să aibă un motiv temeinic – să mai facă parte din comună, casa îi va fi dărâmată, și el va rămâne proscris pentru totdeauna din oraș.

Documentul citat exprimă și neîncrederea burghezilor față de nobilime. Seniorii care trăiesc la țară n–au voie să aibă o locuință fortificată, un castel, pe o rază de trei leghe depărtare de oraș; n–au nici un drept asupra burghezilor; nu pot contracta un împrumut fără să depună un gaj; dacă sunt solicitați, trebuie să țină curte de judecată și să dea ajutor militar burghezilor; în fine, n–au voie să intre în oraș însoțiți de o gardă mai mare decât de cel mult 12 cavaleri; iar dacă posedă o casă pe teritoriul orașului, nu pot lăsa ca oameni de pază decât membri ai comunei (cf. R. Pernoud).

Orașele (cel puțin, cele din sudul Europei Occidentale) erau conduse de consuli aleși de burghezi, în număr de 2, de 6 și chiar de 12. Uneori, toate sarcinile de conducere îi reveneau unei singure persoane (căci unele orașe erau atât de mici încât populația lor nu trecea de 3–400 de locuitori). Această persoană, primarul, era ales de locuitori și – în cazul că orașul nu se bucura de toate libertățile politice – era asistat de un reprezentant al seniorului. – Adeseori, în orașele mediteraniene începând din secolul al XII–lea guvernarea era încredințată, pe o perioadă de un an sau de doi ani, unui *podestà* – totdeauna o persoană străină de oraș. Această instituție politico–administrativă (care s–a menținut până în secolul al XV–lea, mai ales sub forma de organism judiciar), a dat întotdeauna rezultate bune. Dar în marea majoritate a cazurilor, administrația orașului era încredințată unui consiliu municipal ales de delegații locuitorilor orașului (sau, de adunarea întregii populații, al cărei rol era mai degrabă consultativ). În acest consiliu, rolul important îl dețineau în primul rând negustorii, și apoi meșteșugarii[1].

Puterea a fost însă în curând acaparată de o oligarhie burgheză, care s–a dovedit a fi mai dură față de straturile cele mai umile ale populației decât fuseseră seniorii feudali; de unde, frecvente revolte populare și o rapidă decadență a regimului politic al orașelor.

---

1 Deși nu aveau puterea și bogăția acestora, de un prestigiu mai mare se bucurau alte categorii profesionale aparținând burgheziei: funcționarii justiției, fiscului, administrației statale sau senioriale; oamenii de legi (avocați, procuratori, notari, magistrați, juriști de profesie); la care negustorii și ceilalți orășeni recurg pentru a le aplana litigiile sau a–i ajuta în tranzacțiile lor comerciale, – și care vor servi cu devotament și statul laic; în fine, profesorii și erudiții, laici sau clerici, medici, ș.a. Categoria intelectualilor, profesioniști, apare în secolul al XII–lea, odată cu formarea orașelor (cf. D. Le Goff).

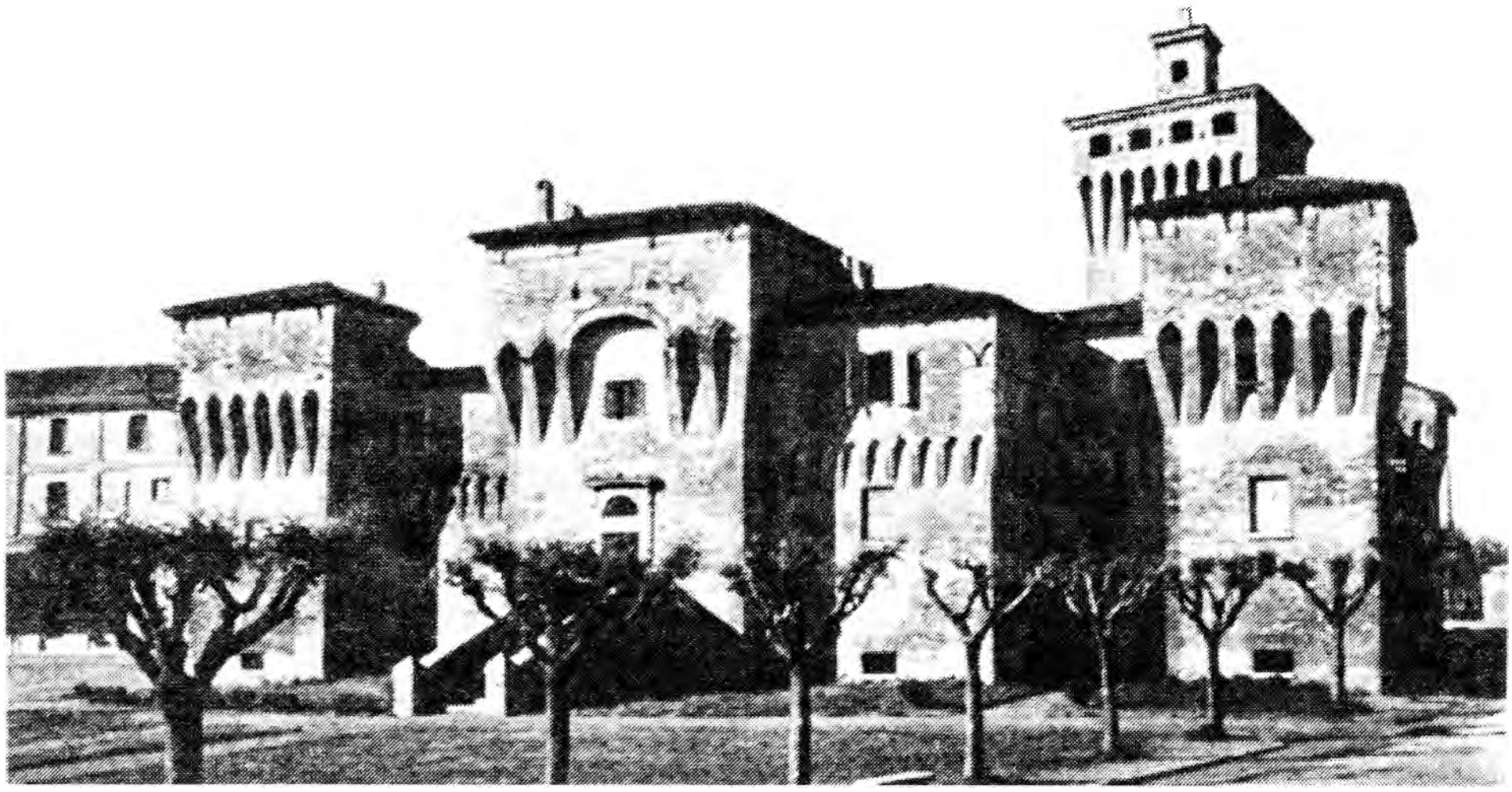

Fortăreața (construită în 1378) din micul oraș Cento – în Emilia-Romagna.

Seniorii laici au apreciat avantajele pe care le oferea activitatea comercială tot mai intensă a orașelor. Căci negustorii, sporindu-și mereu volumul tranzacțiilor comerciale și deci activând continuu circulația de mărfuri, seniorii puteau percepe mai multe taxe de tranzit teritorial, sau de trecere pe un drum, pe un fluviu sau pe un pod de pe domeniile lor, sporind astfel cantitatea de monedă din tezaurul lor.

Atitudinea seniorilor ecleziastici, însă, era diferită. Biserica – cea mai mare proprietară funciară a acelor timpuri – era ostilă comerțului în sine[1], negustorilor și implicit mișcării comunale. Episcopii îi opuneau rezistență în diferite moduri pentru că își vedeau amenințată propria lor putere asupra orașului. Conflictele dintre orășeni și episcopi – luând forma unor adevărate insurecții municipale – au început chiar din a doua jumătate a secolului al XI-lea, în Lombardia. În secolul următor, s-au extins și dincolo de Alpi, în Franța și de-a lungul văii Rhinului, până la Köln.

În asemenea împrejurări, orășenilor nu le mai rămânea altă cale decât să caute să-și apere interesele. Acțiune care se va concretiza în așa-numita „mișcare comunală", al cărei motor principal era puterea burgheziei.

---

1 În viziunea oamenilor Bisericii, comerțul era o modalitate de câștig „ilicit", întrucât câștigul realizat astfel depășea nevoile de subzistență ale negustorului și familiei sale.

COMUNELE

În acest scop, orășenii s–au constituit în asociații disciplinate – numite „comune“, – legându–se prin jurământ să acționeze în mod solidar. Cei care își călcau jurământul erau aspru pedepsiți de adunarea comunității lor[1].

O asociație era condusă de unul din membrii săi mai de prestigiu, aparținând grupului celui mai bogat și deci mai puternic, – de regulă grupul marilor negustori. De aceea, primele „comune“ au apărut, și din acest motiv, în regiunile unde comerțul cunoștea o mai mare dezvoltare: în Italia longobardă în prima jumătate a secolului al XI–lea și în nordul Franței, în jumătatea a doua a aceluiași secol. Începând chiar înainte de 1150, „comunele“ – în speță negustorii – au obținut o serie de reduceri de taxe, precum și o serie de libertăți[2], foarte importante: independența personală față de senior; eliberarea de orice servituți a celor stabiliți în oraș timp de un an și o zi; dreptul de căsătorie contractată în afara senioriei; posibilitatea de mutare oriunde; abolirea obligației de prestare a serviciului militar (sau măcar reducerea substanțială a perioadei de obligativitate): limitarea

---

1 „Spiritul asociativ al societății feudale era diferit de spiritul asociativ al societății citadine. În societatea feudală avea ceva artificios, deriva din obligații, inițial mai mult sau mai puțin voluntare, devenite apoi obligatorii și ereditare, pe bază de prestații și contraprestații, teoretic satisfăcătoare pentru ambele părți, feudatar și vasal, și în care unul din elementele esențiale era pământul sau folosirea pământului /.../ Spiritul asociativ al populației citadine se năștea, nu din obligații de natură juridică, ci din însuși faptul de a conviețui în perimetrul restrâns al zidurilor orașului și de a condivide în mod egal anumite servicii indispensabile, de la conservarea și apărarea zidurilor până la întreținerea și înfrumusețarea catedralei; apoi, servicii pentru administrarea străzilor și a piețelor, pentru aprovizionarea cu alimente și cu apă, pentru organizarea sărbătorilor publice cu caracter religios /.../ O serie de funcții, servicii, necesități comune, care formau un spirit de solidaritate, un sentiment de a fi ceva distinct de sat, de a se afla sub protecția particulară a unui sfânt patron al orașului, – acesta fiind aproape adevăratul senior al orașului; în fine: un fel de patriotism municipal (dacă se poate folosi acest termen anticipând adevăratele instituții municipale), pe care satul nu–l cunoștea deloc. Aceste sentimente și interese solidare imprimau orașelor, oricare ar fi fost originea lor, fie că erau antice sau recente, un impuls puternic spre forme autonome de regim intern. Acestea, nu arareori trebuiau să lupte contra vechilor instituții locale care tindeau să–l reprime; și acest fapt era, bineînțeles, mai puternic în orașele vechi decât în cele noi, care tocmai prin faptul că erau noi, găseau mai mici obstacole tradiționale de înlăturat“ (Ernesto Sestan).

2 Uneori, revendicarea acestor libertăți a cunoscut și momente de violență gravă; de ex., în 1115, când orășenii din Laon l–au ucis pe episcop fiindcă refuzase să le satisfacă cererile.

Castelul din Guadamar (reg. Toledo).
Una din cele mai bine conservate fortărețe din Spania. Sec. XIV–XV.

dreptului de administrare a justiției de către senior la pedepsirea delictelor mai grave; stabilirea unor norme precise, nearbitrare, în fixarea impozitelor: și – fapt de cea mai importantă consecință pentru dezvoltarea ulterioară a orașelor – abolirea tuturor privilegiilor senioriale care împiedicau circulația liberă a persoanelor și a produselor, comerțul în general, inclusiv participarea liberă la târgurile săptămânale sau la cele anuale[1].

După ce au fost obținute aceste drepturi și libertăți, multe din asociații – din „comune" – s–au desființat. Cele care au continuat să existe au fost recunoscute de stat și confirmate ca atare. „În felul acesta, comunitatea burghezilor, a orășenilor, și–a câștigat personali-

1 Aceste libertăți au fost obținute de unele burguri chiar către sfârșitul sec. XI. Dar în Italia – remarcă A. Bosisio – unele orașe maritime „prezentau încă din secolele IX și X forme accentuate autonomiste" – chiar dacă se aflau sub stăpânire bizantină (ca Veneția,Amalfi, Gaeta, Napoli, etc), sau longobardă (ca Benevento). Primele, deși recunoșteau suveranitatea imperială bizantină, ajunseseră la o formă aproape completă de autoguvernare, având în frunte mari proprietari și negustori dintre cei mai bogați, – și care fondează adevărate „dinastii" de familii care guvernau.

tatea juridică, a moștenit o parte din puterile vechilor stăpâni ai unor monopoluri de folosire obligatorie a morii, teascului, cuptorului seniorului, a devenit o seniorie colectivă“ (Jan Dhondt). – Mai precis: o triplă seniorie, o triplă autonomie – militară, judiciară și admnistrativă.

Astfel: locuitorii orașului au acum dreptul să poarte arme. Dar nu pentru a presta serviciu militar la ordinul și în interesul seniorului, ci pentru a–și apăra propriile lor interese – ca meșteșugari, negustori, etc. – și, prin aceasta, să asigure pacea și prosperitatea orașului lor. – Apoi: în toate țările în care se constituiseră (în Italia și Franța, în germania și Anglia), comunitățile au obținut – unele mai devreme, altele mai târziu, și o autonomie judiciară, justiția fiind acum administrată de judecători aleși de comună. – În fine, o autonomie administrativă. Comunitatea burgului se îngrijea de lucrările de sistematizare urbană și de apărare: construcția și întreținerea zidurilor de apărare și a bastioanelor – care, de–a lungul întregului Ev Mediu a fost prima, cea mai importantă și mai costisitoare lucrare publică. Comunitatea orășenilor impunea singură toate taxele și contribuțiile[1], și își administra singură finanțele.

Toate hotărârile importante privind viața burgului erau luate în adunările generale, la care participau toți membrii comunității. În aceste adunări erau alese – în general, din rândurile negustorilor celor mai bogați – persoanele, puține la număr, cărora le reveneau funcțiile juridice, administrația patrimoniului public și rezolvarea treburilor curente. Încât, în ultimii ani ai sec. XI și de–a lungul secolului următor orașele dispuneau deja de organele esențiale ale unei adevărate organizări municipale.

Henri Pirenne remarca faptul că, totuși, locuitorii acestor orașe n–aveau un spirit de clasă. „Fiecare comună constituia, ca să spunem așa, o mică patrie, geloasă de propriile sale prerogative și în luptă cu vecinii săi. Numai foarte rar, și ca urmare a unui pericol comun sau în vederea unui scop comun, particularismul municipal s–a văzut constrâns să se deschidă spre structuri mai ample, creând înțelegeri sau ligi, cum s–a întâmplat de pildă cu Hansa germană“.

---

1 „Cota fiecăruia – preciza H. Pirenne – era fixată în proporție cu veniturile sale; și aceasta a constituit o mare noutate. Căci dările, care erau fixate de feudatar după bunul său plac, și care erau încasate în interesul său exclusiv, au fost înlocuite cu impozit proporțional cu posibilitatea, cu venitul contribuabilului și care era destinat a fi folosit în interesul comun. În felul acesta, impozitul își recâștiga caracterul său public pe care îl pierduse în timpul epocii feudale“.

Palazzo Comunale (1243) din Ferrara.

În felul acesta, în secolul al XI–lea și în prima jumătate a secolului al XII–lea renașterea comerțului provoacă – prin aceste mici organisme, orașele, care rareori ajungeau la câteva mii de locuitori – schimbări fundamentale în viața economică și socială a Evului Mediu.

Produsele agricole disponibile își găsesc acum în oraș un centru de consum constant –, produsele alimentare, precum și materiile prime necesare meșteșugarilor din orașe (lemn, lână, piei, etc). Prin dezvoltarea comerțului, orașul accelerează circulația banului. Economia monetară pătrunde în curând și în lumea rurală. Acestei lumi rurale negustorii îi pun la dispoziție mărfuri, până atunci necunoscute ei. Randamentul agriculturii, sporit prin adoptarea noilor invenții și tehnici, îi îmbogățește și pe burghezi. Aceștia îi

împrumută pe țărani când au nevoie, – cu dobândă sau prin ipotecă pe un bun imobil. Pentru început, cavalerii și clerul sunt primii care profită de pe urma prosperității negustorilor și, în general, a orașului.

Pe plan social, renașterea, reactivarea vechilor orașe și înființarea celor noi, burgurile, a avut consecințe considerabile, prin formarea unei noi clase, caracterizată de vocația sa economică și de felul în care a știut acționa pentru a obține un statul juridic de libertăți și privilegii. Odată cu aceasta, în sistemul de relații feudale al societății medievale s–au pus premisele unor schimbări radicale. E adevărat că locuitorii burgurilor – care n–au protestat împotriva autorității și privilegiilor nobililor sau ale oamenilor Bisericii, limitându–se să–și susțină ferm și cu tenacitate interesele și revendicările – n–au luat o atitudine propriu–zis revoluționară (cel puțin în secolele XI și XII).

Dar activitatea lor în sine însăși a însemnat un moment important pentru progresul condițiilor sociale. Servii și în general cei dependenți – într–un fel sau altul – de seniorii lor se refugiau la oraș, unde se integrau în lumea burghezilor. Oamenii de condiție oricât de modestă aveau posibilitatea ca, prin muncă tenace, prin inteligență și spirit de inițiativă, mai ales în practicarea comerțului, să devină mai bogați decât cavalerii. Marii negustori, pentru a–și asigura „mântuirea sufletului“ construiesc biserici, precum și aziluri, spitale, ospicii, opere de caritate care vin în ajutorul societății. Alții, caută să urce scara ierarhiei sociale căsătorindu–și fiicele cu nobili cavaleri.

Într–o schemă a evoluției interne a comunelor, propusă de Yves Renouard, istoricul francez distinge patru perioade:

a. – la început, comuna are un caracter aristocratic: un grup de nobili iau în mâini puterea deținută de episcop sau de conte: după care, „un colegiu de consuli reprezintă, în interiorul comunei, puterea executivă“;

b. – când aristocrația aceasta se divide în facțiuni – ale căror conflicte cauzează grave perturbări în viața citadină – „mediile artizanale și negustorești obțin constituirea unei autorități arbitrale“, conferită (pentru perioade de timp precis determinate) unui *podestà*, o persoană dintr–un alt oraș, a cărei autoritate se bucură de sprijinul maselor populare;

c. – aceste mase populare, organizate în corporații și în miliții de cartiere, „impun nobililor cu forța recunoașterea propriului lor organism, care se situează astfel alături de comuna aristocratică;

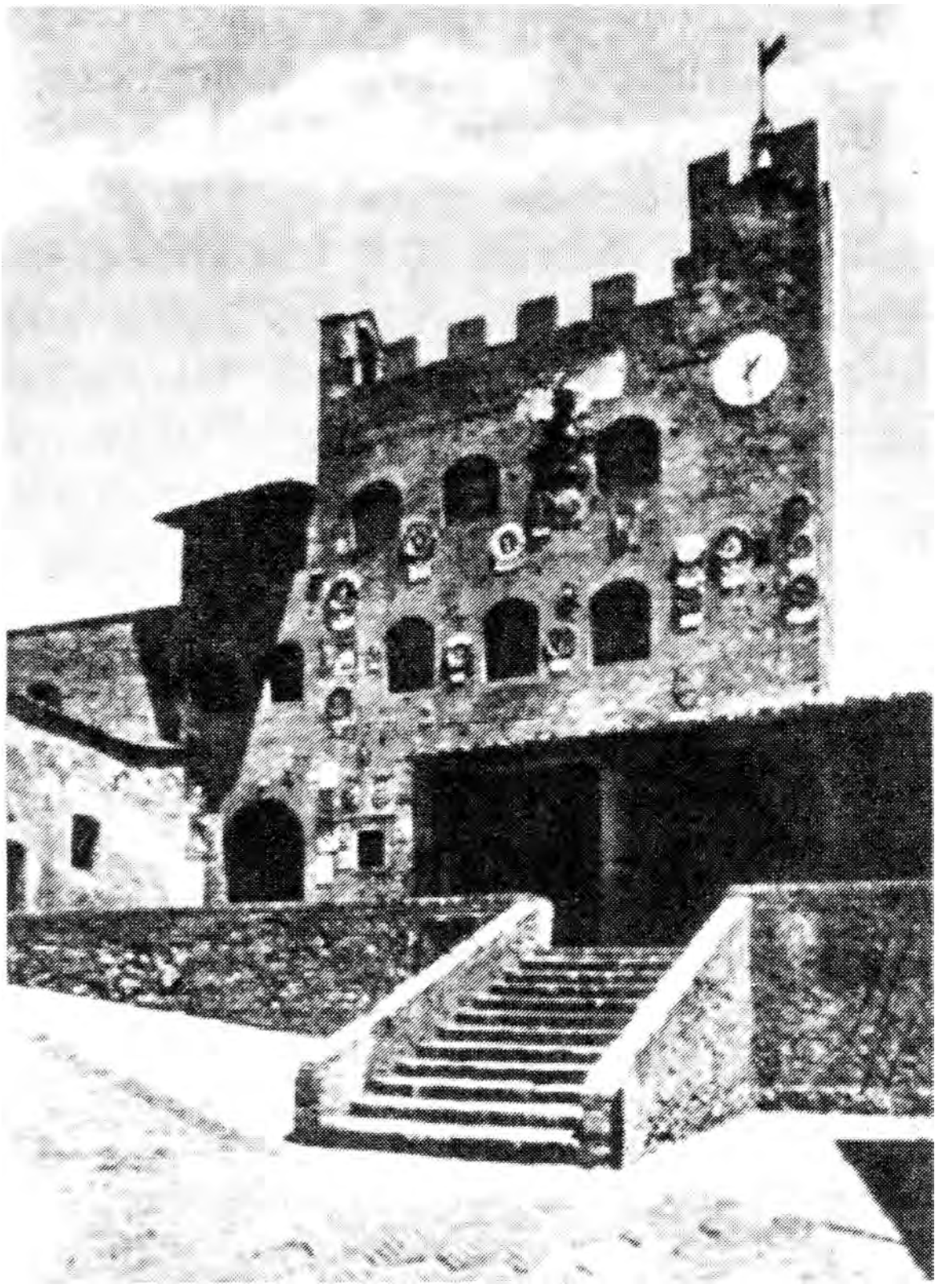

„Palazzo Pretorio", reședința conților Alberti. Sec. XIII. – Certaldo (Toscana).

poporul (*populus*) pune stăpânire pe puterea efectivă și în felul acesta orașul este guvernat de o «elită» compusă din membrii cei mai bogați ai corporațiilor, așa-numitul *popolo grasso*, împotriva căruia se va ridica opoziția acelui *popolo minuto*, care de asemenea se organizează";

d. – „susținut de *popolo minuto*, și adeseori învestit și cu recunoașterea lui din partea împăratului, un nobil sau un burghez se instalează ca senior al orașului. Devenită foarte curând ereditară, senioria evoluează în sensul unei puteri dinastice autoritare, care reduce progresiv spațiul rămas libertăților cetățenești".

Această evoluție – care a avut loc în forma ei clasică în Italia – s-a desfășurat cu prețul unor lupte sângeroase, în interiorul respectivelor orașe sau între orașe diferite; și totdeauna partidul învingătorilor îi exila pe adversari, – care se refugiau în alte orașe unde continuau lupta, în așteptarea momentului când partidul lor va putea relua puterea.

În lumea Evului Mediu – care, ca structură esențial feudală, va ma dura câteva veacuri, – renașterea economică promovată de orașe[1], cu respectivele consecințe pe care le–a antrenat pe plan social, va introduce un germene de coroziune, un element de dezagregare, un factor dizolvant al structurilor feudale. Prin aceasta, orașele vor reprezenta un puternic factor de progres general, pe planul vieții materiale, politice și spirituale. Pe plan social, orașele vor fi mediile în care va fermenta protestul anticlerical și antifeudal al mișcărilor eretice și al unor mari răscoale populare.

Orașul medieval era caracterizat și definit în primul rând de existența unui zid de apărare. „Nașterea orașului medieval coincide cu construcția primului cerc de ziduri, iar sfârșitul lui, cu distrugerea ultimului cerc“ (Yves Renouard). Al doilea element era prezența unui șef, laic sau ecleziastic, care își avea reședința în oraș.Al treilea element era pluralitatea activității locuitorilor săi. În fine, era elementul afectiv și moral care îi unea pe cei din oraș: „Un oraș era înainte de toate o stare de spirit“ (R. Lopez).

---

1 În toată Europa, în sec. XI un oraș – fondat totdeauna pe o arteră importantă de comunicație – „era esențialmente un târg care deținea un monopol legal într–un teritoriu determinat pentru vânzarea produselor alimentare ale satelor din jur. Un asemenea târg servea înainte de toate pentru alimentația locuitorilor din acel loc și din împrejurimi, precum și pentru nevoile eventualilor călători în trecere“ (Jan Dhondt). - În acel secol, cele mai mari și mai prospere orașe se aflau în Italia (Milano, Veneția, Pavia, ș.a.). În Franța și în Țările de Jos, orașele cele mai vechi erau Arras, St. Omer, Bruges și Douai; în timp ce Lille și Ypres fuseseră fondate în sec. XI. Dar și în alte țări existau pe atunci orașe cu o intensă activitate economică: în regatele creștine din Spania (León, Barcelona; apoi, cele situate de–a lungul drumului de pelerinaj spre Santiago de Compostela: Jaca, Pamplona, Logrono, Burgos); pe teritoriul actualei Germanii (Würzburg, Gandersheim, Magdeburg, Regensburg (Ratisbona), Merseburg, Bamberg); în Anglia (Londra, York, Canterbury, Leeds, Rochester, Southampton, Norwich – care în sec. XI avea 25 de biserici și unde în acest secol meșteșugarii erau demult organizați în ghilde). În Rusia, în sec. X existau 24 de orașe – *goroda*; în sec. XI – 100, iar în sec. XII, peste 200 (cele mai importante fiind Novgorod, Smolensk, Vladimir și Kiev). În Polonia, în secolele X și XII existau localități fortificate locuite de negustori și meșteșugari (în primul rând, Cracovia și Gniezno); la fel în Boemia și Moravia (Praga era încă de pe atunci un mare oraș; un călător arab din 970 o descrie ca fiind unul din cele mai mari orașe septentrionale). În Scandinavia, orașele s–au dezvoltat mai târziu și mai încet; dar la sfârșitul secolului al XI–lea, în Danemarca existau câteva centre de tip citadin (Lund, Odensee, Aarhus, ș.a.); iar în Norvegia era un număr de șase orașe (între care Oslo, Trondheim și Bergen).

Această definiție însă era valabilă numai pentru orașul occidental, nu și pentru cel rus sau cel oriental – care nu aveau nici un teritoriu bine delimitat, nici o jurisdicție proprie, și nici n–au dat naștere unei adevărate burghezii, conștientă de sine (cf. O. Brunner).

Începuturile orașelor medievale au fost diferite. Unele sunt de origine romană, continuându–și existența fără întrerupere; altele s–au format în jurul unei mănăstiri (de ex. Saint–Omer). Unele au luat naștere pe lângă un castel comital, care asigura protecția negustorilor (Gand, Montpellier, etc.); altele – pe locul unei mici așezări izolate (de ex. La Rochelle). Unele s–au format pe un loc pustiu care servea de refugiu în timpuri grele (ca Veneția); altele, în fine, au apărut în urma unei cuceriri militare – cum este cazul noilor orașe din Castilia.

Spre deosebire de sate – care erau locuite aproape numai de iobagi – centrele urbane n–au fost niciodată lipsite de oameni liberi (clerici, mici nobili, negustori, meșteșugari). Începând din sec. X, aceștia se agită pentru a obține mereu noi libertăți și privilegii pentru întreaga populație rezidentă în interiorul zidurilor de incintă, orășenii vor chiar să se guverneze singuri[1] – și în curând ei se vor întruni în adunări cetățenești pentru a lua hotărâri privind soarta orașului lor. Dar numai în Italia orășenii vor obține, înainte de sec. XI, o deplină autonomie comunală.

MIȘCĂRILE ERETICE

Apariția și răspândirea ereziilor medievale (ale căror aspecte doctrinare nu ne interesează deocamdată) sunt legate de vasta mișcare pentru reforma Bisericii din secolul al XI–lea[2]. Masele populare erau revoltate și reacționau în forme diferite contra simoniei, a vânzării funcțiilor ecleziastice de către regi (și a altor funcții bisericești de către episcopi), contra traficului de obiecte considerate sacre, a căsătoriei oamenilor Bisericii (socotită concubinaj) și, în general, a coruptiei clerului, ale cărui moravuri erau în cea mai

1 Procesul acesta a fost mai rapid în Italia de Nord. În 897, cetățenii din Torino îl alungă pentru un timp pe episcopul–conte; în 998, negustorii din Cremona îl înfruntă pe episcopul lor, etc.

2 Mișcare începută în 1049, când papa Leon IX (urmat de Nicolae II) interzice clericilor și laicilor orice raporturi cu preoții căsătoriți. În 1074, Grigorie VII intervine mai energic, dezlegându–i pe credincioși de obligația de a da ascultare și de a asista la slujbele oficiate de episcopii care îi tolerează pe preoții căsătoriți; luând apoi și alte măsuri severe împotriva acestora.

flagrantă contradicție cu învățăturile Evangheliei; contra modului în care erau administrate bunurile Bisericii, precum și dijmele, – care nu erau întrebuințate, cum trebuia, spre a–i ajuta pe săraci, infirmi și orfani.

Anticlericalismul maselor – având un conținut moral, nu dogmatic – era în fond un fenomen social și economic. În deturnarea dijmelor, oamenii vedeau o formă abuzivă de oprimare ecleziastică, o jignire adusă religiei și o sfidare a mizeriei mulțimilor. Din ce în ce mai mulți refuzau să le plătească, justificând refuzul prin argumente privind conduita morală deficitară a ierarhiei ecleziastice. La originile și în dinamica mișcării ereticale medievale prezida această relație dialectică: protestul social își căuta argumentele în doctrina religioasă; la rândul lor, îndoielile în ordinea credinței își căutau justificarea în spectacolul viciilor și orânduirii societății și a conduitei clerului. „Ereticul se servea de Evanghelie pentru a corobora revendicările sale sociale. Ereticul este un revoluționar pe fond mistic“ (E. Dupré Theseider).

În mișcarea ereticală manifestată în secolele XI–XIII din Peninsula Balcanică până în Insulele Britanice, importanța pe care o deținea mobilul religios nu poate fi negată; mai ales, într–o lume atât de impregnată de religiozitate, superstiții și misticism. Dar, pe de altă parte, nici interpretarea dată ereziilor ca fiind, în esență, modalități de protest social care recurg la forma de expresie religioasă doar ca la un pretext sau o disimulare, nu poate fi acceptată. Mișcările eretice nu sunt simple transpuneri de revendicări economice, sociale și politice pe planul vieții religioase. Relația între termeni este, cum spuneam, dialectică. Cei mai mulți istorici ai problemei înclină a acorda preeminență factorilor obiectivi și concreți, economici, sociali și politici. Astfel, pentru A. De Stefano, ereziile „au fost mai ales un aspect al acelei *erezii politice* care este mișcarea comunală /.../ Dezvoltarea ereziei populare urmează pas cu pas dezvoltarea regimului comunal și coincide cu evoluția comercială, industrială și intelectuală în diverse țări“; încât „ar fi mai ușor să contestăm caracterul religios al ereziilor populare ale Evului Mediu, decât cel social“[1]. – Ceea ce nu înseamnă că ereziile nu se înscriu „în acea vastă mișcare de conștiință care tocmai în primii ani

1 „E. Werner încadrează mișcările eretice ale secolului al XI–lea în *neomaniheismul* difuzat în Franța de negustorii italieni, cu un succes deosebit în orașe. Dar mișcarea n–a putut să–și atingă scopurile revoluționare, pentru că forțele productive erau în mâinile vechii societăți hierocratică–feudală“ (R. Morghen).

Sigiliile lui Raymond Bérenger, conte de Toulouse (1198–1245),
– protectorul ereticilor catari albigenzi – și al soției sale.

ai secolului al XI–lea a caracterizat începutul marii lupte pentru o reformă a întregii vieți, religioase, politice și sociale“ (R. Morghen).

Bogomilismul, prima mare erezie medievală care, spre sfârșitul secolului al XI–lea invadase în cea mai mare parte Peninsula Balcanică, „era religia tipică a unei lumi de țărani oprimați, pentru care creștinismul era religia stăpânilor“. (E. Dupré Theseider). În Occident, bogomilismul a inspirat numeroase secte și erezii, care în secolul al XII–lea, au luat un avânt extraordinar[1]. Dintre acestea, cea mai largă răspândire – generând la rândul ei mai multe secte – a cunoscut–o erezia catarilor. Istoria ei este semnificativă pentru mișcarea eretică medievală în general.

Au existat în Evul Mediu două categorii de erezii. Primele, erau cele care, deși aveau în mod incontestabil și implicații de reforme economico–sociale, rămâneau mai mult pe terenul moralei religioase, predicând reîntoarcerea Bisericii la idealurile evanghelice de simplitate, puritate și sărăcie ale perioadei de început a creștinismului[2]. Prezența lor a fost activă în mediul orășenesc, sprijinind mișcări democratice, ca cea a „patarinilor“ – născută și operând mai ales la Milano (între 1056–1075), extinzându–se imediat și în orașele din Toscana – care lupta pentru libertățile comunale. Dintre ereziile din această categorie, amploarea cea mai mare în spațiu și durata cea mai lungă în timp (până în zilele noastre) a avut–o mișcarea

1 Doctrinele etice și religioase ale ereziilor medievale vor fi expuse în volumul următor.

2 Între primii predicatori ai reformei Bisericii se numără eruditul de mare cultură Arnaldo da Brescia (născut la sfârșitul secolului al XI–lea), spânzurat în numele papei Adrian IV. Predicile sale au generat variate mișcări populare reformatoare, ca cele ale „apostolicilor“ din văile Alpilor și Lombardia, ale căror conducători au fost arși de vii (Gherardo Segalelli în 1300, Fra Dolcino în 1307).

evanghelică a „Săracilor din Lyon“, azi Biserica valdeză[1]. Față de aceste erezii „evanghelice“, atitudinea papei Inocențiu III a fost mai indulgentă; totodată, le-a combătut pe terenul și cu armele lor: susținând ordinele „călugărilor cerșetori“ – dominicanii și franciscanii.

În schimb, atitudinea papalității a fost implacabilă față de ereziile din cea de-a doua categorie, dualiste, de derivație manicheană; în primul rând, erezia catarilor (cu variantele ei).

Catarii („purii“) au apărut în secolul al XI-lea; centrele lor principale erau în sudul Franței, Champagne și Lombardia, – dar se întâlneau și în Spania, Anglia, Flandra, nordul Franței și regiunea Rhinului. La început răspândindu-se printre țărani, erezia catarilor și-a găsit terenul propice (ca majoritatea ereziilor, dealtfel) în mediul urban. Cum catarii nu propuneau nici un ideal de sărăcie apostolică, nici o comunizare a bunurilor (și nici nu condamnau – cum făcea Biserica – operațiile comerciale sau bancare), popularitatea lor în rândurile burgheziei, negustorilor, meșteșugarilor sau zarafilor-bancheri, a fost asigurată[2]. Catarii „și-au găsit simpatizanți și în rândurile nobilimii urbane de origine feudală, asociată acum cu patriciatul citadin prin legături matrimoniale, sau prin activități comerciale și bancare. Încât, adeseori castelele de la țară în care se refugiau catarii aparțineau acestor nobili de la oraș“ (C. Violante).

Erezie manicheană asemenea celei catare, erezia albigenzilor a apărut în orașele Toulouse și Albi, răspândindu-se în Italia și în multe țări din Occident, dar mai ales în tot sudul Franței (unde era protejată de Raymond VI, contele de Toulouse). Adepții săi erau îndeosebi nobili – care urmăreau să-și sporească domeniile expropriind bunuri ale Bisericii – precum și țăranii și meșteșugarii modești, dezamăgiți și revoltați de starea de corupție a clerului. În 1208, papa Inocențiu III proclamă împotriva albigenzilor o cruciadă

---

1 Inițiată în sec. XII de Pierre Valdès (sau Petrus Valdo), mișcarea, asociindu-și și alte curente eretice, s-a răspândit pe o foarte întinsă arie geografică (din Alsacia și Savoia până în Sicilia, din Austria și Elveția până în Spania). Represiunea Bisericii a fost extrem de dură, persecuțiile continuând până în secolul al XVII-lea. Aderând formal, în 1532, la calvinism – dar păstrându-și perfect individualitatea – biserica valdeză își are universitatea, seminariile și școlile sale. (Centrul vital al mișcării valdeze a rămas zona văilor alpine ale Piemontului, din jurul orașului Torre Pellice).

2 Pe de altă parte, închizitorii îi urmăreau pe acești eretici bogați cu un interes deosebit: căci din bunurile lor confiscate, în timp ce o treime revenea orașului-comună (sau seniorului respectiv), două treimi erau însușite de Biserică.

(care, sub formă de guerilă, a continuat până în 1229) condusă de Simon de Monfort cu o rară cruzime: numai în regiunea Béziers au fost măcelăriți 60.000 de oameni. Proprietățile ereticilor albigenzi au fost sechestrate, trecând în proprietatea Coroanei Franței și a Bisericii catolice.

RĂSCOALE POPULARE

Revoltele maselor, atât de numeroase de-a lungul Evului Mediu, au avut întotdeauna o motivare fundamentală de ordin economic.

Protestul țăranilor împotriva sistemului feudal a luat forme diferite: fuga (de mari proporții în timpul primei cruciade) de pe pământurile seniorilor, mișcări eretice mistice, și răscoale directe, organizate. De multe ori țăranii erau sprijiniți de sărăcimea orașelor, de servitorime, de simplii muncitori, de micii meșteșugari cu ucenicii și cu calfele lor, de mici negustori, sau chiar de membrii cei mai săraci ai clerului.

De regulă, aceste mișcări își aveau un conducător, a cărui apartenență socială era diferită: un modest meșteșugar (ca Watt

Arestarea unor membri ai *Jacqueriei*.
Miniatură din sec. XIV. Biblioteca Națională, Paris.

Tyler), un membru al clerului (ca John Ball), sau aparținând chiar marii burghezii (ca Étienne Marcel). „Personalitatea conducătorului este de primordială importanță în mersul evenimentelor. Priza sa la mase se explică adeseori prin darul vorbirii, prin felul în care știe să-și aleagă ajutoarele și prin calitățile sale de organizator. Adeseori moartea conducătorului înseamnă și sfârșitul mișcării" (J.P. Goglin).

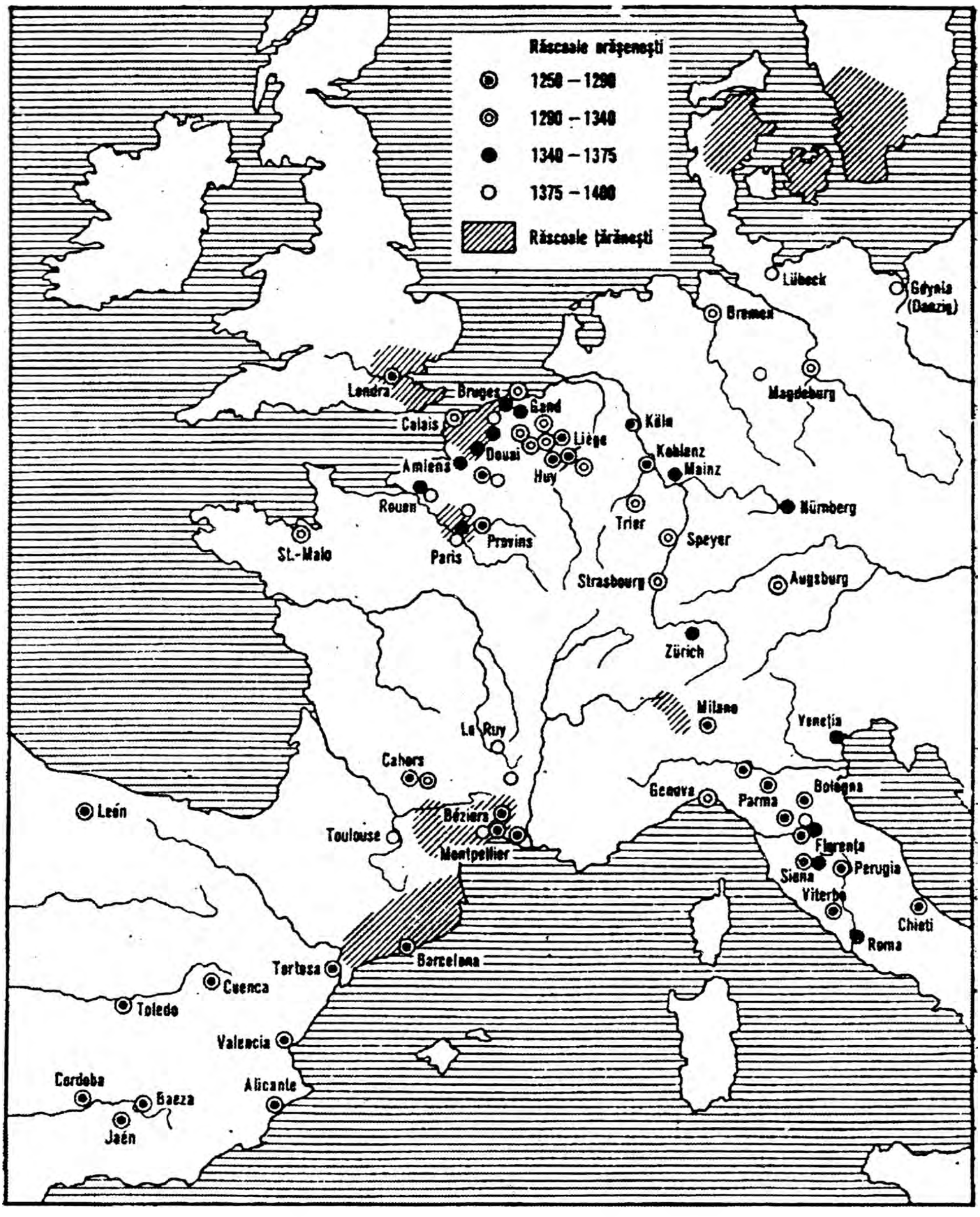

Răscoale țărănești și orășenești; de la jumătatea sec. XIII până la sf. sec. XIV.

Scenă din timpul răscoalelor țărănești din Anglia (1377–1385). John Ball în fruntea răsculaților. Miniatură flamandă (către 1460). – British Museum.

În Franța, prima mișcare țărănească mai importantă a fost răscoala din Normandia (998). Țăranii cereau să poată folosi pădurile și apele, așa cum prevedeau vechile cutume. Au urmat răscoale similare, în Bretania (1024), în Flandra (1035), toate reprimate cu cruzime, după ce și răsculații îi măcelăriseră pe seniori și dăduseră foc castelelor.

Spre sfârșitul secolului al XI–lea, mișcările orășenești – uneori luând forme violente – împotriva seniorilor feudali au dus la obținerea unor importante drepturi și libertăți comunale. În sec. XIII, marea mișcare a țăranilor care s–a extins în tot centrul și nordul Franței a fost așa–numita „răscoală a păstorilor". După ce au ocupat mai multe orașe (sprijiniți de meșteșugari și de populația săracă), jefuind biserici și ucigând o mulțime de clerici, țăranii răsculați au intrat în Paris: de aici, o coloană s–a îndreptat spre Rouen, o alta spre Orléans, prădând și devastând bogatele mănăstiri franciscane și benedictine.

La sfârșitul secolului al XI–lea și în primii ani ai secolului următor, în timpul răscoalelor țărănești din Saxonia, din Frizia și din Alsacia, mulți conți și margrafi au fost uciși de răsculați, iar castelele lor jefuite și devastate. – În Spania, răscoalele țărănești au izbucnit

începând din sec. XII – în Galicia, Castilia, León, în regiunea Toledo, – în urma cărora au fost suprimate „obiceiurile proaste“[1], iar o parte din țărănime a obținut eliberarea din starea de iobăgie. (Fapt care a contribuit și la consolidarea orașelor spaniole). Cum însă majoritatea țăranilor rămăseseră în situația de iobagi iar „obiceiurile proaste“ au continuat să fie aplicate, în sec. XV răscoalele din Castilia, Aragon și Catalonia au căpătat o mai mare amploare și un caracter mai organizat. În Catalonia, războiul țărănesc a durat zece ani (1462–1472), pentru a izbucni din nou în 1484; după care, conducătorul răscoalei a fost executat (soartă pe care au avut–o aproape toți conducării răscoalelor din Evul Mediu), – dar până la urmă țăranii au obținut anularea „obiceiurilor proaste“ și eliberarea de sub dependența personală.

Numeroase au fost, în secolele XII și XIII, și răscoalele antifeudale ale țăranilor din Sicilia. Cea mai de amploare – cunoscută în istorie cu numele „Vecerniile siciliene“ – a izbucnit în 1282, după ce „Regatul celor două Sicilii“[2] fusese ocupat de Carol de Anjou (fratele regelui Franței), a cărui domnie a adus o agravare a impozitelor și lichidarea libertăților orășenești. Răscoala (care a avut un caracter mult mai larg) s–a terminat cu exterminarea feudalilor francezi.

A doua mare răscoală din Italia Evului Mediu a fost cea a „ciompilor“ – cum erau numiți lucrătorii cei mai umili din manufacturile lânei din Florența, trăind în condiții apropiate de cele ale sclavilor. Împiedicați să se constituie într–o asociație proprie în 1345 (când conducătorul lor Ciuto Brandini a fost decapitat), „ciompii“ s–au răsculat din nou (în 1378) sub conducerea lui Michele di Lando, ocupând Palatul Senioriei, impunându–și în conducerea orașului un magistrat (*gonfaloniere*) din rândurile lor și formându–și o corporație proprie, care în curând a fost însă desființată.

În perioada finală a Evului Mediu, răscoalele țărănești de mai mare amploare, până la a deveni adevărate „războaie“, au avut loc în Franța și Anglia.

Răscoala populară din Paris (1356–1358) în fruntea căreia era conducătorul breslei negustorilor, Étienne Marcel, a obținut ca Statele Generale – în care predomina „starea a treia“, formată din

1 *Malos usos* – cum erau numite de țărani prestațiile arbitrare pe care le impuneau seniorii în plus față de cele stabilite de cutumă.

2 A doua Sicilie însemna sudul Italiei.

reprezentanții orașelor – să se poată întruni fără încuviințarea regelui, să discute problemele de stat; să aibă dreptul de a numi consilierii regali și să aprobe singure impozitele. În acești doi ani cât a durat răscoala – și în care timp Parisul s-a aflat în mâinile mulțimii de meșteșugari înarmați – Étienne Marcel a găsit un aliat în țărănime.

Jafurile trupelor engleze din timpul Războiului de o sută de ani; impozitele grele care apăsau gospodăriile ruinate; lucrările de consolidare a castelelor la executarea cărora erau obligați țăranii; noile dări impuse pentru răscumpărarea regelui și a seniorilor căzuți prizonieri, – au fost principalele cauze ale marii răscoale țărănești din 1358 care a cuprins tot nordul Franței, cunoscută în istorie cu numele de *Jacquerie*[1].

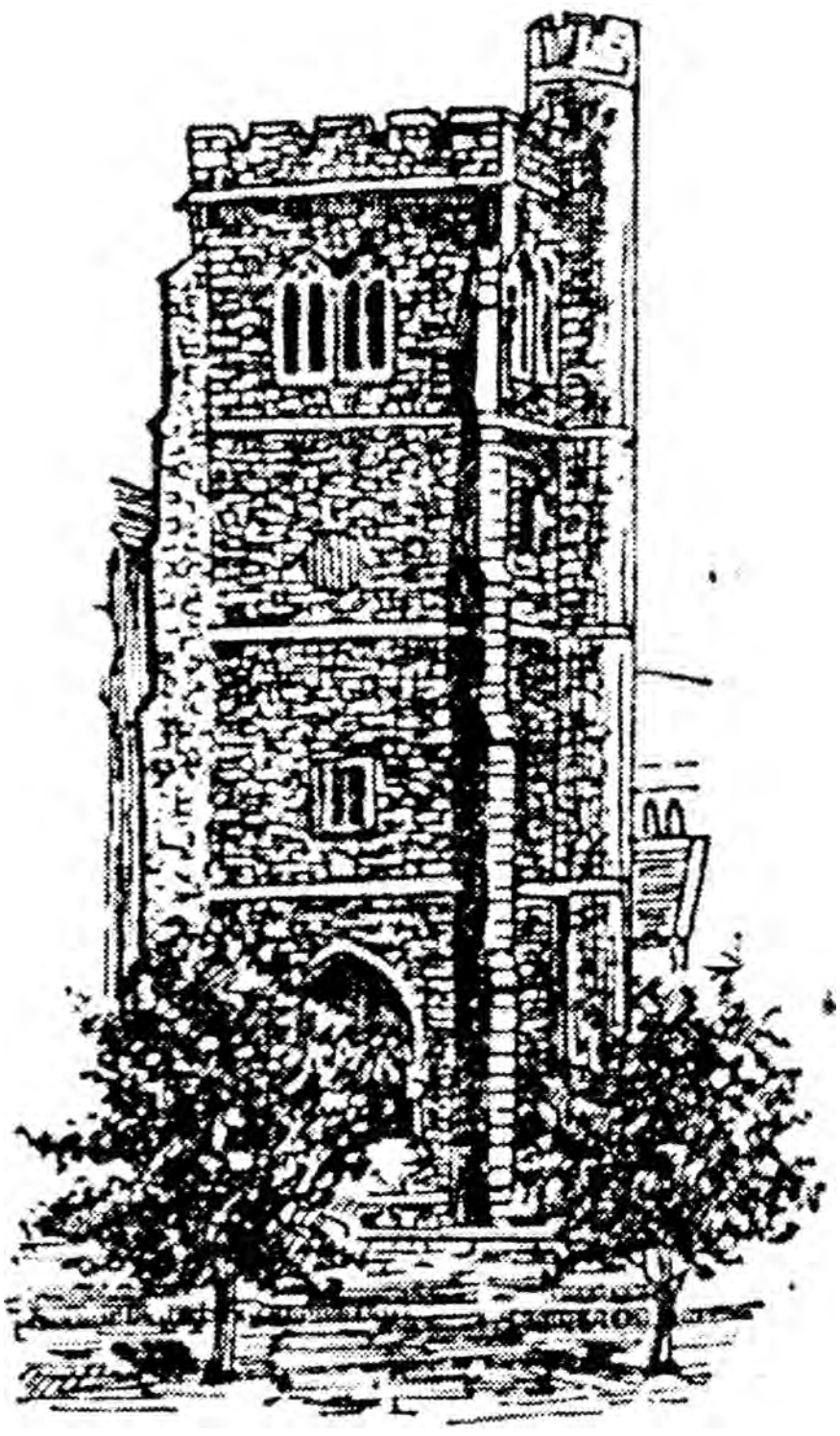

„Turnul Lollarzilor" din Londra în sec. XV. (Starea actuală).

Pornită la început spontan – când țăranii răsculați au devastat castelele, ucigând pe feudali și arzând documentele în care erau formulate obligațiile față de seniorii lor, – răscoala și-a găsit apoi un conducător, Guillaume Cale. Acesta a căutat un sprijin în populația orașelor; dar orășenii bogați n-au vrut să încheie o alianță cu țăranii și nu le-au permis să intre în orașe. Nici din partea lui Étienne Marcel n-au primit ajutorul așteptat. Sfârșitul a fost dezastruos. Trupele regale i-au masacrat pe răsculați, Cale a fost prins, torturat și executat. În această răscoală au pierit peste 20.000 de țărani.

Marea mișcare populară engleză din 1381 a pornit din profunda nemulțumire a maselor împotriva Bisericii catolice. Această instituție – forță feudală deosebit de puternică – făcea tot ce îi sta în putință pentru a menține starea de iobăgie și renta în muncă.

---

1 În Paris, în Franța Centrală și Meridională, au izbucnit alte mari și violente răscoale armate țărănești și orășenești (în 1382, 1384, 1413, ș.a.), – toate reprimate fără milă.

Clerul inferior, care ducea o viață de mizerie și care era adeptul doctrinei reformatorului Wicliff, sprijinea revendicările maselor țărănești. Din rândurile clerului au apărut predicatorii populari, *lollarzii* („preoții săraci"), care propagau idei reformatoare, antifeudale și împotriva abuzurilor funcționarilor regali. Între acești *lollarzi*, cel care avea mai mare influență asupra mulțimilor era predicatorul John Ball. Manifestele scrise și răspândite de el au avut un efect agitatoric extraordinar. Răsculații – sprijiniți în unele comitate și de sărăcimea orașelor – au atacat curțile seniorilor laici și ecleziastici, jefuind și devastând domeniile și bunurile seniorilor și ale mănăstirilor.

Cea mai bine organizată a fost răscoala din comitatele Essex și Kent (din apropierea Londrei). Țăranii din aceste regiuni, având conducător pe Wat Tyler, un simplu meșteșugar dintr–un sat, au

Răsculații lui Wat Tyler decapitându–l pe arhiepiscopul de Canterbury. Miniatură (către 1460). British Museum.

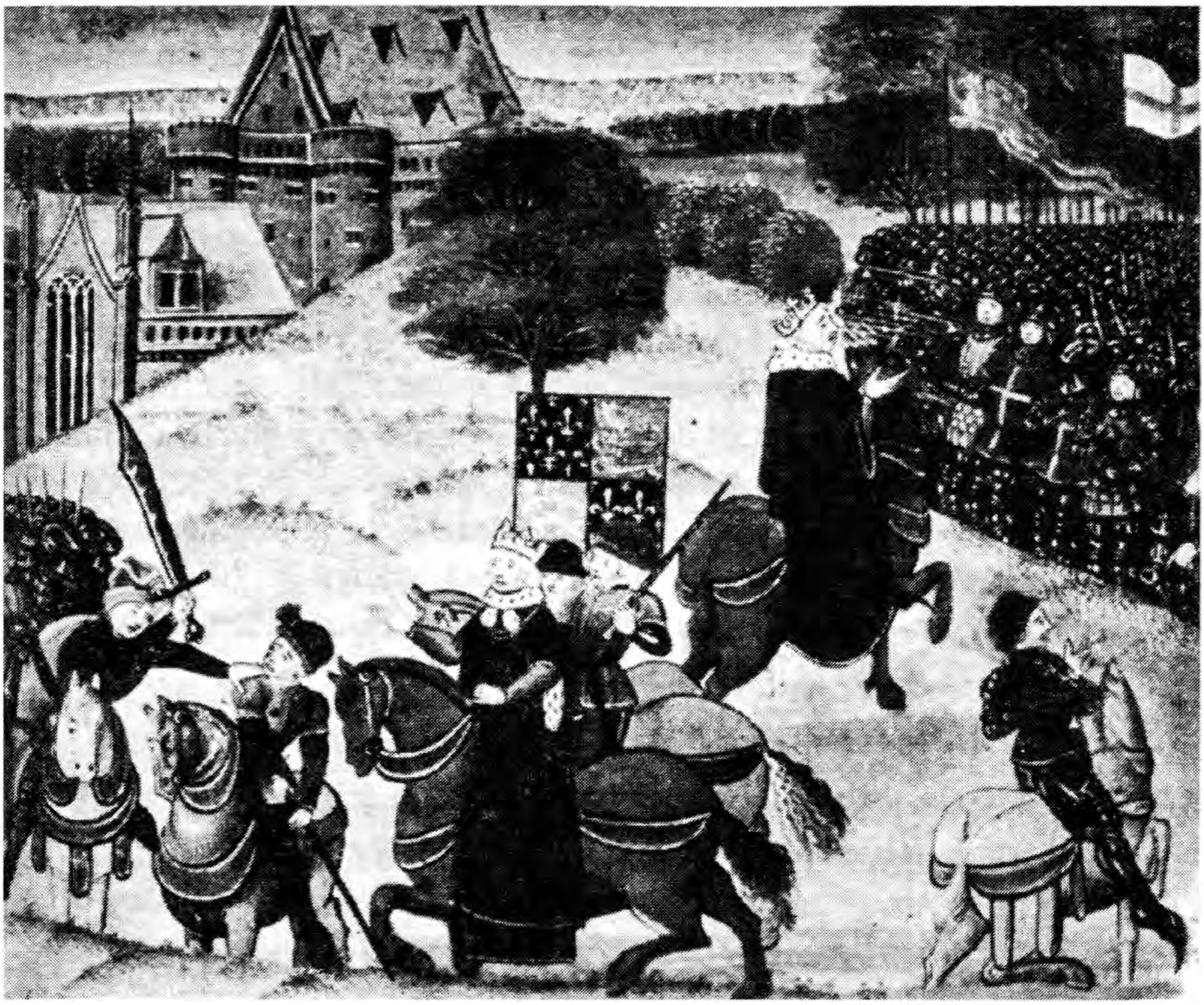

Wat Tyler, capturat (stânga); în dreapta, regele Richard II.
Miniatură (c. 1460). British Museum.

intrat în Londra, devastând și incendiind casele negustorilor bogați, omorând pe judecătorii regali și eliberând pe deținuți din închisori. Țăranii revendicau suprimarea rentei în muncă, înlocuirea prestațiilor cu mici sume de bani, lichidarea iobăgiei, libertatea comerțului în toate orașele Angliei, anularea tuturor privilegiilor seniorilor, amnistie pentru răsculați, confiscarea pământurilor episcopilor, Bisericii și mănăstirilor, și împărțirea acestor pământuri între țărani. Cu ajutorul trupelor regale și ale detașamentelor de cavaleri și orășeni bogați, răscoala a fost reprimată sângeros, mulți țărani au fost spânzurați, numeroși orășeni săraci au fost decapitați în piața Londrei, Wat Tyler a fost prins prin trădare și ucis, iar John Ball, torturat și executat în prezența regelui Richard II.

Dar cum mișcările au continuat în diferite regiuni ale Angliei, regele, marii feudali și ceilalți seniori au fost siliți să accepte multe din revendicările țăranilor.

În Europa Centrală, agitațiile populare de proporțiile unui adevărat război țărănesc au izbucnit după arderea pe rug (în 1416) a reformatorului ceh Jan Hus. Învățăturile acestuia, îndreptate împotriva clerului, a unor dogme ale Bisericii catolice și a imenselor sale bogății, cuprindeau idei antifeudale și revendicări ale țăranilor.

În decursul îndelungatelor războaie husite (1419–1437), țăranii și plebea orășenească formau lagărul așa–numiților „taboriți", care cereau desființarea clasei feudale și refuzau să plătească seniorilor censul și dijma. Lagărul moderaților „calixtini", care includea burghezi și cavaleri cehi, nu dorea schimbarea orânduirii sociale a Cehiei, ci doar secularizarea pământurilor Bisericii în beneficiul lor, și lichidarea privilegiilor clerului. Acestora li se adăugau partizanii sectei „hiliaștilor", reprezentând extrema stângă a mișcării (exprimându–și programul social într–o formă religioasă fantastică).

Divergențele de interese din sânul mișcării husite – împotriva căreia au fost organizate nu mai puțin de cinci „cruciade" (toate învins de răsculați) cu participarea și a unor armate străine de germani, polonezi și lituanieni – au dus la înfrângerea „taboriților"; și, prin trădarea „calixtinilor", la o puternică reacțiune feudală.

Bilanțul inițial al acestor numeroase mișcări populare este deprimant.

Rezultatele pe care le–au obținut răsculații au rămas într–o mare disproporție față de imenselé lor sacrificii. Anii lungi de foamete, războaiele, epidemiile, au făcut ca în sec. XIV criza socială să capete forme deosebit de grave de tot felul. Marele decalaj existent între sate și orașe a împiedicat o cooperare între respectivele lor mișcări populare. La țară, structurile economice și sociale senioriale erau încă puternice, în timp ce majoritatea orașelor deveniseră – cu toate contradicțiile existente între clasele urbane – stăpâne pe soarta lor. Reacția contra țăranilor răsculați pornea din partea puterilor suprapuse – regalitatea, înaltul cler, seniorii feudali și oligarhia negustorească.

Represiunea a fost bine organizată și implacabilă. Justiția de clasă – expeditivă. Bunurile condamnaților au fost confiscate. Se preconizau pedepse colective. Cei puternici și bogați n–au pus niciodată în cauză ordinea socială stabilită, pe care își fundamentau puterea și bogăția. Societatea feudală a Evului Mediu era prea solid structurată pentru a putea fi – deocamdată – dislocată.

ACTIVITATEA COMERCIALĂ

Târguri și bâlciuri • Negustorii • Mărfuri destinate traficului internațional • Comerțul maritim mediteranian al italienilor • Comerțul flamand și scandinav • Hansa teutonică • Activitatea comercială în Franța, Anglia, Spania și Germania Centro–Meridională • Comunicații și mijloace de transport • Moneda și originea creditului • Tehnici comerciale • Aristocrația negustorească.

TÂRGURI ȘI BÂLCIURI

Odată cu desființarea Imperiului roman de Apus, cu invaziile popoarelor barbare și cu decăderea orașelor, a dispărut și categoria negustorilor profesioniști. Ceea ce nu înseamnă însă că ar fi dispărut și activitatea comercială. Dimpotrivă: existența unor centre comerciale – menționate în documente încă din secolele VII și VIII – confirmă practicarea unui „comerț fără negustori" (M.M. Postan); cu alte cuvinte un trafic efectuat pe o rază locală sau regională de țăranii care își aduceau surplusul de produse la aceste târguri săptămânale[1]. Mănăstirile, de asemenea, își aveau oamenii lor însărcinați cu vânzarea produselor de pe domeniile mănăstirii și cu cumpărarea altora de care aveau nevoie[2].

În anul 744, Pepin cel Scurt – pe atunci doar majordom al Palatului – cerea episcopilor din regatul franc să creeze în fiecare dioceză (acolo unde încă nu existau) anumite locuri destinate tranzacțiilor comerciale, controlate de autoritatea administrativă. Un secol mai târziu, asemenea târguri erau atât de multe încât, în 864, regele Carol cel Pleșuv dădu dispoziții conților să întocmească liste cu toate târgurile active de pe teritoriul lor. Totodată, regele interzicea să se țină târg duminica, – interdicție repetată și de Carol cel Mare și de urmașii săi: ceea ce arată că târgurile aveau loc adeseori tocmai duminica – și de-a lungul întregului Ev Mediu duminica a fost considerată zi de târg. Unii negustori ocazionali – de exemplu sărarii, – mergeau din târg în târg.

Pe lângă aceste târguri săptămânale, anual (sau de două ori pe an) aveau loc și bâlciuri, care durau mai multe zile. Veneau negustori și cumpărători de la distanțe mari (la bâlciul din Saint-Denis, de lângă Paris, veneau și din Anglia, din Italia sau din Spania); iar volumul tranzacțiilor era, bineînțeles, incomparabil cu cel al târgurilor. Asemenea bâlciuri sunt atestate[3] deja în sec. IX; pentru ca în

1 În regiunile scandinave, unde terenurile arabile erau foarte puține și foarte sărace, în anumite perioade ale anului țăranii erau constrânși să se dedice unui modest comerț maritim; de asemenea frizonii, care în perioadele când nu puteau pescui, se duceau să-și vândă produsul pescuitului în zone îndepărtate (cf. Guy Fourquin).

2 „Cele mai vechi privilegii privind înființarea unor târguri au fost acordate în primul rând unor biserici și mănăstiri. Așa s-a întâmplat în regatul francilor, și de asemenea în Anglia, unde abațiile din Westminster, York, Durham, Winchester, au înființat primele târguri" (J.M. Kulischer).

3 La Cambrai, Compiègne, Saint-Denis, Pavia, Bobbio, Mantova, etc. În schimb, în regiunile orientale ale Imperiului carolingian, chiar și târgurile săptămânale erau rare.

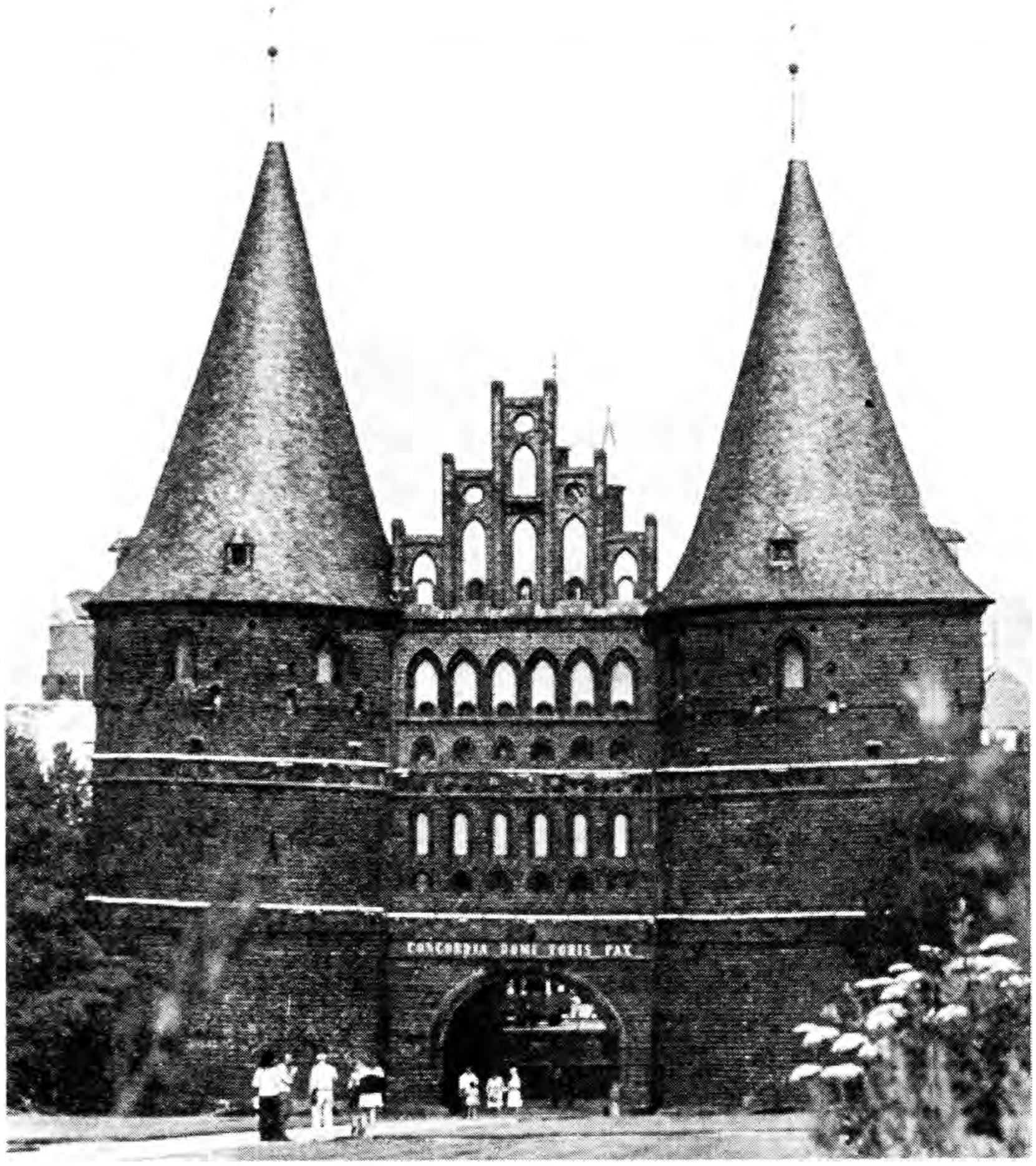

Marea poartă a orașului Lübeck – devenit, din 1230, centrul Hansei, și atingând apogeul prosperității spre sfârșitul sec. XIV.

secolul următor numărul lor să crească rapid. Regii aveau tot interesul să le acorde atenție și protecție, din moment ce taxele percepute pe vânzări le alimentau tezaurul[1].

Biserica, în schimb, nu se arăta deloc favorabilă comerțului, – cel puțin în principiu. Doctrina creștină stabilea că scopul muncii este asigurarea necesarului pentru a te menține în condiții minime de existență; căci sărăcia era considerată o virtute, o condiție a fericirii în lumea „de dincolo". Acumularea de bogății pe care o putea asigura practicarea directă a comerțului, sau investirea de capitaluri în operații comerciale – însemna căderea în păcatul cupidității și al

1 Târgoveții beneficiau de protecția regală pe timpul cât dura târgul și 40 de zile după închiderea lui. Protecția privea atât teritoriul târgului, cât și drumurile care duceau la târg.

avariției. Cu atât mai mult era condamnat împrumutul cu dobândă, instrument atât de util comerțului, și care în epoca merovingiană era de uz curent. Începând din sec. IX, Biserica a extins această prohibiție și asupra lumii laicilor (clericilor le fusese interzis dintotdeauna împrumutul cu dobândă). Într–un capitular din 789, sub influența consilierilor săi ecleziastici Carol cel Mare a fost primul suveran care a dat sancțiunea legislației civile acestei măsuri, fără să prevadă însă (decât într–un capitular ulterior) și o pedeapsă împotriva contravenienților. În practică, mănăstirile au fost printre primele care au eludat această interdicție. „Biserica însăși a fost constrânsă să recurgă încontinuu la banii acelor bancheri a căror activitate o condamna“[1].

Încă de la sfârșitul secolului al VIII–lea se stabiliseră anumite baremuri, anumite tabele care fixau prețurile principalelor articole. Chiar în cazul când schimburile se făceau în troc, vânzătorii și cumpărătorii aveau în felul acesta o posibilitate de a se referi la evaluări în moneda de circulație curentă,în dinari. Iată –pentru a avea o imagine a raporturilor de valoare, – o listă de prețuri indicativă pentru starea economică a epocii:

– O măsură[2] de ovăz costa un dinar; de orz 3; de secară, 4; iar de grâu, 6 dinari.

– Un dinar era prețul a 23 de pâini de ovăz, sau 20 de orz, sau 15 de secară, sau 12 de grâu. (Greutatea unei pâini era de aprox. 1 kg).

– O oaie costa între 12–15 dinari; un câine de pază, 12; o vacă, 14; un bou, între 24–108 dinari; un taur, 72; un cal de muncă, 240; dar un cal bun de călărie, de război, costa 360 de dinari.

– Un veșmânt de in – 4 dinari; de postav – 12; o blană de oaie – 12; de zibelină – 120; un – capișon de călugăr – 60 de dinari.

– O spadă costa 60 de dinari; împreună cu teaca – 84; un coif – 72; o cămașă de zale – 144; o lance și un scut – împreună, 14 dinari.

– Un sclav bărbat, în Italia costa 144 de dinari (în anul 725), sau 170, în anul 807; la Lyon, la începutul secolului al IX–lea, un sclav costa între 240–360 de dinari.

---

1 H. Pirenne. „Lor le încredința papalitatea perceperea impozitelor și administrarea veniturilor care se adunau din toate regiunile creștinătății, – și deci nu putea ignora cărui gen de afaceri li se dedicau bancherii săi“.

2 Numită în documente *muid*; măsură de capacitate care varia – după regiuni și după epoci – între 20 și 70 litri. (Cf. P. Riché, – vd. *Bibliografia*)

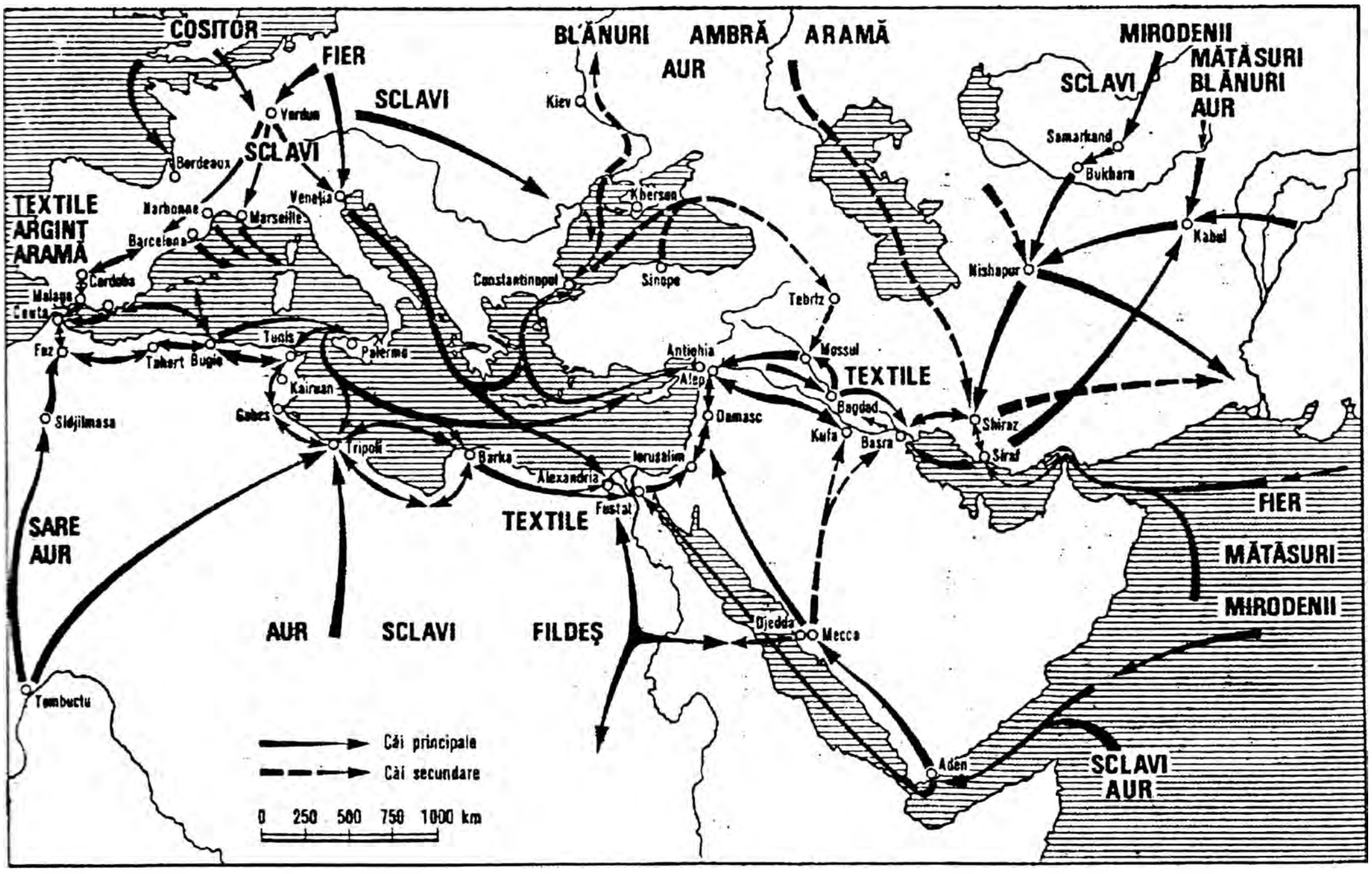

Căi comerciale în secolele VIII–X.

NEGUSTORII

În epoca merovingiană, comerțul din regiunea centrală a regatului (cuprinsă între Loara și Meuse) era în mâinile unor negustori orientali, îndeosebi sirieni și evrei. (Când Siria bizantină a căzut în mâinile arabilor, în anul 635, negustorii sirieni s–au refugiat în Italia; la nord de Alpi predominau negustorii evrei). Acești orientali aduceau – încă din timpul Imperiului roman – din țările Orientului produse exotice și articole de lux: mirodenii, untdelemn, curmale și smochine, stofe scumpe, mătăsuri, papirus din Egipt, obiecte din piele artistic lucrate, ș.a. exportând în schimb mai ales metale prețioase sub formă de monede. Negustorii evrei – despre a căror activitate suntem mai bine informați începând din sec. XI – se stabiliseră îndeosebi în marile orașe din Italia, Franța și Germania[1].

În perioada carolingiană evreii nu erau, firește, singurii negustori de profesie. Mulți negustori profesioniști – care lucrau fie pe contul

1 „Sub Ludovic cel Pios (pe care au reușit chiar să–l determine să ia măsuri contra celor care îi sfătuiau pe sclavii evreilor să se boteze, pentru a putea fi astfel eliberați), evreii au devenit negustorii oficiali ai Palatului imperial, unde se bucurau de mare credit. Situația lor s–a menținut până în sec. X“ (R. Latouche).

regelui, al nobililor, episcopilor, sau abaților, fie pe cont propriu – transportau până în punctele cele mai îndepărtate ale Imperiului alimente, în special grâne, sare, vin, precum și fier. (Prudent, Carol cel Mare le interzisese să facă comerț cu arme, spre a nu–i avantaja pe inamicii săi). Apariția și formarea acestei categorii de negustori angrosiști autohtoni spre sfârșitul secolului al VIII–lea și în decursul secolului al IX–lea, este un fenomen nou în istoria economiei occidentale. Formele pe care le–au luat structura și activitatea lor în diferite regiuni ale Occidentului au fost foarte diverse.

Pentru transportul mărfurilor, pe uscat sau pe căile fluviale, se percepeau – încă din timpul Imperiului roman – anumite taxe; în epoca merovingiană, numai pe teritoriul Galliei; dar în timpul regilor carolingieni (și al succesorilor lor), pe tot teritoriul Imperiului franc. Taxele variau după regiuni, ajungând până la 10% din valoarea mărfurilor. În plus, se mai percepeau – la fel ca în ultimele secole ale Imperiului roman – și alte taxe suplimentare: pentru mărfurile transportate cu carele (*rotaticum*), pentru acostarea unei nave într–un port (*pontaticum*), pentru folosirea unui loc de depozitare provizorie a mărfii, sau pentru intrarea pe poarta unui oraș (*portaticum*).Bineînțeles, că, după declinul puterii regale, aceste taxe au fost percepute de conți și de alți feudali – care, în plus, au mai impus în mod arbitrar și altele noi.

Negustorii Palatului care furnizau mărfuri suveranului și nobililor săi, nu plăteau aceste taxe. Monarhul îi proteja, acordându–le și alte privilegii; de pildă, erau scutiți de prestarea serviciului militar, de rechiziționarea atelajelor, a carelor, a bărcilor, proprietatea lor, ș.a. Mai târziu, urmând exemplul suveranului, și marii feudali acordau negustorilor lor asemenea imunități.

De pe la mijlocul secolului al VIII–lea, numele negustorilor orintali (*syri*, cum erau numiți) apare rar în documente. Numeroasele lor colonii din Italia nu mai deținеau acum monopolul marelui comerț cu Orientul. Locul lor îl preiau negustorii indigeni și evrei.

Aceștia din urmă erau furnizorii obișnuiți de produse și articole din Orient ai palatului lui Carol cel Mare, ai marilor nobili și ai înaltului cler. Din sec. IX, în toate marile orașe se formaseră cartiere de negustori evrei, în continuă prosperitate. În schimb, în regiunile germanice dintre Loara și Rhin – unde comerțul era direcționat spre ținuturile nordice, inclusiv scandinave, – numărul negustorilor evrei

Casele unui bogat negustor de lână. – Gloucestershire, sec. XV.

era mai redus. Locul cel mai important în activitatea lor comercială îl deținea traficul cu sclavi; fapt care n–a întârziat să provoace protestele Bisericii[1], obligându–i să se limiteze la comerțul (sau posesiunea) sclavilor necreștini[2].

Încă din primele decenii ale secolului al VIII–lea existau în diferite orașe grupuri de negustori franci (în Alsacia, în Franconia, în Renania), care transportau pe Rhin cerealele. Negustorii franci din Verdun se organizau în caravane pentru drumuri mai lungi, la Roma sau în Spania musulmană, unde vindeau sclavi. În timpul campaniei contra avarilor, armata lui Carol cel Mare era alimentată pe calea fluvială a Dunării; cale care contribuise de pe atunci la formarea unor centre comerciale (ca Frankfurt, Worms sau Köln, în Renania; Regensburg, Passau, Lorch, în zona danubiană). Între Imperiul

1 Deși Biserica nu s–a pronunțat în mod explicit și categoric, până la Conciliul din 845, împotriva comerțului cu sclavi. Grigorie cel Mare s–a mulțumit să proscrie doar vânzare sclavilor creștini unor negustori păgâni. În 743, Pepin cel Scurt n–a făcut decât să reproducă această prohibiție.

2 Negustorii evrei exportau din Imperiul franc țesături, piei de urs și de jder, spade și eunuci – pe care îi vindeau în Egipt. Prin Constantinopol aduceau din Orient articole de lux, mosc pentru parfumuri, camfor, lemn de aloes, scorțișoară, etc.

carolingian și Anglia se stabilise un trafic regulat. Carol cel Mare era interesat să dezvolte relații comerciale și cu Spania, și cu Orientul musulman, trimițând în acest scop soli la Cordoba și Bagdad.

Traficul comercial maritim și fluvial a avut ca rezultat crearea unor puncte active de tranzit (*portus*), legate de rețeaua fluvială navigabilă; cheiuri de îmbarcare și debarcare a mărfurilor, în apropierea imediată a cărora s–au construit antrepozite, locuințe pentru negustori și barcagii sau marinarii lor, și care vor deveni apoi orașe importante – ca Bruges, de exemplu; sau – când un *portus* fusese înființat lângă un oraș – cartiere comerciale importante. Asemenea puncte gen *portus* au luat ființă, chiar în perioada carolingiană, pe țărmurile marilor fluvii din nord (Rhin, Meuse, Escaut). Orașe importante au apărut, datorită prezenței atât de active a unui astfel de *portus* din apropiere (de ex., Tournai, Valenciennes, Saint–Omer, Gand, ș.a.), în care negustorii își depozitau mărfurile aduse – cereale, lână, postavuri, ș.a.m.d. – spre a le difuza apoi în diferite centre de desfacere; sau mărfurile achiziționate spre a le transporta în alte regiuni.

MĂRFURI DESTINATE TRAFICULUI INTERNAȚIONAL

S–a susținut mult timp că principalul motor al traficului medieval la mari distanțe l–ar fi constituit articolele rare, obiectele de lux, mirodeniile aduse din Orient, – întrucât toate acestea nu necesitau mijloace de transport spațioase, puteau fi transportate mai ușor în puncte îndepărtate fără cheltuieli mari – și, fiind atât de prețuite, asigurau negustorilor câștiguri importante. – Dar, dacă ar fi fost într–adevăr așa (observa, printre alți istorici, și A. Sapori), traficul internațional s–ar fi redus la foarte puține mijloace de transport, îndeosebi fluvial și maritim.

În realitate, aceste mijloace transportau, cu prevalență covârșitoare, mărfuri de o valoare relativ modestă și – în orice caz – foarte grele. Câștigurile le erau asigurate negustorilor de cantitatea mărfurilor transportate, de necesitatea lor stringentă, de marea cerere a pieței din țările în care aceste articole lipseau. În unele cazuri, însăși politica anumitor state se orienta în funcție de genul și de cantitatea mărfurilor pe care erau interesate să le exporte: Sicilia – grâu, Veneția – sare, Anglia – lână, etc. Principalele articole care făceau obiectul traficului la distanțe mari erau: grâul, sarea și vinul, lâna, bumbacul, lemnul și alaunul; în fine, o „marfă“ umană – sclavii.

Prăvălii (croitori, bărbier, apoticar) într-o stradă medievală.
Miniatură din sec. XV. – Biblioteca Arsenalului, Paris.

Producția mai mare de grâu, în secolele XIII și XIV, o înregistrau unele regiuni din apropierea Mării Negre, Dalmația și în special sudul Italiei (la un loc cu Sicilia). În 1329, compania florentină Acciaioli a importat din Puglia – într-un singur an! – 136.000 tone de grâu. Veneția și Florența aveau repetate conflicte între ele pentru importul de grâu din sudul Italiei. – Sarea, articol indispensabil pentru bucătărie și pentru conservarea cărnii sau a peștelui, constituia și o foarte importantă sursă de venit pentru fisc. Veneția, de pildă, care extrăgea din lagună o cantitate considerabilă de sare, monopolizase, totuși, și sarea din Cipru; în același timp, a avut diferende serioase cu Genova și Pisa pentru a-și asigura și producția de sare din Sicilia și din Sardinia, din insulele Baleare și din Africa de Nord. – Vinul era adus din Grecia, Cipru și Rodos; dar cantitățile cele mai mari de vin le producea Franța. Un istoric (Yves Renouard) a putut dovedi că, într-un singur an (1308–1309), Burgundia singură

a exportat nu mai puțin de 850.000 hectolitri de vin (în timp ce, în 1950, exportul de vin al *întregii* Franțe a atins cifra de 900.000 hectolitri).

Începând din sec. XIII, cantitatea cea mai mare de lână era adusă din Anglia pentru a fi lucrată de marile manufacturi de textile din Flandra și Italia. În primii ani ai sec. XIV, cele 300 de manufacturi de textile din Florența lucrau produsele lor de prima calitate numai cu lână adusă din Anglia. – Cum bumbacul din sudul Italiei, din Spania, Malta, Cipru și Grecia nu era de calitate superioară, negustorii venețieni și genovezi aduceau bumbacul cel mai fin din Siria, mai ales din Damasc. Țesăturile de bumbac, la început fabricate aproape în întregime în Italia, în sec. XII au invadat piețele țărilor din bazinul mediteranian, din Bizanț și Egipt până în Spania și Franța Meridională; pentru ca în sec. XIV să fie mult cerute, din țările Europei Centrale până în Flandra și Anglia. – Lemnul pentru construcția navelor era furnizat în cantități uriașe regatului musulman din Egipt de către negustorii italieni, care și–l procurau din zonele alpine ale Dalmației.

Alaunul era indispensabil manufacturilor de textile pentru degresarea fibrelor și fixarea culorii țesăturilor; de asemenea, la tăbăcit și în anumite alte operațiuni de prelucrare a pieilor. Timp de mai bine de două secole (XIII și XIV), acest prețios mineral era procurat numai din Orientul Apropiat (în primul rând, din Siria).

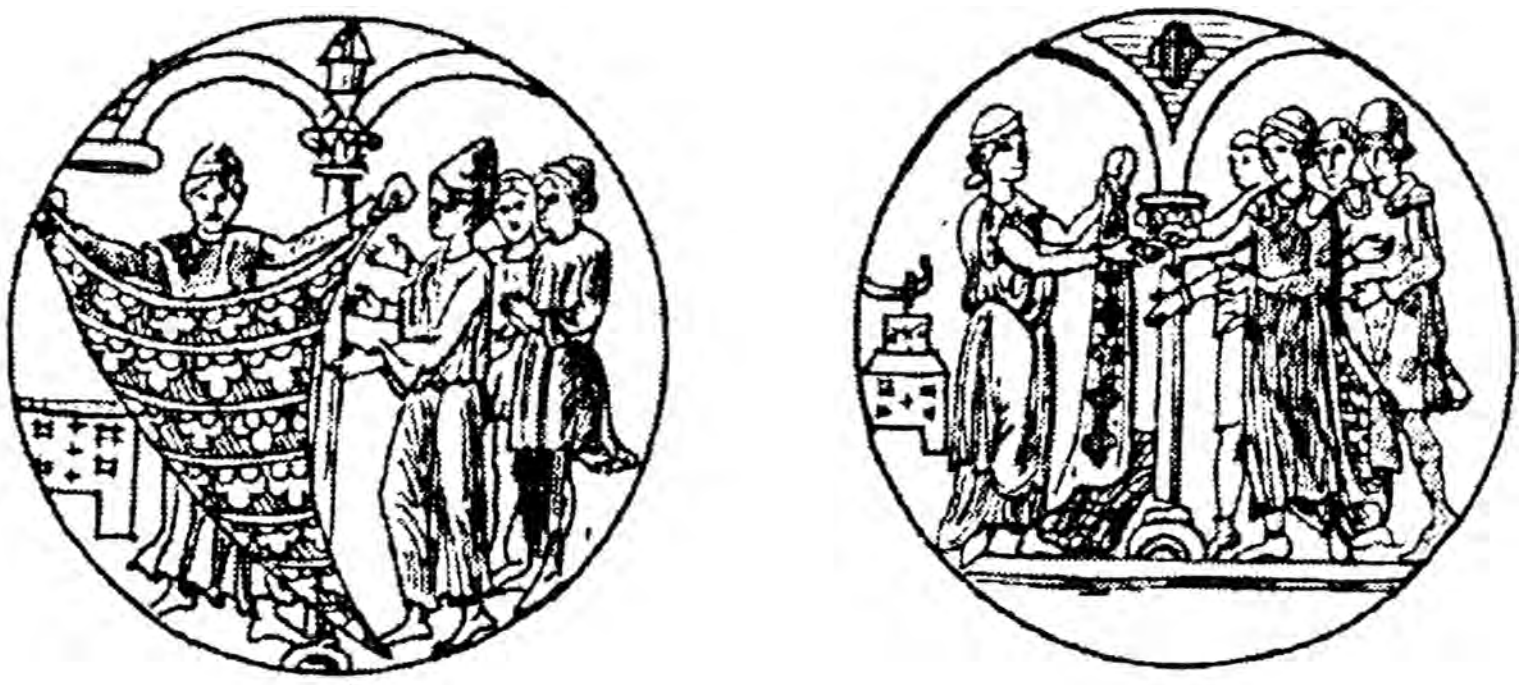

Negustori de postavuri. După vitralii ale catedralelor din Bourges și Chartres.

COMERȚUL MARITIM MEDITERANIAN AL ITALIENILOR

Comerțul maritim era într–o bună măsură avantajat față de cel pe uscat, întrucât, în cazul celui dintâi, Biserica tolera împrumutul cu

Ponte Scaligero din Verona, celebru și pitoresc exemplu de pod fortificat. Sec. XIII. (Reconstrucție fidelă).

dobândă – justificat de faptul că, pe mare, riscurile negustorului erau mult mai mari.

Cel mai mare risc – în afara naufragiului – era obiceiul consacrat al negustorilor de a arunca în mare parte din încărcătură când nava se afla în pericol din cauza unei avarii, sau când era urmărită de pirați. Un alt risc îl prezenta dreptul de represalii care putea fi acordat de un oraș maritim contra negustorilor rivali dintr–un alt oraș cu care primul se afla în stare de război.

Pentru a se apăra contra unor asemenea pericole, negustorii obișnuiau să se asocieze între ei, două sau mai multe corăbii navigând în convoi. Această hotărâre pe care o luau negustorii asociați făcea obiectul unui contract. Pe de altă parte, marii negustori dintr–un oraș formau o asociație și alegeau din sânul lor un administrator, care își asuma responsabilitatea pentru a apăra interesele celor asociați. Aceasta rezida, temporar, în portul străin unde negustorii asociați își aveau marele lor depozit de mărfuri (în italiană: *fon-*

daco), pe care administratorul ales îl conducea. Comptoarele mai importante își aveau, în locul acestui administrator, un „consul" permanent, cu rezidența în portul străin.

H. Pirenne susținea că blocarea Mării Mediterane în urma expansiunii islamice din sec. VII ar fi provocat decăderea totală a comerțului în bazinul mediteranian, dispariția negustorilor de profesie și, cu aceasta, sfârșitul orașelor; o teză neacceptată azi de istorici[1]. În realitate, n–a existat aici nici o fractură de natură economică, nici în timpul invaziilor popoarelor germanice, nici ca urmare a cuceririlor musulmane. Însuși ilustrul istoric belgian recunoștea că, cel puțin prin Marea Adriatică și Marea Egee, „comerțul Italiei bizantine în Marea Mediterană n–a cunoscut nici o întrerupere".

Într–adevăr, orașele din Italia Meridională care depindeau de Bizanț – Napoli, Gaeta, Amalfi, Salerno, Bari și, în fruntea celor din nord Veneția – au prosperat considerabil datorită activității lor comerciale. Când, în urma stabilirii normanzilor în Sicilia (1029–1091) legăturile politice ale Italiei cu lumea bizantină au slăbit, urmările s–au resimțit și asupra situației economice a acestor orașe. Singurul oraș – cu totul înafara sferei de influență normande – pe care nici regii carolingieni n–au reușit să și–l aservească, și care continua să depindă din punct de vedere economic de Imperiul bizantin, a fost Veneția; orașul care considera Marea Adriatică întocmai ca „proprietatea sa privată", după formula istoricului citat mai sus.

Alte două orașe maritime, Pisa și Genova, și–au impus supremația politică și comercială de–a lungul coastei occidentale a Peninsulei, în Marea Tireniană, pe care au reușit să o scoată de sub stăpânirea musulmanilor[2]. Aliindu–se cu genovezii, pisanii au atacat Sardinia (unde s–au și instalat) și Sicilia, de unde s–au retras numai după ce au impus musulmanilor un tratat comercial foarte avantajos.

---

1 Arabii n–au închis Mediterana – și nici n–ar fi avut nici un interes să o facă. F.L. Ganshof constata că, în sec. VIII, în Gallia nu s–a verificat „nici un declin al comerțului nord–sud, spre Mediterană și țările la care Mediterana permitea să se ajungă". Începând din sec. VII chiar a avut loc un regres, dar nu o dispariție totală, în relațiile dintre Orient și Occident; un regres a cărui cauză principală n–a fost invazia arabă.

2 Aceștia, în intenția evidentă de a opri expansiunea maritimă pisană, au jefuit orașul, în 935 și 1004. Dar în 1005 pisanii au învins flota sarazinilor, iar în 1087 au ocupat și orașul Palermo.

O navă comercială venețiană din sec. XV. Gravură. Muzeul Louvre.

Astfel, supremația celor trei orașe italiene (Veneția, Genova, Pisa) în Mediterana n–a putut fi contestată. Începând din sec.XI ele și–au extins activitatea comercială și în Provence și Catalonia; iar la nord de Alpi, în Franța și Germania (unde operau în special negustori venețieni).

Veneția s–a dezvoltat și a prosperat numai datorită navigației și comerțului. „Nu se poate imagina un contrast mai strident decât acela dintre Europa Occidentală, unde pământul era totul iar comerțul nimic, și Veneția, un oraș fără proprietăți funciare, care trăia în întregime din propriile traficuri“ (H. Pirenne).

De la sfârșitul secolului al IX–lea, fără a ține seama de considerente de religie și gândindu–se exclusiv la profit, venețienii au întreținut relații comerciale foarte active cu lumea islamică, furnizându–i mărfurile cele mai solicitate: lemn de construcție a navelor, fier pentru fabricarea armelor și sclavi procurați din apropiatele regiuni slave. Mai intense erau, firește, relațiile cu Bizanțul. Ajutată de flota bizantină, Veneția reuși (în 1002) să elibereze orașul Bari, ocupat de sarazini. Iar după ce orașele maritime meridionale, rivalele sale, aflate sub dominație normandă – împotriva căreia s–a

aliat din nou cu Bizanțul – au decăzut economic, deci concurența a fost înlăturată, Veneția a rămas stăpână în întregul bazin răsăritean al Mediteranei.

În 992 dogele Pietro II Orseolo obținuse de la împărații bizantini scutire de orice taxe pentru navele venețiene. Colonia venețiană stabilită pe malurile Bosforului se bucura de substanțiale privilegii. În 1082, venețienii obțin scutire de orice taxă comercială pe întreg teritoriul Imperiului bizantin. Ceea ce implica beneficii enorme; mai ales că la această dată venețienii își creaseră mai bine de douăzeci de foarte prospere baze comerciale în insulele și porturile Mării Egee.

Prin poziția sa geografică, Veneția avea cele mai propice condiții pentru comerț. Nu depindea, ca celelalte orașe de pe continent, de vaste proprietăți funciare. Barcagiii cei mai modești din lagună exportau pe arterele fluviale un produs local foarte căutat: sarea marină. Cum terenurile agricole lipseau, nici iobăgia – în vigoare în tot restul continentului – aici nu era cunoscută. Veneția va rămâne și pe mai departe un oraș de marinari, de negustori și de meșteșugari. – Dar, pe lângă condițiile favorabile, Veneția avea și o adevărată vocație pentru comerț. De pildă: pentru a ține o evidență contabilă a transporturilor și pentru atât de necesara corespondență comercială, fiecare corabie care pornea în cursă lungă avea la bord și o persoană calificată pentru a efectua aceste operații. Și – un alt fapt, esențial: într–o Europă feudală, în care Biserica era ostilă principalei surse de îmbogățire – comerțul – ca generând păcatul cupidității și egoismului; într–o Europă în care nobilii și chiar seniorii mijlocii disprețuiau comerțul ca o profesiune în care era de neconceput ca ei să se fi angajat, Veneția era complet lipsită de asemenea prejudecăți. Familiile cele mai ilustre, în frunte cu înșiși dogii, participau în modul cel mai activ la diferite inițiative și operații comerciale.

Astfel încât, încă din secolul al X–lea, în Veneția s–a constituit o puternică și numeroasă categorie oligarhică, incluzând membri ai familiilor celor mai nobile, îmbogățite prin practica comerțului.

COMERȚUL FLAMAND ȘI SCANDINAV

În nordul continentului, o regiune deosebit de activă în domeniul schimburilor comerciale era Flandra. Deja în sec. X, Flandra stabilise schimburi regulate cu Anglia și întreținea legături comerciale strânse cu zonele din jurul Mării Nordice și ale Balticei.

Până la sfârșitul Evului Mediu, Flandra – un ținut care încă din epoca celtică creștea pe pășunile sale bogate mari turme de oi – a

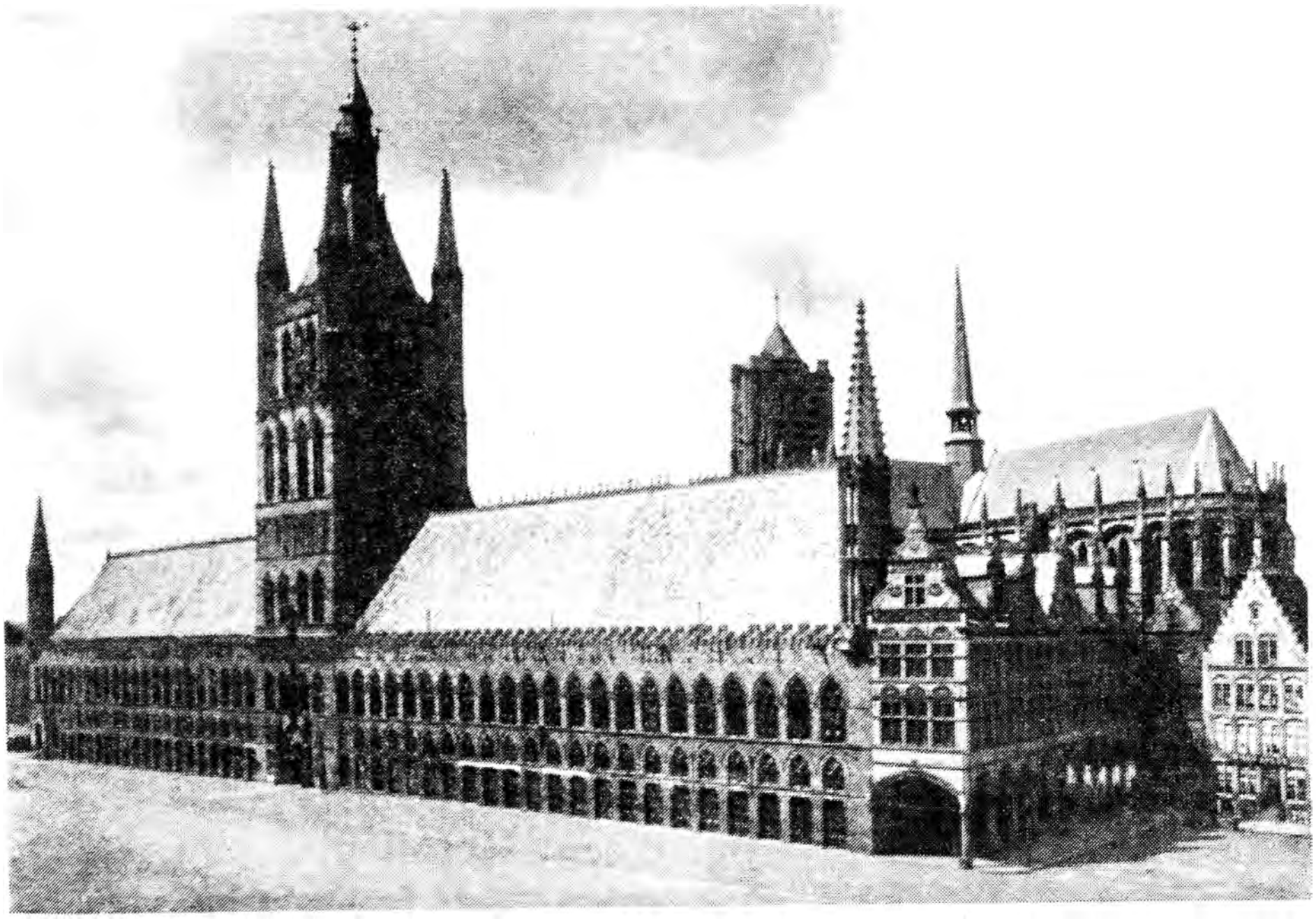

Turnul și halele postăvarilor din Ypres. Sec. XIV.

excelat prin industria sa manufacturieră textilă[1]. La sfârșitul secolului al X–lea, această industrie era atât de activă, stofele flamande erau atât de cerute pe piețele septentrionale, încât flamanzii au trebuit să importe – dealtminteri, în condiții foarte avantajoase – cantități mari de lână din Anglia; o lână excelentă, care a făcut să sporească considerabil calitatea și renumele produselor Flandrei, până în țările cele mai îndepărtate. Le solicita continuu piața Novgorodului; negustorii italieni veneau aici să le cumpere, oferind în schimb mătase, mirodenii, argintărie de artă; navele genoveze le exportau în cantități masive în Orient. Corăbiilor genoveze le–au urmat imediat navele negustorilor scandinavi și ale Hansei teutonice[2]. De–a lungul întregului Ev Mediu, nici o altă regiune /din

1 Progresele pe care le–a făcut Flandra în acest domeniu „au fost atât de rapide, încât încă în secolul al II–lea se exportau țesături până și în Italia. Francii, care au invadat regiunea în secolul al V–lea, au menținut vie această tradiție“ – menționează H. Pirenne. „Stofele în culori vii făcute în Flandra erau atât de la modă, încât Carol cel Mare n–a găsit altceva mai bun să trimită ca dar califului Harun al–Rașid“. – În sec. XII, întreaga Flandra devenise o țară de piuari, torcători, țesători, care de mult se situase în această privință pe primul loc din Europa.

2 Căci, deși într–o poziție geografică ce ar fi avantajat–o, Flandra n–a fost tentată – spre deosebire de orașele italiene – de comerțul maritim, n–a ținut să–și aibă flota sa comercială.

Europa – n.n. O.D./ n–avea un caracter atât de net industrial ca bazinul fluviului Schelda“ (H. Pirenne). – Acest comerț a stat la baza prosperității unor orașe mari, ca Bruges, Gand, Ypres, Lille, Arras, ș.a.

O activitate maritimă comercială, comparabilă (respectând proporțiile) celei din bazinul mediteranian, s–a desfășurat în Marea Baltică și în Marea Nordului timp de două secole și jumătate (de la mijlocul sec. IX până la sfârșitul sec. XI).

O activitate datorată „Oamenilor Nordului“, normanzilor, – care n–au fost deloc (cum am văzut) niște simpli jefuitori. Timp de mai bine de o jumătate de secol au devastat și au jefuit – e adevărat – Insulele Britanice Septentrionale și coastele atlantice, pătrunzând, prin estuarele fluviilor, și în interior. În locurile (fortificate de ei) în care se instalau temporar, vikingii adunau prada, transportând–o apoi și vânzând–o în Danemarca, în Norvegia, în Suedia. „Vikingii au fost, la urma urmei, niște pirați; dar e lucru știut că pirateria este prima etapă a comerțului; și aceasta este un fapt atât de adevărat, încât, la sfârșitul secolului al IX–lea, când au renunțat la jaf, vikingii s–au transformat în negustori“ (H. Pirenne).

Expansiunea comercială a normanzilor, foarte redusă în zonele europene occidentale, a fost în schimb foarte intensă în direcția regiunilor răsăritene slave și în cele nordice. Pe teritoriul Rusiei (unde au venit fie spontan, în căutare de pradă, fie probabil și chemați în ajutor de slavi contra invadatorilor pecenegi), normanzii din Suedia – varegii, *vaeringer*, – se stabiliseră de–a lungul Niprului încă din sec. IX, grupându–se în așezări fortificate, în care depozitau provizoriu – după incursiuni pe o rază mai apropiată sau mai îndepărtată – prada: sclavii pe care îi capturaseră, tributul impus populației locale, sau articole foarte căutate de negustori, îndeosebi miere și blănuri.

Varegii nu băteau monedă. Ca mijloc de schimb, le serveau – după mărturia unui negustor arab din sec. IX – blănurile de jder, cu valoarea stabilită la 2,50 *dirhami*. (Dar circulau la ei și *dirhami*, moneda de argint a musulmanilor, cu care făceau comerț). În fiecare primăvară, după dezghețul apelor, corăbiile varegilor încărcate cu mărfuri coborau pe fluviul Nipru; ajungând în Marea Neagră, navigau de–a lungul coastei până la Constantinopol, – unde aveau un cartier propriu și unde efectuau schimburile, reglementate prin tratate comerciale (pe care le încheiaseră cu bizantinii chiar din sec.

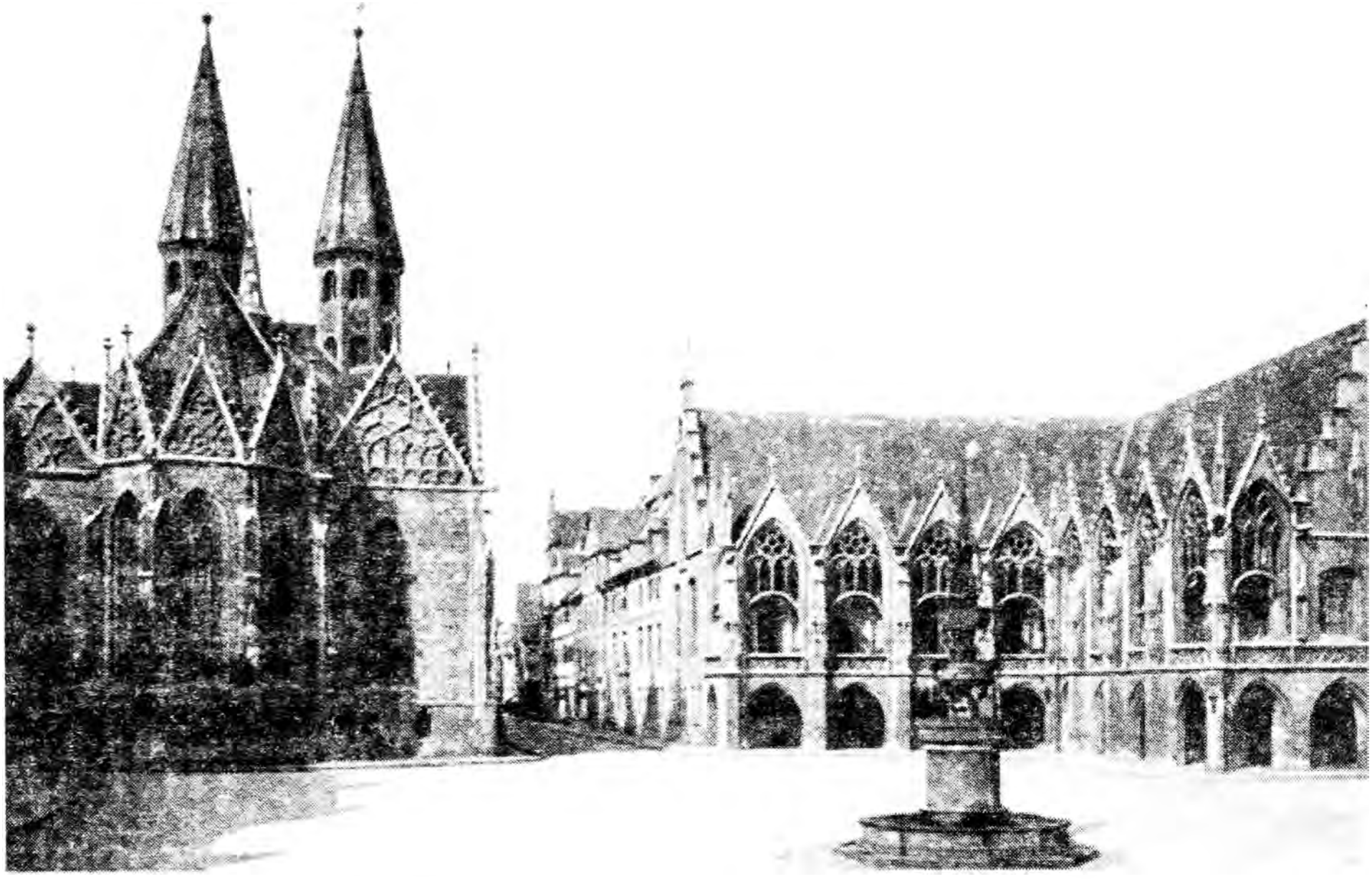

Domul, primăria și fântâna pieței centrale din Braunschweig.
Sec. XIV–XV.

IX). Urmând drumul Volgăi, ajungeau în porturile Mării Caspice, unde luau legătura cu negustorii evrei și arabi.

Mărfurile procurate de la aceștia, precum și din Bizanț, – bijuterii de aur și argint, pietre prețioase, mirodenii, mătăsuri, etc. – erau desfăcute de negustorii varegi în porturile Mării Baltice. Punctul comercial cel mai important era insula Gotland, de unde mărfurile erau îndreptate și în bazele lor comerciale din alte regiuni septentrionale. În bazinul Mării Nordului, cel mai mare centru era Haithabu. Pe Elba, portul din Hamburg era un alt important centru de schimburi al lor; iar în Anglia – țară cu care raporturile comerciale erau mai intense – negustorii normanzi beneficiau de anumite drepturi portuare, la intrarea prin estuarul Tamisei.

O consecință a intensei activități comerciale a varegilor a constituit–o faptul că și ceilalți normanzi – vikingii norvegieni și danezi – după ce și–au încheiat perioada incursiunilor de pradă le–au urmat exemplul[1].

---

1 Unii istorici (ca J. van Klaveren) au emis teza potrivit căreia „scandinavii, însușindu–și în timpul jafurilor metalele care zăceau în tezaurele seniorilor din Evul Mediu timpuriu, și punându–le în circulație/sub forma de monede – n.n. O.D./, au favorizat trecerea de la economia naturală la economia monetară“ (*apud* H. van Wierveke).

HANSA TEUTONICĂ

În sec. XII, în nordul Franței, în Anglia și în Germania s.au constituit asociații de negustori, cu scopul de a–și apăra interesele profesionale, numite „ligi“ sau *hanse*[1]. În secolul următor, o hansă reunea negustorii dintr–un întreg oraș. Astfel, în 1254, orașele renane Köln, Dortmund, ș.a., s–au constituit în „Liga Renană“. În 1241, orașul Lübeck s–a asociat cu Hamburg, apoi cu alte orașe; data fondării acestei „Ligi hanseatice“ sau „Hanse teutonice“ este atestată documentar[2] în 1256.

În scurt timp, Hansa teutonică a ajuns să reunească –sub conducerea marii negustorimi din Lübeck – nu mai puțin de 70 de orașe interesate în traficul maritim din Marea Baltică și Marea Nordului; orașe importante, ca: Hamburg, Rostock, Kiel, Danzig (azi Gdansk), Köln, Frankfurt am Oder, Königsberg, Luneburg, Bremen,etc. Astfel, Hansa teutonică a devenit o mare putere economică și politică, un adevărat stat, care declara războaie și încheia tratate de pace, care în secolele XIV și XV deținea monopolul comerțului maritim al Europei Septentrionale, și care a durat mai bine de trei secole[3]. Hansa teutonică își avea flota sa, regulamentele ei, legislație proprie și un tezaur comun. Ținea adunări generale (diete) tot la trei ani, cu participarea delegaților fiecărui oraș membru; semna tratate cu diferiți regi și principi, și obținea privilegii în diverse țări. Declinul puterii Hansei a început odată cu formarea și consolidarea statelor naționale (Franța, Anglia, Spania) și în urma noilor mari direcții pe care le–a luat activitatea comercială după descoperirea Americii.

Câmpul de acțiune al Hansei teutonice cuprindea o arie enormă,

---

1 Numele de *hansa* apare însă abia în 1344. „Formarea ei a fost sugerată de o exigență nu numai economică, ci și politică, – într–un moment în care, lipsind în Germania un centru de putere, s–au constituit și consolidat forțele locale“ (A. Bosisio).

2 După Guy Fourquin, cea mai veche hansă ar fi cea formată la Köln – marele centru comercial german până către 1250, – urmată de cele din Hamburg (1266) și Lübeck (1267), care în 1281 au fuzionat formând „Hansa Germaniei“, cu sediul la Londra. În Țările de Jos, negustorii germani au apărut mai târziu.

3 Liga hanseatică a sucombat în urma loviturilor suferite în timpul Războiului de 30 de ani. În ultima sa dietă (1669), Liga nu mai cuprindea decât trei orașe –Lübeck, Bremen și Hamburg, – care vor continua să fie unite, păstrându–și denumirea de „orașe hanseatice“.

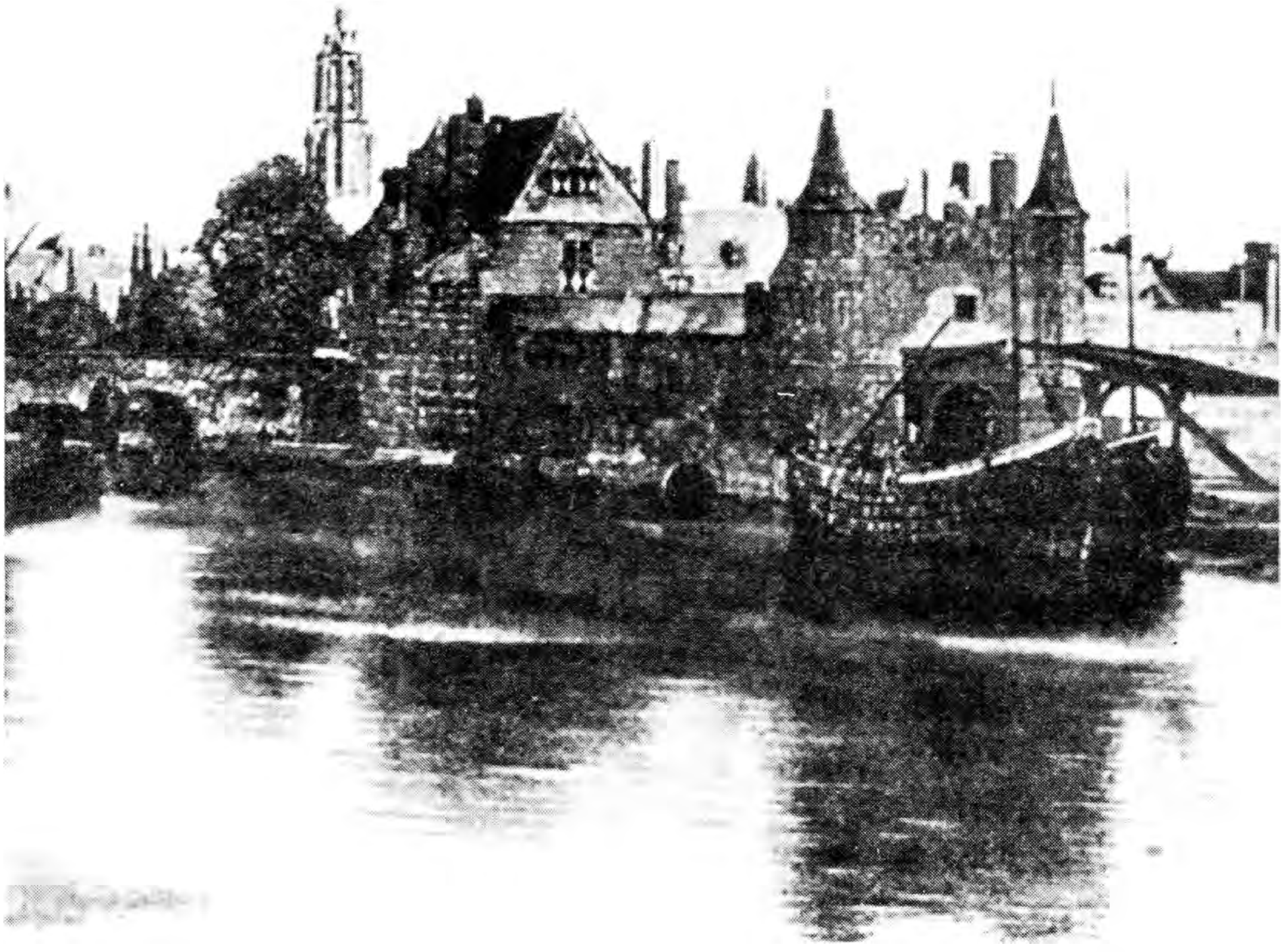

Portul unui mic oraș hanseatic din sec. XIV. (După o litografie).

de la Londra și Bruges până la Novgorod[1]. Axa Bruges–Lübeck–Novgorod – din care se ramificau itinerarii secundare – a avut o importanță excepțională pentru activitatea Hansei, și în general pentru comerțul european medieval.

În ce privește caracterul ei și particularitățile activității comerciale hanseatice în comparație cu activitatea desfășurată de marii negustori italieni în zona mediteraniană, H. Pirenne reținea câteva elemente definitorii esențiale. Astfel, volumul comerțului hanseatic era egal (dacă nu chiar superior) celui mediteranian; dar capitalurile investite erau mult mai reduse. Valoarea mărfurilor exportate de negustorii hanseatici (produse naturale: cereale, miere, pește uscat, catran, lemn de construcție pentru corăbii), sau a celor pe care le

1 Bazele sale comerciale cele mai importante erau: Wisby (mare centru fondat în 1160 în insula Gotland), Stockholm, Bergen, Londra, Bruges – agenția cea mai însemnată dintre toate cele pe care Hansa le avea în afara teritoriului Germaniei; spre răsărit, Riga în Letonia, Reval în Estonia (azi Tallin); în Prusia Orientală, Königsberg, Marienburg – unde Ordinul cavalerilor Teutoni, până la înfrângerea lor în 1410, furniza negustorilor hanseatici aramă, ceară, ambră și blănuri, – și până în îndepărtatul Novgorod, unde Hansa a luat locul varegilor și de unde negustorii hanseatici preluau mărfuri aduse de arabi, evrei și bizantini din Orient.

aduceau la întoarcere (lână din Anglia, sare, vinuri franceze) le permitea să realizeze câștiguri mult mai mici decât cele realizate de negustorii mediteranieni prin traficul de articole de lux din Orient. În fine, nici instrumentele simpliste ale hanseaticilor nu se puteau compara cu tehnicile comerciale perfecționate ale negustorilor italieni.

ACTIVITATEA COMERCIALĂ ÎN FRANȚA, ANGLIA, SPANIA ȘI GERMANIA CENTRO-MERIDIONALĂ

Orașele–porturi din sudul Franței (Marseille, Montpellier, Narbone, ș.a.) au dezvoltat – până în sec. XIII – un comerț de genul celui practicat de negustorii italieni: în principal, exportând produse orientale, pe care le schimbau cu postavuri aduse din Flandra. În curând însă au trebuit să capituleze în fața concurenței negustorilor genovezi. Ca urmare, aceste orașe și–au restrâns raza de acțiune comercială la limite strict regionale.

Piața Franței Centrale și Septentrionale era, începând din sec. XIII, în mare măsură dominată de negustorii italieni. În general, importurile și exporturile franceze erau direcționate spre Anglia și Flandra. Avantajele Franței erau asigurate în special de cele două articole foarte cerute la export – sarea și vinul. (Vinurile italiene nu rezistau la transport, iar cele de pe valea Rhinului erau produse în cantități prea mici). În schimb, Franța era deficitară în privința mijloacelor de transport: aproape toate corăbiile care îi deserveau traficul maritim erau nave engleze, spaniole sau hanseatice.

Anglia, țara în care monarhia se impusese feudalității, țara ai căror suverani dădeau mai multă atenție activităților economice, n–a avut totuși un comerț prosper în Evul Mediu.

Orașele ei, cu o populație deocamdată redusă (cu excepția Londrei), vizitate încă din sec. XI de negustori veniți de pe continent, își limitau târgurile la un nivel de importanță regională. Anglia nu dispunea nici de un număr suficient de corăbii (aproape singurele nave care intrau în porturile engleze erau cele hanseatice). Exportul de lână brută era rezervat Flandrei, precum și (într–o mai mică măsură) negustorilor italieni, care o desfăceau în porturile mediteraniene.

În sfârșit, până în jumătatea a doua a secolului al XIV–lea țara rămăsese esențialmente agricolă. Aproape singurul articol cerut la export era lâna, – din care însă monarhia, mănăstirile și unele orașe (ca Boston, Bristol, Winchester) realizau beneficii apreciabile.

Mai activ era comerțul Spaniei creștine.

Marinarii spanioli din Barcelona – marele centru comercial al Peninsulei Iberice – străbăteau Mediterana încă din sec. XII, ajungând până în Marea Egee. După Catalonia, o vie activitate comercială o desfășurau insulele Baleare. La numai trei ani după ce prima navă genoveză acostase într–un port englez, în 1281 ajunge la Londra, trecând prin strâmtoarea Gibraltar, și o corabie spaniolă din Majorca. Asemenea negustorilor venețieni – și împrumutând tehnicile lor comerciale – catalanii practicau intens comerțul cu sclavi: o „marfă" pe care prizonierii mauri capturați în luptele *Reconquistei* le–o furnizau din abundență. Asemenea italienilor, și schimbând aceleași mărfuri ca aceștia, negustorii catalani erau prezenți pe piețele din sudul Franței și din Flandra.

Mult mai puțină importanță prezenta comerțul Portugaliei și al Spaniei Septentrionale (Galicia). Negustorii lor, parcurgând distanțe mici, vindeau metale și lână. Începând însă din sec. XIV, acest ultim produs, de o foarte bună calitate, va înlocui într–o foarte mare măsură lâna pe care negustorii flamanzi o importaseră din Anglia.

Preeminența absolută în comerțul german o deținea nordul hanseatic; restul Germaniei efectua un comerț relativ redus.

Regiunile meridionale erau în întârziere: minele din Tirol și Carintia erau abia la începutul exploatării lor; iar sarea gemă – vorbind de resursele mai consistente – era exportată în cantități mici. O arteră comercială atât de favorabilă ca Dunărea nu era folosită decât pentru un trafic care, de la Augsburg și Regensburg, ajungea doar până la Viena; mai departe, cum fluviul traversa Ungaria și regiunile balcanice atât de nesigure până a ajunge la Marea Neagră, această importantă cale fluvială rămânea neutilizată. Iar în privința antrepozitelor, acestea nu se puteau compara – nici chiar faimosul *Fondaco dei Tedeschi* de pe Canal Grande din Veneția – cu cele ale negustorilor hanseatici.

COMUNICAȚII ȘI MIJLOACE DE TRANSPORT

Vitalitatea excepțională, progresele înregistrate și prosperitatea comerțului medieval sunt cu atât mai apreciabile cu cât condițiile materiale în care s–a desfășurat erau mai defavorabile, dificultățile pe care le prezenta circulația oamenilor și mărfurilor erau mai

numeroase, și cu cât mijloacele de transport erau – cel puțin pe uscat – mai rudimentare.

Vechile drumuri romane căzuseră într–o stare de cvasi–totală abandonare. Taxa percepută pentru circulația pe aceste drumuri (anticul *teloneum*) devenise un simplu drept al fiscului; nu mai avea sensul și funcția de altădată: nici cea mai mică parte percepută nu era destinată reparării drumurilor sau reconstrucției podurilor. Doar seniorii locali, călătorii, pelerinii și negustorii dacă se mai îngrijeau (dar – într–o măsură infimă) de întreținerea lor; mai ales a podurilor, necesitând cheltuieli mari pe care numai orașele le mai puteau suporta. Pe astfel de drumuri degradate nu puteau circula decât căruțe ușoare, cu două roți. Carele cu patru roți – trase de cai, dar de regulă de boi – circulau numai pe drumurile ceva mai bune; iar pe distanțe lungi și pe parcursuri în urcuș sau accidentate, mărfurile erau în cea mai mare parte transportate pe spinarea cailor ori (mai ales) a catârilor – care puteau duce greutăți până la 250 kg – înșirați în caravane. Hanuri de popas, în schimb, se aflau aproape peste tot.

Cele mai mult folosite pentru transporturile de mărfuri – îndeosebi în Evul Mediu timpuriu – erau cursurile de apă. Traversarea se făcea, mai puțin pe poduri (în general rău întreținute), cât pe bacuri și prin vaduri. În câmpiile Flandrei se creaseră, încă din sec. XII, o rețea de canale navigabile, construite fie de orașe, fie de grupuri de negustori. Taxele de navigație percepute erau întrebuințate pentru întreținerea lor și pentru amortizarea cheltuielilor de construcție a canalelor.

Țărani din Anglia împingând o căruță la deal. Miniatură din sec. XIV.

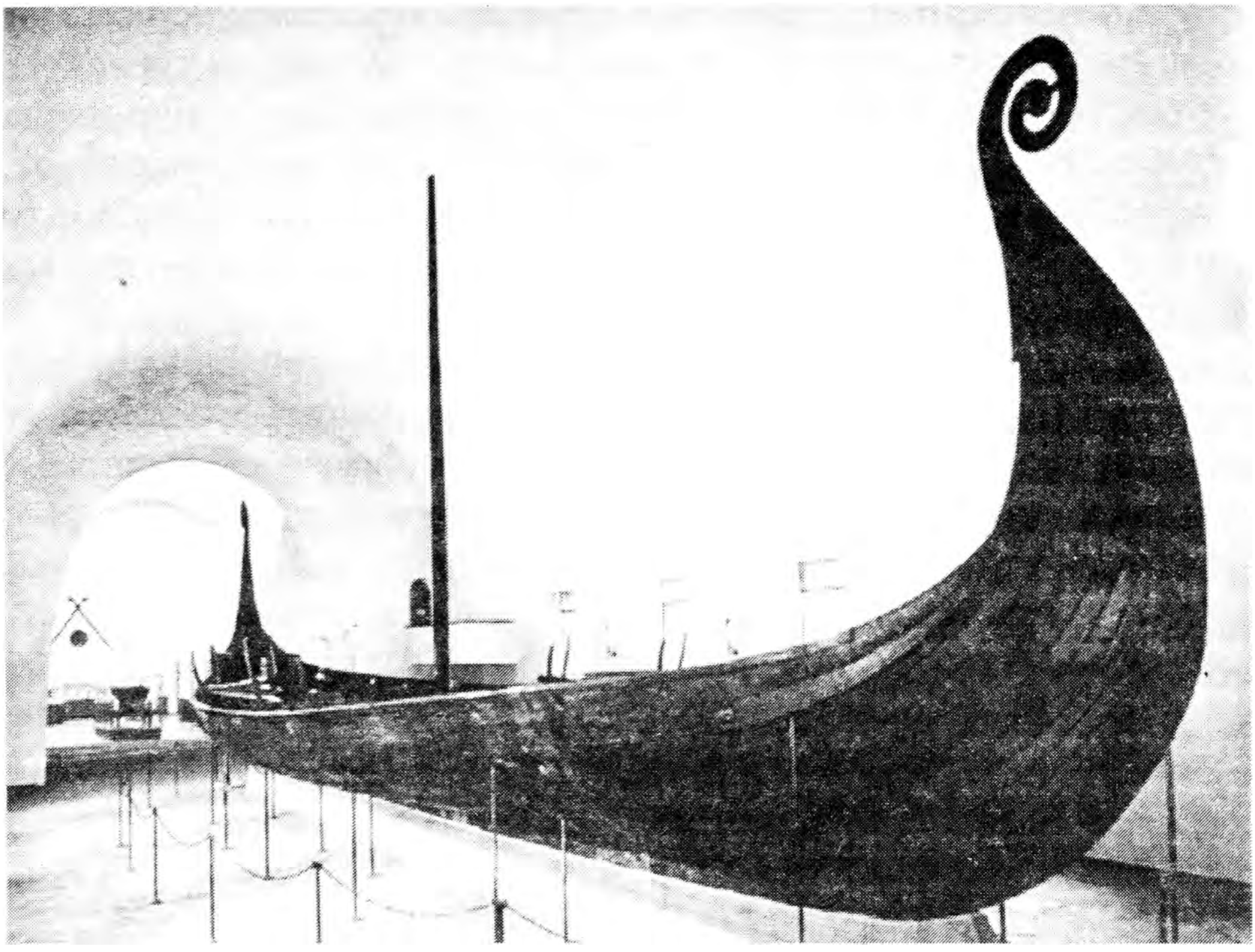

Celebră barcă vikingă din lemn de stejar. Descoperită la Oseberg, lungă de 22 m, datând din sec. IX. – Muzeul Universității din Oslo.

Mult mai important decât transporturile comerciale pe uscat sau fluviale era traficul maritim, – în special începând din sec. XIII, când se folosea busola și când în locul cârmei laterale apăruse cârma axială posterioară, mult mai sigură[1].

Până în sec. XIV – adică până la folosirea curentă a busolei – pe Marea Mediterană (și în sec. XV, pe mările nordice) nu se putea practica decât navigația de cabotaj[2]; și – din cauza pericolului piraților – de obicei cu o escortă militară. Navele maritime erau de tipuri foarte diferite, – ținându-se seama de natura și de valoarea mărfurilor ce urmau să fie transportate. Navele de cabotaj erau de un tonaj de 80–100 tone; corăbiile Hansei teutonice și ale italienilor care navigau în larg puteau transporta 3–400 tone. În Marea Medi-

1 În sec. XI încă, proprietarii corăbiilor închiriau – contra unei sume mari – ancorele de fier. După 1161, fiecare navă (cel puțin, navele venețiene) își avea propria sa ancoră de fier.

2 Până în anul 1300, extrem de rare erau navele italiene care ieșeau prin strâmtoarea Gibraltar; dar deja în 1314, Veneția și Genova își aveau flotele lor care ajungeau până în Flandra și Anglia. Cât despre navele hanseatice, acestea nu coborau niciodată dincolo de Golful Gascogne.

terană, navele comerciale aveau o capacitate superioară; volumul lor interior era în medie de 5–600 tone. În sec. XV, corăbiile genoveze cu pânze și trei catarge transportau ușor 1000 tone. Multe puteau transporta 1000–1100 de pasageri. Acestea erau destinate, bineînțeles, produselor grele: sare, grâne, untdelemn, și îndeosebi lemnul de construcție – rar în regiunile mediteraniene – necesar șantierelor navale[1].

De-a lungul coastelor, punctele navigabile erau indicate prin turnuri de piatră; unele, cele în vârful cărora noaptea ardea un foc, serveau și drept faruri. Instalațiile portuare constau din pontoane, macarale, depozite de mărfuri. Cele mai bine prevăzute erau porturile Veneției și, în nord, Bruges. Din porturile mari porneau numai corăbii de cursă lungă. Marinarii de profesie erau adeseori portughezi sau basci; erau salariați, la fel ca și căpitanii corăbiilor, de către proprietarul navei, – un negustor sau o asociație care investise capitalul.

MONEDA ȘI ORIGINEA CREDITULUI

În perioada Evului Mediu timpuriu, pentru schimburile efectuate la târguri se bătea monedă de către anumiți meșteri specializați, care – asemenea negustorilor și meșteșugarilor timpului – se deplasau de la un târg la altul. Târgurile își aveau neapărat zarafii lor.

Dar importanța principală a monedei nu consta în funcția sa de schimb. Moneda servea mai degrabă pentru plata censului, a dărilor, a amenzilor, și numai în ultimul rând ca mijloc de schimb. Pe de altă parte, și censul putea să fie plătit în natură (grâu, ouă, găini, porci, vin); amenzile erau plătite mai ales în capete de vaci de lapte și în pânzeturi; impozitele erau achitate deseori în arme sau în vite; drepturile de comerț se percepeau cele mai adeseori în boabe de piper. În sec. X, în Anglia impozitele erau plătite în postav, mănuși, piper și oțet (cf. J.M. Kulischer).

În tranzacțiile medievale timpurii, metalele (și nu numai cele prețioase) erau utilizate ca mijloc de circulație sub formă de bijuterii sau alte ornamente (de obicei, inele și brățări). La început, se bătea monedă – în general – pentru perioada duratei târgului. Tezaurele acumulate în secolele X și XI constau, în cea mai mare parte, în obiecte liturgice sau în ornamente din metale prețioase, și numai

1 Spre sfârșitul secolului al XV-lea, tonajul total al flotei hanseatice trecea de 60.000 tone.

într–o măsură mult mai mică în monede. În caz de nevoie, obiectele puteau fi ușor transformate în monedă – așa cum procedau mai ales mănăstirile – și viceversa, fără a–și pierde valoarea intrinsecă. Din acest motiv, la început monedele trebuiau să rămână de argint pur, fără a li se adăuga alte metale (ceea ce ar fi făcut mai dificilă transformarea lor din nou în obiecte).

În tranzacțiile comerciale din Evul Mediu timpuriu, monedele bătute de regii germanici aveau o importanță mult mai mică decât moneda bizantină de aur sau decât *dirhamul* arab de argint. Primii regi merovingieni se serveau de vechile monede romane, sau băteau monedă imitată după modele bizantine; monede proprii, originale, încep să fie bătute abia după Chlodovech (Clovis) – deci după 511. În sec. VI, în regatul francilor existau aproximativ 900 de monetării; apoi, sub Pepin numărul lor s–a redus la 40; iar începând din 805, nu se mai putea bate monedă decât în atelierele din incinta palatelor regale. În timpul domniei lui Ludovic cel Pios și a urmașilor săi a început să se acorde dreptul de a bate monedă, mai întâi episcopilor, apoi și unora dintre conții Imperiului.

Până în secolele VII – VIII, nu se poate vorbi încă de existența creditului ca operație comercială. Plățile se făceau cu bani lichizi.

Existau însă două feluri de operații comerciale. În primul caz, tranzacția se termina odată cu predarea obiectului. În al doilea caz, obiectul, fie că era plătit sau nu, era predat cumpărătorului – dar numai în mod provizoriu. Proprietarul avea dreptul de a și–l răscumpăra într–un termen stabilit dinainte, sau de a reține costul primit. Cumpărătorul nu devenea proprietarul obiectului –chiar dacă îl achitase de la început – decât la expirarea acestui termen. „Acesta a fost punctul de pornire din care, încetul cu încetul, se va dezvolta creditul“ (J.M. Kulischer).

TEHNICI COMERCIALE

„*Revoluția comercială*, care a început să se schițeze încă din sec. XI, a fost în bună parte o revoluție a tehnicilor negustorești“ (Guy Fourquin).

Progresul acestora, deși lent, era evident încă din sec. XII. Chiar și Biserica, cu toate că interzicea în continuare împrumutul cu dobândă, se pare că nu îi mai privea cu aceeași ostilitate pe negustori, din moment ce un Conciliu din Lateran (1179) îi consi-

dera în drept de a fi protejați contra violențelor seniorilor războinici; și chiar dacă condamna pofta lor de câștiguri mari, nu contesta utilitatea negustorilor, nu considera nedreaptă remunerația ce li se cuvenea pentru serviciile lor.

Mult timp, comerțul medieval a rămas itinerant. Negustorii treceau de la un târg la altul, călătorind – din motive de securitate – în grupuri, însoțiți de paznici înarmați și unindu-se în asociații. Aceasta explică importanța pe care au avut-o bâlciurile până la sfârșitul secolului al XIII-lea. Dar încă înainte de această dată, în Occident luaseră ființă târguri permanente (întrerupte doar în lunile de iarnă) – pentru achiziția de lână, în unele orașe din Anglia (Boston, Winchester, Northampton), pentru desfacerea postavurilor, în orașele din Flandra (Bruges, Ypres, Lille, ș.a.), sau, în Franța, pentru comerțul cu articole textile, în regiunea Champagne.

Centrele comerciale din această ultimă regiune au exercitat o influență notabilă asupra comerțului din întregul Occident timp de două secole.

În general, seniorii locali, având tot interesul să asigure o afluență cât mai mare la bâlciurile de pe teritoriile lor, promiteau negustorilor protecție contra oricăror abuzuri sau silnicii, și le ofereau condiții avantajoase de locuință și de depozitare a mărfurilor. Conții de Champagne le asiguraseră și alte ajutoare, substanțiale. În primul rând, le garantaseră protecția nu numai pe teritoriul lor, ci – intervenind pe lângă seniorii vecini – și pe teritoriile altor seniorii pe care negustorii trebuiau să le parcurgă până să ajungă la bâlciul din Champagne. În 1209, regele Filip August a emis și el un act prin care asigura protecția negustorilor și a mărfurilor pe care aceștia le duceau la bâlciuri[1]. – În al doilea rând, conții au instituit un serviciu de paznici, pentru a asigura ordinea și protecția negustorilor. Agenții conților aveau și atribuții de control pentru respectarea regulamentelor, precum și anumite puteri de jurisdicție asupra negustorilor și cumpărătorilor. Din 1260, administrația bâlciurilor a avut nevoie de notari și de controlori; încât, contractele încheiate la bâlciuri erau executorii în tot Occidentul. „Aceasta a fost, fără îndoială, ceea ce a contribuit ca activitatea orașelor în care se țineau bâlciuri să se prelungească până la începutul secolului al XIV-lea“ (Guy Fourquin).

Pe de altă parte, și negustorii au început să se organizeze, cu

1 „Bâlciurile au avut o funcție minimă în marile imperii centralizate – remarca H. Pirenne, – dar au prosperat în societățile unde autoritatea publică era slabă: cu condiția ca aceasta să le acorde o tutelă specială“.

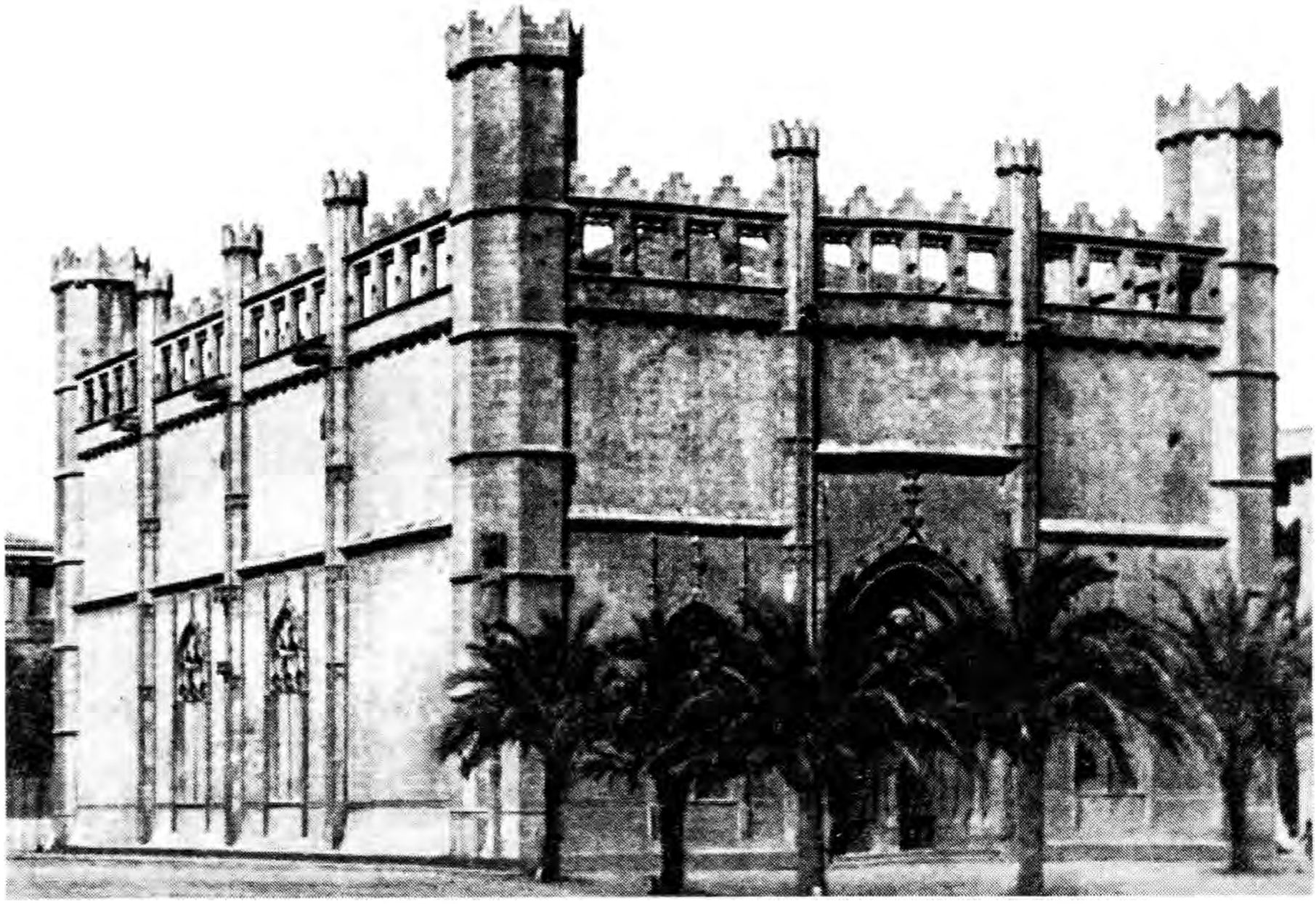

Palatul Bursei (*La Lonja*) din Palma de Mallorca. – Sec. XV.

asentimentul contelui. Grupul de negustori veniți din același oraș locuia în același han, își desfăcea marfa în aceeași piață, pe locul stabilit de conte, și înafara căruia n–avea voie să încheie tranzacții. Apoi, în 1250, negustorii italieni au început să–și creeze „consulate", reprezentanțe permanente pe toată durata bâlciului (de două–trei săptămâni). Șeful acestei agenții, „consulul", reprezenta nu numai breasla negustorească din orașul său, ci și conducerea acelui oraș, pe lângă contele teritorial al bâlciului. El avea autoritate asupra confraților săi veniți la bâlci, ținea cu ei întruniri și arbitra eventualele lor diferende. Se pare că și negustorii catalani aveau o organizare asemănătoare. În schimb, cei din Flandra, cei din nordul Franței și al Germaniei, se întruneau doar în adunări generale spre a discuta problemele lor. – Mai târziu, consulii italieni și–au ales din sânul lor un căpitan, care avea mandat să trateze direct cu regele Franței; jurisdicția lui se extindea nu numai asupra celor prezenți la bâlciurile din Champagne, ci și asupra tuturor negustorilor italieni care operau în Franța. Aceeași organizare se întâlnea și printre negustorii din Provence și Languedoc.

La începutul secolului al XVI–lea, în urma perfecționării și difuzării acestor sisteme de organizare profesională, bâlciurile și–au pierdut rațiunea de a exista. Marii negustori nu mai sunt acum itineranți, încep să se sedentarizeze, se instalează stabil în marile

centre –Londra, Paris, Bruges, – devenind reprezentanți ai marilor „case de comerț“ italiene. Furnizorii și clienții lor nu mai aveau nevoie să se deplaseze la bâlciurile regionale. – Ceea ce nu înseamnă că în Evul Mediu sedentarizarea comerțului ar fi fost completă; ca urmare, bâlciurile la care se încheiau tranzacții între negustorii străini au continuat și pe mai departe (cele mai importante rămânând cele din Anvers, Lyon, Geneva, Frankfurt, etc).

Mult timp s–a afirmat că, împrumutul cu dobândă fiind interzis creștinilor de către autoritatea ecleziastică, singurii care ar fi practicat operațiile de credit ar fi fost evreii. Ceea ce este inexact. În primul rând, pentru că înșiși membrii clerului găseau adeseori modalități abile de a eluda prevederile canonice, introducând în contracte, ca sume date cu împrumut, cifre superioare sumelor reale.

Documentele istorice (precum și cele literare – satire, comedii) arată că, începând din sec. X în Veneția și din sec. VI în alte părți din Italia și în Flandra, marii negustori împrumutau sume foarte consistente abaților, cavalerilor, nobililor și chiar regilor. În sec. XII era un obicei curent ca vânzările și cumpărările cu ridicata a mirodeniilor, vinurileor și postavurilor să se facă pe credit. Împrumuturile erau garantate prin gajuri, care puteau fi vândute de creditor dacă debitorul nu restituia împrumutul la termenul convenit. Procentul practicat era foarte ridicat: între 30% și 40%. Acesta era motivul pentru care cămătarii erau atât de urâți de societate.

Dar creditul comercial propriu–zis nu era legat (decât într–o măsură cu totul neînsemnată) de împrumutul cu dobândă, ci de alte operații financiare: de operațiile bancare. Originea acestora trebuie căutată în activitatea zarafilor.

Monedele în circulație, bătute în numeroase monetării – ale regelui, conților, episcopilor, orașelor, – erau de tipuri, forme și valori foarte diferite; încât, prezența unui zaraf era absolut indispensabilă la bâlciurile și chiar la târgurile cât de cât importante. Zarafii – într–un număr strict limitat, și autorizați de regi, conți și seniorii respectivelor târguri, sau de autoritățile orașelor – își expuneau multiplele tipuri de monede pe o masă sau pe o bancă; de unde, numele viitoarei instituții, precum și numele de „bancheri“ care li se dădea (la Genova, de pildă), zarafilor. Aceștia nu s–au limitat însă doar la operația de schimb; ci se ocupau și de „depozite“ și de „viramente“. Primeau spre păstrare sume de bani încredințate de clienți, din motive de obicei de prudență impuse de riscurile unor călătorii mai lungi; sume pe care zaraful – „bancherul“ – se angaja să le restituie la cerere, în moneda lăsată în depozit sau în echivalen-

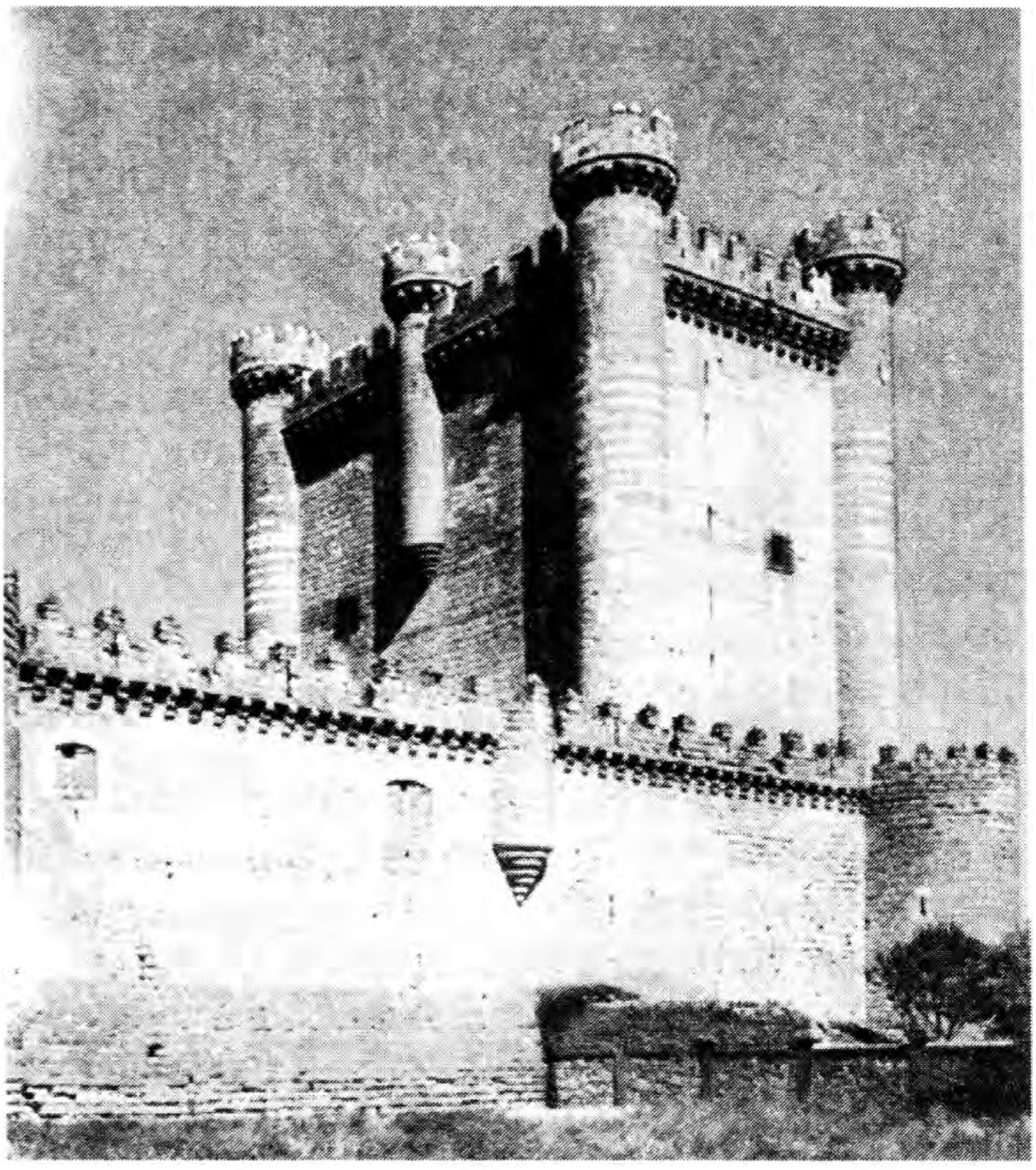

Castelul din Fuensaldaña (Spania). Sec. XIII–XV.

tele acesteia. Operația de restituire putea fi făcută direct clientului, sau altei persoane, indicate de client. „Bancherul" mai putea efectua – la cererea clientului – și operații de transfer unui alt bancher a sumei încredințate; în care caz, primul bancher efectua plata nu în numerar, ci printr–o scrisoare de virament adresată celuilat bancher care urma să ramburseze clientului suma.

Cum, în mod normal, cererile de rambursare ale clienților nu depășeau o treime din totalul sumelor pe care „bancherul" le primise în depozit[1], acesta putea folosi restul de două treimi ca fond pe care să–l investească într–o afacere comercială; sau, putea da avansuri clienților săi în cont curent. Împrumuturile acordate clienților, sau sumele investite de bancheri într–o întreprindere comercială le aducea profitul dobânzii percepute. Pe de altă parte, pentru a dispune de cât mai mari fonduri pe care să le poată manevra în felul acesta, bancherii căutau să atragă depunători, oferindu–le procente pentru sumele păstrate în depozit. – Atât tipul de bancă de depozite

1 Primii care au sesizat posibilitatea acestui gen de operații financiare au fost „bancherii" genovezi (încă înainte de 1200).

și de viramente cât și cel de bancă de investiții au apărut în cursul secolului al XII–lea, la Genova[1].

În cursul secolelor XIV și XV s–a răspândit uzul actelor scrise – a scrisorii de afaceri și a contabilității în partidă dublă (inventată la începutul secolului al XIV–lea la Veneția și adoptată imediat de unii negustori din Genova, Prato și Florența). La aceeași dată, din cauza frecventei instabilități monetare se folosea în Italia (în alte țări, mult mai târziu, hârtia–monedă, care facilita mult tranzacțiile. O mare răspândire a cunoscut, spre sfârșitul Evului Mediu, polița. De asemenea, ordinul scris de a plăti o sumă unei terțe persoane: cecul.

O altă formă de promovare a comerțului medieval – ai cărei inițiatori au fost tot italienii – au reprezentat–o societățile sau „companiile“ comerciale. Era o formă adaptată operațiilor comerciale de amploare la distanțe mari.

Asociații negustorești s–au constituit chiar în sec. XI, în scopuri de apărare și de organizare profesională. Dar în același secol, la Veneția, și în următoarele două secole în alte mari orașe italiene (în Flandra însă abia în sec. XIV) s–au format societăți de un tip nou. Acestea acordau împrumuturi negustorilor care traficau pe mare (unde riscurile și pericolele erau numeroase și mari), fără ca debitorii să se oblige să ramburseze împrumutul decât dacă ajungeau cu bine în port. Fiecare împrumut era contractat pentru o singură călătorie; iar riscurile financiare rămâneau exclusiv pe seama creditorilor.

Un alt tip de societăți participând cu capitaluri la activitățile comerciale îl reprezentau „companiile“, constituie în diferite orașe din interiorul Italiei. Obiectivul lor era participarea la comerțul pe uscat sau pe căi fluviale – care, spre deosebire de călătoriile maritime, erau scutite de riscurile acestora (naufragii, capturarea de către pirații sarazini, defecțiuni ale navelor care să–i oblige pe navigatori să arunce încărcătura în mare). Aceste companii – stabile, și care se constituiau pe termen lung, de mai mulți ani, – erau societăți în nume colectiv, ai căror membri (de regulă ai unei singure familii, care dădea și numele său companiei: Tolomei la Siena, Rapondi la Lucca, etc.) erau solidar răspunzători. Companiile (cele mai mari s–au format la Milano, Florența, Siena, Lucca, ș.a.) creditau adeseori – cu dobândă, firește, – inițiative comerciale ale

1 În timp ce genovezii s–au limitat în afacerile lor bancare la un cadru local, negustorii din alte orașe italiene (Siena, Florența, Piacenza) și–au ramificat operațiile până în Franța sau în Flandra, recurgând la scrisoarea de schimb, cambie sau poliță; sau, la contracte de schimb fictiv, care erau de fapt forme deghizate de împrumut cu o dobândă ridicată (de 30% – 40%).

unor persoane întreprinzătoare dar lipsite de capitalurile necesare, devenind astfel și un fel de bănci. Ca atare, ele se angajau și în fondarea unor industrii manufacturiere de textile, – ale căror produse apoi marii negustori, membri ai „companiei", le exportau în Orient[1].

ARISTOCRAȚIA NEGUSTOREASCĂ

Renașterea și marele avânt al orașelor medievale sunt legate, cum se știe, în primul rând de activitatea comercială, urmată de cea a meșteșugurilor. În același timp, marea burghezie negustorească – inclusiv antreprenorii de transporturi, armatorii și bancherii – s–a constituit, asemenea proprietarilor de industrii manufacturiere, în asociații (*ghilde, hanse* sau *confrerii*), dominând întreaga viață economică, politică și socială a orașului, și formând adevărate dinastii[2].

În aceste asociații, cu caracter oligarhic, accesul era condiționat de un patrimoniu foarte consistent, de achitarea unei sume apreciabile reprezentând dreptul de a fi primit în asociație, și de apartenența la una din vechile familii de mari negustori[3]. Membrii asociației, legați între ei printr–un jurământ și prin comunitatea de interese, se supuneau unei discipline stricte, sub autoritatea unei ierarhii de administratori aleși, asistați de consilieri, notari, trezorieri, grefieri, etc. Asociațiile, ghildele, deliberau în adunările lor asupra bugetului (creat din cotizațiile membrilor și din alte venituri), asupra regulamentelor, măsurilor și tuturor chestiunilor de interes comun. Aveau imunități și privilegii, economice și juridice; aveau tribunale proprii și uneori chiar și blazoanele lor. În multe orașe, marii negustori au acaparat instituțiile municipale și funcțiile de conducere, devenind adevărați „seniori ai orașului" – cum le plăcea să se intituleze.

Prin orgoliosul său spirit de castă (nu mai puțin exclusivist decât cel al nobililor), prin aroganța pe care o afișa, prin abuzurile de

---

1 Nici în această privință, doctrina Bisericii nu concorda totdeauna cu practica sa. La începutul secolului al XIII–lea, papa Inocențiu III recunoștea într–o scrisoare adresată episcopului Genovei că este îngăduit să se încredințeze unui negustor un capital. Iar Toma din Aquino, în *Summa Theologiae*: „Cel care își încredințează banii unui negustor /.../ înseamnă că nu își transferă și proprietatea numerarului /.../ El este îndreptățit să revendice o parte din beneficiul obținut (de negustor – n.n. O.D.), ca provenind din propriul său bun".

2 Cf., pentru acest subcapitol, P. Boissonnade (vd. *Bibliografia*).

3 Numărul acestora era redus. În sec. XIII, de pildă, ghilda negustorilor din Gand număra doar șefii a 39 de familii.

putere, prin oprimarea tiranică a categoriilor subalterne și a muncitorilor, acest patriciat oligarhic a avut un rol în mod evident reprobabil în viața socială a orașelor medievale. A acaparat comerțul de export[1]; iar în Anglia, și la Florența, chiar și comerțul cu amănuntul pentru unele articole. A repartizat în mod arbitrar activitățile cele mai lucrative favoriților săi, rezervându-și monopolul anumitor genuri de transporturi. Uneori a creat – în interersul său și în defavoarea micilor negustori – anumite taxe suplimentare (de pilotaj, de intermediatori, de publicitate, ș.a.). A căutat să-și impună autoritatea în mod absolut, interzicând – sub amenințarea cu sancțiuni foarte dure – asociațiile micilor comercianți sau meșteșugari, dreptul lor de a se întruni sau de a face grevă[2]. Stăpân absolut al consiliilor municipale, patriciatul stabilea după bunul său plac durata programului de muncă, prețurile articolelor, salariile muncitorilor, dictând statutele corporațiilor sau revizuindu-le. Membrii acestei aristocrații negustorești duceau o viață de un lux provocator, își atribuiau titluri onorifice, își clădeau locuințe somptuoase, își căsătoreau fiicele cu tineri de familie nobilă, dându-le dote considerabile. – Prin toate aceste acte, moduri de comportare și atitudini, patriciatul oligarhic și-a atras antipatia și adeseori chiar ura restului populației urbane.

Pe de altă parte, nu poate fi negat rolul pozitiv al acestor „seniori ai orașului". Cu un lucid simț al realității și al intereselor generale ale orașelor – la emanciparea cărora au contribuit incontestabil, – ei au știut să le guverneze și să le apere cu energie drepturile, revendicările, interesele (îndeosebi, când acestea coincideau cu ale lor) împotriva abuzurilor, pretențiilor, rezistenței feudalilor laici sau ecleziastici. În relațiile cu orașe din alte țări sau din alte regiuni, ei au știut să procedeze în așa fel încât să prevaleze interesele orașului lor. Despotici în maniera de a se comporta, acești patricieni au realizat totuși numeroase opere de interes public: drumuri, canale, porturi, hale, docuri, lucrări de fortificații, școli, spitale, orfelinate, monumente și alte opere de înfrumusețare urbană. (Numai în Anglia, ghildele au fondat peste 460 de instituții de asistență publică). „Ghildele au contribuit la îmbogățirea comunelor urbane și au pregătit triumful spiritului laic" (P. Boissonnade).

---

1 „Dreptul de hansă și asociațiile zise hanse – observă H. Pirenne – au fost stabilite în sec. XIV cu scopul de a rezerva comerțul cu exteriorul unui mic număr de cetățeni privilegiați".

2 „S-au văzut oligarhii patriciene încheind înțelegeri care prevedeau extrădarca rcciprocă a unor elemente muncitorești suspecte" (P. Boissonnade).

MEȘTEȘUGARII ȘI TEHNOLOGIA. CORPORAȚIILE

Artizanatul casnic și domenial • Meșteșugarul de profesie • Seniorii și meșteșugarii • Nivelul producției artizanale rurale • Utilizarea resurselor energetice • Exploatarea carierelor de piatră și a minelor • Progrese tehnologice în metalurgie • Tehnologii noi în industria textilă • Artizanatul urban. Asociații și corporații • Femeia în viața economică • Organizarea internă a corporațiilor • Meșteșugarii și artizanatul pentru export • Răscoale muncitorești • Munca și muncitorii în Evul Mediu. Concluzii.

ARTIZANATUL CASNIC ȘI DOMENIAL

În primele secole ale Evului Mediu, meșteșugurile erau practicate numai în mediul rural. Fiecare familie își rezolva singură nevoile imediate, fără o specializare, fără unelte complicate și fără un capital. Țăranul era și măcelar, și dulgher, și tâmplar; își construia casa ajutat de membrii familiei sau de vecini; își confecționa și repara uneltele, mobilele din casă, încălțămintea; soția și fiicele făceau pâinea, torceau, țeseau, lucrau îmbrăcămintea. Fiecare țăran trebuia să fie, măcar cât de puțin, și un meșteșugar. – „În aceste împrejurări, era ușoară trecerea la o activitate artizanală bine determinată, care să–i procure un oarecare câștig“ (J. Heers).

O diviziune și o specializare a muncii artizanale exista, în perioada carolingiană, doar în atelierele marilor domenii, – unde meșteșugarii erau sau sclavi sau servi. Dar munca lor urmărea doar aprovizionarea domeniului, nu producerea de articole destinate schimburilor pieței. Materia primă era procurată de domeniu; „încât, nu existau nici antreprenori, nici capital care să remunereze munca, nici salarii, nici preocuparea de prețuri de cost sau de prețuri de vânzare“ (P. Boissonnade). Remunerarea meșteșugarului nu era stabilită după criterii fixe, ci după cum stăpânul îi aprecia abilitatea în meserie. Când lucrătorul muncea singur, era obligat să–i predea seniorului, ca redevență, o parte din obiectele produse de el. Dacă reușea să realizeze un surplus de produse, le putea duce la târgul din apropiere. Aici se efectuau și schimburi între meșteșugari: în sec. XI, de pildă, cărbunarii ofereau cărbune de lemn fierarilor. În această fază, fierarul era meșteșugarul cel mai prețuit și mai solicitat, pentru că el făcea și potcoave, și cuie, și ciocane, și piesele de fier pentru pluguri, și hârlețe, și sule pentru cizmari, și ace pentru cojocari, și undițe pentru pescari, și nenumărate alte obiecte de uz casnic.

Pe un mare domeniu imperial – unde numărul lor putea fi de ordinul sutelor – meșteșugarii erau grupați în ateliere (separat, de bărbați sau de femei); erau împărțiți pe echipe și supravegheați de contramaiștri (*ministeriales*). Un domeniu imperial (și, în parte, și celelalte mai importante) își avea meșteșugarii săi: brutari, morari, măcelari, berari, fierari, dulgheri, tâmplari, șelari, frânghieri, țesători, boiangii, cizmari, croitori, săpunari, zugravi, – și uneori chiar un atelier de orfevrerie.

Multe din aceste categorii de meșteșugari se întâlneau și pe

domeniile episcopilor sau ale mănăstirilor; categorii foarte bine organizate și supravegheate de clerici sau de călugări. Unele mănăstiri și-au înființat adevărate școli profesionale, pentru meseriile mai dificile. Mănăstirea Saint-Didier fundase, încă în sec. IX, un adevărat burg artizanal: cu brutari, măcelari, cizmari, șelari, armurieri, grupați pe profesiuni pe străzile lor, și plătind – în raport cu câștigurile realizate – o anumită redevență, în bani sau în produse.

MEȘTEȘUGARUL DE PROFESIE

Legile popoarelor germanice atestă că burgunzii și francii în sec. VI, anglosaxonii în sec. VII, sau alamanii în sec. VIII, îi considerau pe meșteșugari în rândul sclavilor. „Dar în *Leges Barbarorum*, alături de meșteșugarii sclavi care lucrează pentru domeniul seniorial, sunt menționați și cei care produc pentru marele public contra plată – și deci se bucură de o mai mare autonomie

Un pictrar, reprezentat pe un capitel al Palatului Dogilor din Veneția. Sec. XIV.

economică, fără să își mai desfășoare activitatea numai în cadrul senioriei, ci putând să lucreze și pentru piață“ (J.M. Kulischer).

La popoarele europene (dealtminteri, la fel ca la cele din afara Europei) cel mai vechi meșteșugar care produce profesional pentru vânzare este fierarul. Încă în câte o veche *saga* germanică este menționat la loc de cinste fierarul – căruia, datorită atmosferei stranii a atelierului, a felului de lucru și a rezultatului muncii lui, i se atribuiau puteri supranaturale și complicități demonice.

Pentru confecționarea obiectelor cerute în agricultură, fierarul își asocia adeseori și un tâmplar; nu arareori se ocupa el însuși și de tâmplărie. Alteori, fierarul era și sticlar: făcea geamuri, potire de sticlă pentru biserici, sau perle de sticlă pentru diferite ornamentații. Atelierul unui fierar se bucura de o protecție specială. Legea bavarezilor (*Lex Baiuwiorum*) îl situa alături de biserică, de castelul ducal și de moară, specificând explicit: „Aceste patru edificii sunt edificii publice și accesibile oricui“.

Deși munca fierarului era indispensabilă confecționării uneltelor agricole și casnice, totuși, obiectul principal al prelucrării metalelor erau armele – în primul rând spade, coifuri și platoșe. Armele de fier erau însă foarte rare, chiar și în epoca lui Carol cel Mare (de pildă, la longobarzi). Chiar uneltele principale ale fierarului, ciocanul și nicovala, erau – și vor rămâne încă mult timp – de piatră.

Meșteșugarii de profesie din perioada carolingiană erau în majoritate ambulanți. Meșterii „arhitecți“ constructori de biserici, pietrarii cioplitori sau sculptori, tâmplarii, turnătorii de clopote, meșterii de mozaicuri, de vitralii, de obiecte de cult din metale prețioase, – toți aceștia și alții încă circulau dintr–un oraș într–altul, de la o mănăstire la alta, de multe ori aduși din alte țări. Dispunând liber de forța lor de muncă, acești meșteșugari ambulanți beneficiau și de o mai mare independență economică.

SENIORII ȘI MEȘTEȘUGARII

Meșteșugarul rural liber, neîncadrat într–un atelier domenial, era supus de seniorul său laic sau ecleziastic unor continui și grele servituți, căci seniorul era stăpânul pădurilor, și al terenurilor pe care erau situate minele, și al cursurilor de apă, – rezervându–și drepturile de folosință și reclamându–le meșteșugarului. Când s–au răspândit feluritele instalații care utilizau forța apei, primul care a beneficiat a fost seniorul, căci el era proprietarul râului. În sec. XI, canonicii

catedralei din Mans și călugării cistercieni posedau mori care măcinau minereul de fier sau deserveau forjele fierarilor. „În felul acesta, folosirea mașinilor n–a făcut decât să sporească și mai mult puterea stăpânilor asupra meșteșugarilor satelor“ (J. Heers).

Artizanatul rural continuă să rămână și în sec. XII în cadrul relațiilor sistemului feudal. Chiar când un serv meșteșugar era eliberat și părăsea domeniul, seniorul îi acorda un mic feud, menținându–l în felul acesta sub dependența lui. Asemenea „feude de artizani“ concedau și unele mănăstiri meseriașilor de care aveau nevoie în continuare[1].

Și unii meșteșugari stabiliți în orașe primeau, în schimbul unor servicii clar stabilite în prealabil, astfel de mici feude, – în bunuri imobile sau în rente. Într–un fel sau altul, cu toții aveau astfel de îndatoriri față de seniorii orașelor. În 1130, de exemplu, potcovarii din Strassburg aveau obligația să potcovească gratuit toți caii episcopului, seniorul orașului; fierarii – să confecționeze 300 de săgeți în caz de asediu al castelului episcopal; pescarii – să pescuiască de două ori pe an câte 3 zile și 3 nopți pentru nevoile curții episcopului; șelarii – să–i furnizeze două șei pe an pentru caii de povară (sau patru, în caz de război); cizmarii – să lucreze căștile și platoșele de piele pentru soldații săi; dulgherii trebuiau să aștepte la poarta castelului în fiecare zi de luni, dis–de–dimineață, pentru a primi eventualele comenzi, ș.a.m.d.

Un basorelief de Nanni di Banco, reprezentând scene de pe șantierul unei catedrale. Florența, Orsanmichele, sec. XV.

1 De pildă: unui iscusit meșter zugrav, priceput și în arta vitraliului, mănăstirea Saint–Aubin din Angers i–a dat o vie și o casă, cu dreptul de a le lăsa moștenire fiului său – dacă și acesta va lucra cu aceeași pricepere pentru a împodobi mănăstirea cu fresce și cu vitralii.

Negustorii s–au eliberat mai curând de controlul și de servituțile senioriale; meșteșugarii însă au rămas mai mult timp aserviți obligațiilor feudale; cel puțin, până când se vor stabili și organiza în orașe. Și după ce marele comerț, dezvoltându–se, va stimula creșterea unei producții destinate schimbului.

NIVELUL PRODUCȚIEI ARTIZANALE RURALE

Până în perioada carolingiană și ottoniană, producția meșteșugarilor liberi țărani sau a celor de pe domeniile senioriale a rămas prea puțin activă și variată, limitându–se la produse de primă necesitate locală. Tehnicile romanilor, mult mai perfecționate, se pierduseră, au fost uitate; în locul lor, au fost adoptate procedee rudimentare (dealtfel, și uneltele erau foarte rudimentare).

Între cele mai active, în cadrul rural, era producția textilă. Surplusul de țesături – de o calitate inferioară, evident, – era achiziționat la târguri și de populația săracă a orașelor. Pentru orășenii mai bogați, țărăncile și călugărițele din mănăstiri confecționau și veșminte brodate. Sarea, articol de primă necesitate, era obținută prin evaporarea apei marine sau a apei din izvoarele saline din Germania Centrală, din Lorena și din Burgundia. Se extrăgea și sare gemă, din regiunile germanice. În schimb, zăcămintele metalifere – de fier, de plumb, de cositor, – din Occident fuseseră abandonate; exploatarea lor va fi reluată abia în sec. IX.

Procedeele de extracție însă a minereurilor erau încă primitive: un țăran săpa singur (sau ajutat de membrii familiei sale) un puț, – fără să–l consolideze –, servindu–se de un simplu vârtej pentru a scoate la suprafață pământul săpat și minereul, și fără să dispună de mijloace sau procedee pentru evacuarea apei de infiltrație; încât, la prima inundație puțul era abandonat. Lucrul se reducea astfel la o extracție mai mult sau mai puțin de la suprafață. Drept combustibil necesar fierarilor sau primei prelucrări a minereului era sau lemnul sau cărbunele de lemn, pregătit de cărbunari în cuptoare mici săpate în pământ.

Cuptoarele de topire pentru obținerea metalului– înalte abia de 1 m și cu latura de 1,5 m – erau făcute din piatră refractară; minereul era spălat, măcinat manual, amestecat cu piatră calcaroasă care grăbea fuziunea. Fierul, în lingouri, era apoi introdus într–un alt cuptor, pentru a se obține un metal mai curat. Producția era mică, iar

procesul necesita o mână de lucru numeroasă. Aceasta explică raritatea și prețul foarte ridicat (până în sec. XII) a tuturor obiectelor de fier[1], precum și prețuirea de care se bucurau cei ce îl lucrau.

UTILIZAREA RESURSELOR ENERGETICE

„Prima revoluție industrială datează din Evul Mediu. Secolele al XI–lea, al XII–lea și al XIII–lea au creat o tehnologie pe baza căreia s–a dezvoltat impetuos revoluția industrială a secolului al XVIII–lea ... Societatea medievală a înlocuit munca manuală prin mașini“ (Jean Gimpel).

Primul mijloc tehnic, și cel mai important, de transformare a unei energii naturale a fost moara de apă, cunoscută încă din Antichitate[2]. În primele secole ale Evului Mediu uzul ei s–a pierdut, înlocuită fiind cu piatra de măcinat manual. Totuși, deja în sec. IX pe proprietățile abației din

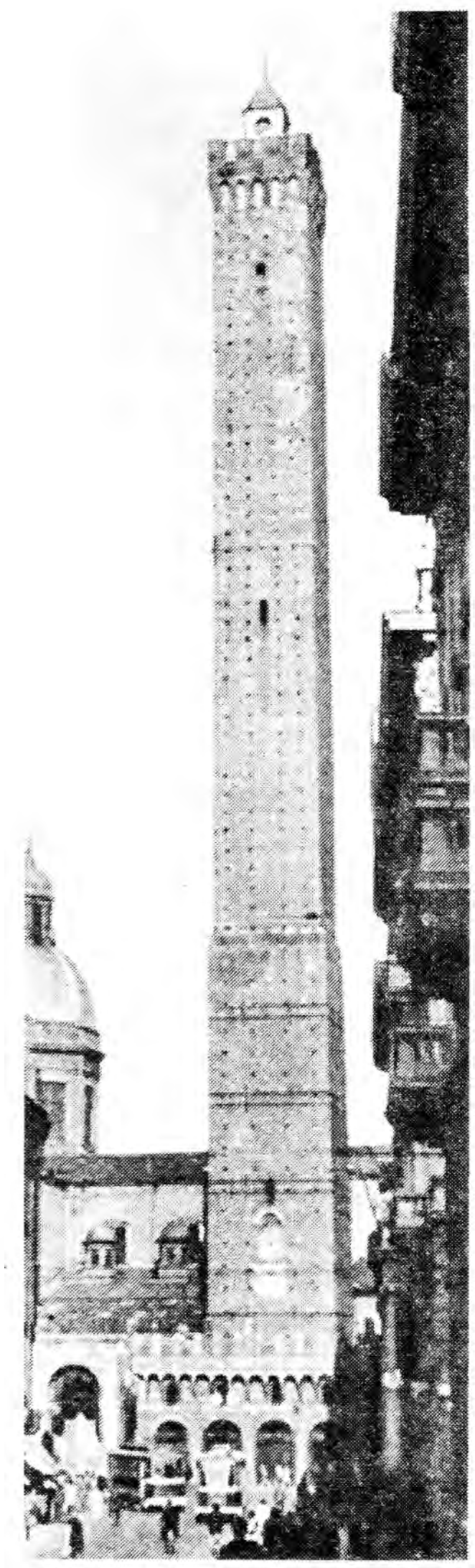

O performanță a constructorului din sec. XII – turnul Asinelli din Bologna, înalt de 97,2 m.

1 S–a apreciat că prețul fierului era de 50 de ori mai ridicat decât la sfârșitul secolului al XIX–lea. Armurierii erau de asemenea printre meșteșugarii cei mai prețuiți, atât pentru priceperea lor cât și pentru faptul că lucrau o materie primă atât de scumpă. „O cuirasă costa cât 6 boi sau 12 vaci; un coif, cât 6 vaci; o spadă, cât 7. O zăbală costa mai mult decât un cal“ (P. Boissonnade).

2 Perfecționată de romani în sec. I î.e.n., o singură piatră de moară putea măcina, într–o zi de 10 ore, 1500 kg de grâu, înlocuind astfel munca a 40 de sclavi. Moara romană din Barbegal (Provence), folosind un agregat de 16 grupuri de pietre, putea măcina aproximativ 28 tone de grâu într–o singură zi! (cf. J. Gimpel).

Saint –Germain–des–Près existau 59 de mori; iar la sfârșitul secolului al XI–lea, *Domesday Book* înregistra un număr de 5624 de mori de apă în Anglia (dintre care, un mare număr mai funcționau încă în secolul al XVIII–lea)[1].

Prima și cea mai de seamă utilizare a lor era pentru măcinatul grânelor. Morile erau construite pe malul apei, dar multe erau plasate și în mijlocul curentului. Când, în sec. XII, pe fluviul Garonne – pe care funcționaseră înainte 60 de mori plutitoare – s–au construit baraje puternice („probabil cele mai importante din lume la acea dată" – J. Gimpel), apa din bazinele de acumulare acționa roțile morilor fixe de pe țărm (care erau mult mai sigure decât morile plutitoare). Impresionantul baraj de la Bazacle (menționat mai întâi în documente în 1177), construit în diagonală cu ajutorul a mii de trunchiuri de stejar înfipte în pământ, avea o lungime de 400 m.

Când, în sec. X, a fost inventat arborele cu came – care transformă mișcarea circulară a roții motrice într–o mișcare alternativă verticală, acționând o unealtă fixată la extremitatea mânerului unei prăjini (un ciocan, o măciucă, un mai) – moara a căpătat o întrebuințare artizanală, și chiar industrială, de cea mai mare importanță începând chiar din sec. XII. Aplicațiile morii de apă cu arbore cu came au fost multiple: în manufacturile de textile, în operația de piuare[2], de compactizare a țesăturii; la fabricarea berei (începând de la sfârșitul secolului al X–lea); pentru fărămițarea minereurilor (primul șteamp menționat datează din 1010); la melițarea cânepei (din 1040); în operații de tăbăcărie – din 1138; pentru zdrobirea mecanică a trestiei de zahăr – din 1176; la acționarea unei tocile – din 1195; pentru pisatul boabelor de muștar – din 1251. Pentru acționarea mecanică a foalelor necesară procesului de topire a fierului, prima moară hidraulică este atestată, în 1104, în Catalonia. În 1272 este atestată funcționarea la Bologna a unei mașini de răsucit firele de mătase.

Prin mecanizarea introdusă de întrebuințarea arborelui cu came, au apărut, în Spania, primele mori de fabricat hârtia, începând din 1238; pentru ca în 1268, la Fabriano (în Italia) să existe nu mai puțin

---

1 În acel secol, în unele regiuni din Anglia (în comitatul Wiltshire), s–a ajuns ca un număr de numai 26 de familii să fie servite de o moară. Multe mori erau în coproprietate, aducând fiecărui coproprietar un beneficiu egal.

2 Atestată pentru prima dată în 1086 Pentru această operație – care înainte se făcea prin călcarea repetată a postavului cu picioarele – acum un singur om înlocuia munca a 49 de lucrători.

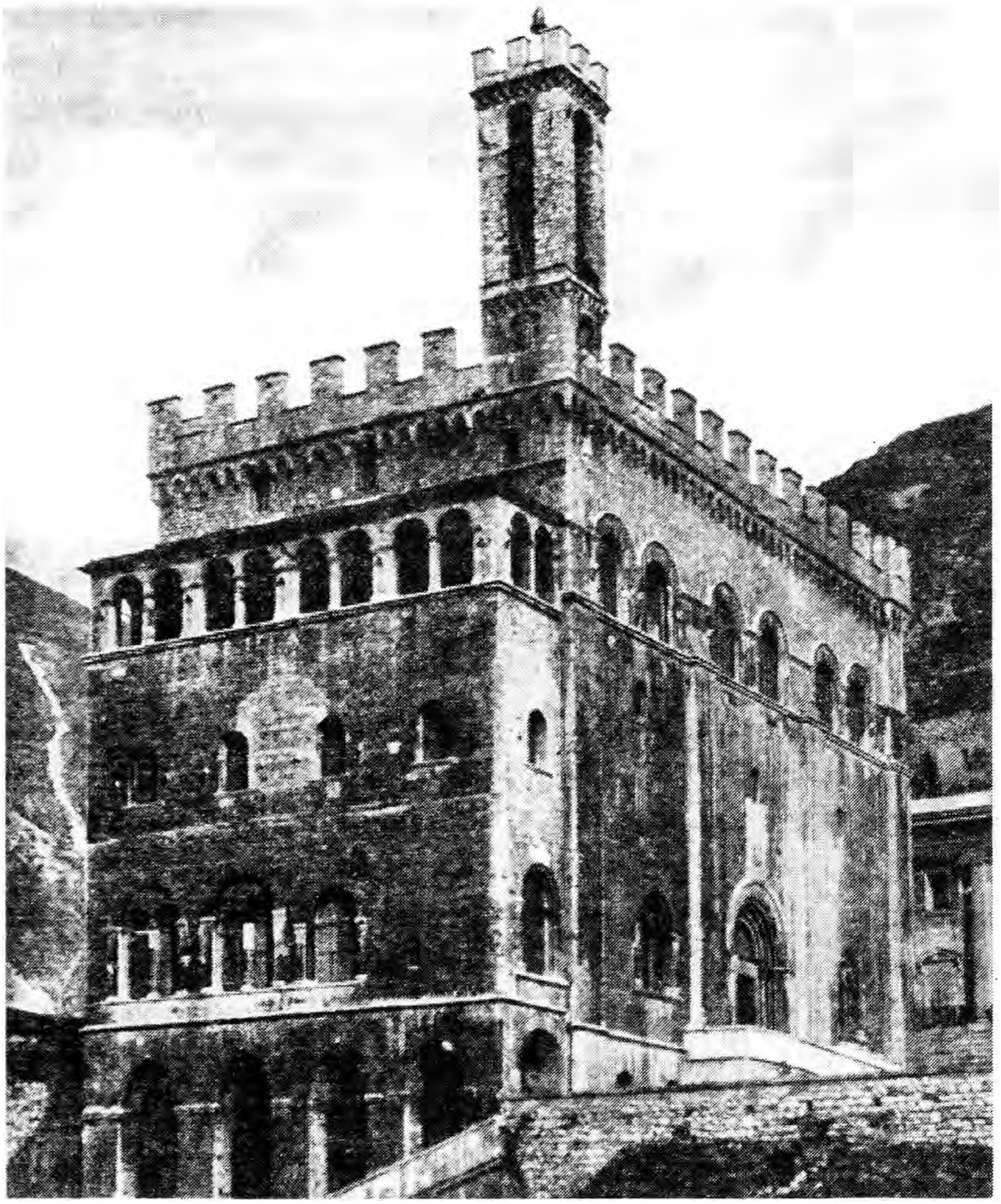

Palatul Consulilor, impunător exemplu de arhitectură civilă medievală. Sec. XIV.

de șapte asemenea mori. – În Evul Mediu, energia hidraulică avea importanța – cum notează J. Gimpel – pe care o are petrolul în sec. XX. Petrolul – sau energia nucleară!

Morile de vânt au apărut în Europa în sec. XII – în Anglia, Franța și Spania. Numărul lor a crescut imediat, mai ales în regiunile lipsite de râuri, sau unde apa râurilor avea un curs foarte lin. În secolul următor, numai în zona orașului Ypres din Flandra existau nu mai puțin de 120. Cunoscută de mult în Orientul Apropiat, moara de vânt – care prezenta avantajul de a putea fi utilizată și iarna, când apele râurilor sunt înghețate – a fost perfecționată în Occident, montându-i-se întregul corp cu mecanismul de roți și cu pânzele brațelor pe un pivot giratoriu central; în felul acesta, pânzele învâr-

tindu–se liber, puteau capta forța eoliană din orice direcție bătea vântul.

Energia mareelor a fost de asemenea captată, în Occident, încă din sec. XI. Numărul morilor acționate de maree a crescut continuu (până în sec. XIX), în special în Franța și Anglia. Instalate în golfuri sau în estuare, foloseau un sistem de ecluze care, sub presiunea apei, se deschideau și se închideau automat; prin căderea apei din vana de acumulare era acționată roata motrice a morii. Funcționarea acestor mori, redusă la un program de numai câteva ore pe zi, și instalația mai complicată decât a morilor de apă sau de vânt, au făcut ca ele să fie utilizate numai la măcinatul grânelor.

EXPLOATAREA CARIERELOR DE PIATRĂ ȘI A MINELOR

Jean Gimpel observa că „extracția pietrei reprezenta în Evul Mediu o industrie mult mai importantă decât toate celelalte operațiuni miniere luate împreună".

Într–adevăr, începând din secolul al XI–lea construcția marilor catedrale (apoi, și a castelelor și, în general, a lucrărilor de fortificație) a necesitat cantități uriașe de piatră. Aceasta a dus la un progres rapid al tehnicii amenajării carierelor: săparea unor lungi galerii paralele, deschiderea de galerii perpendiculare pe acestea, suprapunerera de două–trei etaje de galerii, stâlpi din blocuri de piatră, pentru susținerea boltelor, vârtejuri și macarale pentru încărcatul și descărcatul blocurilor de piatră, etc. Asemenea lucrări erau precedate de prospecțiuni în zonele cât mai apropiate de șantierele de construcție, pentru a se evita chletuielile enorme de transport. Din același motiv, și tăierea blocurilor în forma cerută de construcție se făcea direct la locul de exploatare. Multe cariere din cele deschise în sec. XI au continuat să fie exploatate de–a lungul timpului. (De exemplu, cea din Saint–Leu de lângă Paris, timp de aproape opt secole).

Pentru regiunile din nordul Franței, piatra a fost un foarte important articol de export: începând chiar din sec. XI, aceste regiuni au continuat să exporte piatră de construcție în Anglia timp de nouă secole.

Condițiile și tehnicile cu care se practica mineritul în mediul rural până la sfârșitul secolului al XII–lea (căci până atunci mineritul

era o ocupație ocazională a țăranilor) erau mult mai primitive decât cele din timpul ultimelor secole ale Imperiului roman.

De un nivel tehnic mult mai ridicat și de o avansată exploatare rațională[1] avem însă un exemplu de minerit din sec. XIII. În localitatea toscană Massa Marittima, într-o regiune bogată în zăcăminte de fier, plumb, cupru, argint și sulf, proprietarii terenurilor erau liberi să sape un puț, pur și simplu marcând locul cu o cruce. (După care erau obligați să înceapă lucrul, „în decurs de 3 zile și să nu-l întrerupă mai mult de o lună" – J. Heers). Proprietarul terenului – sau grupul care participa cu un capital – punea să se sape un anumit număr de puțuri, la o distanță de 15–20 m unul de altul. Fiecare puț avea diametrul de 1 m și o adâncime de până la 100 m, cu galerii orizontale (largi de 1,6 m și înalte de 1,8 m) prin care minerii ajungeau la filoanele metalifere. Minereul, zdrobit mecanic și spălat, era prelucrat în topitorii. – Același mod de exploatare rațională (chiar dacă nu și aceeași strictă organizare a muncii) se practica la această dată și în alte localități din Italia[2], Franța sau Germania.

Scenă dintr-un atelier de fabricarea sticlei. Sec. XV.
Muzeul științei, Londra.

1 Chiar de o structură net capitalistă: proprietarii zăcămintelor din Massa s-au organizat într-o societate (*communitas fovae*), participând fiecare cu un capital în părți egale și împărțindu-și în mod egal venitul: o prefigurare a societății pe acțiuni.

2 Siena, pentru exploatarea unor mine de argint din zona Apeninilor; sau Pisa, pentru exploatarea minelor de fier din insula Elba (mine intens exploatate în timpul romanilor).

În atelierul unui tâmplar. Miniatură franceză din sec. XIV.
Biblioteca Națională, Paris.

În cursul secolelor XIV și XV, meșteșugarii au introdus – în minele de cupru, cositor și fier din sudul Germaniei – procedee mecanice și chimice de-a dreptul revoluționare: mașinării pentru drenarea puțurilor – acționate la început de forța manuală, apoi de forța hidraulică. Acestea permiteau exploatarea unor straturi mult mai profunde decât înainte. Astfel: foale și ciocane cu ajutorul cărora puteau fi lucrate lingouri de fier mult mai groase; furnale originare din Scandinavia, cuptoare de cărămidă înalte de 2–3 m, putând trata fiecare până la 50 tone de fier într-un an; procedee chimice noi și mult mai economice, între care și amalgamul de mercur, pentru separarea argintului de cupru. – „La aceeași dată, minele erau administrate de puternice societăți pe acțiuni, care plăteau dividendele anuale fie în numerar, fie în lingouri de fier de diferite lungimi, acționarilor lor din alte orașe“ (J. Heers).

Germanii au găsit – încă în anul 968, lângă orașul Goslar –

zăcăminte de cupru și filoane de plumb argintifer; în secolul următor, exploatarea era deja intensă. (Argintul era un metal indispensabil activării vieții comerciale: moneda curentă în tot Occidentul era dinarul de argint). În secolele XII și XIII, minerii germani – „cei mai buni mineri din întregul Occident“ (M. Mollat) – lucrau și la exploatarea zăcămintelor (de aur, argint, plumb, cupru, cositor, zinc și fier) din Ungaria, Transilvania (unde existau vechi tradiții în minerit), Serbia, etc. Aurul și argintul se exploatau îndeosebi din albiile râurilor de munte. Regiunile franceze erau, în general, sărace în minereuri. Anglia în schimb era bogată în zăcăminte de plumb și cositor.

Ca inovații în tehnica mineritului, cea mai importantă – datând încă din 1197 – a fost evacuarea apei din puțuri prin săparea unor galerii de drenaj înclinate; ceea ce permitea ca lucrul să se desfășoare în tot timpul anului.

PROGRESE TEHNOLOGICE ÎN METALURGIE

În Evul Mediu, bronzul era mult mai puțin folosit decât în Antichitate; locul bronzului l–a luat fierul, care la acea dată era încă extrem de scump.

În Franța, primii mari producători de fier au fost –începând de pe la mijlocul sec. XIII – călugării cistercieni („la fel de pricepuți în tehnologia industrială ca și în agricultură“ – J. Gimpel). Mănăstirile lor, la acea dată în număr de 742, posedau – provenind din donații – numeroase zăcăminte de fier și furnale instalate în apropierea pădurilor. La începutul secolului al XIV–lea, cistercienii erau proprietari a 13 „uzine de fier“[1].

Spre sfârșitul Evului Mediu, consumul de fontă și de fier a sporit considerabil; dar nu atât pentru confecționarea uneltelor agricole și meșteșugărești, cât pentru necesitățile războiului (arme diferite, platoșe, piese de artilerie, ghiulele, ș.a.).

Pentru sporirea producției, s–au construit cuptoare care, pentru acele timpuri, pot fi considerate imense. În regiunea Pirineilor,

---

1 „Călugării obțineau un avantaj suplimentar din această exploatare prin recuperarea zgurii, bogată în fosfații necesari fertilizării pământurilor lor“ – adaugă J. Gimpel. „Călugării cistercieni își perfecționau fără încetare echipamentul și uneltele lor în scopul sporirii randamentului ... Mai târziu, producția crescând, cistercienii vor vinde produsul de fier, așa cum făcuseră și cu lâna“.

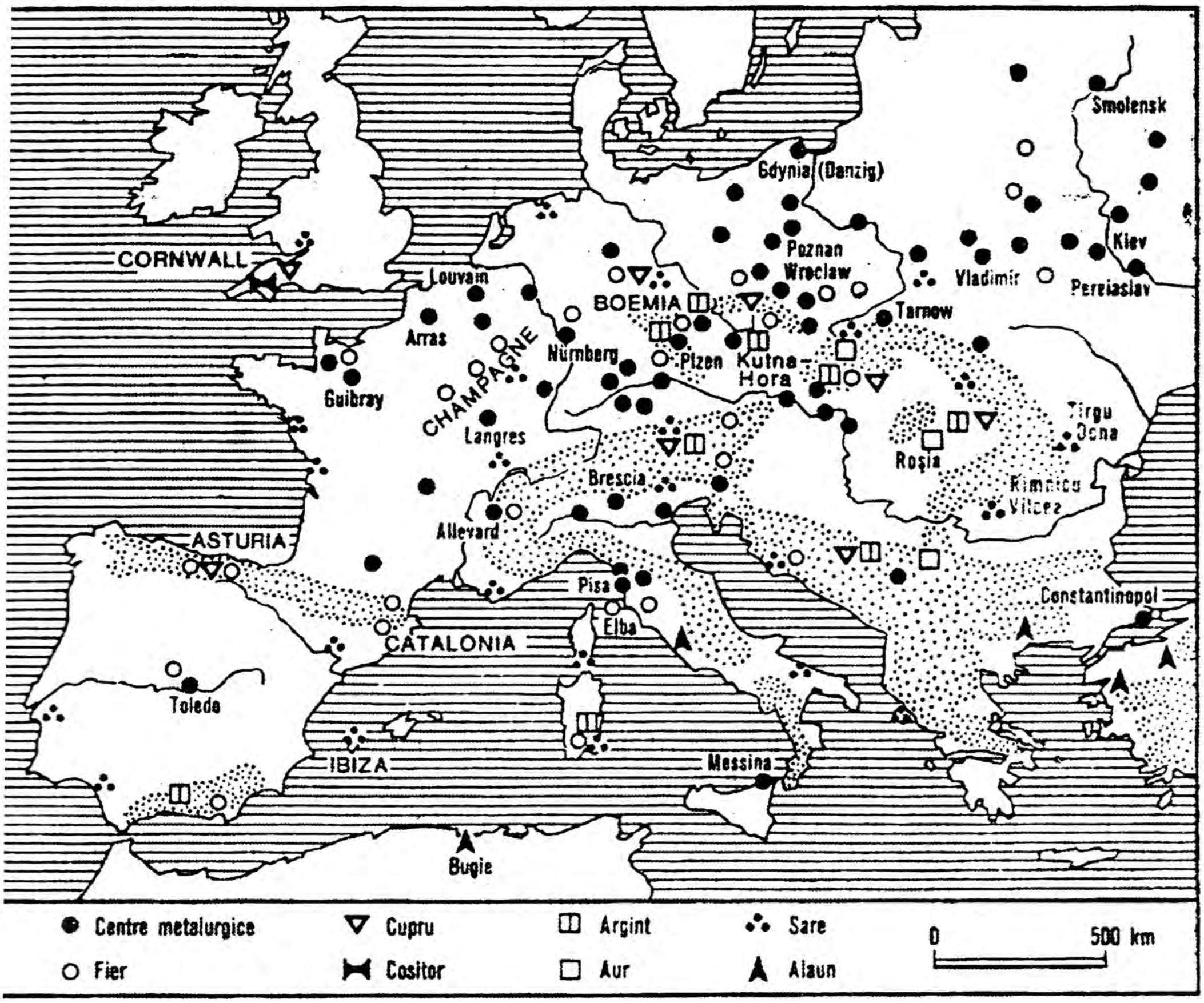

Metalurgia și minele în Europa la sfârșitul Evului Mediu.

cuptorul de tip catalan putea furniza anual 15 tone de fier. În Europa Centrală au apărut, înainte de 1400, cuptoare cu o producție triplă decât a cuptorului catalan. Se introduceau, în straturi alternative, minereul și combustibilul (lemn); la care, se adăuga calcar, pentru a grăbi fuziunea. Drept combustibil, era preferat cărbunele de pământ; căci aceste cuptoare enorme consumau 25 metri cubi de lemn pentru obținerea a 50 kg fier.

Inovația meșterilor medievali, de o importanță capitală pentru industria fierului, a fost adaptarea energiei hidraulice la metalurgie. Minereul de fier era sfărâmat mecanic, cu ajutorul morilor de apă. La începutul secolului al XIV–lea a apărut primul furnal echipat cu foale hidraulice, – ceea ce a permis să se ajungă la o temperatură de 1500°, adică la punctul de topire a fierului. Tot la această dată, utilizându–se forța apei au putut fi acționate ciocane imense, cu o

greutate de la 70 kg până la 1600 kg; și care puteau să bată – în funcție de greutatea lor – până la 200 de lovituri pe minut![1]

TEHNOLOGII NOI ÎN INDUSTRIA TEXTILĂ

„Marea industrie“ și, mult timp, unica „mare industrie“ a Evului Mediu a fost cea textilă. Cea mai complexă, cea în care diviziunea muncii era dusă la maximum, cea care comporta mai multe specializări. Deci, nu era un singur meșteșug, ci se compunea din mai multe „meserii“ distincte; fiecare corespundea unuia din stadiile de producție, din numeroasele operații – manuale, mecanice, chimice, –

Într-o vopsitorie din Bruges. Miniatură din sec. XV.

1 Să mai amintim – în afara tehnologiei metalelor – și răspândirea pe scară largă a tehnicilor mai vechi ale fabricării sticlei. Secretele de fabricație ale manufacturilor italiene (din Murano) au început să fie cunoscute și în Boemia. Sticla ocupa un loc din ce în ce mai mare în viața de fiecare zi. Pe la mijlocul secolului al XV-lea, jumătate din casele Vienei aveau ferestre de sticlă. Obiectele de menaj erau din ce în ce mai mult confecționate din sticlă. „În schimb, oglinda /din sticlă, n.n. O.D./ era încă, înainte de 1500, un obiect de lux“ (Guy Fourquin).

pentru care respectivul meșter folosea o mână de lucru numeroasă de muncitori necalificați (sau de calificare simplă), care erau propriii săi salariați.

Deși necesita cadre atât de multe și de specializate, totuși industria textilă nu-și concentra artizanii în fabrici (fabricile vor apărea abia la sfârșitul Evului Mediu). Doar torcătoarele și femeile care triau lâna lucrau mai multe la un loc, într-o încăpere vastă ce le era pusă la dispoziție; în rest, fiecare meșteșugar sau lucrător textilist lucra la domiciliu, în atelierul său propriu (având intrarea direct din stradă, pentru a putea fi controlat în orice moment). O asemenea fracționare a muncii era mai mare în centrele principale, unde și volumul producției cerute la export era considerabil[1].

Operațiile preliminare, care cereau mai mult îndemânare decât forță – trierea, degresatul, pieptănatul și scărmănatul lânei, precum și torsul (pe care de obicei îl făceau femeile la țară) – erau efectuate de muncitoare. Acestea nu erau afiliate sau grupate în asociații profesionale; lucrau la domiciliu, nu posedau ele materia primă, erau foarte prost plătite, erau total la discreția „antreprenorului" – proprietarul lânei – și permanent expuse la șomaj.

Operația următoare și principală, cea a țesutului, era prima operație pe care o efectua meșterul. Țesătorul era, aproape totdeauna, în același timp un lucrător și un patron: își avea atelierul său propriu, războiul său de țesut, folosea la un număr (restrâns) de salariați, lucrători-calfe, precum și ucenici. Adeseori, el era cel care plătea costul operațiilor preliminare (când acestea nu erau plătite de proprietarul lânei), precum și cele ulterioare, de finisaj. Profesiunea lui era cea mai prețuită din întreg procesul atât de complex de artizanat textil. Trata direct cu negustorul condițiile de vânzare a produsului său. Era un meșter „jurat" – adică, depusese jurământ că va respecta regulile de fabricație prevăzute. Putea fi ales de conducerea orașului să facă parte din corpul de meșteri care îi controlau pe toți ceilalți. – Dintre toate categoriile specializate de textiliști, țesătorii au fost primii care, în multe orașe, s-au constituit într-o corporație proprie.

Pe de altă parte, începând din secolul al XIII-lea țesătorii au fost aceia care, în Italia și în Flandra, au avut rolul principal în lupta contra oligarhiei negustorești. Căci acești mari negustori erau cei care, împreună cu furnizorul materiei prime, stabileau remunerația țesătorului (cât mai redusă posibil!) și care îi preluau produsul finit;

1 Cf. Guy Fourquin, *Hist.économique de l'Occident médiéval* (vd. *Bibliografia*).

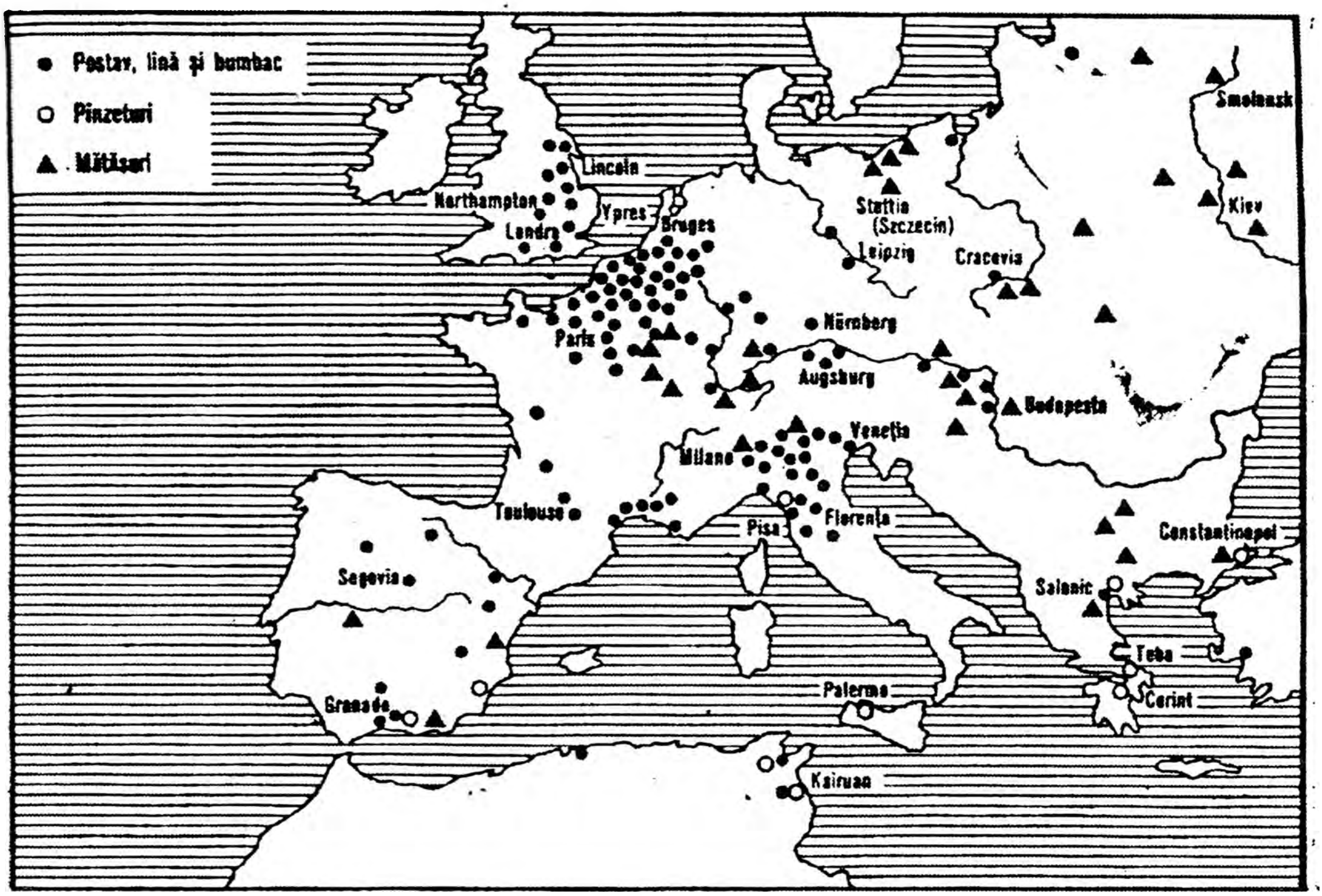

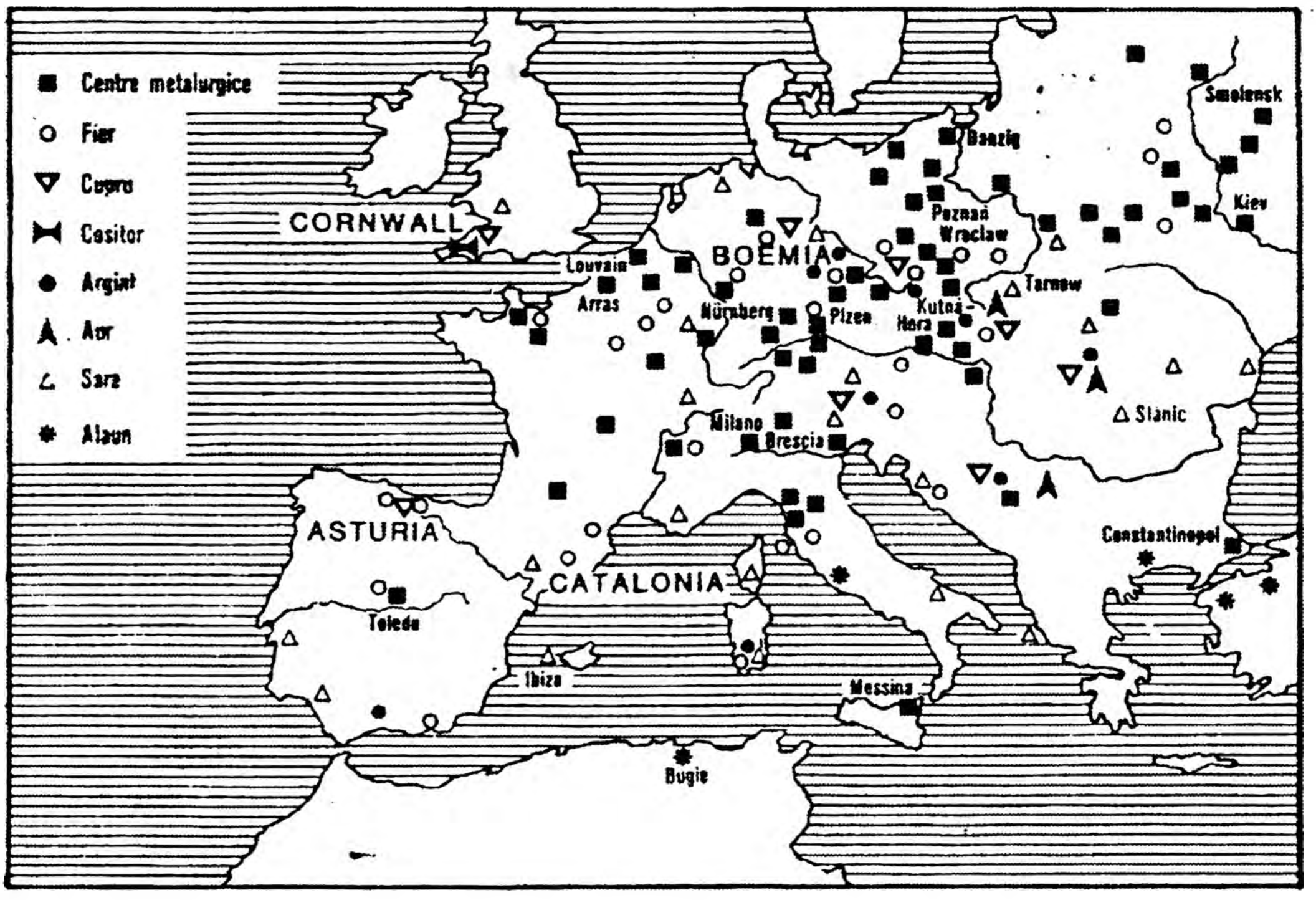

Producția de textile și exploatarea de minerale în anul 1200.

în timp ce în sarcina țesătorului rămânea plata salariilor calfelor sale și ale celor ce executau celelalte procese de producție (salarii care erau stabilite de conducerea orașului). Țesătorul avea, totuși, o posibilitate de a scăpa de atotputernicia acestor mari negustori conaționali: să trateze cu negustorii străini, italieni sau hanseatici.

În total, operațiile diferite, specializate, ale procesului de producție (care, de la prima până la ultima, durau o lună) erau în număr de aproximativ treizeci. Ultimele, erau cele ale piuarului (care bătea și apreta stofa) și boiangiului[1]. Aceste operații, care cereau mai mult forță fizică decât o strictă specializare, se efectuau în încăperi foarte vaste, cu un utilaj de dimensiuni mari și folosind o mare cantitate de apă. Piuarii, deși o categorie de muncitori privită cu dispreț, erau plătiți mai bine decât alți lucrători semispecializați sau necalificați; de fapt, munca lor brută comporta operații numeroase și grele[2]. Boiangiii – care erau specializați pe categorii, după natura coloranților, după cum foloseau sau nu mordanți – aveau avantajul că erau retribuiți potrivit unor tarife precise, după categoriile de țesături pe care le vopseau, sau după felul vopselelor folosite. Își aveau secretele lor de fabricație: ceea ce dădea o varietate de calități și de colorit țesăturilor, de la un oraș la altul.

ARTIZANATUL URBAN. ASOCIAȚII ȘI CORPORAȚII

Spre sfârșitul secolului al XI–lea, o mare parte din meșteșugarii rurali s–au transferat în orașe, unde s–au organizat în asociații profesionale, diversificându–se în subspecializări și ameliorându–și progresiv tehnicile de producție. Apariția acestor asociații, corporații sau bresle – datând din această perioadă – va rămâne un fenomen caracteristic vieții urbane până către sfârșitul secolului al XIX–lea.

Corporațiile sunt o creație a Evului Mediu. Vechile asociații orășenești din timpul Imperiului roman (*collegia opificium*, sau *scholae*), dispăruseră în perioada invaziilor și migrațiilor barbare.

1 Vopsitul putea fi făcut, după apreciere, și în stadiile anterioare: imediat după pieptănatul, sau după dărăcitul lânei; sau după torsul firelor; sau înainte de a fi dat produsul țesut la piuă. Munca boiangiilor era dură, lucrau tot timpul în contact cu materii corosive, de unde, porecla de „unghii albastre“ dată în Flandra acestor muncitori.

2 În secolul al XI–lea însă a apărut piua hidraulică, ce înlocuia bătutul, călcatul postavului cu picioarele, ceasuri întregi, în albii cu apă caldă și detergenți, pentru degresare. Dar piua hidraulică s–a răspândit în tot Occidentul abia în secolul al XIII–lea.

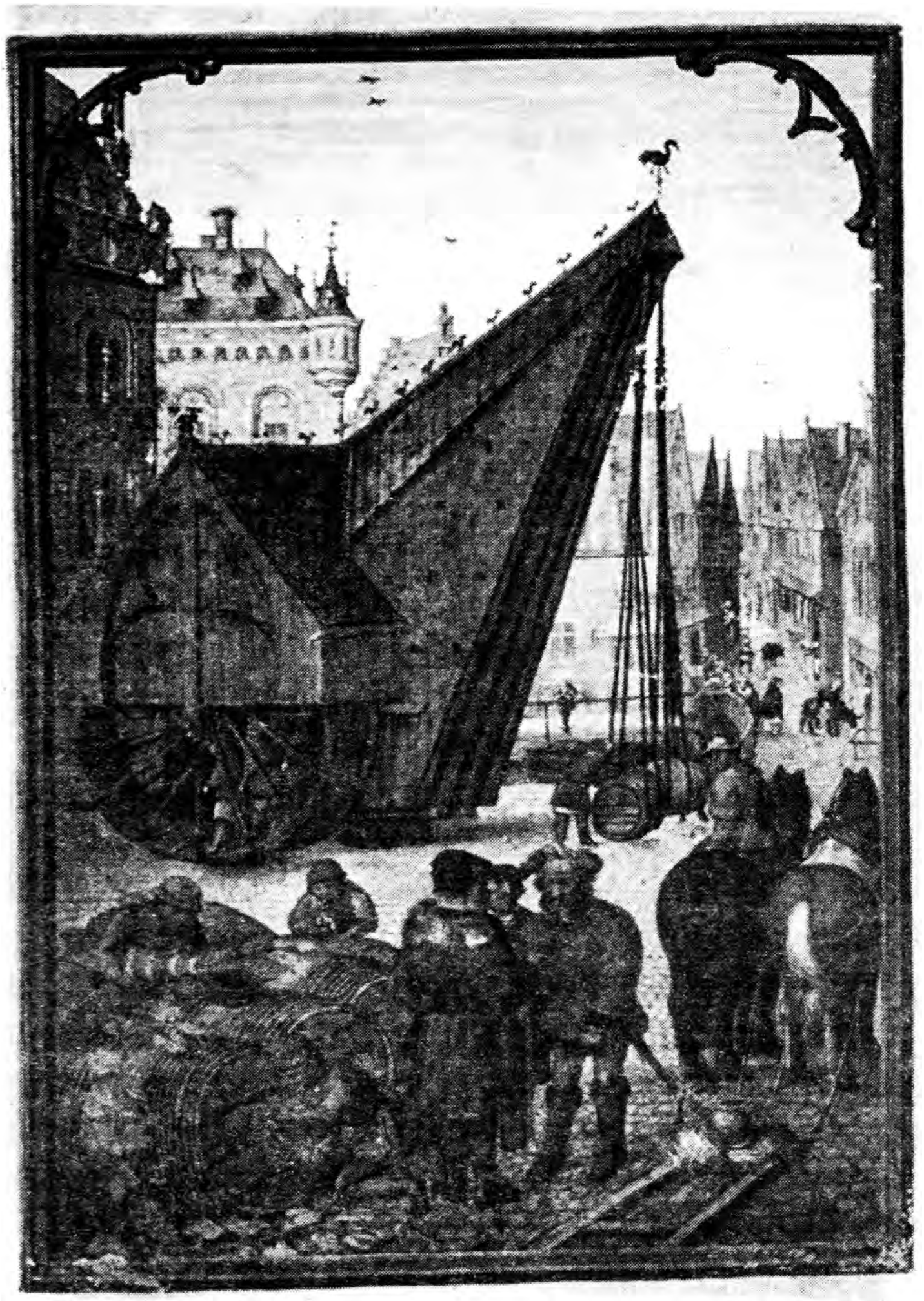

O macara, într-un port din Țările de Jos. – Către 1500.

Mai supraviețuiau, sporadic, – cu un rol și într-o formă cu totul neînsemnate – doar în foarte puține orașe din Gallia, din Spania și, în special, în Italia[1]. Și aici însă au dispărut, pentru a renaște în Evul Mediu; dar pe baze și în forme cu totul diferite, fără nici o legătură cu anticele *collegia*.

În orașe, negustorimea a constituit, fără îndoială, elementul cel mai dinamic. Totuși, activitatea negustorilor – în minoritate, numeric, față de meșteșugari – era în cea mai mare măsură direct

1 La Milano, la Pavia, la Roma, și îndeosebi în orașele Italiei bizantine –Napoli, Ravenna, – mai existau încă în sec. VII (și chiar în secolul următor, la Ravenna) grupări profesionale de tip antic, organizate de exarh sau de contele local: cizmari, barcagii, pescari, ș.a.

dependentă de activitățile productive artizanale. Față de negustori, a căror activitate era îndreptată esențialmente în direcția „consumului", meșteșugarii (care adesori își vindeau produsele direct clientului) satisfăceau și „producția" și „consumul" – atât local cât și pentru export. Ca atare, activitatea meșteșugarilor nu putea să nu fie bine organizată și reglementată, – atât în sensul intereselor colectivității (prin intervenția de control a autorităților municipale), cât și în sensul propriilor lor interese. Cum a luat naștere și cum a evoluat această organizare?

Originile corporațiilor sunt diverse și complexe[1].

O formă primară de asociație pe bază de vecinătate, formată în scop de apărare a intereselor comune și de ajutorare reciprocă, o reprezentau și comunitățile sătești. O altă formă de asociație era cea a confreriilor religioase, constituite în jurul bisericilor sau mănăstirilor, din motive de pietate și în scopul unor acțiuni caritative. O alta, în sfârșit, era cea a *ghildelor* negustorești. Primele asociații ale meșteșugarilor puteau să se inspire, într–o măsură sau alta, din toate aceste trei forme; păstrând – de pildă – anumite tendințe spre acțiunea filantropică, sau spre cultivarea relațiilor de vecinătate, sau de ajutorare reciprocă. Dar, ca asociație esențialmente profesională și de autoapărare economică, încadrată într–un sistem ferm de organizare, cu o ierarhie bine stabilită și dotată cu anumite privilegii, corporația[2] sau breasla apare spre sfârșitul secolului al XI–lea. În 1099 se organizează în corporații oficial recunoscute țesătorii din Mainz; în 1106, pescarii din Worms; în 1128, cizmarii din Würzburg; în 1149, plăpumarii din Köln; iar la începutul secolului al XII–lea, toți tăbăcarii din Rouen erau obligați să facă parte dintr–o corporație (cf. H. Pirenne). „Adeseori și profesiunile în care munca intelectuală primează asupra celei

1 În sec. XIII, se pare că majoritatea meșteșugarilor nu făceau încă parte din corporații. Orașe mari, ca Lyon, Bordeaux, Narbonne, nu cunoșteau regimul strict al corporațiilor. Nici în unele orașe din Flandra nu erau încă organizate corporații. Iar Parisul (după mărturia conducătorului breslelor, Étienne Boileau) n–ar fi avut, la sfârșitul secolului al XIII–lea, decât 101 corporații oficial recunoscute (*métiers jurés*), din totalul de 300 de asociații câte sunt menționate în registrul de impozite (cf. R. Delort).

2 Termenul *corporație* apare târziu (în sec. XVIII). În Evul Mediu, corporațiile se numeau *métiers* sau *guildes* (în Franța și Flandra), *arti* (în Italia), *ghilds* sau *mysteries* (în Anglia), *Innungen, Gilden, Aemter* sau *Gewerke* (în Germania; cf. R. Delort). Se menționează o asociație profesională a brutarilor încă din 640; dar prima corporație cunoscută ca fiind recunoscută și având un statut propriu este cea a lumânărarilor din Paris (1061).

Șeful corporației judecând lucrările unor meșteșugari (un zidar și un dulgher). – Miniatură flamandă. Sec. XV.

manuale (medici, notari, spițeri, bijutieri) s–au constituit în curând în corporații, devenite printre cele mai respectate“ (P. Boissonnade).

Motivele care au dus la constituirea corporațiilor au apărut, concomitent, din două direcții: a meșteșugarilor și a autorităților urbane; cu alte cuvinte, din asocierea voluntară a artizanilor și din dispozițiile emise de autoritățile municipale.

Pe de o parte, era interesul artizanilor să se apere contra concurenței noilor veniți în orașul lor, sau a celor stabiliți în alte orașe; de a se ajutora reciproc, de a da tuturor membrilor breslei șanse egale de lucru și de câștig (ceea ce breasla negustorilor nu urmărea); și, în general, de a–și apăra – în diferite moduri și sub diferite aspecte – interesele profesionale. Corporația urmărea să obțină dreptul de a rezerva exercitarea profesiunii respective exclusiv membrilor ei. – Satisfacerea tuturor acestor interese trebuia să aibă și sprijinul autorităților orășenești; cu atât mai mult cu cât, chiar din momentul stabilirii meșteșugarilor în orașe, castelanii sau alți seniori laici ori ecleziastici căutau să îi supună autorității lor, controlându–le modul în care își exercitau profesiunea și își vindeau produsele.

În felul acesta, asociațiile meșteșugarilor au fost chiar de la început disciplinate în organizarea lor și supuse controlului administrației orășenești. Aceasta, în mai multe scopuri: pentru a asigura calitatea produselor, cantitatea necesară populației, folosirea corectă a materialelor și procedeelor de lucru, precum și stabilirea unor prețuri echitabile de desfacere a produselor; prin urmare, pentru a–l proteja pe consumator contra eventualelor fraude sau falsificări și, în general, contra oricăror abuzuri posibile generate de un regim monopolistic absolut așa cum era impus de o corporație sau alta. Breslele aveau nevoie să obțină dreptul de a–i constrânge pe toți meșteșugarii (pentru a se evita o concurență neloială) să se înscrie în corporații: un drept pe care numai puterea publică, numai autoritatea municipală îl putea concede. În schimbul acestei concesiuni – și a altora – corporațiile plăteau orașului o taxă anuală. În multe orașe, breslele nu s–au putut elibera niciodată de tutela puterii municipale[1].

În fruntea unei corporații era un colegiu de „jurați“[2], spre a garanta disciplina asociației. Din rândul acestor „jurați“ era ales – în fiecare an, sau tot la doi ani – un șef al breslei. Fiecare breaslă dispunea de un fond de ajutor reciproc, constituit din cotizațiile membrilor; un colegiu de judecată, pentru cazurile de abatere de la regulamente; un sigiliu propriu (pentru că asociația era persoană juridică); și, dacă era cazul (ca în orașele italiene), fonduri pentru subvenționarea unui corp militar, recunoscut de autoritățile orașului și integrat în miliția urbană. – Dar, în Evul Mediu, organizarea meșteșugarilor în corporații – care, în orașele evoluate din punct de vedere economic, era uniformă, – „n–a fost generală, nici în timp nici în spațiu. Regiuni întregi, sau anumite orașe (ca Lyon) n–au cunoscut niciodată o organizare (muncitorească – n.n. O.D.) de acest fel, – cel puțin, într–o formă generalizată“ (Guy Fourquin).

În acest regim de asociație se disting două mari categorii de profesiuni: cele indispensabile vieții de fiecare zi (și care existau în toate orașele); și profesiunile – existând numai în orașele mari – legate de o producție masivă, destinată comercializării ei la distanțe mari (în primul rând, producția textilă). În cadrul primei categorii,

---

1 „Într–un centru atât de activ ca Nürnberg, de exemplu, ele n–au încetat niciodată de a fi strict supuse consiliului municipal, care le–a negat până și dreptul de a se întruni fără autorizația sa, obligându–le de asemenea să dea un caracter public corespondenței lor cu meșteșugarii din alte orașe“ (H. Pirenne).

2 Cum erau numiți în Franța de Nord. În Franța Meridională se numeau „consuli“, în Italia „priori“, în Germania „Meister“.

se înscriau înainte de toate corporațiile a căror activitate era indispensabilă aprovizionării alimentare.

Acestea erau controlate de autoritatea municipală, pentru a se asigura calitatea și cantitatea necesară de articole; de asemenea, era interzisă acapararea unei cantități mari de produse (sau de materie primă) și stabilirea de către producători a unor prețuri exagerate. Era obligatoriu să se dea un caracter public tranzacțiilor și să se elimine (cu câteva excepții) intermediarii. Producătorii erau obligați să desfacă marfa numai în piață, sau în prăvăliile lor oricând controlabile; în nici un caz nu în drum spre târg; trebuiau să o vândă numai locuitorilor din orașul lor – și numai în cantitățile necesare consumului unei familii. (Excepție se făcea numai pentru vânzarea către negustorii cu amănuntul). Brutarii n–aveau voie să se aprovizioneze cu cantități de făină mai mari decât capacitatea lor normală de fabricație a pâinii; măcelarii nu puteau ține carnea la loc ascuns, decât expunând–o la locul de vânzare, ș.a.m.d. Toate articolele de consum alimentar erau sever inspectate; produsele necorespunzătoare, dosite, sau vândute la preț de speculă erau confiscate sau distruse, iar contravenienții pedepsiți foarte sever.

Breslele dinafara sectorului alimentar erau de două categorii: cele care existau chiar și în orașele cele mai mici (fierari, cizmari, etc.), ai căror membri erau proprietari ai atelierului, uneltelor și materiei prime, și care își vindeau produsele direct clientului; și corporațiile din orașele cu o deosebit de activă viață economică, angajate într–un ciclu vast de producție și de comercializare a produselor la distanțe îndepărtate. Libertatea economică a membrilor lor (de ex., a meșteșugarilor textiliști din Flandra, sau din marile orașe italiene) era limitată, dacă nu chiar nulă.

Guy Fourquin relevă opoziția existentă între orașele „marii industrii“ (cele din Flandra, îndeosebi) și orașele prevalent negustorești. În acestea din urmă, doar foarte rareori meșteșugarii au putut ajunge să facă parte din conducerea municipală. La Veneția, de pildă, corporațiilor meșteșugărești nu le era recunoscut nici un rol politic; dimpotrivă, la Florența breslele artizanale au intrat curând în componența Signoriei[1]. Dealtminteri, Florența este „orașul italian în

1 Aceeași opoziție o remarca istoricul citat între orașele comerciale germane (Viena, Nürnberg, Lübeck), în conducerea cărora corporațiile negustorești n–aveau cuvânt, – și orașele industriale (Basel, Strassburg, Augsburg), unde consiliile municipale îi acceptau pe reprezentanții breslelor artizanale, de al căror ajutor (mai ales militar) aveau nevoie.

care corporațiile apar în lumina cea mai vie și în care rolurile diferite pe care le–au jucat fiecare sunt mai evidente“[1].

Tendințele autonomiste ale corporațiilor s–au manifestat permanent, – mai ales în regiunile unde orașele au cunoscut cea mai rapidă și mai completă dezvoltare: în nordul Franței, în Italia, în Țările de Jos și în valea Rhinului.

Încă din secolul al XIII–lea, breslele au pretins dreptul de a se întruni spre a delibera singure asupra intereselor lor; de a se administra singure și de a avea un cuvânt în conducerea orașului, la fel ca negustorii, – care deveniseră mult mai bogați și atotputernici în viața citadină. De teama ridicării unor asemenea pretenții, asociațiile meșteșugarilor au fost interzise în multe orașe, îndeosebi din Flandra și din nordul Franței. Și regii Franței au intervenit, împotriva revendicărilor autonomiste ale breslelor[2]. Cu toate acestea, în secolul al XIV–lea corporațiile și–au câștigat peste tot dreptul de a–și alege singure starostele și corpul de jurați, și de a fi recunoscute ca organisme politice. Organizarea și extinderea lor a continuat. La sfârșitul secolului al XVII–lea, Parisul avea 1551 de corporații artizanale, numărând 17.080 de meșteri–patroni, 38.000 de lucrători–calfe și 6000 de ucenici[3].

---

1 Primele care s–au constituit (în 1267) ca o foarte importantă forță economică și politică au fost cele 7 corporații (*arti*) „majore“: marii negustori de textile, negustorii de mătăsuri, meșterii postăvari, meșterii blănari, spițerii și medicii, zarafii, judecătorii și notarii. Aceștia formau *il popolo grasso*. În 1287 se formează alte 5 „corporații mijlocii“ (măcelari, pălărieri, fierari, lucrătorii în piatră și lemn, negustorii de haine vechi și rufărie). În sfârșit, în 1294 iau ființă cele 9 „corporații minore“, formate din negustori și meșteșugari mai modești (tăbăcari, armurieri,etc). Membrii ultimelor două categorii de bresle („mijlocii“ și „minore“) formau *il popolo minuto*, net dominat de *il popolo grasso*. Reprezentanții celor 21 de corporații alcătuiau *signoria* colectivă a orașului. Marea masă a muncitorilor era exclusă din aceste corporații; prin urmare, și din viața politică, din conducerea orașului. – Dealtminteri (conclude G. Fourquin), în nici o țară occidentală din Evul Mediu nu poate fi găsit un singur exemplu de adevărată „democrație a corporațiilor“.

2 Către mijlocul secolului al XIII–lea, Ludovic IX a impus – întâmpinând opoziția puternicei bresle a măcelarilor – un staroste general al breslelor, numit de ei. Filip cel Frumos le–a limitat drepturile și inițiativele. în 1581, Henric III a promulgat o legislație uniformă pentru toate breslele din Franța. În 1608, Henric IV a limitat prerogativele conducătorilor corporațiilor.

3 În Franța, în 1776 Turgot a abolit – pentru foarte scurt timp – corporațiile. În 1791, o lege a Adunării Naționale a decretat libertatea tuturor de a face comerț sau de a exercita o meserie, indiferent dacă făceau parte sau nu dintr–o breaslă.

FEMEIA ÎN VIAȚA ECONOMICĂ

Pe lângă munca lor din gospodărie, femeile de la țară lucrau adeseori și în formațiunile artizanale ale domeniului seniorial, – îndeosebi la dărăcitul lânei, la tors, la țesut și la confecționarea îmbrăcămintei. Începând din sec. XII, multe femei executau aceste operații în casă, în contul meșteșugarilor sau negustorilor de la orașe. Tot pentru cei din orașe făceau pâinea sau preparau berea.

Femeile de la orașe – care adeseori au avut un rol și în viața politică[1] – puteau fi întâlnite, în sec. XIV, conducând ateliere meșteșugărești încadrate în corporații, cu drepturi egale celor ale bărbaților. Astfel, de pildă, la Köln, unde corporația filatorilor – cu statutul său propriu care le asigura aceste drepturi – era compusă numai din femei. În orașele hanseatice, un domeniu atât de impor-

Hala breslei postăvarilor din Lavenham (Anglia, 1480).

1 La sfârșitul sec. XI și începutul sec. XII femeile au luat parte activă la mișcările revoluționare de constituire a comunelor libere (la Laon în 1111, la Rouen în 1115, etc.). La Toulouse în 1218, moartea lui Simon de Monfort, conducătorul brutalei cruciade contra albigenzilor, s-a datorat unei acțiuni militare a femeilor. – Femeile din orașe nu erau atât de oprimate cum se afirmă uneori. Încă din sec. XI femeile participau la adunările comunale; iar în sec. XIII, la alegerea judecătorilor comitatelor, sau la discutarea contractelor comunale privind drepturile de vecinătate.

tant ca cel al confecționării și întreținerii pânzelor pentru corăbii se afla aproape în întregime în mâinile femeilor.

Asemenea exemple se pot găsi și în alte regiuni[1]. În Anglia – unde femeile lucrau, încă din sec. XIV, și în minele de cărbuni sau de plumb – poziția și inițiativele lor în viața economică erau mai evidente ca în alte țări. Conduceau ateliere manufacturiere mari, puteau încheia tranzacții comerciale în numele soților lor; iar când aceștia decedau, văduvele le luau locul, cu toate drepturile legale, dacă luaseră parte timp de cel puțin 7 ani la activitatea artizanală a soților lor. În Yorkshire – ținut care era centrul producției meșteșugărești din Anglia în secolele XIV și XV – numeroase întreprinderi de textile (iar în sec. XV, chiar majoritatea celor care lucrau lâna), și dintre cele mai mari, erau în mâinile femeilor.

În sec. XV femeile dominau și în corporațiile care lucrau veșminte de lux de mătase, odăjdii, dantelării, –deținând și monopolul vânzării acestor obiecte. (Nu aveau însă dreptul de a exercita meseria de țesător, rezervată exclusiv bărbaților). În acest secol, în Anglia femeile dețineau și monopolul fabricării berei și a pâinii – care la această dată erau produse la domiciliu. Aveau o poziție importantă și în prelucrarea articolelor de piele. La Londra și la York femeile erau admise și în corporațiile bărbierilor–chirurgi.

O formă particulară de activitate productivă au luat–o comunitățile religioase feminine (care deveniseră și centre de plasare, mai ales pentru fetele din familii nobile, orfane și lipsite de orice resurse materiale). Multe comunități de acest fel – în cadrul cărora se preda și tricotatul și croșetatul – au devenit adevărate cooperative artizanale; se copiau manuscrise, se lucrau mici obiecte de artă, articole de uz liturgic, sau produse de lux, pe care apoi comunitatea le vindea negustorilor din orașe.

ORGANIZAREA INTERNĂ A CORPORAȚIILOR

Pentru a apăra interesele membrilor în condiții de perfectă egalitate, regulamentele breslelor prevedeau o serie de măsuri in-

1 „Cu toate acestea, femeia a fost totdeauna suspectată că ia locul cuvenit unui bărbat. Și această suspiciune era atât de vie, încât uneori femeii îi era interzis să apară în prăvălii și să vândă marfa clienților – decât în cazul când soțul ei era bolnav, sau când lipsea din oraș“ (M. Bardèche).

Scenă dintr-o cizmărie. Arestarea sfinților cizmari Crépin și Crépinier.
După o sculptură din biserica St. Pantaleon, Troyes, sec. XIV.

derogabile[1]. Astfel: era stabilit pentru fiecare meserie numărul orelor de muncă pe zi; munca de noapte era interzisă; erau fixate prețurile și salariile; erau indicate procedeele tehnice care trebuiau folosite într-un mod riguros uniform (introducerea unui nou procedeu de fabricație fiind considerat un mijloc incorect de concurență); era strict prohibit orice mijloc de publicitate (din același motiv); se preciza numărul de lucrători admis pentru fiecare atelier; de asemenea, și numărul uneltelor întrebuințate.

1 În legătură cu problema corporațiilor meșteșugărești medievale sunt necesare câteva rectificări și precizări aduse de cercetările mai recente: 1. – Nu peste tot existau bresle organizate. Chiar și în orașele în care se organizaseră, o mare masă de negustori sau de muncitori – îndeosebi necalificați – rămâneau excluși. 2. – Profesiunea de meșteșugar și cea de negustor, adeseori se îmbinau și se confundau. O mare parte dintre meșteșugari își vindeau produsele direct consumatorilor. 3. – Breslele nu erau organizații cu un caracter pur democratic, decât limitat la meșteri. Calfele, de pildă, chiar dacă erau membri admiși ai breslei, nu luau parte la alegerea corpului de „jurați". 4. – „Nu este dovedit – observă Guy Fourquin – că toate corporațiile ar fi contemporane primilor ani de avânt al orașelor și a libertăților urbane; sau începutului dezvoltării artizanale și comerciale. În unele orașe din Flandra, în sec. XIII încă nu exista o organizare «corporativă»."

Pe de altă parte, în avantajul consumatorilor venea controlul calității produselor, efectuate de autoritățile orașului. Fraudele sau simplele neglijențe erau foarte aspru pedepsite, – cu amendă, închisoare, expunere la stâlpul infamiei, sau chiar cu izgonirea din oraș. Numărul intermediarilor (când erau indispensabili) era redus la minimum. Controlorii puteau inspecta atelierele la orice oră din zi și noapte. Mai mult decât atât: oricine avea voie să intre într–un atelier să–l vadă pe meșteșugar cum lucrează. Dealtfel, atelierul era în același timp și prăvălie, loc de vânzare a produselor meșteșugarului.

În orice meserie erau trei categorii de lucrători, dependente fiecare de celelalte două: meșteri, calfe și ucenici.

Meșterul era totodată și patron, proprietarul atelierului, a materiei prime și a uneltelor cu care lucra el și ajutoarele sale, – precum și a produselor atelierului; deci, beneficiarul veniturilor realizate. Pentru a deveni „meșter", meșteșugarul trebuia să îndeplinească neapărat următoarele condiții: să fie apreciat de ceilalți meșteri din breaslă ca un om cinstit, să dea dovada capacității sale profesionale executând în prezența lor o lucrare–model; să dispună de un capital care să–i permită să plătească eventualele amenzi pentru încălcarea îndatoririlor ce îi revin; să plătească o (importantă) taxă de intrare în corporație; să presteze jurământul prescris; și – ceea ce reprezenta o cheltuială consistentă! – să ofere tuturor membrilor breslei un mare banchet. Numărul meșterilor dintr–o breaslă era limitat, determinat de nevoile pieței locale. Dacă un meșter ajungea în posesia unui capital substanțial (o moștenire, sau printr–o căsătorie cu o femeie care îi aducea o zestre apreciabilă), el totuși nu–și putea spori în așa fel volumul producției încât să dăuneze intereselor celorlalți membri ai breslei, – „dat fiind că regimul artizanal nu autoriza nici o formă de concurență" (H. Pirenne)[1].

Calfele erau lucrătorii care își terminaseră perioada de ucenicie; erau deci calificați, își dovediseră capacitatea profesională. N–aveau însă posibilitatea economică de a–și deschide un atelier complet utilat, propriu; nici de a–și plăti taxa de intrare în breaslă, nici materia primă pentru lucrarea–model de probă, nici cheltuiala banchetului de rigoare[2]. Lucrau ca salariați ai unor meșteri, pe o

---

1 „Organizarea economică îi constrângea pe toți la același nivel de viață și la aceleași resurse modeste. Le garanta stabilitatea situației, dar îi împiedica să și–o amelioreze" (H.P.).

2 Problema economică și–o puteau rezolva, eventual, căsătorindu–se fie cu fiica patronului, fie cu o văduvă bogată, fie cu o femeie care, muncind și ea într–un atelier, îi dubla forța productivă.

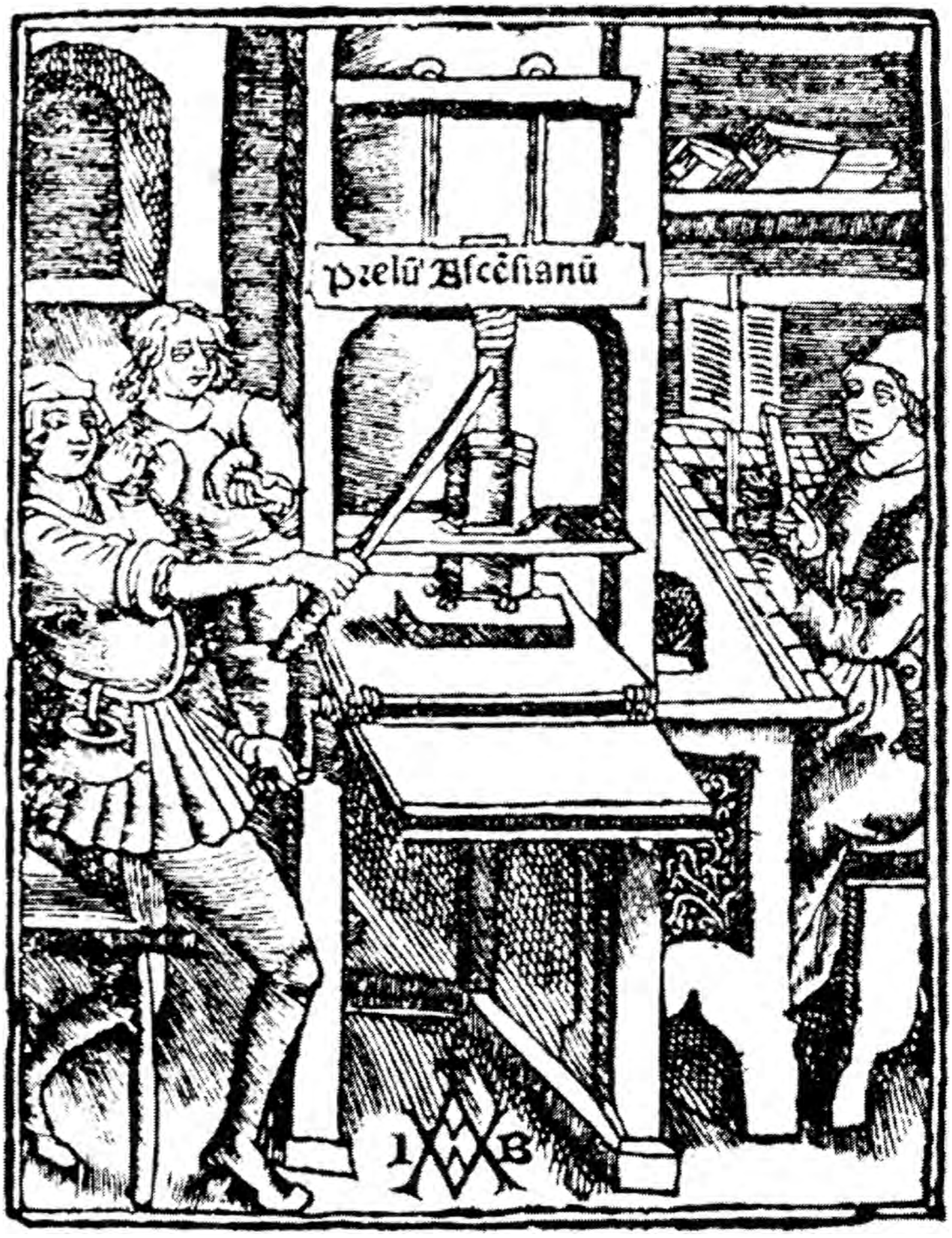

Cea mai veche reprezentare cunoscută a unei mașini de imprimat (Paris, 1507).

durată limitată, stabilită prin contract. În această situație, desigur că fiii meșterilor–patroni aveau mai multe șanse de a lua locul părinților lor. Numărul calfelor pe care un meșter îi putea angaja nu era – în general – limitat. (Dar un meșter nu putea lua mai mulți lucrători sau ucenici decât tovarășii săi de breaslă – numai cu asentimentul lor).

În schimb, numărul ucenicilor unui meșter era limitat la doi, cel mult trei (în afară de fiii săi); dar cazul cel mai frecvent era unul singur. Ucenicia începea la vârsta de 10–12 ani. Ucenicul era angajat printr–un contract semnat de meșter cu tatăl sau cu tutorele băiatului, pe durata stabilită de regulamentele corporațiilor ca fiind necesară pregătirii pentru un anumit meșteșug. Jurații aveau dreptul să inspecteze atelierele, să verifice dacă ucenicul este bine tratat și

dacă meșterul se ocupă cum se cuvine de pregătirea lui. În funcție de dificultățile respectivei meserii, durata uceniciei varia între 2 și 12 ani[1]. Părintele (sau tutorele) ucenicului plătea meșterului o sumă pentru întreținerea și pentru că îl învăța meseria – atâta timp cât ucenicul nu era încă în stare de o muncă productivă. (La început, în primele luni sau în primii ani de ucenicie, ucenicul era și un fel de servitor în casă). Aceasta, se constata după un anumit timp, în urma unei probe prin care dovedea că era capabil să câștige atât cât să se poată întreține. Meșterul putea să profite de pe urma muncii ucenicului și într–alt fel: cedându–l, temporar (în schimbul unei sume lunare) sau definitiv, altui meșter.

Calfele și ucenicii luau masa împreună cu familia meșterului, – uneori și locuiau în casa lui. Acest fapt crea un raport familiar între ei (ceea ce nu se întâmpla între negustorii mari sau mijlocii și dependenții lor). Ziua de lucru începea în zori și se termina la apusul soarelui. Iarna, de la orele 8 la 15. Vara, durata lucrului era de 14–15 ore (incluzând și pauza de prânz); dar numărul mare de sărbători de tot felul, diversele slujbe religioase din timpul săptămânii, sărbătorile prilejuite de diferite ocazii, și duminicile – cu încetarea lucrului sâmbăta la amiază – erau tot atâtea ocazii de odihnă.

Diviziunea muncii era – la nivel individual – foarte redusă: un singur lucrător executa un obiect, de la prima operație până la finisare. În schimb, la nivel de meserie bine determinată, era dusă la extrem: în orașul Frankfurt am Main, diferitele meșteșuguri legate de prelucrarea fierului erau nu mai puțin de 50! O specializare excesivă care limita volumul producției, în schimb asigura o calitate superioară produsului.

MEȘTEȘUGARII ȘI ARTIZANATUL PENTRU EXPORT

Meșteșugarii producători de articole destinate comerțului la mare distanță, în alte țări, se aflau într–o situație radical diferită. Ei erau aprovizionați de negustorii angrosiști cu materie primă; o prelucrau și predau negustorilor – care îi plăteau ca pe niște salariați ai lor – obiectele gata lucrate. Prin urmare, spre deosebire de

1 „La sfârșitul secolului al XIII–lea, la Paris ucenicia dura de la 2 la 4 ani pentru un număr de 4 meserii; de la 5 la 7 ani pentru 9 meserii; de la 8 la 10 ani pentru 31 de meserii; și 12 ani pentru 3 meserii“ (R. Delort).

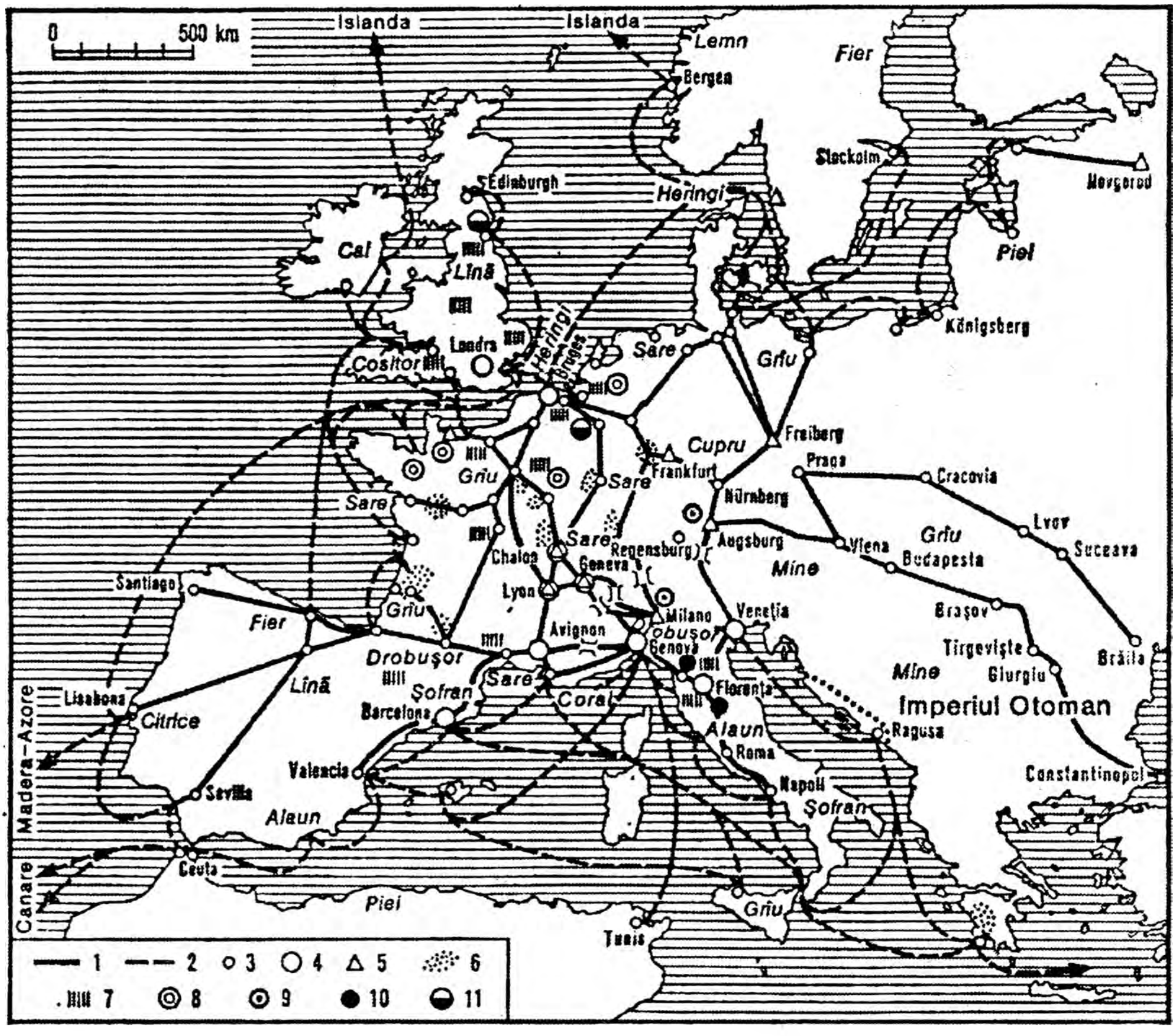

Economia europeană la sf. sec. XV.
1. Itinerarii terestre. 2. Itinerarii maritime. 3. Centre comerciale. 4. Centre financiare. 5. Târguri principale. 6. Vii. 7. Postavuri. 8. Pânzeturi. 9. Manufacturi de abá. 10. Mătăsuri. 11. Cărbune fosil.

artizanii care lucrau pentru piața locală și cu capitalul lor propriu (atelierul, uneltele, materia primă), meșteșugarii care lucrau pentru export erau dependenți de capitalul negustorilor. De asemenea: spre deosebire de primii, ei nu rămâneau proprietarii produselor lor; ca atare, nu–și vindeau singuri produsele, n–aveau raporturi directe cu clientul, cu piața, ci prin intermediul negustorului–antreprenor (și, eventual, al altor intermediari). În sfârșit: și prin numărul foarte mare, ei se deosebeau de categoria artizanilor, din micile bresle ale orașelor.

Condițiile meșterilor și ale muncitorilor în general care lucrau pentru export – din centrele flamande, în primul rând (producția textilă fiind, cum spuneam, marea „industrie" a Evului Mediu) – îi

expuneau foarte adeseori la șomaj. Când din diverse motive, aprovizionarea cu materie primă înceta, muncitorii mergeau dintr–un oraș într–altul, în căutare de lucru; sau, în fiecare luni dimineața se adunau în piață în zori, în așteptarea unui meșter care să le dea de lucru (de obicei, pe o perioadă de numai 8 zile); sau, pur și simplu trebuiau să cerșească, colindând satele din apropiere.

Ca urmare, către mijlocul secolului al XIII–lea deja au început mișcările de protest, care se manifestau în diferite forme. Prima grevă menționată în documente este cea a muncitorilor textiliști din 1245. În 1274, țesătorii și piuarii din Gand au părăsit în masă orașul, căutând un refugiu în Brabant, – unde însă autoritățile nu i–au primit. „În Țările de Jos, după 1242, s–au constituit ligi între orașe care își garantau una alteia extrădarea muncitorilor fugari, suspectați sau învinuiți de conspirație. Orice încercare de rebeliune comporta expulzarea din oraș, sau pedeapsa cu moartea“ (H. Pirenne).

RĂSCOALE MUNCITOREȘTI

Mișcări greviste – alături de alte forme, mai violente, de protest – au avut loc în secolul al XIII–lea nu numai în Flandra, ci în toate țările din Occident. Patriciatul oligarhic și administrația municipală căutau pe toate căile să restrângă cât mai mult autonomia corporațiilor, lezându–le interesele. Cei care suportau în principal povara obligațiilor curente – servicii publice de pază, de poliție, de pompieri, serviciul militar în caz de război, ș.a. – precum și taxele cele mai apăsătoare, era marea masă a lucrătorilor.

Coalizarea lor, grevele, revoltele armate chiar, s–au succedat în diferite regiuni occidentale de–a lungul secolului al XIII–lea și al ultimelor secole ale Evului Mediu; îndeosebi în orașele mai industrializate, și adeseori sprijinind răscoalele antifeudale țărănești. La Beauvais, în 1233 regele ordonă întemnițarea a 1500 de răsculați. La Rouen, în 1281, lucrătorii îl ucid pe primarul orașului. La Paris, agitațiile muncitorilor (din 1295 și 1307) îl determină pe Filip cel Frumos să desființeze confreriile. Revolte ale țăranilor și muncitorilor împotriva nobililor și a patriciatului urban izbucnesc, încă înainte de 1300, în satele și orașele din Castilia, Aragon, Catalonia, etc. În Anglia și Franța, monarhia era destul de puternică pentru a domina oligarhia abuzivă, sprijinind dezvoltarea corporațiilor. Îar în regiunile renane și danubiene ale Germaniei, regiuni lipsite de forța efectivă a unei autorități centrale, corporațiile au reușit să se impună

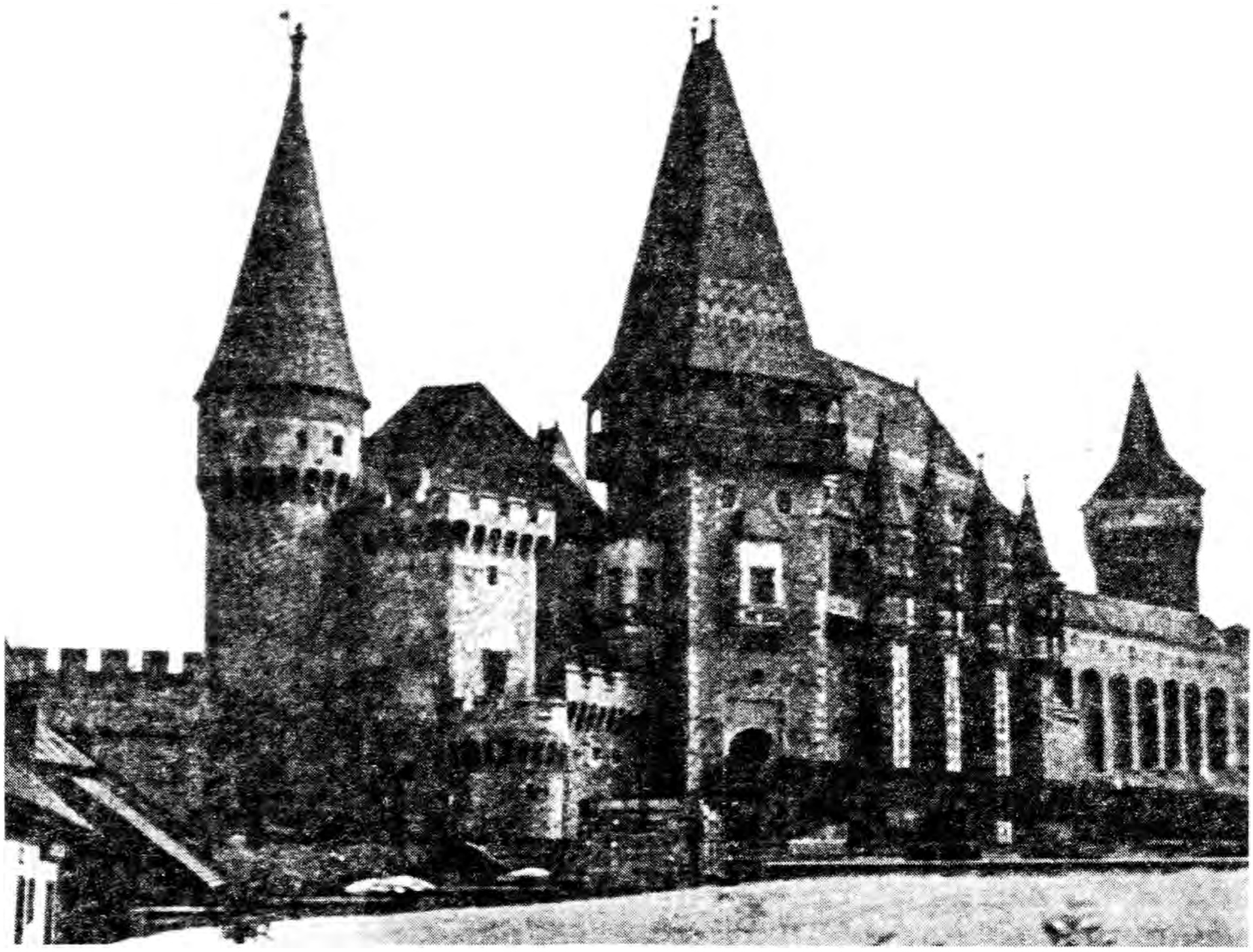

Castelul corvineștilor. Hunedoara. Sec. XV.
– Cel mai mare și mai bine conservat din sud-estul Europei.

în conducerea orașelor (Frankfurt, Ulm, Nürnberg, Mainz, Köln, ș.a.).

Mai critică era situația muncitorilor din Țările de Jos. În orașele flamande[1] revoltele lucrătorilor textiliști ating – între 1275–1328, în special la Ypres, Gand, Lille, Douai și Bruges – forme de o rară violență, totdeauna însă reprimate cu cruzime. În cele din urmă, revendicările muncitorilor au triumfat. Breslele și-au putut exercita din nou drepturile de juridicție asupra membrilor lor; pedepsele excesive prevăzute de patriciat contra lucrătorilor (expulzarea din oraș, sau pedeapsa capitală) au fost suprimate și înlocuite cu amenzi; munca salariată s-a eliberat din vechile constrângeri; muncitorii au căpătat dreptul de a-și achiziționa în mod liber materia primă și de a-și vinde direct produsele. Nicăieri ca în Flandra mișcările meșteșugarilor n-au obținut asemenea rezultate, relativ satisfăcătoare.

1 La Liège (în 1253), Dinant (în 1255), Huy (în 1299), și îndeosebi la Tournai (din 1281), ș.a.

În secolul al XIV–lea, revoltele muncitorești au continuat cu o mai mare intensitate; iar represiunea lor, a cunoscut măsuri mai vehemente.

În Flandra, un adevărat război civil pornit împotriva feudalilor și a funcționarilor fiscali de o revoltă a țăranilor sprijiniți de muncitori, a devastat timp de 5 ani regiunile orașelor Bruges și Ypres (1323–1328). Răscoala – înăbușită numai după intervenția armată a regelui Franței, la cererea contelui Flandrei – s–a soldat cu confiscări de bunuri și execuții capitale. O jumătate de secol mai târziu, barcagiii din Gand, urmați de țesătorii din Bruges și Ypres, s–au răsculat, reușind să restabilească pentru un timp vechile libertăți comunale.

În Catalonia, populația Barcelonei a devastat casele bogaților și ale consilierilor orașului (1334); imediat însă regele a intervenit, trimisul său s–a folosit de tortură, iar la urmă 10 răsculați au fost spânzurați. Și în orașele hanseatice (în special la Lübeck) membrii unor corporații au protestat contra impozitelor exagerate, încercând să–și impună cuvântul în administrația urbană. Dar rezultate pozitive au obținut numai breslele meșteșugarilor din Köln.

În Franța, o răscoală populară (1307) provocată de măsurile fiscale abuzive[1] a fost reprimată, după ce – ca o măsură de intimidare – 28 de meșteri membri ai principalelor corporații au fost spânzurați. Agitațiile au continuat, și pentru a obține îmbunătățirea condițiilor de muncă contra abuzurilor fiscului. Printre numeroasele mișcări de acest fel au fost cea din Paris (1313) și cele din Rouen (1348 și 1351) – unde au fost spânzurați 28 de muncitori, filatori de lână. – Au urmat apoi marile răscoale populare, *Jacqueria* și răscoala condusă de Etienne Marcel[2].

În Italia, răscoalele muncitorești (din Florența, Siena, Perugia, ș.a.) împotriva conducerii oligarhice municipale și pentru ameliorarea condițiilor de muncă, au fost totdeauna reprimate cu cruzime (execuții capitale la Florența; la Siena, 32 de meșteșugari condamnați la moarte în 1347, etc.). De cea mai mare amploare a fost răscoala armată începută în 1354 de lucrătorii de condiția cea mai umilă din manufacturile textile florentine. Aceștia – porecliți *ciompi*, – neîncadrați, firește, în nici o breaslă, s–au aliat cu muncitori de

1 Era vorba de o devalorizare a monedei, care a determinat triplarea datoriilor.

2 Vd. *supra* („Răscoale populare“).

aceeași categorie din alte orașe, urmând să se constituie în trei noi corporații „minore“ (alături de săpunari, boiangii, dărăcitori, croitori, cizmari, ș.a.)[1]. Răscoala s-a terminat în urma unei represiuni sângeroase.

Seria marilor agitații populare – țărănești și muncitorești – din secolul al XIV-lea se încheie cu răscoala din Anglia, condusă de John Ball și Wat Tyler (despre care am vorbit mai sus).

Din toate aceste numeroase răscoale populare, țăranii și muncitorii au ieșit învinși. Represiunile cele mai variate și mai crude au continuat. „Puterea oligarhică, regală, mercantilă, care continua să se consolideze, a ieșit victorioasă din această încercare. Dar a ieșit transformată și în sens autoritar, violent, fondat pe o mai profundă diviziune a societății. Plasa compactă a societății medievale tindea să devină impracticabilă ca mod de viață pentru întreaga societate /.../ Lupta pentru existență împotriva oligarhiei, a birocrației și a seniorilor, va fi caracteristică pentru întreaga epocă modernă“[2].

MUNCA ȘI MUNCITORII ÎN EVUL MEDIU. CONCLUZII

„În tot decursul Evului Mediu, munca oamenilor se înscrie fie în cadrul feudal al senioriilor rurale, fie, mai târziu, în cadrul burghez și capitalist al orașelor. Nici un meșteșug nu scapă din aceste cadre; iar ideea unei profesiuni liberale, eliberată de aceste constrângeri, este complet străină epocii“ (J. Heers).

Marele salt l-a făcut activitatea artizanală când s-a transferat în ambianța urbană, organizându-se aici în asociații profesionale; și când activitatea comercială a impulsionat-o și a valorificat-o. Deși nu toți meșteșugarii erau integrați în sistemul breslelor, totuși, acestea au deveit cadrul normal – sau, în orice caz, tipic – în care ei și-au desfășurat munca.

---

1 Ciuto Brandini, primul care în 1345 i-a incitat pe *ciompi* să se constituie într-o asociație profesională, a fost decapitat. În 1378, *ciompi* au pus stăpânire pe Palatul Signoriei, instalând ca judecător (*gonfaloniere di giustizia*) pe Michele di Lando, fost dărăcitor de lână, legat însă de *popolo grasso*, pretinzând dreptul de a forma 3 bresle „minore“ și de a avea reprezentanți numeroși în conducerea orașului. Nu s-a luat nici o măsură, agitațiile au continuat timp de 4 ani, – pentru ca în cele din urmă, în 1382 la conducerea orașului să se instaleze o guvernare oligarhică.

2 Massimo Guidetti, în *Apogeo e crisi del Medioevo* (vd. *Bibliografia*).

Asociațiile profesionale au avut o cuadruplă importanță în viața meșteșugarilor și pentru viitorul artizanatului în sine: economică, profesională, morală și socială.„Corporațiile i-au învățat solidaritatea și disciplina, impunându-le o ierarhie fondată pe capacitatea profesională și pe experiență. Ele le-au asigurat independența și demnitatea muncii /.../ garantând egalitatea economică a membrilor lor /.../ Asociația voluntară și disciplinată i-a pus la adăpost de capriciile și despotismul vechilor forțe feudale, dându-le lor însile o forță. Reglementarea corporativă n-a fost inspirată numai de preocupări egoiste, ci și de o înaltă grijă de probitate profesională, de egalitate și de solidaritate socială".

„Pentru prima dată, munca a deținut în societate un loc de prim ordin, făcând să i se recunoască forța /.../ O forță nouă, rivală forței feudalității și celei a Bisericii /.../ Această forță s-a întemeiat pe înalta valoare socială și economică a muncitorului, până atunci în mare parte necunoscută atât de vechile societăți ale Antichității, cât și de societatea militară și agricolă a Evului Mediu timpuriu și a primei perioade feudale". Asociațiile meșteșugărești „au dat forțelor de producție un avânt incomparabil /.../ În nici o altă epocă, diferitele categorii de muncitori n-au fost mai bine formați pentru funcția lor tehnică /.../ Calitatea lucrului artizanilor din Evul Mediu poate susține – și, sub multe aspecte, chiar în avantajul ei – comparația cu cea a meșteșugarilor din epoca modernă în ceea ce privește abilitatea și perfecțiunea execuției tehnice /.../ Prin disciplina voluntară pe care și-au impus-o în grupările lor, / masele de lucrători – n.n. O.D./ au creat tradiția probității și a demnității muncii. Grație asociațiilor meșteșugărești, munca a proclamat și a făcut să i se recunoască nobilitatea" (P. Boissonnade).

Cetatea din Hălchiu, Țara Bârsei, înconjurată de un șanț cu apă, demolată în 1895 (după un desen din 1727, de Andrea Altomonte).

ORGANIZAREA MILITARĂ

Armata barbarilor • Armata carolingiană • Armata epocii feudale • Cavaleria • Antrenamentul cavaleriei: turnirele • Infanteria • Mercenari și condotieri • Armamentul individual • Artileria • Castelul fortificat • Asediile • Războiul • Strategia și tactica • – Armata permanentă.

ARMATA BARBARILOR

La prima vedere, pare cu totul inexplicabil faptul că impecabila, impresionanta mașină de război a romanilor, putând mobiliza – în epoca ei de glorie – în caz de nevoie până la 5–600.000 de oameni, n–a rezistat atacurilor barbarilor care aduceau în luptă 10.000 până la cel mult 30.000 de oameni. Barbarii aveau o dotare și o tactică de luptă rudimentare, spre a nu mai vorbi apoi de organizarea lor militară, mult inferioară, sau de serviciile de intendență aproape total inexistente[1]. În realitate, capacitatea de autoapărare atât de slabă a romanilor în sec. V se explică prin cauze diferite (expuse pe larg mai sus), care minau Imperiul din interior.

Asupra moralului, a voinței de autoapărare a populațiilor Imperiului acționa puternic, paralizând energiile, panica provocată de faima ferocității barbarilor. Dar, pe lângă aceasta, barbarii aveau și avantaje obiective. Astfel: faptul să unele popoare, care veniseră în contact cu nomazii stepelor asiatice, erau formate din excelenți călăreți; faptul că aveau unele tipuri de arme foarte eficiente, – cum era de pildă spada lungă a francilor, armă necunoscută romanilor; sau faptul că mobilizau combatanți de la vârsta de 15 ani și fără o limită superioară de vârstă, – ceea ce însemna un sfert din populația totală (în timp ce combatanții romani nu reprezentau decât abia 1% din populația Imperiului); faptul, în fine, că însuși felul lor de a concepe și de a practica războiul era atât de diferit, încât provoca derută.

Combatanții barbari nu cunoșteau o adevărată disciplină militară. „Procedeul lor favorit era de a se aduna în formație de unghi și de a lansa brusc la atacarea inamicului, pentru a–i sparge dintr–o lovitură dispozitivul; dar dacă elanul lor inițial se lovea de o rezistență hotărâtă, se retrăgeau în dezordine și nu reușeau decât foarte cu greu să se refacă. Nici lupta corp la corp nu era în favoarea lor, din cauza mult prea puținelor arme ofensive și mai ales defensive cu care erau dotați“ (Ph. Contamine).

În schimb, aceste popoare – la care un om liber era în mod firesc

---

1 „Situația barbarilor era cu atât mai precară, cu cât ei nu formau deloc armate, ci erau niște popoare în marș; carele, bagajele, șeptelul, femeile, copiii, bătrânii pe care îi cărau cu ei, le reduceau mobilitatea, le pretindeau îndatoriri continui de supraveghere și de apărare“ (Ph. Contamine; istoric ale cărui contribuții, fundamentale în acest domeniu, sunt preponderent utilizate în acest capitol; vd. *Bibliografia*).

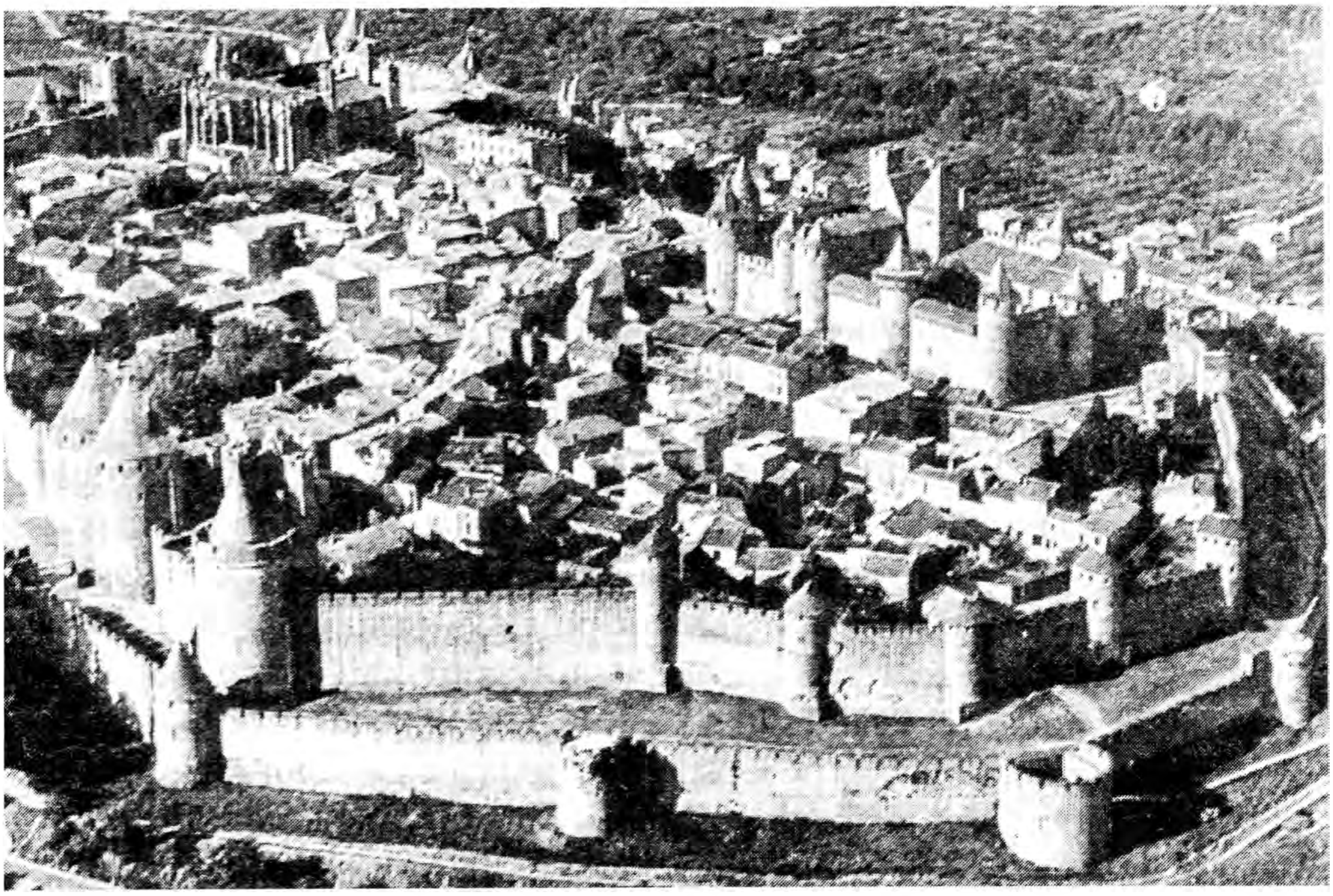

Carcassonne, celebrul oraș fortificat cu trei ziduri de incintă,
din sec. V, XII și XIII.

și un luptător, iar funcția principală a regelui lor era cea de conducător al războiului – aveau o adevărată vocație războinică[1].

În contrast total cu sistemul militar roman – cu o armată permanentă, cu soldați de profesie (încât, restului populației le era interzis portul armelor), cu o modalitate bine stabilită de recrutare, cu o birocrație militară organizată – barbarii n–aveau nimic din toate acestea. În societatea barbară, fiecare individ, fiecare grup familial sau social trebuia să–și apere singur cu arma securitatea, drepturile și interesele; încât, deosebirea dintre războiul public și conflictele dintre indivizi sau familii era foarte mică. Totuși, unii regi barbari au căutat să imite – măcar în parte – organizarea militară romană. Ostrogotul Theoderic, considerat de Bizanț general–comandant su-

1 G. Duby definea: „Civilizația născută din marile migrații era o civilizație a războiului și a agresiunii". Iar Ph. Contamine observa că „omniprezența războiului este revelată și de onomastica germanică, ce triumfă în Gallia în sec. VII la descendenții gallo–romanilor". Exemplele date sunt numeroase și concludente: Richard (*Rik–hard* – „puternic și îndrăzneț"), Armand (*Heri–man* – „om pentru război"), Roger (*Hrot–gar* – „lance glorioasă"), Guillaume (*Wilehelm* – „voință și coif"), Gérard (*Ger–hard* – „lance puternică"), Gertrude (*Gaire–trudis* – „siguranța lancei"), Mathilde (*Macht–hildis* – „războinică voinică"), Chlotilde (*Chlote–hildis* – „bătălie glorioasă") etc.

prem roman, își avea garda sa personală, asemenea împăraților romani; avea o armată „romană“ – deși compusă din elemente germanice – ai cărei ofițeri purtau titluri romane (de duci, tribuni, prefecți); în timp de război distribuia soldaților săi o soldă în natură; iar populației romane îi înterzisese – la fel ca în timpul Imperiului – să poarte arme.

Cât privește modul de recrutare, acesta era uniform în toate regatele barbare: toți oamenii liberi (bărbați) erau obligați – sub pedeapsa cu o amendă grea – să se prezinte când erau chemați de rege, îngrijindu–se singuri să–și procure armele și echipamentul. Populația romană era exclusă (cu foarte rare excepții) de la cinstea de a purta arme. Doar regii franci urmași ai lui Chlodwig–Clovis, nu numai că i–au admis în armatele lor pe gallo–romani, ci chiar i–au obligat (cel puțin teoretic). În armatele regilor longobarzi, romanii au fost acceptați începând din sec. VIII. Cu un secol înainte, regele vizigot Wamba hotărâse pedepse grele pentru cei care nu luau parte la acțiunile militare defensive. (Inclusiv clericii aveau această obligație). În toate aceste cazuri erau preferați, firește, cei bogați, – care își puteau procura armamentul și echipamentul corespunzător. Vizigoții și longobarzii recrutau soldați și din rândurile sclavilor; longobarzii, spre a–și spori efectivele armatei, chiar îi eliberau pe sclavii care fuseseră înrolați. – În armatele regilor germanici cu o compoziție atât de eterogenă, se respecta împărțirea combatanților pe grupuri etnice.

ARMATA CAROLINGIANĂ

În baza dreptului lor de a ordona, a interzice și a pedepsi (*bannum*), regii carolingieni impuneau serviciul militar obligator tuturor supușilor lor; dar aceasta, numai când un teritoriu al regatului era invadat; iar obligativitatea serviciului militar era prevăzută numai pentru supușii din acel teritoriu.

O diferențiere, precis indicată, apare începând din 806 între categoria oamenilor liberi, ale căror obligații erau limitate, și vasalii – direcți sau indirecți – ai regelui (conți, episcopi, abați).

Oamenii liberi, proprietari a doi *mansi* (sau mai puțin) trebuiau să se asocieze câte doi–trei la un loc pentru a pune la dispoziția seniorului un luptător, unul dintre ei, împreună cu armele și întregul echipament de război. Vasalii regali, conții, episcopii și abații erau însărcinați cu operațiile de recrutare: întocmeau listele soldaților,

inspectau echipamentul, asigurau proviziile de alimente necesare pe timpul campaniei. Plecarea celor recrutați trebuia să aibă loc într–un răstimp de 12 ore de la convocare. Neprezentarea se pedepsea cu o foarte grea amendă. În felul acesta, Imperiul carolingian putea dispune (după aprecierea lui K.F.Werner) de o armată de 35.000 de călăreți și aproximativ 100.000 de pedestrași.

Toți țăranii liberi deținători de *mansi* erau obligați să pună la dispoziția armatei o cotă stabilită de alimente, precum și care de transport cu atelajul respectiv (boi). Fiecare conte trebuia să rezerve pentru nevoile armatei furajul necesar (două treimi din fânul cosit pe teritoriul comitatului său). Domeniile regale asigurau carele speciale, acoperite cu o prelată de piele, pentru transportul unor alimente alterabile. În zonele de frontieră, populația mai era supusă și unor corvezi ocazionale cu caracter militar (construcții de fortificații, întreținerea lor, paza fortărețelor, ș.a.).

Cu toate aceste mijloace și măsuri însă, armata Imperiului nu era atât de bine și de eficient organizată încât să respingă incursiunile neprevăzute ale vikingilor sau ale sarazinilor. Regii carolingieni au fost nevoiți fie să cumpere pacea, plătind invadatorilor un tribut, fie să lase populația locală să se apere singură.

ARMATA EPOCII FEUDALE

În epoca feudală, baza serviciului militar o asigura concesiunea unui feud. Obligația vasalului era să presteze serviciu militar la chemarea suzeranului său pe o durată de timp limitată. Marile unități militare ale Imperiului carolingian și ale celui ottonian erau recrutate pe baza criteriului teritorial și chiar etnic. În timpul campaniei militare comandantul suprem era regele[1], care, uneori, pentru a conduce operațiile delega doi nobili: un duce și un episcop.

În Anglia, nobilii mari proprietari funciari aveau, pe lângă obligația serviciului militar asigurând un număr anumit de combatanți, complet echipați, în funcție de mărimea proprietăților lor, și sarcina construcției și întreținerii podurilor și a fortifcațiilor. În sec. X, odată cu instaurarea regimului feudal organizat, combatanții erau selecționați și din rândurile țăranilor, după sistemul carolingian de recrutare (dar elita armatei, principala forță de șoc o constituia

1 Chiar dacă era de o vârstă fragedă. În timpul unei lupte contra saxonilor (991), împăratul Otto III avea doar 11 ani; iar Henric IV avea 14 ani când a comandat armata într–un război contra ungurilor (1063).

aristocrația). Regele distribuise domenii unui număr de 180 de nobili laici, plus altele unor episcopi și abați; or, toate aceste concesiuni comportau și obligații militare. În felul acesta, regatul putea conta pe un număr de 5–6000 de cavaleri.

Obligația militară consta în două luni anual de serviciu (neremunerat) în timp de război, 40 de zile în timp de pace, precum și serviciul de pază a castelelor. În caz de mobilizare generală (*fyrd*), pentru apărarea comitatului respectiv (*shire*), a coastelor și a localităților fortificate (*boroughs*), un grup de posesori a cel puțin cinci *hides* (un *hide* era echivalentul unui mansus) trebuia să pună la dispoziție un combatant complet echipat și înarmat. Pentru cheltuielile de întreținere a armatei regele dispunea de resurse considerabile, – rezultate dintr–un impozit special, din amenzi, din confiscări și din cazurile de comutare în plata în bani a obligațiilor militare generale.

Un rol important în desfășurarea vieții militare l–au avut castelele.

În timpul lui Carol cel Mare – și de–a lungul întregului secol al IX–lea – multe așezări rurale erau fortificate, oricât de rudimentar. Evident că și centrele sociale și administrative, care erau curțile marilor domenii regale și ale marii aristocrații, erau și ele fortificate; clădirile, cu grădinile și parcelele cultivate adiacente, erau înconjurate de un val de pământ, în care erau înfipți pari groși sau trunchiuri de copac; iar la exteriorul acestei palisade, și de un șanț adânc și lat.

În sec. X apare un nou tip de fortificație: o mică colină naturală sau o ridicătură de pământ artificială, înaltă de 5–6 m, înconjurată la bază de un șanț adânc, iar în vârf cu o palisadă care închidea o suprafață de cel puțin 75 m^2; în centru, un turn de lemn. (Dar unele locuri fortificate în acest fel aveau dimensiuni duble decât cele de mai sus, suprafața protejată de palisadă ajungând până la 300 m^2). Asemenea coline fortificate existau în număr mare (în Franța și Flandra, de pildă) și în sec. XII; unele aveau o funcție strategică permanentă: de a controla un drum, un râu, o localitate. Apoi, încă spre sfârșitul secolului al X–lea, în locul construcției de lemn își făcuse apariția castelul de piatră (și pentru motivul că era rezistent la incendiu), al cărui element principal era donjonul, de formă cilindrică sau prismatică.

Uneori, castelul era construit pe locul unei foste fortificații romane, – ca în cazul Turnului Londrei (al cărui donjon cubic a fost

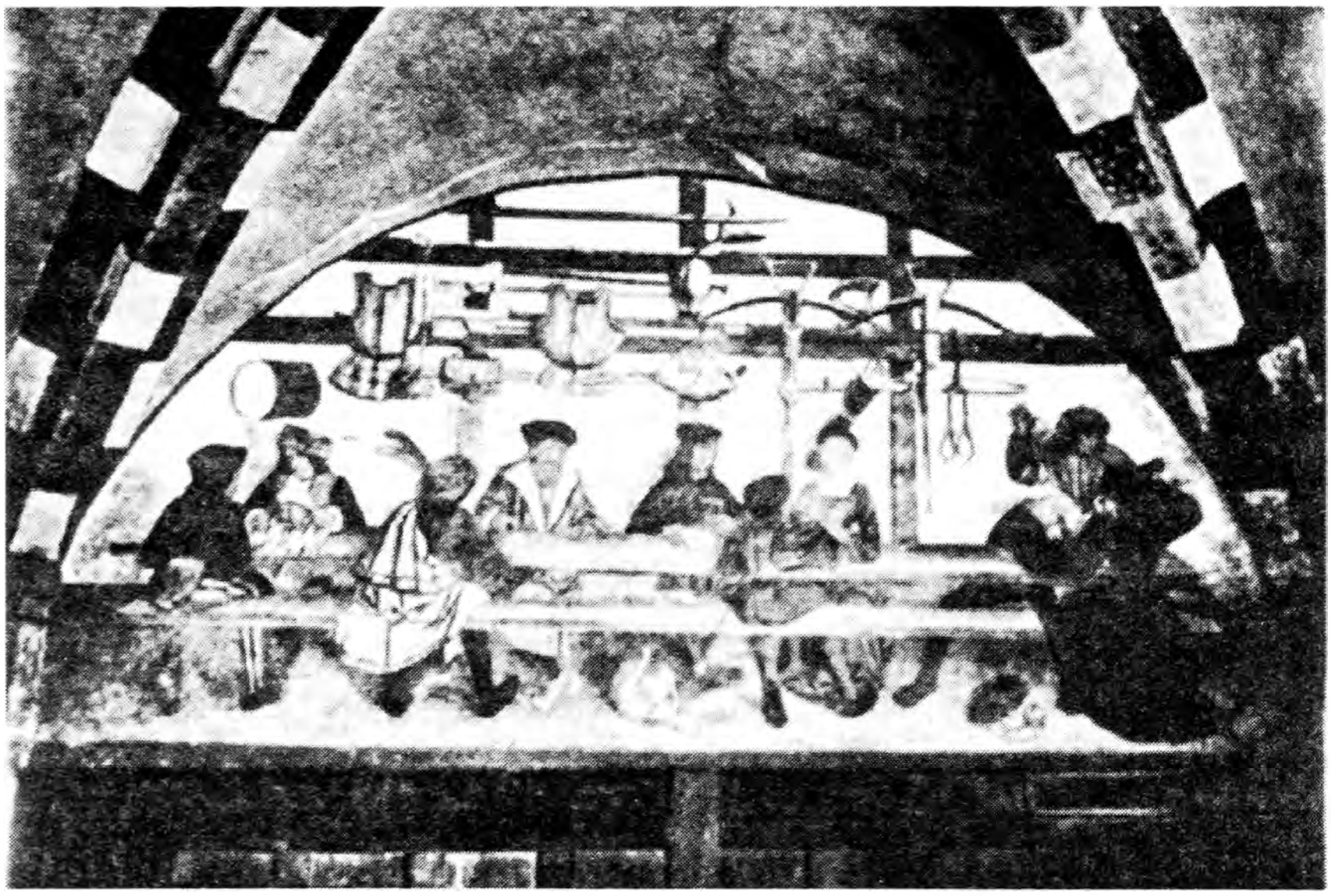

Camera corpului de gardă. Frescă din sec. XV.
Castelul Issogne (Val di Aosta).

construit în 1078, iar zidul de incintă, în 1097). În 1154, regele Angliei poseda 49 de castele, iar baronii săi, 225. Șase decenii mai târziu, numărul castelelor regale se ridica la 93.

CAVALERIA

În perioada merovingiană, forța armatei o constituia pedestrimea. Începând din timpul lui Carol cel Mare rolul predominant îl deține cavaleria. Nucleul armatei îl formau cavalerii. Dotarea lor nu era prevăzută uniform pentru toți. Armamentul pe care îl pretindea cavalerului, în 1181, regele Henric II al Angliei, era o armură, un coif, un scut și o lance. Dar în secolul următor, crește atât numărul armelor (spadă, ghioagă, pumnal) cât și cel al pieselor suplimentare de armură (jambiere și încălțăminte de fier, mantia purtată peste armură, piese metalice de protecție a cefei și umerilor, etc). În orice caz, până către anul 1350 protecția principală a cavalerului o asigura cămașa de zale pe care erau prinse câteva plăci de fier. În sec. XV însă, întregul corp era îmbrăcat într–o carapace metalică; încât cavalerul, o dată doborât de pe cal, nu se mai putea ridica singur de jos din cauza armurei (care cântărea cel puțin 40 kg). Și capul, precum și anumite părți ale corpului calului de luptă erau protejate de câteva elemente de armură.

Începând din sec. XIII, varia – după regiuni și după posibilitățile economice ale cavalerului – și numărul de cai și de scutieri sau de servitori care i se cereau unui cavaler la război; minimum 3 cai (dar uneori erau prevăzuți cel puțin 4 sau 5, chiar din sec. XIII) și 3 scutieri și servitori. Cavalerii aparținând celor mai bogate familii nobile aveau, bineînțeles, un armament mai scump, cai mai mulți și un grup de servitori mai numeros[1].

Spre sfârșitul secolului al XII-lea apare categoria „sergenților călări", care nu erau cavaleri, proveneau din straturi sociale modeste și erau dotați cu o armură mai puțin completă decât cea a cavalerilor. Ceea ce nu înseamnă că ei ar fi constituit o „cavalerie ușoară". Un asemenea corp de cavalerie ușoară exista într-adevăr încă din secolele XII și XIII, dar era format din arcași și arbaletieri călări. În statele lor din Orientul Mijlociu cruciații angajau arcași locali care foloseau arcul turcesc. În 1240, Frederic II a instalat în Apulia arcași călări sarazini. În secolele următoare, numărul lor a crescut. Corpurile de arcași călări erau mai rare în Italia, Spania și o mare parte a Germaniei. În 1339, regele Angliei în schimb avea în armata sa 1500 de arcași călări. Importanța acestei cavalerii în raport cu cavaleria grea reiese din faptul că, neavând o armură complicată și

O calamitate permanentă în Evul Mediu: războaiele, distrugerile, masacrele. Miniatură din sec. XI. Biblioteca Națională, Paris.

1 Pe acest criteriu, diferențierea cavalerilor în două categorii distincte apare și în documente, prin denumirile ce li se dau: *bannerets*, respectiv *bacheliers*.

grea, putea ușor să încalece sau să descalece și să continue să lupte pe jos.

După bătălia de la Azincourt (1415), unde excelenții arcași scoțieni și-au dovedit priceperea, și regii Franței au avut prilejul să-și dea seama de avantajele pe care le prezenta mobilitatea acestei cavalerii ușoare. S-a stabilit atunci și raportul ideal din punct de vedere militar dintre cavaleria grea și cavaleria ușoară, dintre cavaleri și arcașii călări: de la 1 la 2. „Numai în timpul Războiului de o sută de ani regii Angliei s-au decis să pună accentul pe corpul de arcași, dotați cu un arc mai puțin puternic și precis decât balestra, în schimb mai ușor de mânuit, de reîncărcat, și deci cu un tir mult mai rapid. Și astfel, cavaleria franceză – cea mai valoroasă cavalerie din Europa – a fost învinsă în bătălia de la Crécy și, mai târziu, în cea de la Poitiers" (R.S. Lopez).

Forța de șoc a cavaleriei – atât în manevrarea lancei cât și a arcului – s-a afirmat chiar începând din sec. VIII, când francii au adoptat de la avari șaua cu scări[1], a cărei utilizare în Occident s-a generalizat în secolul următor. Asigurând călărețului o mai mare stabilitate, șaua cu scări sporea în același timp și puterea loviturii lancei, și precizia tirului arcului.

O armură spaniolă completă. Sec. XV.

1 Necunoscută lumii greco-romane, șaua cu scări era folosită în China în sec. V; iar în Iran și Bizanț, în secolul următor.

ANTRENAMENTUL CAVALERIEI: TURNIRELE

Obiceiul luptelor simulate era cunoscut și în Antichitate, ca un spectacol de diverstisment[1]. În Evul Mediu, acest obicei a fost reluat în primul rând din motive tehnice, servind ca o formă de antrenament pentru scrima cu lancea. Succesul modei turnirelor era legat și de evoluția structurilor politice, de consolidarea principatelor teritoriale, de mișcarea inițiată de Biserică pentru a împiedica proliferarea conflictelor militare dintre feudali; or, într–o perioadă în care războaiele au devenit mai rare, turnirele erau un fel de supape de siguranță: continuând să întrețină pornirile războinice și vanitatea cavalerilor, le dădeau o ocupație și îi mențineau în formă.

În Conciliul din Reims din 1130, Biserica a interzis și a condamnat aceste „deplorabile reuniuni de bâlci", prevăzând și sancțiuni religioase: cavalerului ucis într–un turnir i se va refuza înmormântarea bisericească. Motivarea: turnirele sunt manifestări ale unei vanități deșarte, ale poftei de bani, și – ceea ce este mai grav – slăbesc forțele militare ale creștinătății, al cărei obiectiv principal trebuie să rămână lupta contra necredincioșilor, deci plecarea în cruciadă. Cu toate acestea, interdicția Bisericii n–a avut nici un rezultat. Turnirele erau înconjurate și chiar organizate de regi și de către marii seniori feudali, care își conduceau în persoană cavalerii la turnire, însoțiți de pedestrași înarmați cu lănci și arcuri. Astfel, trupa participantă devenea o adevărată mică armată[2].

Un turnir avea loc pe un teren vast, nelimitat, accidentat, pe care combatanții trebuiau să–l știe folosi exact ca într–un război, – pentru ambuscade, retrageri, etc. În timpul celor câteva zile cât dura un turnir, venea lume din localitățile apropiate, ca la un adevărat bâlci: își instala corturi, se adunau aici negustori de tot felul, cârciumari, comedianți, jongleri (precum și prostituate și hoți de buzunare). Turnirul era singura posibilitate pe care o aveau cavalerii în timp de

1 Cu un asemenea scop de divertisment a fost organizată, în sec. IX, și lupta simulată a două grupuri de cavaleri, cu ocazia întâlnirii de pace dintre Carol cel Pleșuv și Ludovic Germanicul.

2 În 1175, contele Baudoin de Hainaut își duce la turnir 80 de cavaleri; doi ani mai târziu, la un alt turnir, numărul călăreților săi era de 200, însoțiți de 1200 de pedestrași.

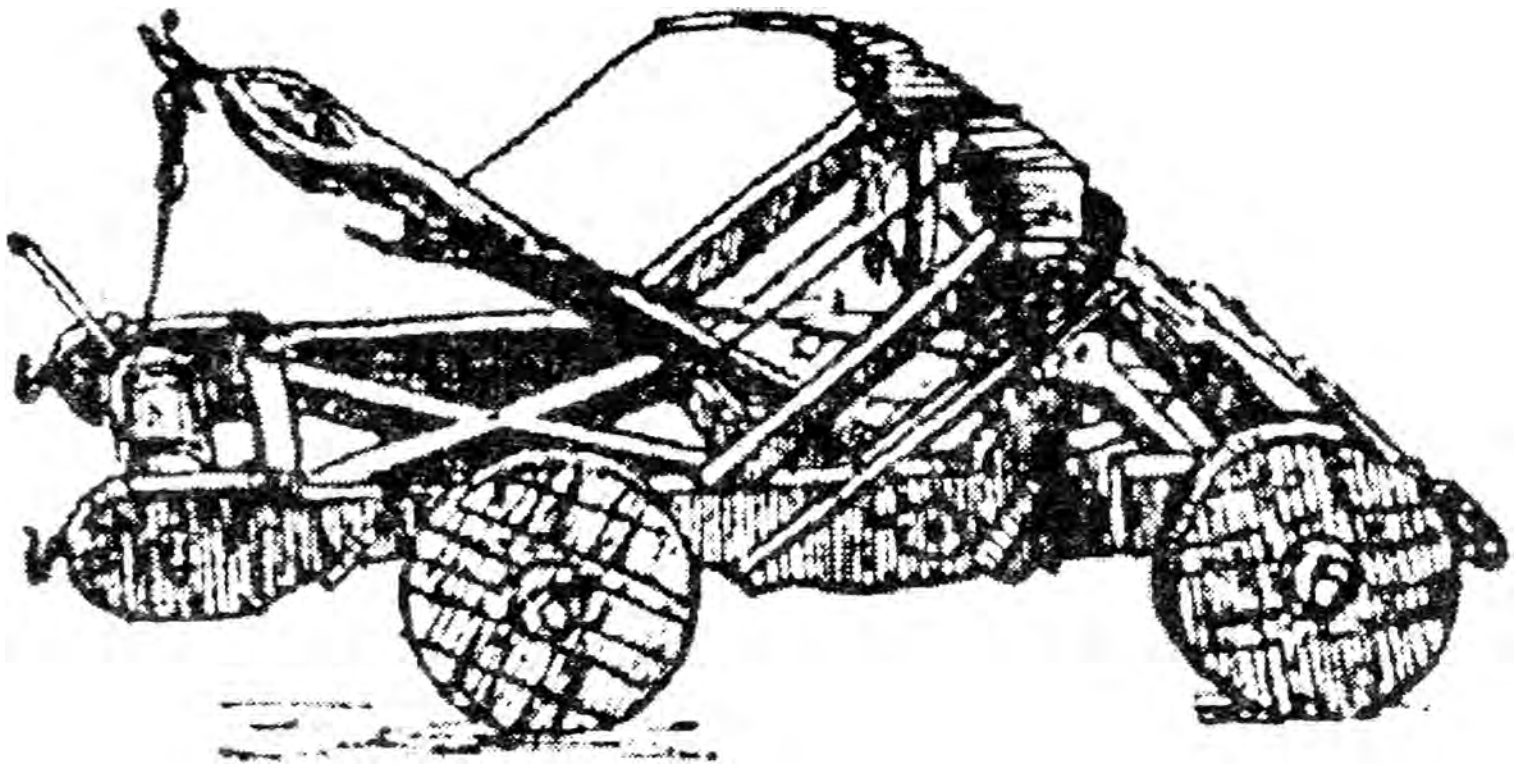

Balistă, pentru lansarea de bolovani.
Desene după descrierile autorilor din sec. XIV și XV.

pace de a se îmbogăți într–o singură zi, devenind proprietarii armurii, echipamentului, cailor adversarilor învinși, făcând prizonieri, care apoi le rămâneau datori cu prețul răscumpărării. Întrecerea, de fapt luptă în toată regula, se termina cu tranzacții, contracte, compensații, promisiuni de onoare ale cavalerilor prizonieri că vor plăti răscumpărarea.

Ca să dea o cât mai mare atractivitate și strălucire spectacolului, marele senior organizator al turnirului făcea apel la participarea celor mai renumiți cavaleri combatanți. Astfel, se citează cazul faimosului cavaler englez Guillaume le Maréchal, conte de Pembroke (mai târziu, regent al tronului Angliei), care era un adevărat profesionist al turnirelor, de pe urma cărora realizase o avere fabuloasă. Asociindu–se cu un cavaler flamand, în numai 10 luni obținuse prețul de răscumpărare a 103 cavaleri pe care el îi făcuse prizonieri în turnire[1]. Cei ce suportau pierderile materiale considerabile cu această ocazie erau marii seniori organizatori ai turnirelor, care împrumutau bani de la burghezii orașelor lor pentru a plăti soldele echipelor participante, caii omorâți, armurile avariate și lichidarea răscumpărărilor.

De la aceste turnire cavalerești – în esență, simple manifestări de violență, impulsionate de pofta de câștig – nu lipseau doamnele și fiicele seniorilor, începând din sec. XV. La această dată turnirele se

1 Cei doi clerici care îl însoțeau totdeauna având sarcina de a ține evidența sumelor câștigate, nici nu mai notau și prețul cailor sau al echipamentelor câștigate, ci doar numele cavalerilor prizonieri. Pentru a–și asigura prezența lui Guillaume le Maréchal la turnirele lor, contele Flandrei și ducele Burgundiei i–au propus o pensie anuală de 240.000 dinari; ceea ce însemna prețul a 12.000 de vaci.

desfășurau într–un loc închis, într–o mică piață, cu casele și ferestrele din jur împodobite cu covoare și steaguri cu blazoanele cavalerilor participanți, desfășurându–se cu un anumit ceremonial, cu heralzi profesioniști (un fel de agenți publicitari) și cu poeți care improvizau versuri în cinstea învingătorilor. Moda turnirelor – devenite cu timpul întrucâtva școli de viață curteană – se va prelungi până spre mijlocul sec. XVI; după care, se va stinge încet–încet; mai ales după ce regele Henric II al Franței își va găsi moartea în urma unei lovituri de lance în ochi primită într–un asemenea turnir (1559).

INFANTERIA

Arcașii și arbaletierii pedeștri reprezentau partea cea mai eficientă a infanteriri medievale; dar marea majoritate a pedestrașilor o formau alte categorii de combatanți. Astfel, dependenți de arbaletieri – spre a–i proteja cu scuturile lor (în italiană: *pavesi*) în timpul cât își întindeau arcul și își pregăteau tirul – erau *pavesierii*. Apoi, un mare număr de pedestrași îl formau cei ce pregăteau înaintarea grosului armatei (care în marile bătălii ajungeau la 20.000 de oameni), construind sau reparând poduri și pontoane, improvizând fortificații sau distrugându–le pe cele ale inamicului, etc.

Marea masă a pedestrașilor avea în dotare armele cele mai variate: lănci (țepușe) lungi de 4 până la 6 m pentru a opri caii în timpul șarjelor cavaleriei, cângi pentru a–i trage pe călăreți jos de pe cai, un fel de coase, apoi cosoare, măciuci, spade, ghisarme[1], etc. Unii erau protejați de scut, de casca de fier, sau de piesele metalice care le apărau ceafa și gâtul; dar mai mulți erau cei săraci care nu își putuseră procura asemenea arme defensive. Chiar atât de slab înarmați cum erau, această masă de țărani și păstori erau utili nu numai în calitate de combatanți, ci și ca buni cunoscători ai locurilor, ai felului de viață și ai limbii vorbite în regiunile pe care le străbătea armata.

În prima jumătate a secolului al XIV–lea, infanteria constituia încă, din punct de vedere numeric, partea cea mai importantă a armatei. Se considera necesar ca numărul pedestrașilor să fie de trei și chiar de patru ori mai mare decât al călăreților. Ca dotare, la Florența de pildă, o treime din pedestrași erau înarmați cu o lance și o țepușe; o treime, cu spade și scuturi de dimensiuni mari; iar o treime, cu arcuri și arbalete. Între anii 1350 – 1450 se notează o

1 Cuțite lungi cu lama asimetrică, având fixate pe muchie una sau două croșete.

tendință de dispariție a lăncierilor, și în schimb predominanța categorică – în raport de cel puțin 3 la 1 – a arcașilor (care ușor se puteau transforma din pedestrași în călăreți). Infanteria se dovedea acum a fi superioară cavaleriei. În timpul Războiului de 100 de ani, și regii Angliei s-au hotărât să pună accentul pe masa arcașilor, dotați cu un arc mai puțin puternic și precis decât balestra, dar mai ușor de mânuit și de reîncărcat, și deci având un tir mai rapid.

Către anul 1450, începe o nouă fază în evoluția infanteriei. Regii și marii feudatari revin la concluzia că o infanterie numeroasă este incomparabil mai avantajoasă din punct de vedere economic decât cavaleria (dat fiind prețul foarte ridicat al cailor, al armamentului și echipamentului cavaleriei) – „cu condiția ca această infanterie să fie coerentă, instruită și bine încadrată“ (Ph. Contamine). În Franța, aproximativ 8000 de arcași se instruiau regulat făcând exerciții de tir, – cunoscându-și în felul acesta și unitățile și șefii sub comanda cărora urmau să lupte. Între acești arcași erau angajați și mercenari elvețieni (care, pe lângă arcuri, erau dotați și cu lănci și halebarde). – Era un prim pas spre crearea unei armate permanente; dar din cauza prea marilor cheltuieli necesare întreținerii acestor prime „regimente de infanterie“, viața lor a fost de scurtă durată.

Un adevărat model de organizare a infanteriei epocii feudale l-au creat ligile din nordul Germaniei, folosind masiv renumiții

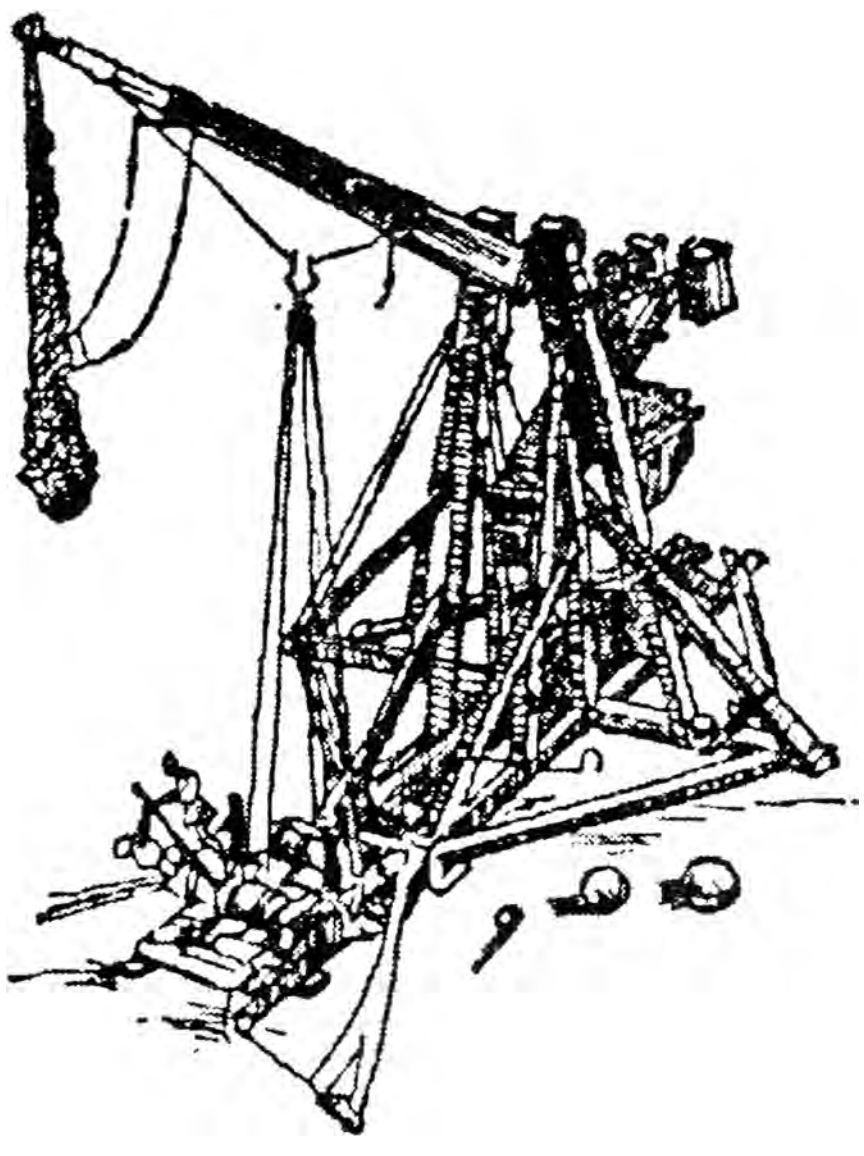

Trébuchet – mașinărie cu contragreutăți și vârtej, pentru azvârlirea unor proiectile grele.

mercenari elvețieni. În ultimii ani ai secolului al XV–lea, Maximilian I a înlocuit aceste trupe elvețiene cu „servitorii țării" (*Landsknechte*) – regiment de mercenari autohtoni (recrutați din bandele care jefuiau călătorii și recoltele țăranilor, uneori intrând și în serviciul orașelor aflate în conflict cu principii feudali), cu un efectiv de 4–6.000 de oameni, repartizați în companii de câte 400. Armamentul lor era lejer: halebardă, espadon[1],cuirasă ușoară și coif, cu creastă și fără vizieră. Erau trupe curajoase, nedisciplinate, foarte exigente în ce privește solda, și gata oricând să treacă de la un stăpân la altul.

În felul acesta, încă înainte de 1500 multe țări din Occident au recurs la o infanterie cu totul diferită de cea cunoscută până atunci: la o infanterie formată din mercenari.

MERCENARI ȘI CONDOTIERI

Serviciul militar plătit nu trebuie confundat cu mercenariatul. Chiar vasalii, obligați prin însuși contractul vasalic să răspundă la chemarea suzeranului lor prestând serviciu militar pentru o perioadă de timp stabilită, își prelungeau această perioadă obligatorie dacă suzeranul le oferea o retribuție suplimentară în bani. Și serviciile de gardă ale castelelor sau garnizoanelor puteau fi încredințate unor ostași plătiți. Serviciul militar retribuit prezenta în primul rând avantajul că permitea o mobilizare sigură și rapidă.

Dar nu orice combatant plătit cu o soldă era un mercenar. După definiția dată de un istoric recent, „mercenarul este un soldat de profesie, a cărui conduită este dictată înainte de toate, nu de apartenența lui la o comunitate politică, ci de perspectiva câștigului" (*apud* Ph. Contamine). Deci, un mercenar era un specialist, un apatrid și un salariat. Statele au început să recurgă la mercenari din mai multe motive: pentru că aceștia aveau o reputație de buni luptători; pentru că vasalii nu puneau la dispoziția suzeranilor lor, la timp și în numărul necesar, luptătorii conveniți; pentru că suveranii aveau mai multă încredere în mercenarii străini, – mai ales când era vorba de o gardă personală; și pentru că exista oricând o piață a mercenariatului, în care oferta creștea pe măsura cererii.

---

1 Spada tipică, în sec. XV și următoarele, a infanteriei germane și elvețiene; foarte lungă (până la 1,80 m), cu garda în formă de cruce și mânerul foarte lung, pentru a putea fi mânuită cu amândouă mâinile.

Monumentul ecvestru al condotierului
Gattamelata (1370–1443), de Donatello. Padova.

Primele trupe organizate de mercenari – compuse din persoane fără ocupație: foști iobagi fugiți de pe domenii, orășeni expulzați din orașul lor, dezertori, aventurieri, răufăcători, – s–au format în prima jumătate a secolului al XII–lea. Numărul lor a crescut rapid, imediat. în secolul următor, trupele cele mai mari și mai bine instruite proveneau din regiunile nordice ale Spaniei (Navarra, Aragon), din Germania, Țara Galilor și Flandra (Brabant); adică, din regiunile prea populate și mai sărace ale Occidentului.

În sec. XIV, cele mai faimoase au fost trupele de mercenari din Germania (ale lui Ludovic Bavarezul și Werner von Urslingen); cea activă timp de 25 de ani, organizată și condusă de englezul John Hawkwood (dar operând pe continent); în fine, cele din Italia. S–au format în acest timp adevărate școli militare, fiecare cu principii tactice și strategice proprii. Conducătorii acestor profesioniști ai războiului erau în general persoane de origine modestă[1]; alții însă

1 Ca – în Italia – Braccio da Montone, Attendolo Sforza, Francesco Bussone (supranumit „Contele de Carmagnola"), Bartolomeo Colleoni, Erasmo da Narni, zis Gattamelata, ș.a.

erau de origine nobilă – ca renumiți condotieri italieni Federico de Montefeltro, Carlo Malatesta, Lorenzo Orsini, Ercole d'Este, Cesare Borgia, ș.a.

Mercenarii au fost un flagel de care Europa Occidentală va suferi până la mijlocul secolului al XV–lea. Se constituiau în bande aproape invincibile, cu șefi care terminau adesea prin a lucra pe contul lor. Au făcut ca războaiele să devină și mai oribile, prin faptul că foloseau arme ucigătoare noi (cuțite, cângi, arbalete) și, în loc să caute să captureze prizonieri spre răscumpărare, ucideau cu o plăcere sadică. Erau foarte periculoși și în timp de pace; căci, în așteptarea unui nou angajament jefuiau satele, mănăstirile și orașele[1].

Forma cea mai extinsă de mercenariat (pentru că era mai frecvent solicitată) și mai riguros organizată se întâlnea, începând din jurul anului 1320, în Italia: erau trupele de mercenari (*compagnie di ventura*) alcătuite și conduse de un *condottiero*. Aici, apelul la concursul lor n–a rămas doar ocazional și temporar; bandele de condotieri au devenit în Italia organisme militare permanente.

Cauzele care au favorizat larga extindere a mercenariatului în Italia au fost: decadența nobilimii militare feudale, ambițiile feroce ale marilor seniori care se traduceau prin conflicte continui, și – în principal – intensitatea cu totul deosebită a activităților profesionale (comerciale, industriale, bancare, etc.) care absorbeau într–atâta clasele conducătoare, încât acestea preferau să recurgă la mercenari decât să își sacrifice timpul și afacerile lor. Acești mari burghezi refuzau să satisfacă în mod direct obligațiile militare ce le reveneau[2]. „Ei hotăresc războaiele, ei le finanțează, dar nu iau parte personal la ele / ... Omul de afaceri, prin însăși dezvoltarea activităților sale profesionale, prin lăcomia sa de câștig, prin sentimentul său de superioritate intelectuală, prin disprețul său față de forța brutală, și,

---

1 Împotriva lor s–au organizat uneori adevărate expediții de reprimare. Astfel, în 1182, Richard Inimă de Leu a capturat o bandă de mercenari din Brabant, pe jumătate din membrii ei i–a sugrumat, iar pe ceilalți i–a trimis în ținutul lor, după ce a pus să li se scoată ochii.

2 La Florența, de pildă, fiecare cetățean între 15 și 70 de ani era obligat – dacă n–avea o deficiență fizică – să presteze serviciul militar. În timp de război, cei care nu se supuneau riscau să li se confiște bunurile și să fie pedepsiți cu moartea. Fiecare florentin care avea un venit funciar de cel puțin 500 de florini, avea obligația să pună la dispoziția orașului un cal de război. Dar se admitea ca aceste îndatoriri să fie înlocuite cu plata unei sume de bani. „În 1339, șase sute de cetățeni mai întrețineau cai pentru serviciul militar de cavalerie, fără însă ca ei înșiși să participe personal la război" (Ph. Contamine).

Condotierul Bartolomeo Colleoni (1400–1475).
Statuie de Verrocchio. Veneția.

de asemenea, având conștiința forței banului, l–a creat pe condotier" (Yves Renouard, *apud* Ph. Contamine).

La început, trupele de mercenari care luptau pe teritoriul Italiei erau trupe străine. (Cea mai renumită dintre ele îl avea căpitan pe faimosul John Hawkwood). Începând însă din 1380, aceste *compagnie di ventura* erau compuse aproape exclusiv (în sec. XV – în proporție de 94%) din soldați recrutați pe pământul Italiei de condotieri italieni (dintre care, cei mai iluștri sunt cei menționați mai sus). Luarea în soldă a unei armate de mercenari prevedea anticipat numărul oamenilor, durata fermă sau eventuală a campaniei[1], solda convenită (din care o parte era plătită înainte), felul în care urma să se împartă prada (inclusiv sumele rezultate din răscumpărarea prizonierilor), privilegiile acordate *compagniei*, condițiile de cazare, alimentație, furaje, etc. În cazul unei victorii răsunătoare, condotierul era recompensat cu generozitate (cu o pensie viageră, un palat, un domeniu, ș.a.m.d.). Unii condotieri au rămas stăpâni ai orașelor (ca la Milano, Perugia, Pesaro, etc). În alte cazuri, seniorii unor orașe –

1 De regulă, variind între 3 și 6 luni, plus alte eventuale 3 luni. Dar ajungându–se – ca în cazul Veneției, în 1440, – și la un termen ferm de 2 ani, plus 1 an eventual.

ca Rimini, Urbino, Mantova, Ferrara, și–au organizat singuri companii de mercenari, ajungând condotieri iluștri (Carlo Malatesta, Federico da Montefeltro, Lodovico Gonzaga, Ercole d'Este), aducând ducatelor lor prestigiu și putere politică, prosperitate economică și promovând o intensă activitate culturală. După moarte, condotierii aveau dreptul la grandioase funeralii publice; în timp ce poeții, sculptorii și pictorii îi imortalizau în operele lor, – ca Verrocchio pe Colleoni, Donatello pe Gattamelata, Mantegna pe Lodovico Gonzaga, Piero della Francesca pe Federico da Montefeltro ...

ARMAMENTUL INDIVIDUAL

Armamentul popoarelor germanice din perioada migrațiilor ne este destul de bine cunoscut, datorită nu numai informațiilor scrise, ci și arheologice, întrucât aceste popoare aveau obiceiul să–și înmormânteze războinicii împreună cu armele lor. Mai bine cunoscut este armamentul francilor, care a și continuat să fie folosit de–a lungul întregului Ev Mediu (evident, cu multe ameliorări tehnice și adoptat fiind într–o formă și măsură diferite, după țări, regiuni sau epoci).

Arma cea mai simplă, pe care și–o putea procura orice pedestraș era lancea – sau, mai precis, țepușa: o prăjină subțire de lemn rezistent (fag, carpen, frasin), lungă de 4 până la 6 metri, cu vârful aplicat de fier[1], lung de cel mult 25 cm. Din același material și având cam aceeași lungime era lancea călăreților: cu vârful lat de fier, în formă de romb sau de frunză de salcie, și cu muchiile ascuțite. În timpul marșului era purtată vertical; în timpul luptei era ținută subsuoară, în poziție orizontală sau oblică. În mod curent, și având apoi dimensiune mai redusă, a fost folosită până în sec. XVII[2]. Francii aveau și o specie de lance mai scurtă (*ango*), putând fi folosită și prin aruncare de la distanță, ca o suliță; lungă de 80 până la 125 cm, cu tija subțire de fier, cu vârful plat în formă de săgeată, triunghiulară sau de frunză de laur, – și prevăzută cu una sau două croșete; încât, înfigându–se în corpul adversarului, nu mai putea fi scoasă decât provocând o rană adâncă, aproape totdeauna mortală.

Arma redutabilă a francilor era *francisca*, securea de luptă cu

---

1 A fost întrebuințată în Flandra și în Elveția până târziu, în sec. XVII. (Dar și la asediul Bastiliei, asediatorii erau înarmați și cu o asemenea armă).

2 Dar și în sec. XVIII, de către ulanii austrieci ai lui Frederic II; sau, în sec.XIX, de lăncicrii lui Napoleon. A dispărut definitiv abia în timpul primului război mondial.

mânerul lung de 40 cm și greutatea totală de aproximativ 1 kg. Era folosită – de călăreți ca și de pedestrași – atât în lupta corp la corp, cât mai ales prin aruncare, până la o distanță de 12 m. – Praștia, cunoscută și de antici, n–a avut o importanță notabilă printre armele de război, decât într–o mică măsură în țările meridionale. În schimb arcul[1] a avut un rol considerabil atât ca armă de vânătoare cât și de război (în special începând de la sfârșitul secolului al XIII–lea, în tactica armatelor engleze care dispuneau și de faimoșii arcași scoțieni).

Cunoscută de antici, arbatela a reapărut în Occident către sfârșitul secolului al XI–lea, fiind privită ca o armă perfidă, diabolică, prea ucigătoare, nedemnă de un luptător creștin. Având o forță de propulsie mai mare și permițând un tir mai precis decât arcul, această armă[2] – cea mai redutabilă din Evul Mediu – putea ucide un om la o distanță mai mare de 200 m. Manevrarea ei însă era lentă: în timpul cât un arcaș trăgea 10–15 săgeți, arbaletierul putea trage doar 2–3. Folosirea arbaletei în războaiele dintre creștini a fost condamnată de Conciliul din Lateran din 1139. Arbaletierii călări – în general de origine spanioli sau italieni – aveau în dotare fiecare câte 2,3 sau chiar 4 cai. Corpuri „de elită", companiile de arbaletieri erau foarte căutate de monarhii francezi, germani, englezi[3], de Liga lombardă – și chiar de papa Grigorie IX, în 1239: adică (coincidență!), exact la un secol după ce chiar Biserica romană îi anatemizase pe cei ce vor folosi această „armă a diavolului".

Spada, arma caracteristică epocilor bronzului și fierului, civilizațiilor greco–romană și orientale, a avut – după popoare și epoci – o mare varietate de tipuri: scurte de numai 40 cm sau lungi de 1 m

---

1 Cunoscut încă de la sfârșitul neoliticului și răspândit în toate continentele, arcul – de dimensiuni variabile și cu coarda din fibre animale sau vegetale – putea atinge lungimea de 3 m; dar în Evul Mediu nu depășea 1,50 m. Arcul medieval din Occident era de obicei din lemn de frasin sau tisă; săgețile, lungi de circa 90 cm, puteau bate la o distanță mai mare chiar de 200 m.

2 Arbatela era un arc montat pe un suport de lemn cu un șanț pentru săgeată; la mijloc, cu o piedică de os sau de fier, care reținea coarda până la lansarea săgeții. Existau 8 tipuri de arbatelă. În sec. XV, arbatela montată pe un afet și având un arc lung de 8–10 m care era întins cu ajutorul unui vârtej, era o mașină de asediu.

3 În Franța, arbatela va fi introdusă în 1185 de Richard Inimă de Leu (care, 14 ani mai târziu, va muri ucis tocmai de o săgeată trasă de arbatelă). Răspândirea ei în tot Occidentul a fost foarte rapidă. În 1231, Liga lombardă prevede un corp de arbaletieri pedeștri. În 1314, Veneția poseda în arsenalul său 1131 de arbalete. În secolele XIV și XV existau corpuri speciale de arbaletieri călări.

(dar putând atinge și 1,80 m), cu un singur tăiș, sau cu două, cu vărful ascuțit sau rotunjit, cu un mâner scurt sau lung de 30 cm, cu gardă sau fără, etc[1]. În sec. XIV apare tipul de spadă cu lama foarte lungă și puternică, spada grea, de izbit, aptă a turti coiful, plăcile armurii metalice și a le demonta. Teaca – din lemn, îmbrăcată în piele sau o stofă de preț – era atașată la stânga centurii. Când cavalerul se servea de două spade – una pentru lupta călare, cealaltă pentru a lupta când cobora de pe cal, – a doua spadă, fără teacă, mai lungă, mai ascuțită și mai grea, era purtată de scutier. În sec. XV, epocă în care scutul dispare, lama spadei de tip germanic depășea totdeauna lungimea de 1 m (de regulă avea 1,30 m); cu mânerul lung, pentru a putea fi mânuită cu ambele mâini. Alte tipuri de spadă aveau lama îngustă și vârful foarte ascuțit, garda complicată cu inele fixate pe muchiile lamei, pentru a proteja degetele și a spori siguranța manevrării.

Începând din secolul al XIV–lea, în dotarea infanteriei din Germania și Elveția intră halebarda, – lancea din lemn de frasin, lungă de 1,80–2,40 m, terminându–se cu un vârf de fier ascuțit și asimetric, și având montată o secure cu lama lată, curbată și cu unul sau două croșete. În Franța, halebarda a fost una din armele infanteriei până în timpul Revoluției[2].

Armele defensive ale Evului Mediu erau scutul, coiful și armura.

Scutul era considerat și de greci, și de romani, și de vechii germani, simbolul armei pasive, defensive și protectoare. Totodată, devenea și năsălia pe care era purtat luptătorul căzut pe câmpul de bătălie. Mai târziu, va avea o funcție heraldică, figurând suportul blazonului unui cavaler, al familiei sau al grupului său. La vechile popare germanice, hotărârile luate în adunările războinicilor erau aprobate prin lovituri în scuturi; iar conducătorul militar era proclamat rege prin înălțarea lui pe scut. – Forma scutului medieval era ovală sau rotundă (în medie cu un diametru de 80–90 cm), de migdală sau triunghiulară, ușor curbat de–a lungul axei verticale și putând avea chiar o înălțime de 1,50–1,70 m. Era făcut din scânduri groase de regulă de 1 cm, era acoperit cu piele groasă de bou și, mai

1 Arma prin excelență a cavalerului și prietena sa cea mai fidelă, spada purta un nume: cea a lui Roland – „Durendal"; cea a lui Carol cel Mare – „Joyeuse"; cele ale lui Rodrigo Diaz de Bivar – „Tizona" și „Colada", etc.

2 Azi, a mai rămas în dotarea pitorești gărzi elvețiene a Vaticanului.

târziu, întărit cu plăci de fier[1]. Înaintea luptei, putea fi purtat în bandulieră sau atârnat de gât cu o curea. Scutul a rămas arma defensivă cea mai răspândită din Evul Mediu. Pe măsură ce zalele vor fi mai întărite prin adăugarea unor plăci metalice, funcția protectoare a scutului va scădea; rolul său va rămâne acela de a purta figurat pe el blazonul cavalerului.

Coiful medieval, la început o cască semisferică sau conică, începând din sec. XII își va adăuga piesele protectoare metalice pentru a acoperi ceafa, gâtul și fața. Nu se punea direct pe cap, ci pe un capișon de piele, legat de zale. Către anul 1210, coiful metalic al cavalerilor va deveni complet cilindric, învăluind total capul și gâtul, ca un manșon de oțel, lăsând doar două deschizături în dreptul ochilor (sau o vizieră mobilă, putând fi ridicată și coborâtă) și câteva orificii, pentru ventilație. Fiind foarte greu și incomod, nu se punea pe cap decât la începerea luptei.

Armura, așa cum apare la sfârșitul epocii carolingiene și cum va rămâne frecvent în tot decursul Evului Mediu, era constituită – în sec. XIII – dintr–o cămașă de zale cu mâneci, lungă până la jumătatea gambei, acoperind gâtul, urechile și ceafa, ca un capișon; era formată dintr–o împletitură de 35–40.000 de inele metalice, și cântărea 12–14 kg. (Un alt tip era cămașa de zale purtată de pedestrași, scurtă până la jumătatea coapsei, adeseori fără mâneci sau capișon, și confecționată din inele de fier mai subțiri). Sub zale, cavalerul purta o vestă scurtă, din piele sau din pânză foarte groasă.

În sec. XIV, regiunea pectorală și scapulară, coatele, genunchii, gambele, erau protejate de o țesătură dublă de inele metalice; apoi, și cu plăci de oțel sau de aramă. Progresiv, s–a ajuns – în sec. XIV – la cuirasa metalică[2]; mai întâi, doar dintr–un plastron și partea din spate de oțel; apoi, carcasa va înfășura brațele, coapsele, gambele, adăugând în cele din urmă și niște adevărate mănuși și o încălțăminte de oțel. În forma sa cea mai completă (sec. XV), armura cavalerului va urmări și protejarea capului, pieptului și crupei calului, cu plăci metalice.

1 Forma, materialul și dimensiunile scutului variau după epoci și de la un popor la altul: dreptunghiular sau hexagonal la romani, sau lat de 1 m și înalt de 2 m la unele populații celtice, etc.

2 În Evul Mediu, prin cuirasă se înțelegeau și plastroanele confecționate din piele graosă de bou, întărite cu cuie și cu plăci de fier. O armură de acest gen se întâlnește și la greci și romani, la celți sau la japonezi. În armata franceză, cuirasa rezumându–se la plastronul metalic a fost folosită de cavaleria grea („cuirasată“) până în timpul războiului mondial.

ARTILERIA

Apariția în sec. XIV a armelor de foc – cu alte cuvinte, a folosirii pentru prima dată a forței de expansiune a gazelor rezultate din arderea unui amestec exploziv – a constituit o contribuție fundamentală a Evului Mediu la dezvoltarea tehnologiei, îndeosebi în Occident.

Până la această dată, rolul principal în asedii îl aveau mașinăriile de azvârlit ghiulele de piatră, funcționând pe principiul prăștiei (în franceză: *artillerie à trébuchet*), – care continuă să fie folosite și în sec. XV, deci după apariția artileriei de foc. Aceste mașinării – în forme și dimensiuni variate – erau bazate pe principiul catapultei – care fusese folosită și de greci, de romani sau de cartaginezi. Primele și cele mai simple apăruseră, în Occident, în sec. XII. Apoi, în 1297 se menționa o asemenea mașină de război care, acționată de 50 de oameni și balansată de o contragreutate de 10 tone, putea arunca – la o distanță de 150 m – o ghiulea de piatră de 100–150 kg. În sec. XIV, numărul lor era de ordinul sutelor, și adeseori de dimensiuni impresionante. Erau folosite atât de asediatori cât și de cei asediați.

Când și–au făcut apariția în Occident primele arme de foc (în bătălia de la Crécy din 1346), contemporanii – și apoi umaniștii italieni – au deplorat această invenție, numind–o „diabolică“ și atribuind–o vrăjiitorilor alchimiștilor. (Autorii spanioli ai timpului o atribuiau maurilor)[1].

Potrivit unor informații nesigure, primele puști (având țeava scurtă) ar fi apărut în Italia, la Forli, în 1284. O atestare certă – într–un document florentin – a primei aplicații a pulberei explozive la un tun datează[2] din 1326. Astfel de bombarde rudimentare apar

---

1 Prima mențiune a formulei prafului de pușcă (servind la confecționarea unor proiectile fumigene, incendiare și explozive) se află într–o lucrare chineză din 1044. Prin intermediul arabilor din Spania, invenția a fost transmisă – în sec. XIII – și Occidentului. Din a doua jumătate a secolului al XIII–lea datează prima rețetă a prafului de pușcă, datorată lui Roger Bacon (1267), urmată de cea a lui Albertus Magnus (1275).

2 Proporția între cele trei elemente componente fundamentale (salpetru, sulf, cărbune de lemn) prezintă variații mari în rețetele medievale; ceea ce se datorează atât gradului diferit de puritate a sulfului sau a salpetrului utilizat, cât și faptului că amestecul trebuia să țină seama de gradul de rezistență la explozie a metalului din care era confecționată țeava tunului.

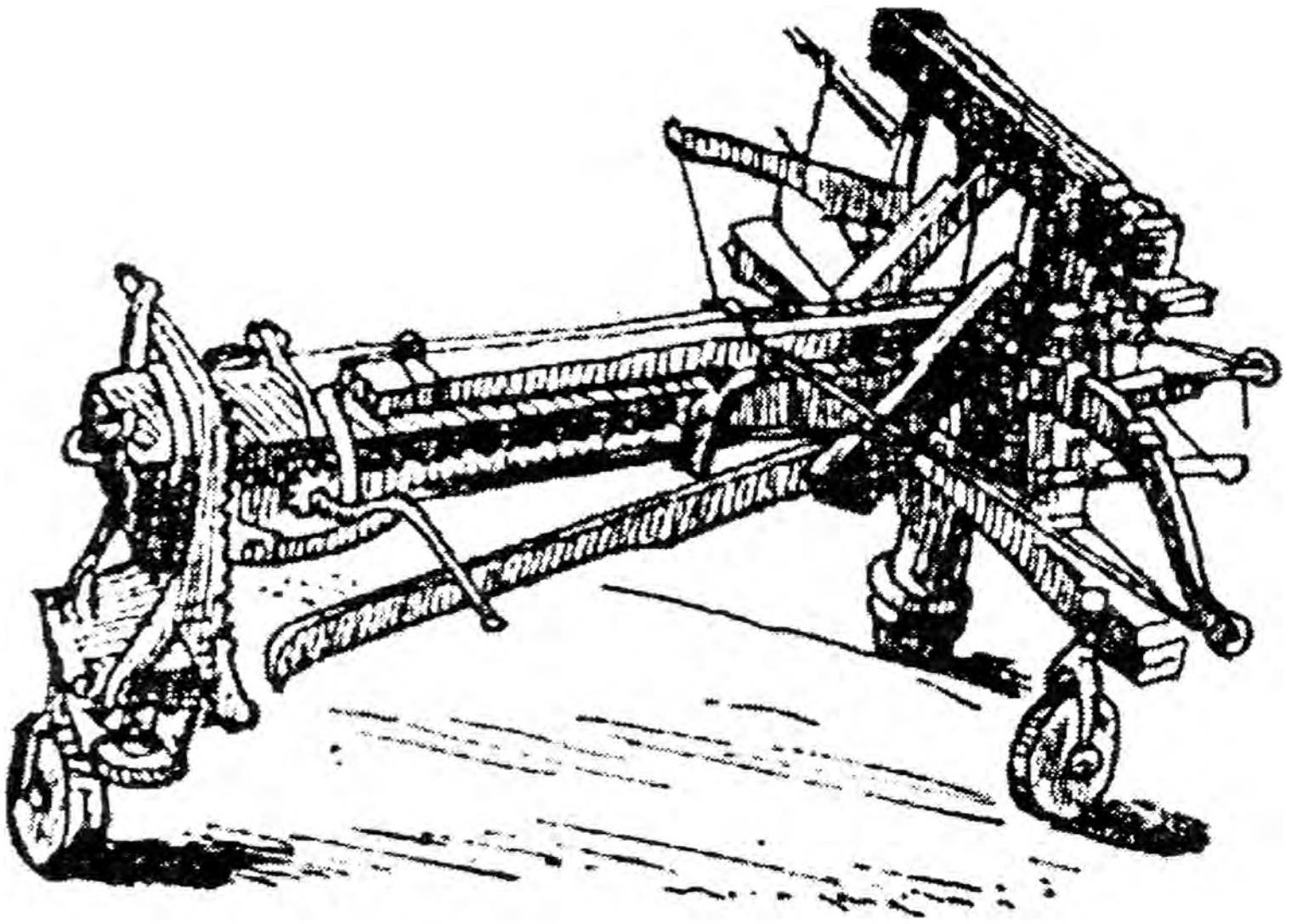

Arbaletă grea de artilerie, cu arc.
Putea arunca săgeți enorme, bare de fier și fuzee cu „foc grecesc".

apoi, în decursul următoarelor două decenii, în câteva bătălii din Italia, Franța, Germania și Anglia. Către 1350, descrierea tunurilor își face loc și în opere didactice.

Chiar în sec. XIV (dar mai mult în sec. XV) tunurile – de aramă sau de fier – ajunseseră la un calibru considerabil, putând arunca proiectile de 200 kg. În 1412, o astfel de bombardă avea – se spune – o greutate de aproape 5000 kg; cert este că bombarda turnată între 1409–1411 la Bruxelles cântărea 35 t. Dintre aceste uriașe tunuri medievale, câteva exemplare se păstrează și azi[1]. Țeava era turnată; dar mult timp (până către 1450) era din fâșii de fier sudate și întărite cu cercuri[2]. Metalul din care erau făcute: arama, fierul sau bronzul (cu un procent mai mic de cositor și mai ridicat de aramă); încât, meșterii care turnau clopote de bronz se transformau ușor în meșteri turnători de tunuri. Din 1470, tunurile nu mai erau transportate în care mari speciale, ci fiecare tun avea un afet cu două roți. În felul acesta a luat naștere artileria mobilă, care se deplasa mai ușor și putea fi mai repede pusă în baterie.

---

1 Astfel: bombarda botezată *Mons Meg*, comandată în 1449 de ducele Burgundiei (având lungimea totală de 5 m și greutatea de aprox. 7500 kg), se află azi în curtea castelului regal din Edinburgh. Sau, bombarda *Furioasa Margot*, din aceeași epocă, la fel de lungă și cu 500 kg mai grea, azi în Place du Marché, din Gand.

2 O bombardă din Rennes era fabricată din 38 fâșii sudate și 33 cercuri de fier.

Modul de funcționare al acestor bombarde era următorul: prin partea posterioară a țevii se introducea pulberea (în capătul celălalt era introdus proiectilul); orificiul posterior era apoi închis cu un dop de lemn; un sfert din spațiul dintre acest dop și proiectil era lăsat gol; restul se umplea cu pulbere. Printr-o mică deschizătură din țeavă se da foc pulberei; forța exploziei întâi arunca dopul, apoi propulsa proiectilul. Primele proiectile, sferice, erau din plumb sau din fier; mai târziu, ghiulele de dimensiuni mai mari erau din piatră, rotunjită de pietrari într-o sferă perfectă; apoi s-a revenit din nou la proiectile de fier sau de fontă[1].

Spre sfârșitul secolului al XV-lea, marile orașe dispuneau de o artilerie proprie, de rezerve de proiectile și de cantitățile respective de pulbere. (Raportul între greutatea pulberei necesare și greutatea proiectilului era de 12% până la 16%). Astfel, la Milano un grup de artilerie era format din 8 bombarde, 8 tunuri ușoare și 100 de puști cu țeavă scurtă (*schiopetti*), cu un calibru mare și putând bate până la 80 de pași. Și castelele fortificate își aveau fiecare artileria lor. *Castel Nuovo* din Napoli, de pildă, avea 321 de guri de foc, 1039 butoaie de pulbere și o rezervă de 4 624 de proiectile. În Arsenalul din Veneția funcționau 12 mori, acționate de cai, pentru pregătirea pulberei. Artileria orașului Innsbruck totaliza 280 de tunuri, 18.000 de archebuze și 22.000 de culevrine; iar un oraș ca Perpignan, între 400–500 de piese de artilerie grea și ușoară.

CASTELUL FORTIFICAT

Primele castele medievale au apărut în timpul lui Carol cel Mare, în localități izolate, ori în cele care dominau și controlau un drum, un curs de apă, etc. sau, în puncte unde existaseră deja o fortificație ori un castru roman. Începând din secolul al XII-lea au fost construite castele și în orașe sau în sate.

În forma sa primă, rudimentară, castelul era o clădire-turn, în vârful unei coline naturale sau artificiale, înconjurată de una sau două palisade și un șanț.Din secolul al X-lea, piatra a înlocuit lemnul, zidurile (a căror grosime putea depăși 4–5 m) s-au înălțat

---

1 Dintre armele de foc individuale, tipul cel mai răspândit era culevrina de mână: în fond, un tun miniaturizat, prototip elementar al puștii, aflată atât în dotarea cavaleriei cât și a infanteriei. O formă perfecționată a culevrinei, cu un fitil de aprindere a pulberei, era archebuza. – Culevrina montată pe un afet era un mic tun de câmp.

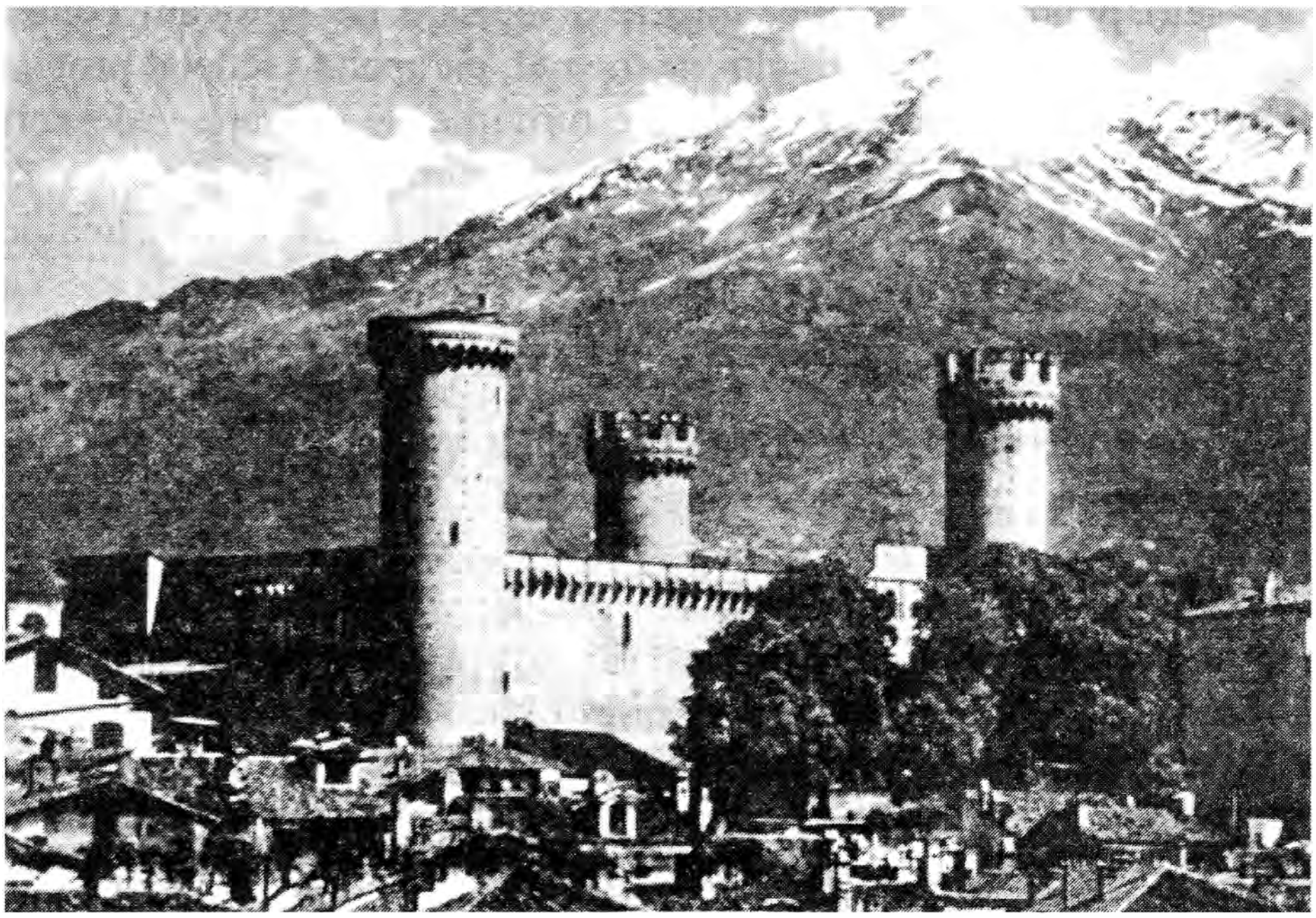

Castelul din Ivrea (Piemont), construit în 1358 de către contele Amedeo VI de Savoia, supranumit „Il Conte Verde".

până la 6–10 m; șanțul – rareori umplut cu apă – era săpat mai adânc (chiar de 10 m și larg între 10–20 m), iar la colțurile incintei[1], cu turnuri de regulă rotunde (uneori și pătrate erau poligonale) și mai înalte decât incinta, – chiar de 30 m și având diametrul între 6–20 m. Forma și proporțiile castelelor erau, de–a lungul secolelor, cât se poate de diferite.

Turnurile erau împărțite în etaje prin planșee din scânduri groase; în centrul lor, o deschidere prin care trecea funia scripetelui ce ridica pe platforma din vârf proiectilele necesare apărării. Scările dintre etaje erau ascunse în zid. Fiecare etaj forma o încăpere în care erau cazați ostașii. Singurele surse de lumină erau deschizăturile verticale, foarte înguste și înalte de 1 m, servind și pentru tragere arcașilor sau arbaletierilor. De–a lungul parapetului incintei și al turnurilor, meterezele aveau creneluri (introduse în secolul al

1 Zidurile continui de incintă, cu un perimetru foarte mare, puteau avea forme diferite: de trapez cu latura mare de 285 m (Coucy), de cerc cu diametrul de peste 140 m (Fréteval), de poligon cu 24 de laturi, al cărui perimetru depășea 1 km (Glisors). Unele castele aveau două sau mai multe incinte concentrice. Până în secolul al XIII–lea, zidurile erau rareori înconjurate de șanțuri. Din secolul al XV–lea fiecare castel avea unul sau mai multe șanțuri, foarte largi și adânci.

XIII–lea) pentru observație, tragere și lansare de bolovani contra asediatorilor. Pe creasta zidului de incintă, parapetul crenelat proteja drumul de rondă care lega între ele turnurile de apărare. Adeseori acest drum de rondă era lărgit spre exterior cu galerii de lemn, pentru tragerile verticale sau pentru a arunca bolovani sau lichide clocotite (smoală, ulei, apă fiartă) peste asediatori când aceștia ajungeau sub zid.

O importanță deosebită în sistemul de fortificație o avea poarta de intrare în castel. Din secolul al XII–lea, când toate castelele erau protejate și de un șanț, s–a introdus podul, din bârne și scânduri groase de stejar, care se ridica cu ajutorul unor lanțuri în așa fel încât să acopere intrarea. Adeseori intrarea era protejată și de o grilă culisantă coborâtă vertical, o *hersă* din grinzi groase de lemn întărite cu fier. Poarta, flancată de două turnuri masive și surmontată de un post de gardă, era apărată la o mică distanță și de un turn puțin înalt dar foarte masiv, – o *barbacană*. Orice castel mai important mai avea și alte două ziduri de incintă, mai puțin înalte decât primul, dar construite după aceleași principii defensive.

Spațiul dintre prima și a doua incintă era destul de mare pentru a putea adăposti un adevărat sat, – format din casele țăranilor care lucrau pe rezerva domenială, din atelierele și locuințele meșteșugarilor seniorului, din grajduri, staule, moara, teascul, cuptorul de pâine ale castelanului, și, bineînțeles, un puț. În timp de război, se puteau adăposti aici și țăranii din împrejurimi, cu vitele lor. Între a doua și a treia incintă era curtea cu locuințele ostașilor de garnizoană, grajduri, porumbare (inclusiv cel pentru șoimii de vânătoare), cămări, bucătării și cisternă. – În centrul întregului complex era nucleul și ultimul post defensiv *in extremis*: donjonul masiv, servind și ca locuință a familiei castelanului. Odată cu apariția armelor de foc a devenit vulnerabil și donjonul; pe de altă parte, nevoile de confort crescânde au dus – în secolele XIV–XV – la construirea, alături de donjon, a unei locuințe senioriale. Aceasta a devenit cu timpul un adevărat palat, îndeosebi în epoca Renașterii, păstrând din vechile structuri militare doar elementele decorative – orgoliul proprietarilor ulteriori ai castelelor.

Documente sugestive ale Evului Mediu militar, castelele rămase până azi impresionează și prin arta lor arhitecturală. (De–a lungul secolelor, numai pe teritoriul Germaniei actuale au fost construite peste zece mii de castele. Probabil că într–un număr aproximativ egal au fost construite și în Franța, sau în Italia).

ASEDIILE

Superioritatea artileriei nu era un factor hotărâtor în războiele medievale. În primul rând, pentru că artileria nu intervenea (decât în cazuri extrem de rare) în lupta care se desfășura potrivit unei ordine de bătaie bine stabilită; apoi, pentru că pierderile pe care le cauza în rândurile adversarului erau de regulă mici; în fine, pentru că deplasându-se greu și având o rară cadență a tirului, după fiecare salvă inamicul se putea apropia de tun spre a-l obtura și deci a-l scoate din acțiune.

În schimb, piesele de artilerie (grea, mijlocie, ușoară), integrate într-un dispozitiv de ansamblu, interveneau în asediile cetăților și orașelor.

Orașele erau mai des asediate decât castelele; pentru că orașele erau mai slab fortificate (când existau asemenea fortificații) și pentru că ele prezentau, din toate punctele de vedere, un interes mai mare pentru asediatori. Pentru aceasta, asediatorii săpau tranșee, ridicau taluzuri, construiau palisade și – încă din sec. XII – foloseau mașini tipice de asediu: turnuri imense de lemn cu întăriturii de fier, uneori acoperite cu piei (pentru a le proteja de riscul incendiului), împinse pe cilindri de lemn până în apropierea zidurilor. Înăuntrul turnului, la adăpost de tirul celor asediați, înaintau câteva zeci de călăreți,

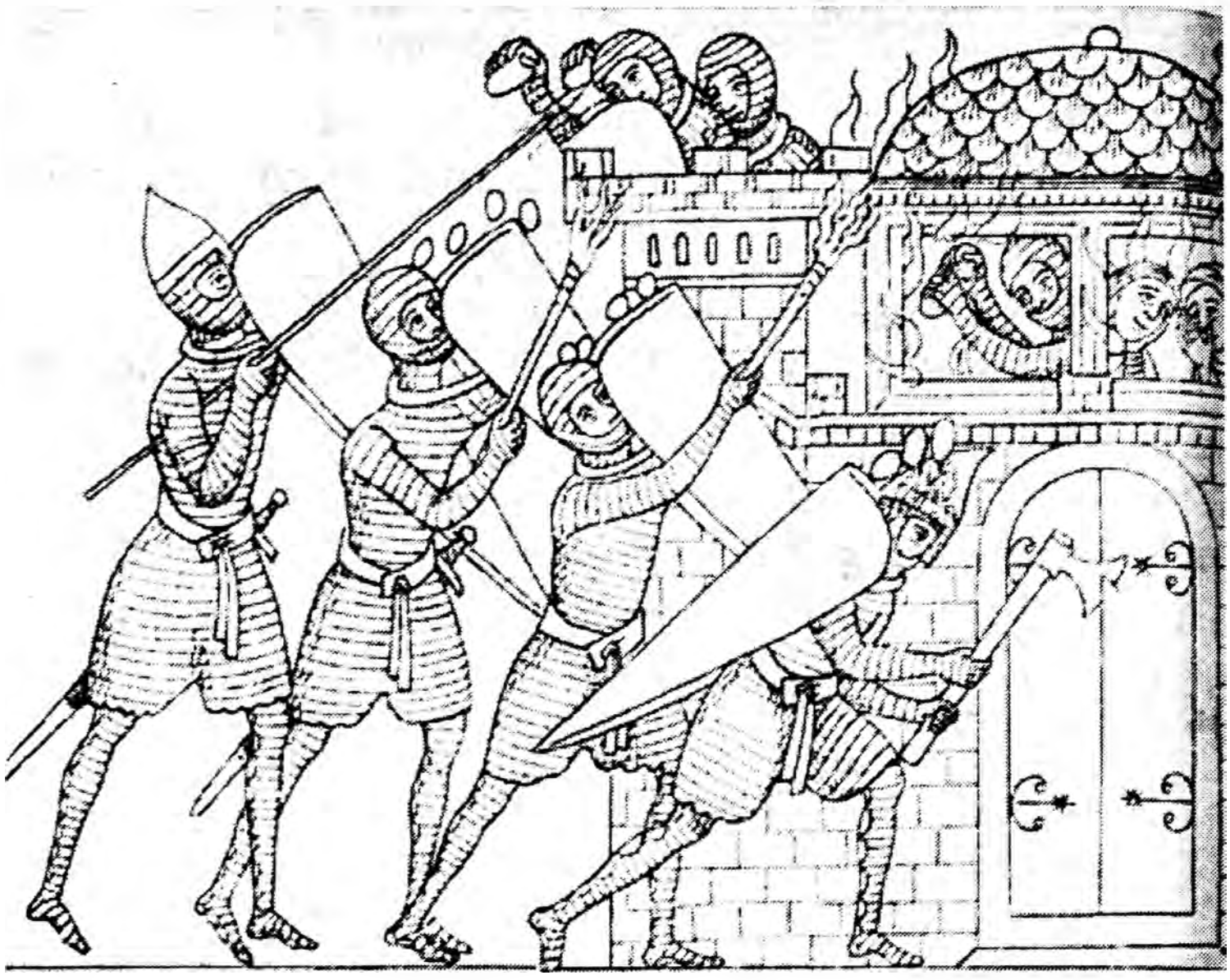

Asaltul unei cetăți. – Din *Hortus deliciarum* de Herrad de Landsperg. Sec. XII.

arcași și arbaletieri[1]. Pentru forțarea porților, se folosea – ca în Antichitate – berbecul: o enormă grindă de stejar (uneori având și un vârf de metal), lungă de 6–10 m, suspendată de frânghii și acționată, printr–o mișcare de balansare, de 10–12 oameni.

Contra fortificațiilor și a populației asediate se întrebuințau – tot ca în Antichitate, dar mai perfecționate – mașinile de aruncat proiectile, în genul catapultelor, a balistelor sau a unor arbalete gigantice. Cu aceste mașini se mai aruncau și sulițe, grinzi, produse incendiare, materii asfixiante (de ex., sulf aprins) și chiar cadavre de animale în putefracție, pentru a răspândi epidemii.

În secolele XII și XIII, perfecționările tehnice au dus la un tir mai rapid și mai precis, permițând și utilizarea unor proiectile mult mai grele. – Să mai adăugăm și folosirea scărilor pentru escaladrea zidurilor: situații mult mai puțin frecvente însă decât le sugerează miniaturile medievale.

Și cei asediați dispuneau, ca mijloace de apărare, de catapulte și alte asemenea mașini de război. În mod special, în centrul atenției erau porțile de intrare în oraș: întărite cu bârne groase de stejar sau cu drugi de fier, flancate de turnuri proprii cu arcași și arbaletieri, apărate și de podurile mobile când acestea erau ridicate, și precedate, la distanțe diferite, de puncte fortificate (barbacane). Apoi: de șanțurile exterioare (largi de 12–19 m și adânci de 8–11 m) și de zidurile înalte de 6x10 m până la baza parapetului. Donjoanele devin din ce în ce mai masive și mai înalte[2]; cel din Coucy avea 35 m.

Revenind acum la asediile în care se folosea artileria de foc: în apropierea obiectivului fortificat (oraș sau castel), caii erau deshămați și turnurile erau împinse cât mai aproape de ziduri, chiar până la 20–30 de pași de șanțul de apărare.

Tirul artileriei era continuu – ziua și noaptea. La un asediu din 1407, cadența tirului a fost de 30 de proiectile pe zi. Dar în asediul

---

1 Sursele literare vorbesc despre o asemenea mașină de asediu folosită în 1216 contra orașului Toulouse, – care putea adăposti 400 de călăreți și 150 de arcași.

2 Un faimos exemplu de centru urban fortificat, foarte bine conservat până azi, este Carcassonne, – cu un dublu zid de incintă (incinta interioară are 25 de turnuri de apărare). În interiorul zidurilor, numărul apărătorilor necesari era de 1320 de oameni. – Sau, Saphed, citadela Cavalerilor Teutoni din Palestina (reconstruită în 1243): înălțată pe un vulcan stins, la 850 m altitudine, cu un prim zid de incintă de 22 m și o grosime (la vârful zidului) de 3,30 m; după care, venea un șanț interior lat de 13,20 m și adânc de 15,40 m, dominat de un al doilea zid de incintă înalt de 28,60 m și 7 turnuri cu zidurile groase de 4,40 m. Garnizoana Saphed număra 1700 de oameni în timp de pace și 2200 în timp de război.

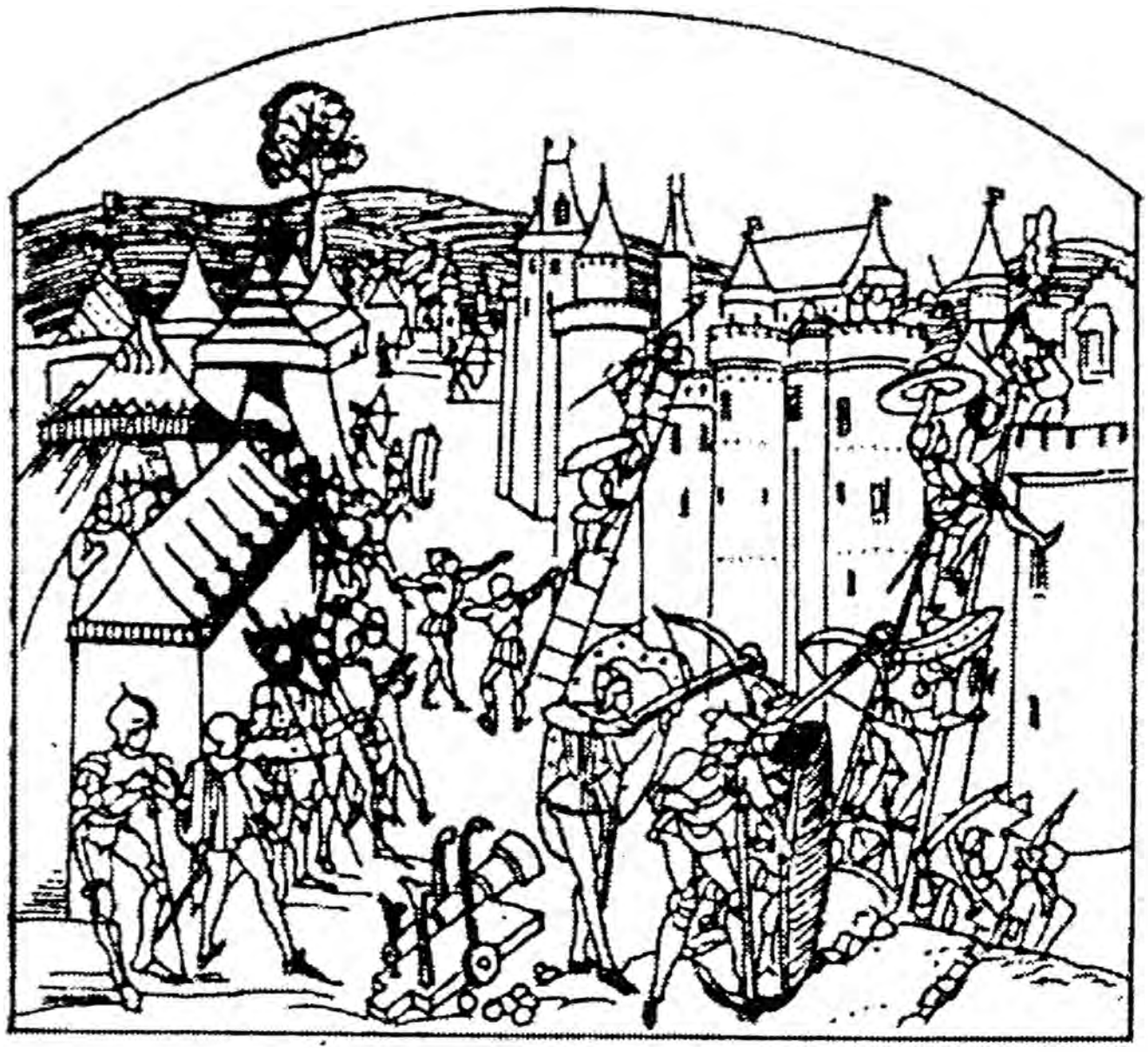

Asediul unui oraș în sec. XIV.
După un manuscris al *Cronicii* lui Froissart, compusă în sec. XV.

din 1431, orașul Lagny a fost bombardat cu 412 ghiulele de piatră într–o singură zi; iar în 1480, zidurile unui oraș au fost distruse de efectele a 3500 de proiectile asemănătoare. În unele asedii, într–adevăr, artileria a deschis breșe largi în zidurile de apărare[1], sau a distrus cartiere întregi; în altele însă, eficacitatea ei a fost foarte redusă. Încât, s–a putut afirma că majoritatea orașelor fortificate care au fost asediate în Evul Mediu, au căzut nu prin acțiunea artileriei, ci fie prin trădare, fie din lipsa alimentelor și a apei, fie din cauza unei epidemii.

Multe centre urbane întrețineau permanent meșteri turnători de tunuri. În sec. XV, piesele de artilerie erau acum plasate în locuri fixe, pe terasele turnurilor de apărare. La baza acestor turnuri erau deschizături speciale pentru tirul artileriei, orientat pe direcții strategic stabilite.

RĂZBOIUL

În Evul Mediu – observa M. Pastoureau – războiul nu urmărea gloria, ci interesul. Starea de pace nu era considerată nobilă, ci umilitoare; marile bătălii erau rare (cel puțin până în sec. XIV) și

1 De unde, tendința continuă de a spori grosimea zidurilor. (Donjonul castelului din orășelul francez Ham, construit în 1470, are zidurile groase de 11 metri!).

puțin ucigătoare; iar o moarte „sublimă“ pe câmpul de luptă, nu exista.

Cauzele unui război puteau fi diferite: obligația (potrivit obiceiului vechilor germani) de a răzbuna o ofensă sau o crimă, obligație care era un privilegiu al nobililor susținuți de familiile și de vasalii lor; conflicte între suzerani și vasali, pentru nerespectarea de către unii sau ceilalți a obligațiilor derivate din contractul de vasalitate; campanii împotriva orașelor, sau pentru reprimarea unei revolte; în fine, războaie generalizate între doi suverani – de obicei unul fiind suzeranul celuilalt – care, spre sfârșitul Evului Mediu, vor avea aspectul unor războaie naționale[1]. Teoretic, orice senior putea declara război; practic, însă, numai cel care dispunea de o reală forță economică și politică, marele feudatar.

De cele mai multe ori, pentru regi, feudali și cavaleri războiul era mijlocul cel mai potrivit pentru a-și afirma puterea și a-și spori bogățiile. Adevăratul mobil era prada. Vasalii și cavalerii considerau prada ca un drept ce li se cuvine în mod firesc, în schimbul riscului, a timpului consacrat campaniei și a cheltuielilor avute pentru procurarea armamentului și echipamentului lor și al valeților lor. Încât, un război nu consta atât în mari bătălii decisive, cât în acțiuni limitate la asedii, incursiuni, jafuri, incendii. Pe cavaler nu-l interesa să-și ucidă adversarul, ci să-l dezarmeze, să-l captureze[2], pentru ca apoi să poată obține un cât mai bun preț de răscumpărare. Cavalerul care reușise să-și învingă adversarul, doborându-l de pe cal (când deci armura sa prea grea îl punea în imposibilitate să se ridice și să continue lupta), devenea de drept și proprietarul calului și al armurii adversarului: ceea ce însemna deja o pradă de mare preț. În schimb, soldații de rând pentru care nu se putea obține un preț de răscumpărare, și al căror echipament rudimentar nu-l ispitea pe învingător, nu prezentau interes – și deci puteau fi masacrați[3].

---

1 În Evul Mediu n-au existat cu adevărat războaie între naționalități (cu excepția cruciadelor). Nici chiar repetatele războaie dintre regii Franței și Angliei nu erau războaie între două țări, ci între un suzeran și un vasal puternic. Marea bătălie de la Bouvines (1214) a fost, în fond, o campanie a lui Filip August împotriva vasalului său infidel, Ferrand, contele Flandrei.

2 Tranzacțiile aveau loc chiar pe câmpul de bătălie: cavalerul capturat era eliberat imediat ce își dădea cuvântul de onoare că va plăti prețul răscumpărării. După care, continua să lupte, căutând să facă și el prizonier un adversar, pentru a se despăgubi în felul acesta de prețul pe care îl va plăti pentru răscumpărarea sa.

3 Astfel, francezii în bătălia de la Azincourt (1415) și englezii în cea de la Formigny (1450) au căzut pe câmpul de luptă în proporție de 50% până la 80%.

O scenă de luptă. Miniatură franceză din sec. XIV, ilustrând tactica, echipamentul și armamentul epocii. – Biblioteca Națională, Paris.

În felul acesta, războiul medieval degenera de cele mai multe ori într-un ansamblu de acțiuni de jaf și brigandaj. Când însă adversarii urmăreau un obiectiv politic sau juridic precis, recurgeau mai degrabă la negocieri. Acestea puteau lua forme variate: fie că se făcea apel la un arbitru sau la un mediator; fie că se trimiteau în secret negociatori (de obicei clerici); fie că părțile alegeau fiecare câte un luptător care combăteau singuri, litigiul fiind tranșat în funcție de victoria unuia sau a celuilalt.

În scopul respectării hotărârilor luate erau stabilite anumite feluri de garanții: jurământ cu mâna pe *Biblie* sau pe relicve, confiscarea feudului de către suzeran, retragerea „omagiului" său de către vasal, trimiterea de ostateci vasali, sau sancțiuni religioase: excomunicare și –sancțiunea cea mai gravă – anatemizarea[1].

1 Pentru a preîntâmpina numeroasele conflicte militare, Biserica a intervenit prin trei inițiative: impunerea unor norme de conduită etico-religioasă instituției cavaleriei, canalizarea instinctelor războinice în direcția luptei contra necredincioșilor (prin propaganda cruciadelor); și instituirea „păcii lui Dumnezeu", urmărind să-i apere pe non-beligeranți (oameni ai Bisericii, femei, copii, țărani, negustori, pelerini) și bunurile de utilitate publică (averile Bisericii și ale mănăstirilor, recoltele, animalele de muncă). Prin „pacea lui Dumnezeu" se interzicea – sub pedeapsa cu excomunicarea și alte sancțiuni extrem de severe – orice acțiune războinică în anumite perioade ale anului (postul Crăciunului, postul Paștelui), sau în anumite zile ale săptămânii: la început, de vineri seara până luni dimineața; apoi mai târziu, de miercuri seara până luni dimineața (o prevedere care nu s-a mai respectat). Fapt este că, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, războaiele au devenit mai rare.

STRATEGIA ȘI TACTICA

Războaiele medievale cunoșteau anumite restricții: luptele n–aveau loc iarna (decât cu rare excepții, în sec. XV), nici pe timp de ploaie și nici în cursul nopții.

Sub raportul strategiei, se remarcă unele caracteristici: evitarea pe cât posibil a unei înfruntări în câmp deschis; înaintarea lentă a atacanților; operații desfășurându–se într–un timp cât mai scurt[1] și într–un spațiu cât mai limitat; un război de uzură, cu acțiuni incoerente și discontinui ale unor grupuri de combatanți. În campaniile militare la o mai mare distanță, comandanții se informau – în lipsa unor hărți topografice[2] – prin intermediul celor ce cunoșteau ținutul: negustori, călugări, aventurieri, cercetași sau spioni. (Spre sfârșitul Evului Mediu, spionajul era considerat o necesitate absolută).

În cadrul strategiei medievale din secolele XIV și XV intra și obiceiul ca, la sfârșitul campaniei și odată cu demobilizarea grosului armatei, frontierele să fie organizate din punct de vedere militar printr–o rețea de garnizoane, dispuse în adâncime, pentru a împiedica o invazie neprevăzută; sau, în caz de pătrundere a inamicului, trupele lui să poată fi izolate și încercuite.

Nu rare erau, cum spuneam, acțiunile incoerente și discontinui ale combatanților formând grupuri separate; tactica clasică însă folosită în războaiele perioadei feudale avea în vedere formația de luptă dispusă ordonat în linie de bătaie. În linii generale, cele trei dispozitive care acționau fiecare într–un fel propriu erau: dispozitivul cavaleriei, cel al călăreților care la un moment dat luptau și pe jos, și cel al infanteriei.

În dispozitivul cavaleriei, combatanții erau înșirați în linie continuă pe nu mai mult de 3–4 rânduri; încât pe un câmp de bătălie

---

1 Mijloacele financiare reduse ale statelor nu permiteau întreținerea unei armate pe un timp mai îndelungat de 4–5 luni; și aceasta, abia la sfârșitul Evului Mediu și doar de câteva monarhii puternice.

2 Abia din jurul anului 1437 datează prima hartă militară cunoscută, întocmită în Lombardia; hartă pe care sunt marcate, printre altele, și podurile (dacă sunt de lemn sau de piatră), și punctele fortificate, și drumurile, cu indicația distanțelor dată în mile. Când armatele încep să dispună de asemenea hărți, devine posibilă dominarea unui câmp de operații întins, – deci apariția „marei strategii".

Carcassonne, zid de incintă din sec. XIII.

larg de 1 km (cazul cel mai obișnuit) cavaleria număra între 1500 – 2000 de călăreți. Cavaleria se grupa în mici unități tactice, în jurul unui steag propriu și al unui șef – seniorul cu oamenii pe care îi mobilizase el. Combatanții trebuiau să țină rândurile foarte strânse și, la semnalul luptei, să înainteze păstrând alinierea, într–un ritm lent, apoi din ce în ce mai accelerat, atingând viteza maximă în momentul contactului cu adversarul. Nu întreaga linie de bătaie a

cavaleriei se angaja de la început în luptă, ci succesiv pe sectoare, începând de obicei cu aripa dreaptă. Primul scop urmărit era ca adversarul să fie trântit de pe șa; în acel moment interveneau scutierii și valeții, îl imobilizau și îl luau prizonier. Dacă prima șarjă nu reușise, călăreții se retrăgeau să-și refacă rândurile; în timpul acesta, pornea la atac un alt sector al liniei de bătaie. Când efectivul cavaleriei era foarte numeros (acesta – către sfârșitul Evului Mediu), la câteva zeci de metri mai în spate era dispusă o altă linie de bătaie, formând ariergarda.

Cealaltă formulă tactică – a călăreților care coborau de pe șa și continuau să lupte pe jos – era cunoscută încă din sec. XII și va fi practicată în mod curent de cavalerii teutoni și anglo-normanzi. Tactica recomandată în acest caz era, nu de a porni la atac de la început, ci de a aștepta să atace mai întâi adversarul.

În sfârșit, infanteria – constituită din lăncieri, arcași, arbaletieri, archebuzieri, formații de luptă foarte diferite ca dotare, tradiții, efective, etc. – era concentrată într-un dispozitiv fie de zid, fie de unghi, fie de semicerc. – Acestor trei dispozitive, care acționau combinat, li se mai puteau adăuga, în sec. XV, și noile arme de foc individuale (culevrina, archebuza), sau artileria ușoară de câmp[1].

ARMATA PERMANENTĂ

Primele nuclee ale unei viitoare armate permanente (apărute chiar de la începutul secolului al XIV-lea) erau elemente care asigurau ordinea internă și executarea hotărârilor luate de un for de judecată, sau cele pentru paza punctelor de interes militar (castel, fortificații). Trupele condotierilor, de asemenea, erau menținute sub arme și în intervalul dintre angajările lor succesive de către un oraș sau altul; timp în care erau în grija unui serviciu administrativ special, bine organizat și permanent. Apoi, și cetățile sau fortificațiile urbane întrețineau (mai ales în sec. XV) adevărate garnizoane permanente. În fine, și unitățile de elită care formau garda personală

1 Începând din sec. XII a fost elaborată și o literatură didactică politico-militară în Occident. Dintre autorii antici, cel mai bine cunoscut era Vegetius, a cărui operă s-a păstrat în zeci de manuscrise (încă din sec. IX, chiar), multe în traduceri în limbile franceză și italiană. O copioasă informație privind chestiunile militare se găsea și în literatura istorică și narativă. Spre sfârșitul Evului Mediu se scriu câteva adevărate tratate de strategie și tactică, originale.

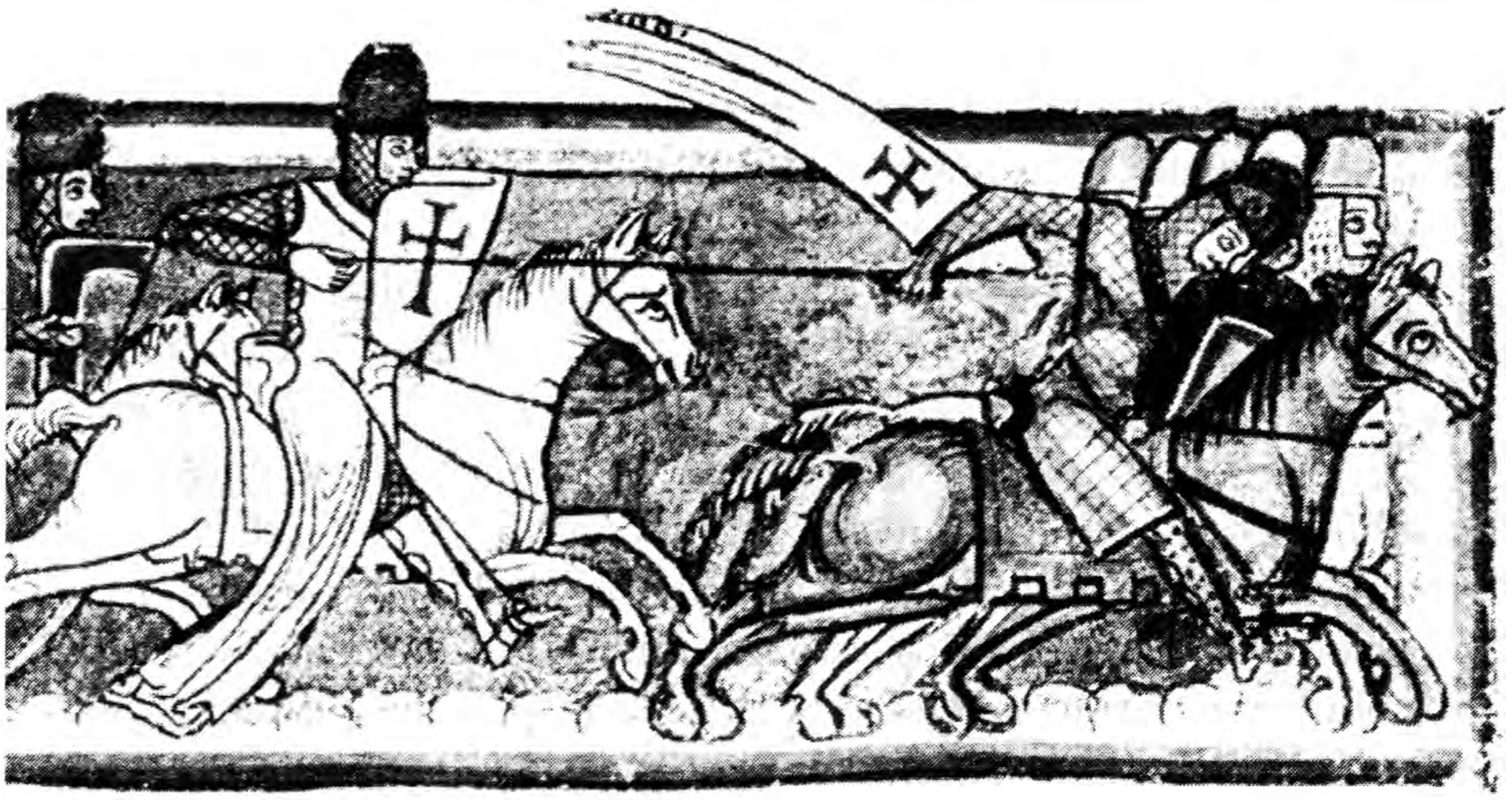

Scenă de război. Miniatură din epoca cruciadelor.

a monarhilor[1] – și, într–un număr mai redus, a ducilor – pot fi considerate forme incipiente ale unei viitoare armate permanente.

Dar o armată permanentă în înțelesul deplin al cuvântului a putut să apară numai când au fost întrunite cel puțin patru condiții: „existența unor structuri militare stabile și regulate"; conștiința principelui că trupele permanente „asigură o superioritate indiscutabilă" și că, în orice caz, oferă mai multă siguranță „decât ar putea oferi mobilizările temporare"; prezența în sânul populației a unui destul de numeros grup dispus să–și facă din serviciul militar permanent o adevărată carieră; și asigurarea unor suficiente resurse financiare – rezultate din contribuții fiscale stabile, acceptate conștient de contribuabili – care să permită întreținerea acestei armate (cf. Ph. Contamine).

Se pare că, în acest sens, primul exemplu l–a dat Carol V al Franței, în 1369, care menținea în permanență sub arme mai multe corpuri de călăreți și arbaletieri, pedestrași sau călări. Pasul următor l–a făcut – în jurul anului 1445 – Carol VII, când a stabilit trupe în

1 Astfel, în 1398, garda personală a regelui Angliei Richard II era o adevărată mică armată, compusă din 750 de oameni (dintre care, 10 cavaleri, 97 scutieri și 311 arcași). În 1467, garda familiei ducale din Milano se ridica la cifra de 2000 de oameni.

garnizoanele de frontieră; când a luat marilor seniori dreptul de a recruta oameni dependenți de ei, revendicându-și dreptul exclusiv de recrutare pe întreg teritoriul regatului; și când, în loc să procedeze la o recrutare masivă, a făcut o operație de triere a oamenilor, pentru a asigura armatei o compoziție corespunzătoare și uniformă. În felul acesta, Carol VII a format o armată de 7200 de combatanți (800 călăreți, 3600 arcași și 1800 lăcieri pedestrași), bine echipați. Spre sfârșitul secolului, Ludovic XI a sporit mult efectivul acestei armate (printre altele, înrolând și 6–8000 pedestrași din Germania), creând pentru prima dată nu doar o cavalerie, ci și o infanterie permanentă; încât, în ultimele două decenii ale secolului al XV-lea efectivele armatei franceze permanente se ridicau la 20–25.000 de oameni.

Exemplul Franței a fost urmat numaidecât de regatul Castiliei și Aragonului, precum și de statele italiene (republica Veneția, ducatul Milano, regatul Napoli). Odată cu aceasta, s-au elaborat coduri militare, s-a organizat instruirea și antrenamentul cavaleriei și infanteriei, s-au introdus uniformele, s-au ales semnele distinctive ale diferitelor corpuri: totul, înainte de anul 1500.

Ritualul băii cavalerului. Miniatură din sec. XIII.

CRUCIADELE

Cauze, împrejurări, preparative • Așa–numita „cruciadă a săracilor“ • Prima cruciadă • Organizarea statelor cruciaților • O cruciadă eșuată și o cruciadă a regilor • Reprobabila cruciadă a patra • Ordinele militare religioase • O „cruciadă a copiilor“? • – Cruciada împăratului excomunicat • Urmările și importanța cruciadelor.

CAUZE, ÎMPREJURĂRI, PREPARATIVE

Operațiuni militare de cea mai mare anvergură pe care le-a întreprins Occidentul medieval, cruciadele au constituit și sub alte raporturi un moment semnificativ al istoriei civilizației. Considerate mult timp (până către 1806) exclusiv sub aspectul lor religios, în realitate aceste expediții au avut drept cauze (și rezultate) elemente de natură diferită – economice, sociale, politice, morale, – deși au fost mobilizate și s-au desfășurat sub lozinca „războiul sfânt", de eliberare a Ierusalimului și „a Sfântului Mormânt" de sub ocupația „păgânilor" musulmani.

Cruciadele au avut, drept precedente, contraofensivele lumii creștine – timp de aproape patru secole – în scopul înlăturării dominației Islamului. În acest sens, momentele principale au fost: lupta de *Reconquista* din Spania (unde luptaseră și cavaleri francezi, în 1064, 1073, 1088) văzută de papalitate ca un „război sfânt" și care, virtual, se încheiase la începutul sec. XIII; așa-numita „epopee bizantină", războaiele duse de Imperiul bizantin contra ofensivei musulmane, îndeosebi între 960–1030; acțiunile militare ale marilor orașe italiene Pisa și Genova, care în 1015 cuceresc Sardinia ocupată de arabi, întinzându-și apoi controlul și asupra coastelor Algeriei și Tunisiei; eliberarea de către normanzi a Siciliei și Maltei (1061–1092), după ce acestea fuseseră timp de două secole posesiuni arabe; în fine, lupta tenace a armenilor pentru a-și apăra credința și patria contra musulmanilor.

Nici unul din aceste precedente însă nu au constituit premise *necesare* ale cruciadelor. Pe de altă parte, rezultatele obținute atunci au fost serios compromise sau amenințate când, către mijlocul secolului al XI-lea, conducerea spirituală și politică a lumii islamice trece de la arabi la turcii seldjucizi. Pradă incursiunilor lor de jaf au căzut marile orașe Antiohia, Niceea, Smirna și Ierusalim.

În ajunul primei cruciade, Orientul Mijlociu traversa o perioadă de criză. Cele două imperii musulmane rivale – al turcilor seldjucizi din Siria și al arabilor fatimizi din Egipt – nu erau în situația de a opune un front redutabil unei ofensive organizate a unei armate bine dotate cum era cea a cavalerilor occidentali. Imperiul bizantin, de asemenea: nu putuse opri înaintarea turcilor, armata sa fusese distrusă în 1071, însuși împăratul Romanos Diogenes căzuse pri-

zonier, imperiul își pierduse multe posesiuni (între care, în 1805, și Antiohia), în timp ce din nord pecenegii și normanzii din Sicilia îi creau probleme grele. Teritoriile care îi furnizaseră soldați erau acum sub controlul turcilor; încât, armata n–avea altă soluție decât să recurgă la mercenari. Împăratul se adresează papei și câtorva prinți din Occident, cerându–le ajutor; ceea ce ar fi constituit, în fond, tot o formă de mercenariat, căci latinii ar fi urmat – bineînțeles – să accepte controlul bizantin.

Biserica era, într–adevăr, interesată să ia inițiativa organizării unei mari expediții militare. Printre altele, spera ca, după schisma declarată în 1054, să–și refacă totuși influența și să–și subordoneze Biserica orientală: ceea ce i–ar fi sporit considerabil nu numai prestigiul (atât asupra prinților occidentali cât și în Răsărit), ci și veniturile, prin intermediul numeroaselor dioceze care s–ar fi creat. Biserica conta, probabil, și pe sprijinul material și eventual militar pe care corpul expediționar al cruciaților l–ar fi primit din partea Bizanțului.

Deocamdată, condițiile minime trebuiau asigurate la plecare. Mulți dintre cavalerii care porneau în cruciadă – precum și mulți țărani care îi însoțeau – își dăruiau bunurile Bisericii; sau, și le lăsau în grija Bisericii (care, între timp, le exploata); sau, împrumutau sume de bani lăsându–și în gaj pământurile, chiar știind că le rămâneau puține șanse de a le recupera. Obiectivul declarat al papalității organizând o cruciadă era acela de a da posibilitate pelerinilor să viziteze Sf. Mormânt: deci, de a–l elibera de sub

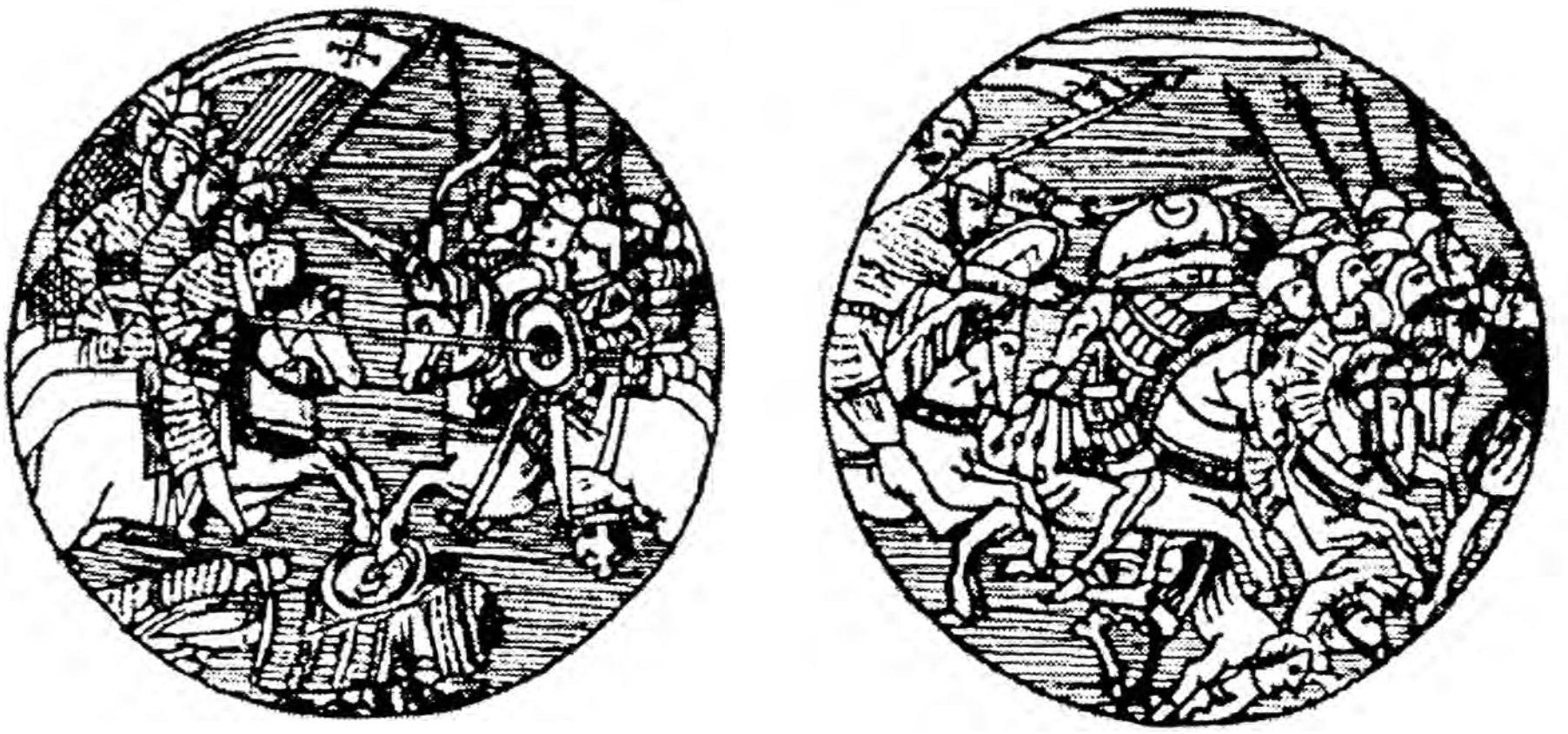

Două fragmente de vitralii ale bisericii abației din Saint–Denis, reprezentând scene de luptă dintre cruciați și musulmani. Sec. XII.

stăpânirea „păgânilor". Grupuri masive de pelerini – formate din sute și chiar mii de persoane[1] – întorcându-se din Palestina informau creștinătatea din țările lor asupra persecuțiilor la care erau supuși acolo creștinii[2], întreținând pe această cale o stare de spirit, în sensul dorit de Biserică.

Dar, pe lângă interesele papalității și pe lângă starea de spirit creată în rândurile mulțimilor, au mai acționat – devenind, prin urmare, și ele cauze ale expedițiilor cruciaților – și interese profane, pur practice, în afara unor considerente (subiective, dar reale) de ordin religios-mistic. Regii și marii baroni feudali urmăreau ca, prin participarea la cruciade, să-și sporească posesiunile și să-și consolideze influența politică și militară. Micii feudali, cavalerii – forța militară principală a detașamentelor de cruciați – rămăseseră, mulți dintre ei, fără feude, – din cauza sistemului de moștenire care prevedea ca un feud să treacă numai în stăpânirea fiului mai mare, ceilalți fiind excluși de la moștenire; or, în țările din Orientul Mijlociu, posibilitățile câștigării unor mari domenii păreau a fi nelimitate. Negustorii marilor orașe din Occident erau și ei interesați să-i elimine pe rivalii lor bizantini. Garanția le-o ofereau expedițiile cruciaților, pe care deci primii aveau interesul să-i ajute, punându-le la dispoziție bani, alimente și corăbii de transport.

În sfârșit, pentru marea masă de țărani, a pleca în cruciadă însemna a scăpa de sărăcie și de grelele obligații feudale, de foametea cauzată de iernile aspre și de numeroșii ani de secetă; însemna a scăpa de jafurile la care erau supuși în fiecare an de războaiele dintre feudali, precum și de teribilele epidemii de care suferise îndeosebi Franța în ultimii ani[3]. În schimb, în îndepărtate țări ale Orientului îi aștepta o viață liberă și îmbelșugată, așa cum o prezentau negustorii și pelerinii în relatările lor, și cum o visau

---

1 Astfel, în 1026-1027 vizitează Palestina un număr de 700 de pelerini, între care erau și mulți cavaleri normanzi. Guillaume, conte de Angoulême, conduce de asemenea un grup mare de pelerini. Tot atât de masiv a fost și grupul din 1033. Iar în 1064-1065, grupul german condus de Gunther, episcop de Bamberg, număra 7000 de pelerini (după alte surse, 12.000), din care s-au reîntors 2000.

2 Califul al-Hakim îi persecutase crunt atât pe creștini cât și pe evrei, distrugând în același timp (1010) biserica Învierii și cea de pe Golgotha. În 1065, Sf. Mormânt fusese închis și peste 300 de creștini exilați (cf. A.A. Vasiliev).

3 Într-adevăr, tocmai regiunile cele mai greu lovite de aceste calamități – Ile-de-France, Flandra, Languedoc, Provence, Renania, Lotaringia și Italia Meridională – au fost cele care au furnizat grosul trupelor primei cruciade (cf. J. Le Goff).

țăranii ... Cei care porneau în cruciadă erau liberi să-și părăsească stăpânii, erau scutiți de dări și de plata cametei, datoriile le erau amânate, erau dezlegați de jurământul făcut creditorilor lor. Biserica le acorda dreptul de a fi judecați numai de forurile ecleziastice, nu de cele senioriale, le promitea protecția bunurilor și familiilor lor, iertarea păcatelor săvârșite; iar celor care vor muri în „războiul sfânt", fericirea raiului...[1]

SPIRITUL DE CRUCIADĂ. ITINERARIILE, CĂLĂTORIA

De fapt, fenomenul cruciadei nu era un fenomen nou, ci „rezultatul unui ansamblu de idei și de practici îndelung meditate în decursul secolelor precedente". Astfel era, de pildă, „locul din ce în ce mai important pe care îl lua Ierusalimul în spiritualitatea Occidentului medieval. Încă din primele secole ale creștinismului numele Ierusalimului a fost încărcat cu diverse interpretări simbolice și alegorice" [2] Încât, încă din secolul al IV-lea s-a manifestat dorința creștinilor din Occident de a vizita pentru a vedea cu ochii lor locurile în care a trăit și a pătimit Iisus. Reîntorși din lunga lor călătorie, pelerinii aduceau cu ei – începând chiar din sec. V – numeroase și felurite relicve, a cărora venerație nu făcea decât să sporească și mai mult dorința miilor de credincioși de a vizita Locurile Sfinte.

După anul 980, valurile de pelerini s-au succedat într-una, din ce în ce mai numeroase; unele luând forma unor adevărate expediții organizate, – cum a fost pelerinajul din 1025-1026, care a reunit nobili și ecleziastici din vestul Franței și din regiunile rhenane; altele – îndată după 1054 – erau expediții formate din mii de pelerini, mulți din ei înarmați și trebuind uneori să poarte adevărate lupte contra musulmanilor, cum a fost cazul expediției din 1054, însumând peste 3000 de pelerini comandați de episcopul de Cambrai; în îndeosebi pelerinajul colectiv – numărând între 7000 și 12.000 de

1 Predicând cruciada a II-a, Bernard de Clairvaux numea cruciada o penitență prin excelență, „o invenție minunată a lui Dumnezeu", prin care „divinitatea admitea în serviciul ei asasini, siluitori, adulterini, sperjuri și alți delincvenți de orice fel; și prin acest mijloc/ al plecării în cruciadă. – n.n. O.D./ ea le oferă o ocazie de salvare".

2 „Atunci, Ierusalimul ceresc care reprezenta Paradisul, Biserica sfinților, cetatea păcii eterne, era opus Ierusalimului pământesc, a cărui devastare de către romani la 40 de ani de la moartea lui Hristos a fost interpretată ca o pedeapsă dată locuitorilor săi care n-au crezut în Iisus". (P. A. Sigal, în P. Delort, *Les Croisades*, vd. *Bibliografia*).

persoane, după mărturiile contemporane – întreprins în 1064–1065 – organizat și condus de un grup de episcopi germani, în frunte cu episcopul Gunther din Bamberg.

În această atmosferă de veneraţie din ce în ce mai intensă a Locurilor Sfinte, firește că profunda pietate a creștinilor devenea tot mai revoltată de pângărirea pe care o reprezenta stăpânirea acelor locuri de către păgânii musulmani. Or, această stare de pângărire a Sf. Mormânt însemna, în ochii credincioșilor, o pedeapsă a Cerului abătută asupra creștinilor pentru păcatele lor. Iar „spiritul de cruciadă, într–adevăr, decurgea în mare parte din dorința de penitență și de ispășire a păcatelor. Prin aceasta, cruciada se situează în prelungirea directă a pelerinajului. A porni pe un drum lung și greu către o țară îndepărtată și dușmănoasă, a suferi de foame și de sete, a înfrunta o mulțime de primejdii în numele lui Hristos, aceasta era soarta pelerinului medieval, dar și a cruciatului“ – remarcă istoricul P. A. Sigal. A suferi și a lupta pentru Hristos: „Valoarea purificatoare atribuită cruciadei explică faptul că ea a putut fi considerată ca o formă de penitență, și chiar ca un echivalent al procesului penitențial, ca un substitut al penitenței“.

Pe de altă parte, expedițiile cruciaților „au fost întreprinse într–un adevărat spirit de «război sfânt», pentru a apăra creștinătatea împotriva musulmanilor. Iar cruciații care cădeau în luptă erau încredințați, asemenea martirilor creștini, că vor ajunge în rai. Creștinătatea occidentală, în ceea ce privește concepțiile sale, părea a fi mai aproape de Islam decât creștinătatea bizantină, – care respingea principiul însuși al războiului sfânt și refuza să acorde soldaților căzuți în luptă coroana de martir“.[1]

Plecarea în cruciadă era de obicei fixată pentru jumătatea lunii august, după strângerea recoltei și asigurarea proviziilor necesare pentru lungul drum spre Țara Sfântă. Cruciații porneau însoțiți de femeile lor și de copii. „Nimic nu este mai înduioșător decât acești bieți oameni care și–au potcovit boii precum caii și i–au înjugat la o căruță cu două roți pe care au încărcat sărăcăcioasele lor bagaje și copiii cei mai mici“ – scrie cronicarul timpului Guibert de Nogent. Ca să–și mai facă curaj, în timpul drumului oamenii cântau cântece religioase. De fiecare dată când vedeau un castel sau un oraș, oamenii întrebau dacă au ajuns la Ierusalim? Gloata de cruciați, de obicei încadrați de câțiva preoți și cavaleri, erau înarmați doar cu topoare, lopeți și țepușe.

Nu arareori printre cruciați se formau bande de jefuitori, dar

1 Fr. Micheau, în R. Delort, *op. cit.*.

conducătorii încercau să introducă o oarecare ordine. Împăratul Frederic Barbarossa, conducătorul cruciadei a treia (1187), interzice înjurăturile și blestemele, precum și jocurile de noroc; interzice în rândurile cavalerilor veșmintele somptuoase, blănurile și bijuteriile, precum și prezența femeilor, – cu excepția spălătoreselor și a femeilor bătrâne. Luptătorii nu erau înrolați decât dacă își procurau singuri armele și își asigurau hrana pe timp de un an.

Pe uscat, intinerarul clasic al cruciaților trecea din Occident de-alungul Rhinului și a Dunării, traversa câmpia panonică, apoi regiunea balcanică, trecând prin Belgrad, Sofia, Adrianopol, până la țărmul Bosforului; apoi, din Constantinopol treceau în Asia Mică, până ajungeau la Ierusalim.

Dar erau posibile și alte intinerarii. Chiar începând cu prima cruciadă cavalerii din sudul Franței traversau Alpii, nordul Italiei, iar din Dalmația, trecând prin Durazzo și coasta Albaniei, se îndreptau spre Constantinopol. – O altă rută terestră, urmată de cruciații anglo-normanzi chiar de la sfârșitul secolului al XI-lea, traversa

Un cavaler cruciat din sec. XIII. Miniatură de epocă.

Franța, Alpii, străbătea Italia până la Bari și Brindisi, de unde cruciații se îmbarcau și ajungeau la Durazzo și Ochrida.

Traseul era lung, drumul până la Constantinopol dura cel puțin patru luni și jumătate. (Dar trupelor lui Frederic Barbarossa le–au trebuit zece luni pentru a ajunge de la Regensburg până la strâmtoarea Dardanelelor). Durata atât de prelungită a călătoriei se explică prin mijloacele de transport precare (cu excepția celor ale marilor seniori), prin drumurile foarte prost întreținute, prin dificultățile traversării munților și a văilor mlăștinoase, prin lipsa ori prin raritatea podurilor. Bandele înarmate de cruciați jefuiau țările pe care le străbăteau, încât erau necesare lungi tratative pentru a li se permite cruciaților să traverseze chiar și teritoriile creștine, bizantine. (Cruciada a patra s–a transformat de–adreptul într–un război contra Bizanțului). Din toate aceste motive, itinerariile maritime erau net preferabile celor terestre.

De aceea, încă în anul 1099 orașul Pisa echipează 120 de corăbii pentru a participa la prima cruciadă, sub ordinele episcopului său. În anul următor, venețienii trimit o flotă de 10 corăbii cu cruciați; iar în 1122, o altă flotă de nu mai puțin de 300 de nave, sub comanda dogelui.

Dar nu numai corăbiile italiene parcurgeau acest itinerar. În 1190, de pildă, o escadră engleză pornită din porturile Mării Mâncii îl îmbarcă la Messina pe Richard Inimă de Leu și cruciații săi, ajungând în luna iunie a anului următor la Tyr, după ce în trecere cucerise Ciprul de la bizantini. Durata traversării era incertă: 20 de zile de la Marsilia la Alexandria, 40 de zile de la Marsilia la Acra, 33 de zile între Marsilia și Cipru.

Pe aceste nave, cruciații călătoreau într–o înghesuială de neînchipuit. „Uneori numărul lor trecea de o mie pe o singură corabie, – care de obicei avea două punți, măsura cam 30 de metri lungime, cam 12 m. lățime, iar înălțimea de aproximativ 5 metri. În suprastructurile navei, numite „castele", care se aflau la pupa și la prova navei, erau plasați călătorii de rangul cel mai înalt. Ceilalți, erau instalați într–un spațiu extrem de restrâns și din ce în ce mai neconfortabil pe măsură ce cobora spre fundul navei, unde oamenii se amestecau cu animalele"[1]. – Numai persoanele de rang înalt

1 – „Pe anumite corăbii erau încărcați în special caii /... /, care erau suspendați cu ajutorul unor chingi trecute pe sub pietul și burta cailor pentru a–i feri să cadă în timpul mișcărilr puternice ale navei". (Em. Dufaurcq – în R. Delort *Les Croisades*, vd. *Bibliografia*).

aveau dreptul la o masă adevărată; ceilalți erau hrăniți prost, tot timpul cu același fel de mâncare. Cruciații trebuiau să ducă lupte și pe mare, când corabia lor era atacată de pirați; alteori, pe uscat, luau parte la bătălii pentru cucerirea vreunui port musulman.

La toate aceste mizerii se mai puteau adăuga și bolile teribile, care nu îi cruțau nici pe conducătorii cruciadelor: Sf. Ludovic a murit de ciumă sub zidurile Tunisului; iar Baudoin IV, regele Ierusalimului, a murit de lepră, după o lungă și grea agonie, la vârsta de numai 24 de ani.

AȘA–NUMITA „CRUCIADĂ A SĂRACILOR“

În 1074, când turcii seldjucizi au invadat Imperiul bizantin și Siria, masacrând populația, distrugând sau profanând bisericile și luând în sclavie mii de creștini, papa Grigorie VII și–a exprimat intenția de a organiza o expediție pentru eliberarea Ierusalimului, făcând apel la principii creștini. Zece ani mai târziu, papa Urban II a lansat la Conciliul din Clermont (7 nov. 1095) apelul ca episcopii și abații să predice cruciada și „să–i convingă pe toți, oricărei clase sociale aparțineau, cavaleri sau pedestrași, bogați sau săraci“ să pornească să elibereze Țara Sfântă; „aici, ei erau necăjiți și săraci; acolo, ei vor fi fericiți și bogați“. Urban II a continuat să predice cruciada în mai multe orașe din Franța. Totodată, a numit ca șef (nu militar, ci spiritual) al expediției pe episcopul Adhémar de Monteil[1].

Predicile în favoarea cruciadei au găsit un ecou imens în masele largi populare, împinse la disperare de mizerie sau fanatizate de predicile, de promisiunile și de perspectivele unei vieți mult–visate. Nerăbdători, fără să aștepte termenul fixat pentru plecarea peste șase luni, a cavalerilor, mii de țărani din nordul și sudul Franței și din Germania apuseană, mulți din ei însoțiți de femei, copii și bătrâni, în care cu boi sau pe jos, neînarmați, cu provizii insuficiente și fără bani, au pornit „spre Ierusalim“. În rândurile acestei mulțimi, dezorganizate și nedisciplinate, se aflau și mulți orășeni săraci, călugări fugiți din mănăstiri, pelerini, aventurieri, vagabonzi, tâlhari, criminali – și câțiva cavaleri–briganzi.

O primă gloată de 15.000 de oameni, condusă de Petru Eremitul, un călugăr din Amiens, a traversat Germania, Ungaria, intrând

1 Prin aceasta, Urban II înțelegea să rezerve papalității conducerea cruciadelor și, ca atare, teritoriile care urmau să fie cucerite să intre în patrimoniul său.

pe teritoriul bizantin, în Serbia (unde au jefuit Belgradul), Bulgaria și au ajuns pe malul Bosforului. Mulțimea aceasta eterogenă, anarhică și înfometată, jefuia nu o dată orașele și satele prin care trecea, chiar și după ce guvernatorul bizantin i–a asigurat hrana. Drumul a durat trei luni; de foame, de boli și în ciocnirile cu populația și cu armata, mii de oameni au pierit pe drum.

Un alt grup pornit din nordul Franței sub conducerea altui predicator, Gauthier–sans–Avoir (un nobil sărac, se pare), urmând același itinerar, s–a întâlnit cu Petru Eremitul lângă Constantinopol unde, la fel ca primul grup, a continuat să jefuiască suburbiile orașului. După ce i–a sfătuit să aștepte sosirea cruciaților cavaleri și în fața refuzului lor și a dezordinilor continui, împăratul Alexios Comnen i–a transportat pe celălalt mal al Bosforului. Aici, 25.000 de pelerini–cruciați (între care, nici 500 de cavaleri) au pornit să ia cu asalt Niceea, fiind însă masacrați de turci. Cei 3000 de supraviețuitori au fost salvați de flota bizantină și aduși la Constantinopol.

Mulțimi asemănătoare ca indisciplină și compoziție au pornit, concomitent cu primele, din regiunile Germaniei. Gloata de 12.000 de oameni, condusă de Volkmar, ajungând la Praga a masacrat populația evreiască a orașului, fiind la rândul ei exterminată în Ungaria de locuitorii pe care încercau să–i jefuiască. O altă bandă de 15.000 de oameni, sub conducerea lui Gottschalk, coborând și jefuind în Ungaria, a fost de asemenea masacrată de trupele regelui. În fine, banda condusă de cavalerul–brigand Emich von Leisingen și–a inaugurat „cruciada" prădând și ucigând în masă populația evreiască din orașele renane (Mainz, Köln, Trier, Speyer, Worms), – pentru ca pe teritoriul Ungariei să fie exterminată și banda lui Emich.

Aceste mișcări anahice de mase populare dezorganizate, impropriu numite uneori „cruciada săracilor", născute sub influența unei primejdioase agitații demagogice religioase, care prin acțiuni reprobabile au compromis însăși ideea de cruciadă și care au terminat într–un mod atât de lamentabil, nu au nimic comun cu expedițiile feudalilor care au urmat, bine organizate și metodic conduse. Dar mase eterogene de necombatanți, formate din pelerini, săraci, țărani, mici negustori, clerici și călugări, au însoțit în continuare trupele cruciaților, creându–le dificultăți și probleme, fiindu–le totuși de

ajutor chiar și în anumite operațiuni militare. Mai ales însă aceste mase populare impulsionau, sau chiar îi sileau pe cavaleri să-și urmărească obiectivul stabilit, când feudalii își iroseau timpul și forțele în ambiții, rivalități și interese personale.

PRIMA CRUCIADĂ

Răspunzând la apelul papei Urban II s-au format patru armate feudale, bine organizate și echipate, conduse de conți și duci de mare prestigiu. (Nici una nu avea în frunte un rege – căci la data când papa predicase cruciada, atât împăratul Germaniei Heinrich IV, cât și Filip I al Franței și Wilhelm II al Angliei erau excomunicați de Biserică).

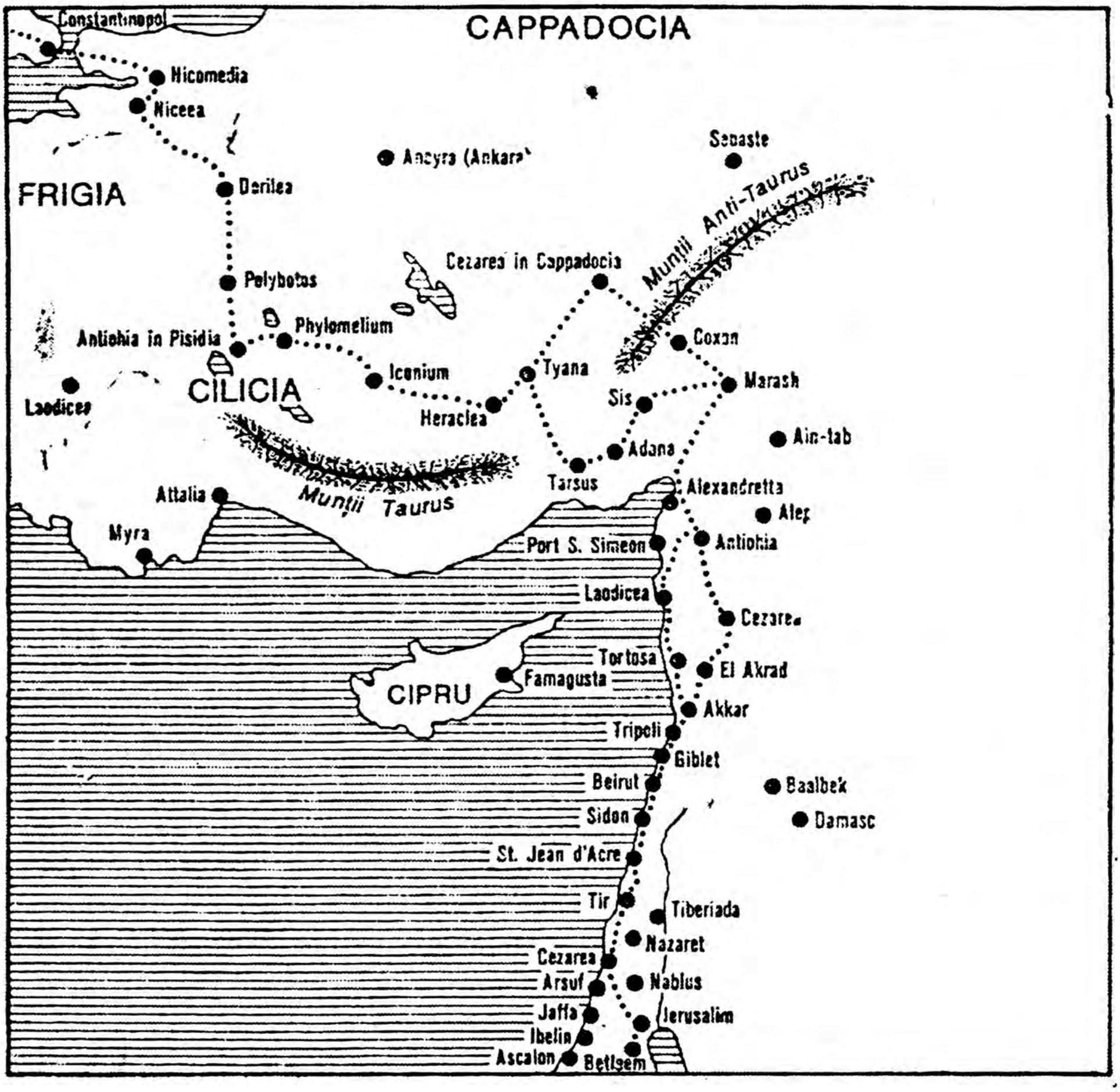

Itinerariul primei cruciade, de la Constantinopol până la Ierusalim.

Armata lotharingiană, recrutată în Lorena, Brabant și regiunea renană, era condusă de ducele Godefroy de Bouillon (însoțit de fratele său Baudoin de Boulogne, (viitorul cel dintâi rege al Ierusalimului). A doua, sub conducerea ducelui Normandiei, Robert Courteheuse (fiul lui Wilhelm Cuceritorul) însuma contingente din nordul Franței. A treia, formată din cavaleri provensali care mai luptaseră și în Spania contra musulmanilor, era condusă de Raymond de Saint–Gilles, conte de Toulouse. Iar a patra armată, o formau cavaleri normanzi din sudul Italiei (care invadaseră deja de două ori Imperiul bizantin), în fruntea cărora se afla contele Bohemond de Taranto, fiul faimosului Robert Guiscard, având alături pe nepotul său Tancred.

Toate aceste armate, pornind în toamna anului 1096, s–au întâlnit în primăvara 1097 la Constantinopol, după ce urmaseră itinerarii deosebite (normazilor le–au oferit Genova și Pisa navele pentru traversarea Adriaticei) și după ce armatele lui Saint–Gilles și cea a lui Godefroy au avut ciocniri cu armata bizantină. Împăratul Alexios Comnen – care, neavând încredere în baronii occidentali, se temea de un atac al acestora contra orașului – înțelegea să–i trateze ca pe mercenari: fără a fi dispus să le dea ajutor militar, decât daruri, titluri, alimente și soldă trupei, și cerându–le în schimb jurământul de fidelitate cuvenit unui suzeran. Cruciații urmau să–i cedeze toate ținuturile, orașele și cetățile pe care le vor cuceri de la turci, și să le dețină doar sub forma de feude imperiale, întrucât aparțineau înainte Imperiului. (Cu alte cuvinte, întreaga Anatolia, Siria de Nord, orașele Edessa, Antiohia, probabil și Tripoli și Ierusalim). Conducătorii cruciați – cu excepția contelui de Toulouse și a lui Tancred – au depus jurământul vasalic și au fost transportați de flota bizantină în Asia Mică.

Primul oraș asediat și cucerit, Niceea, a fost predat în mod leal armatei bizantine de către cruciați. Traversând spre sud Anatolia, parcurgând 800 km, înaintând în condiții foarte grele, prin stepă, deșert, ținuturi devastate de incendii și cu fântânile otrăvite de turcii în retragere, suferind de foame, sete, căldură toridă, pierzând cei mai mulți cai și cavalerii continuând marșul pe jos, cruciații au cucerit bazele militare fortificate de turci în ținuturile Munților Taurus, continuând drumul spre Antiohia Un prim conflict cu bizantinii s–a ivit când Baudoin de Boulogne, deviind de la direcția stabilită, a cucerit Edessa, creând aici un stat propriu, independent, un comitat care a durat o jumătate de secol (1098–1144). Antiohia a fost

cucerită după un asediu lung de 8 luni (1098). Bohemond, care se dovedise cel mai viteaz și mai abil, dar și cel mai egoist și mai interesat dintre cruciați, a ținut orașul ca domeniul său personal, fără a continua drumul spre Ierusalim. Principatul normand al Antiohiei a durat 70 de ani (1098–1268).

Diversiunea lui Baudoin și Bohemond, care după ce și–au cucerit respectivele state personale, uitând jurământul de vasalitate, nu se mai gândeau la eliberarea Sf. Mormânt, a provocat nu numai ruptura cu Imperiul bizantin, ci și o înăsprire a raporturilor dintre conducătorii cruciați, trezindu–le, prin exemplele date, ambiții de cucerire. Dacă n–ar fi intervenit puterea de convingere a legatului papal și presiunea exercitată de masele populare, obiectivul principal al cruciaților ar fi fost uitat și totul ar fi degenerat în crearea a zeci sau sute de domenii feudale individuale.

După nenumărate mici expediții locale, raiduri de pradă, jafuri, distrugeri, incendii și masacrarea populației mai multor orașe, armatele cruciade, urmând drumul de coastă au continuat marșul spre Palestina. Printre orașele cucerite (Cezarea, Tortosa, Sidon, Tir), alte orașe – Tripoli, Beirut, – le–au furnizat alimente, cai și bani. Ajunși sub zidurile Ierusalimului, înainte ca musulmanii fatimizi (care stăpâneau Iersusalimul) să trimită o puternică armată de apărare, cruciații, după un asediu de o lună, au luat cu asalt orașul (5 iulie 1099). Populația care s–a predat a fost cruțată, restul masacrată, evreii adunați într–o sinagogă au fost arși de vii. Au urmat șapte zile de jafuri și orori[1].

Cu două săptămâni înainte, Urban II murise, fără să fi aflat de cucerirea Sf. Mormânt.

După o săptămână, baronii s–au reunit să–l aleagă pe cel care urma să devină regele Ierusalimului. A fost ales Godefroy de Bouillon – care însă n–a vrut să accepte decât titlul de protector al

1 Marele istoric al cruciadei întâi, Guillaume arhiepiscop de Tir (cca 1130 – cca 1183), martor ocular al cuceririi Ierusalimului, relatează: „Cruciații străbăteau străzile, cu spada sau pumnalul în mână, omorând orice locuitor pe care–l întâlneau, fără să cruțe nici femeile, nici copiii. Spectacolul unui asemenea număr de cadavre era insuportabil; dar msacratorii erau și mai hidoși la înfățișare decât victimele lor: din tălpi până în creștet erau acoperiți de sânge. În incinta însăși a templului erau peste 10.000 de cadavre; cifră la care trebuiau adăugate cadavrele care zăceau pe străzile orașului“. Și istoricul continuă: „Apoi, după ce au asigurat paza orașului, baronii s–au despărțit și s–au dus la locuințele lor. S–au spălat și și–au pus veșminte curate. Apoi au pornit, desculți, într–un concert de plânsete și de gemete, prin toate locurile orașului pe care le străbătuse Hristos, sărutând urmele tălpilor lui ... “.

Sf. Mormânt. Domnia lui a durat un an (până la moartea sa), timp în care a respins un violent contraatac al musulmanilor din Egipt (fatimizi) și a extins frontierele regatului spre est, creând principatul Galileei.

Ceilalți comandanți, considerându-și misiunea terminată, au continuat să acționeze fiecare pe cont propriu. Raymond de Toulouse și-a consolidat comitatul Tripoli (și a devenit aliat bun al Bizanțului, rămânând chiar la Constantinopol). Bohemond a intrat în conflict cu împăratul bizantin, și-a mărit teritoriul principatului Antiohiei; dar într-o luptă cu turcii a fost capturat și a rămas prizonier 16 ani, timp în care principatul a fost organizat de nepotul său Tancred. La cinci luni după moartea lui Godefroy, a fost încoronat ca cel dintâi rege al Ierusalimului (în 1100) fratele său Baudoin, acesta lăsând ducatul Edessa cumnatului său Baudoin II de Bourg. Baudoin I, excelent soldat și om politic, și-a organizat regatul într-un stat puternic care a polarizat în jurul său statele cruciaților, constituind un ansamblu de state-tampon între musulmanii din Egipt și cei din Asia Mică.

Vestea eliberării Sf. Mormânt a declanșat, în Occident, entuziasmul religios al maselor și dorința de glorie și de cuceriri a feudalilor. Patru expediții militare organizate pentru a-i sprijini pe cruciați au ajuns în Asia Mică în 1101, - unde au fost însă nimicite de trupele sultanului din Niceea, în timp ce traversau Anatolia.

ORGANIZAREA STATELOR CRUCIAȚILOR

Statele fondate de cruciați în Orient își mobilizau, echipau și întrețineau fiecare armata sa, formată în primul rând din cavaleri: comitatul Tripoli cu 300 cavaleri, principatul Antiohiei cu 500, regatul Ierusalimului cu 600. Pe lângă cavaleri erau sergenții, dotați cu un echipament mai ușor: aproximativ 2000 în ducatul Tripoli, ceva mai mult de 5000 în regatul Ierusalimului și cam tot atâția în principatul Antiohiei. Acestei armate de 1400 de cavaleri[1] și aproximativ 12.000 de sergenți i se adăugau trupele de mercenari indigeni, arcași călări sau pedestrași. De asemenea, orașele puneau la dispoziție combatanți pedestrași.

În schimbul feudului pe care îl primeau (căci în statele latine din

1 Cifră considerabilă, dacă ne gândim că la acea dată ducatul Normandiei – unul din statele cele mai bogate și mai populate din Occident – abia dacă putea mobiliza 600 de cavaleri.

Orient nu existau *alodii*, proprietăți funciare libere de servituți), cavalerii și o parte din sergenți datorau serviciu militar în condiții incomparabil mai grele decât în Occident: de la vârsta de 15 până la 60 de ani, ori de câte ori erau chemați de seniorul lor, și pe o durată de timp nelimitată. Pe lângă feude funciare, mai existau – odată cu dezvoltarea economiei monetare – și feude în rentă. Serviciul militar în schimbul feudului era efectiv: în caz de succesiune, moștenitorul terbuia să asigure imediat acest serviciu, personal sau trimițând un

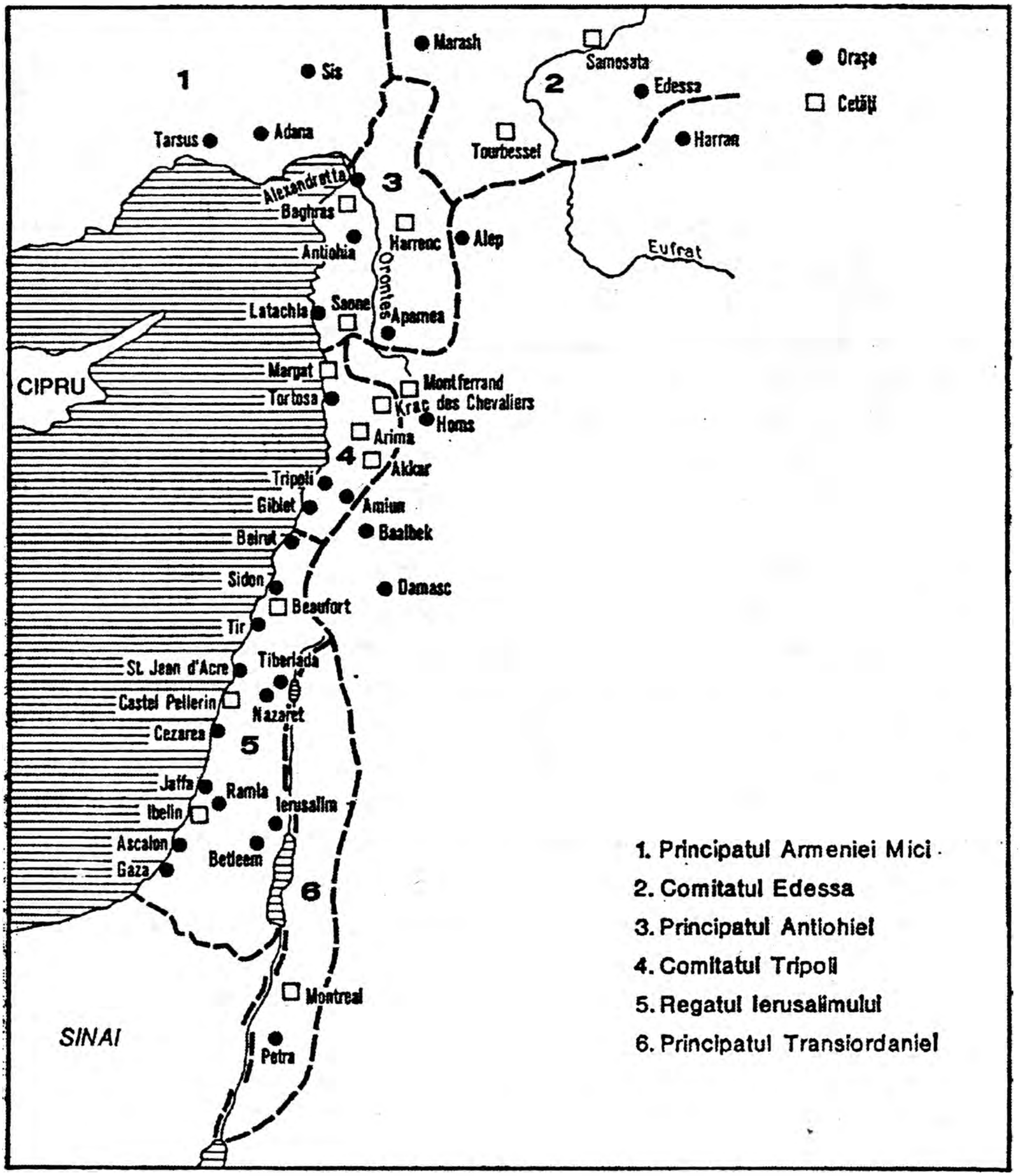

Statele creștine ale cruciaților din Orientul Apropiat.

înlocuitor. Și – un alt lucru necunoscut în Occident: seniorul era cel care asigura vasalului calul de luptă, ori de câte ori calul era pierdut în război. – Un mare număr de sergenți erau remunerați direct de persoanele sau de comunitățile obligate să presteze, prin compensație, serviciul militar: prelații, comunitățile religioase, sau locuitorii înstăriți ai orașelor[1].

În orașele și teritoriile cucerite, seniorii occidentali păstraseră legile și obiceiurile populației băștinașe, administrația, poliția, justiția și religia indigenilor. Se mulțumeau să încaseze taxele și impozitele cuvenite, precum și să perceapă obișnuitele drepturi feudale. Regele și marii seniori mai încasau și numeroase taxe asupra circulației mărfurilor. Toate aceste venituri asigurau subzistența statelor din Orient și fără ajutorul țărilor de origine ale cruciaților. Cu toate acestea, războaiele aproape continui și construcția sau întreținerea, refacerea marilor fortărețe, comportau cheltuieli mari, care n–ar fi putut fi acoperite fără ajutoarele primite din Occident prin intermediul Bisericii, al pelerinilor și al unor consistente și numeroase donații.

Ca organizare politică, aceste state nu cunoșteau suveranitatea autocrată, caracteristică Orientului. De multe ori suveranul era ales de baronii săi, – chiar după ce regatul Ierusalimului admisese de la început principiul ereditar (fără să se poată institui, totuși, o puternică dinastie ereditară). Suveranul era asistat de înalți demnitari, de tipul celor de la curtea carolingiană (conetabil, senești, etc). dar el era obligat ca, pentru toate hotărârile importante pe care le lua, să se consulte nu numai cu acești înalți demnitari, ci cu toți vasalii săi, – precum și cu marii seniori din Occident aflați aici în trecere. Puterea sa de decizie era limitată și în materie de justiție: curtea sa era cea care hotăra, dând interpretările sale cutumelor (fie că era vorba de drept privat, public sau feudal), uneori chiar în defavoarea suveranului. Și orășenii își aveau curtea lor de justiție; așa după cum procesele comerciale, sau cele privind navigația, erau judecate de două curți de justiție speciale.

Statele cruciaților din Orient s–au putut menține în felul acesta,

1 În orașele de veche și strălucită tradiție din statele cruciaților – în același timp centre economice, administrative și militare, puternic fortificate –occidentalii care veneau și se stabileau aici primeau o proprietate, mai mică sau mai mare, în schimbul omagiului prestat seniorului orașului, al obligativității serviciului militar și a unor anumite redevențe.

Ducele Godefroy de Bouillon între cruciații săi.
Miniatură din sec. XV. – Biblioteca municipală, Amiens.

timp de aproape două secole, fără ajutorul decisiv al Occidentului. Marea majoritate a populației acestor state era formată, bineînțeles, din băștinași. O bună parte din contingentele furnizate cruciadelor era recrutată din creștinii de aici. Cheltuielile militare ale acestor expediții erau suportate în cea mai mare măsură, cum spuneam, de aceste state; care, de altminteri, beneficiau și de veniturile considerabile asigurate de orașele lor cu vechi tradiții de foarte activă viață comercială.

În aceste condiții, interesant de menționat este faptul că, deși impozitele, taxele, corvezile, etc. erau grele, totuși datorită și unei fiscalități corecte nu s–au semnalat, printre băștinași, acte de revoltă sau de trădare împotriva statelor cruciaților. „În schimb, slăbiciunea

instituțiilor politice importate aici din Occident, spiritul de independență al vasalilor, repartiția inegală a bogățiilor, crizele imprevizibile de succesiune la tron, au putut fi o cauză suplimentară de fragilitate pentru aceste state, în afara oricărei presiuni exterioare sau a unei reduceri a ajutorului occidental“ (R. Delort).

O CRUCIADĂ EȘUATĂ ȘI O CRUCIADĂ A REGILOR

Ocuparea ducatului Edessa de către emirul din Mossul (1144) a provocat o profundă emoție în Occident. La predicile lui Bernard de Clairvaux pentru mobilizarea unei noi cruciade au răspuns împăratul german Conrad III și regele Franței Ludovic VII. Ceea ce distingea această a doua cruciadă din 1147 de cea din 1095 era faptul că n–a luat forma unei migrații internaționale și, într–un fel, neomogenă, ci punea în mișcare două armate naționale regulate, comandate de doi dintre cei mai puternici suverani din Occident.

În vara anului 1147, armata cruciaților germani (în rândul cărora se afla și tânărul Frederic de Suabia, viitorul împărat Barbarossa) și cea condusă de regele Franței[1] ajung la Constantinopol (pe care baronii francezi doreau enorm de mult să–l cucerească). Animozitatea dintre cruciații francezi și cei germani era permanentă. Fiecare dintre cele două armate număra aproximativ 70.000 de oameni (printre care, ca de obicei, mulți pelerini). Împăratul bizantin s–a grăbit să le treacă peste Bosfor. Lipsa de alimente le–a adus, în repetate rânduri, în conflict cu bizantinii.

Armata lui Conrad a fost măcelărită de turci în lupta de la Dorilea; nouă zecimi din cruciați au fost uciși sau luați prizonieri. Umilit și descurajat, Conrad ajunge la Niceea, unde îl întâlnește pe Ludovic. Dar și armata acestuia din urmă, decimată de foamete și de atacurile musulmane (cu complicitatea bizantinilor) a fost masacrată în 1148. Cei doi suverani, neînsoțiți de armate, au ajuns la Ierusalim. Învins și bolnav, Conrad s–a întors în Germania. Regina Franței, împreună cu majoritatea cavalerilor francezi, s–a înapoiat în Franța; în timp ce Ludovic a mai rămas 6 luni în Palestina, să viziteze locurile sfinte ... – Cu aceasta s–a încheiat cruciada a doua, ale căror eșecuri s–au datorat în mare măsură bizantinilor.

1 Ludovic VII era însoțit de regină, Aliénor de Aquitania, cu întreaga sa curte de paji și trubaduri; la fel și conții de Flandra și de Toulouse, cu soțiile lor: motiv de ironii și amuzament pentru bizantini!

Cele patru decenii care au urmat au fost o perioadă în care negustorii genovezi, pisani și venețieni își disputau pretențiile și interesele în porturile apărate de cruciați; în care regatul Ierusalimului era pradă unor disensiuni interne pentru tron și a unor atacuri militare dinafară.

În acest timp, în lumea musulmană tendințele spre unitatea de acțiune fac progrese. Noul sultan al Egiptului, generalul kurd Salah ad–Din (Saladin) ocupase Damascul, extinzându–și autoritatea asupra teritoriilor musulmane ale Siriei. În marea bătălie din Hittin, lângă lacul Tiberiadei (iulie 1187), întreaga cavalerime a cruciaților a fost masacrată sau capturată; au căzut prizonieri și Guy de Lusignac, regele Ierusalimului, și Renaud de Châtillon, fostul prinț al Antiohiei și (după 16 ani de captivitate), senior al teritoriului actualei Transiordanii. La 27 septembrie 1187, după un scurt asediu, Ierusalimul a capitulat[1].

Vestea cuceririi de către musulmani a Ierusalimului l–a determinat pe papa Clement III să lanseze noi apeluri la cruciadă; apeluri la care vor răspunde Frederic Barbarossa, împăratul Germaniei, și regii Franței și Angliei (în război între ei, în acel moment).

Primul care porni, în mai 1189, cu o armată – inclusiv necombatanții – de aproximativ 100.000 de oameni (dintre care, cel puțin 20.000 cavaleri) a fost Frederic I Barbarosa. Avea 67 de ani. Împăratul bizantin Isac II Anghelos, comportându–se ca un inamic al cruciaților, preferând Islamul, catolicismului roman, încheie o alianță cu Saladin pentru a le opune rezistență[2]. În fața unei ostilități atât de evidente, Frederic, indignat, atacă și jefuiește orașele bizantine Philipopolis și Andrinopolis; după care, armata sa trece în Asia Mică. Prezența unei armate disciplinate și atât de numeroase (cu un efectiv de peste 40.000 de combatanți), condusă de cel mai puternic suveran al Europei, provoacă panică. Rând pe rând, cetățile musulmane se predară sau fură evacuate – și împăratul ordonă să fie dărâmate.

Salvarea Islamului veni cu totul pe neașteptate: la 10 iunie 1190,

1 Spre deosebire de oribilul carnaj care a urmat cuceririi Ierusalimului de către cruciați în urmă cu 88 de ani, orașul a fost ocupat fără a da loc la masacre. La fel ca după victoria de la Hittin sau în diferite alte ocazii, și de astă dată Saladin „și–a respectat angajamentul cu o loialitate, un sentiment de umanitate și o frumoasă ținută cavalerească ce au umplut de admirație pe cronicarii latini“ (R. Grousset).

2 Sultanul angajându–se să cedeze grecilor, nu cruciaților, locurile sfinte din Ierusalim (Sf. Mormânt și alte sanctuare); ceea ce ar fi însemnat – ambiția bizantinilor! – triumful Bisericii și ritului grec asupra celor latine.

Frederic se înecă la trecerea unui mic râu. Fără să fi suferit nici o înfrângere, armata sa se demoraliză și – caz ciudat de psihologie colectivă – se dezorganiză complet, dispersându–se. „Acești germani, odinioară atât de temuți, căzuseră atât de jos încât se lăsau prinși și vânduți pe un preț mic în târgurile de sclavi“ – scrie un cronicar arab. Câțiva dintre feudalii germani se reîntoarseră în Europa; ceilalți îl urmară pe Frederic (fiul lui Barbarosa), în așteptarea cruciaților francezi, alături de care vor participa la asediul orașului Acra[1].

În aprilie 1191 porniră – fără prea mult entuziasm[2] – cu armatele lor și regele Franței Filip August, și regele Angliei, Richard Inimă de Leu. În drum, răspunzând unor acte de ostilitate ale împăratului bizantin, Richard ocupă insula Cipru, – o achiziție foarte importantă pentru operațiile cruciaților. Cu toate disensiunile care s–au ivit între cei doi regi, după lupte grele Acra – al cărei asediu dura de patru ani – a capitulat (iulie 1191). După cucerirea orașului Acra, Filip August s–a reîntors în Franța, lăsându–și în Palestina armata de 10.000 de cavaleri, plus foarte mulți pedestrași.

Richard, rămas singur șef al cruciadei[3], deși victorios în două războaie contra lui Saladin, nu poate ocupa Ierusalimul, obținând doar de la sultan ca pelerinii să poată vizita locurile sfinte. Recucerește, metodic, cetățile de pe litoralul palestinian, dar renunță să asedieze Ierusalimul. Descurajată, armata se dispersează, iar Richard se reîntoarce în Occident (9 oct. 1192).

Cruciada a treia a eliberat Acra. A redat cruciaților aproape întreg litoralul vechiului regat al Ierusalimului, împiedicând astfel căderea Siriei sub stăpânirea cruciaților și stabilind o situație care va dura aproape un secol.

---

1 Între timp, această fortăreață (precum și cea din Tir) primise puternice întăriturii din Occident: o escadră pisană de 52 nave, alte două escadre – genoveză și venețiană, pe lângă flotele din nord, totalizând 500 de corăbii și aducând 10.000 de cruciați frizoni, danezi, flamanzi, bretoni; apoi contingente de cavaleri francezi, italieni, germani, scandinavi: în total, peste 1000 de cavaleri și 20.000 de pedestrași.

2 „Această a treia cruciadă se va prezenta chiar de la început ca o întreprindere internațională, în care nici unul nu era, în fond, direct interesat de succesul comun; în care fiecare îl supraveghea pe vecinul său, se gândea la politica europeană și nu acorda afacerilor Siriei decât o atenție de convenință“ (R. Grousset).

3 Înzestrat cu calități militare incomparabile, Richard era în schimb total lipsit de spirit politic, capabil de acte total absurde și de o barbarie oribilă: o dată (și nu după un război) a pus să fie sugrumați, pur și simplu demonstrativ, 3000 de prizonieri musulmani.

REPROBABILA CRUCIADĂ A PATRA

Expediția condusă de cei trei suverani mai puternici ai Europei nu reușise să elibereze Ierusalimul. Între timp, marele sultan Saladin murise (1193). Papa Inocențiu III anunță o cruciadă chiar în anul urcării sale pe tronul pontifical. Predicatorii săi au obținut adeziunea unora dintre cei mai mari feudali flamanzi, italieni, francezi (aceștia din urmă constituind elementul preponderent). Papa încredință marchizului Bonifaciu de Monferrato conducerea expediției. Cu toții erau de acord că, de astă dată, baza cea mai potrivită pentru a porni operațiile militare având ca obiectiv Ierusalimul nu este Asia Mică, nici litoralul palestinian, ci nordul Egiptului.

Cruciații începură tratativele cu Veneția pentru transportarea unei armate calculată la un efectiv de 4500 de cavaleri, 9000 de scutieri și 20.000 de pedestrași, cu hrana lor pe timp de un an. Înainte de îmbarcare (armata se adunase la Veneția), cum suma stabilită nu putea fi achitată – căci o parte din cruciați se îmbarcaseră la Marseille – venețienii n–au acceptat să–i transporte decât cu condiția ca cruciații să cucerească mai întâi orașul creștin Zara de pe coasta dalmațiană, rivalul comercial al Veneției. O parte din cavaleri n–au acceptat acest târg, care sacrifica un oraș creștin! Inocențiu III, indignat de manevra infamă a unor negustori cupizi, i–a excomunicat. Cruciații au cucerit Zara.

Al doilea act de deviere a expediției cruciaților a urmat imediat: propunerea susținută de venețieni, de a–l ajuta pe împăratul bizantin detronat Isac II să–și recapete tronul – în schimbul unei sume enorme oferite cruciaților, a unei armate de 18.000 de oameni și a restabilirii unirii Bisericii bizantine cu cea romană. Din nou papa dezaprobă asaltarea unui oraș creștin. Dar energicul, abilul, bătrânul doge Enrico Dandolo (avea 80 de ani) susține ideea: în loc de a–i transporta pe cruciați în Egipt – cu care venețienii întrețineau excelente relații comerciale – prefera să–și consolideze poziția amenințată de concurența comercială a Pisei și Genovei, obținând un punct comercial de importanță decisivă cum era Constantinopolul. La 1 octombrie 1202, o flotă de 480 de corăbii venețiene ridică ancora. Primul care debarcă la Constantinopol fu dogele. Cruciații ajung în capitala Imperiului, Isac II este reîntronat, apoi peste 6 luni din nou detronat. Deci, cruciații nu mai pot obține ceea ce li se promisese. Încep asediul orașului – fără a ține seama de

interdicția papei – și la 12 aprilie 1204 Constantinopolul este luat cu asalt.

E adevărat că occidentalii plăteau acum bizantinilor o veche poliță: lunga serie de trădări, de perfide manevre diplomatice, de ostilități de toate felurile, manifestate (cu sau fără temei) împotriva apusenilor. Cucerirea Constantinopolului de către cruciați era – după expresia lui R. Grousset – o consecință logică a acestor acte din trecut. Dar aviditatea lipsită de orice scrupul a veneției nilor, comportarea cruciaților după cucerire, jaful oribil care a urmat[1] – asemenea căruia Roma nu suferise nici de pe urma goților și vandalilor – rămâne una din paginile cele mai condamnabile ale istoriei și civilizației medievale.

Dar cucerirea Constantinopolului de către cruciați a fost și o eroare și o „crimă istorică" – cum s–a spus. Cruciada a patra, făcând jocul musulmanilor, a distrus într–o măsură considerbilă forța politică a Imperiului bizantin.

Pe teritoriul Imperiului, cruciații rămași (majoritatea s–au întors în țările lor, încărcați de pradă) au creat mici și efemere state feudale: un regat al Thesalonicului, fondat de Bonifaciu de Monferrato; un ducat al Atenei (format din regiunile Attica și Beoția), trecut apoi în mâinile mercenarilor catalani; în Peloponez, un principat al Moreei, intrat mai târziu sub suzeranitatea casei de Anjou din Napoli, fără a mai vorbi de senioriile venețiene din Arhipelag. Atacat de bizantini, în 1261 acest artificial „Imperiu latin", lipsit de o bază etnică, istorică sau religioasă, s–a prăbușit.

Marele beneficiar al cruciadei a patra a fost Veneția. Trei optimi din Constantinopol, un întreg cartier, insula Creta, insulele ioniene, o parte din Peloponez, din Eubea, din insulele Mării Egee, etc., au devenit posesiuni venețiene. Primul care i–a acuzat pe venețieni de deturnarea cruciadei a fost Inocențiu III. „Voi ați schimbat și ați făcut să se abată armata creștină de la drumul cel bun pe drumul cel rău" – le scrie papa într–o scrisoare. – „Fără Veneția, cruciada n–ar fi fost deviată; fără cruciadă, Veneția nu și–ar fi putut fonda imperiul său în Orient" (C. Morrisson).

Efectul final al cruciadei a patra – care a denaturat, în mod deschis, însăși ideea de cruciadă – a fost ruptura definitivă a unității creștine, marcând totodată și motivul eșecului final al cruciadelor.

1 Nouă zecimi din tezaurul bazilicei San Marco din Veneția, precum și cei patru cai dc bronz aurit, provin din acest jaf.

Regele Franței Ludovic IX cel Sfânt, îmbarcându-se pentru a porni în cruciadă. Miniatură, sec. XIII. – Biblioteca Națională, Paris.

ORDINELE MILITARE RELIGIOASE

În afara marilor expediții organizate, ale cruciadelor, în Siria și Palestina veneau în fiecare an grupuri mai mult sau mai puțin numeroase de cavaleri-pelerini occidentali, -fie pentru a îndeplini făgăduința de a face un pelerinaj, fie ca o penitență pentru a-și răscumpăra un păcat greu, fie pentru a găsi ocazia să se ilustreze într-o acțiune militară cu care să se poată apoi mândri.

Dar, cu individualismul orgolios care îi caracteriza, cu prejudecățile și totala necunoaștere a Islamului, a situației politice și diplomatice, acești cavaleri-pelerini veneau pentru un scurt timp, și plecau fără să-i intereseze situația de ansamblu. Nu se putea conta nici pe aportul lor militar. Dealtfel, și cruciadele organizate includeau de obicei și un nucleu recrutat direct din statele latine din Orient; contingente care erau aproape tot timpul sub arme, angajate fiind într-un fel de cruciadă permanentă împotriva musulmanilor. Printre aceștia, cei care vor deveni mai numeroși, mai bine antrenați și mai disciplinați, proveneau direct din Occident: erau renumiții cavaleri ai ordinelor militare ale Ospitalierilor, Templierilor și Teutonilor.

Numai privită în lumina mentalității medievale, atât de complexe și de contradictorii, poate fi înțeleasă vocația războinică a acestor călugări pe jumătate cavaleri; vocație care, în fond, este la

antipodul idealului creștin și monahal de pace, iubire și caritate. Supunându–se riguros unui triplu legământ – de sărăcie, de castitate și de obediență, – acești cavaleri–călugări duceau o viață comunitară, perfect disciplinată, antrenându–se continuu și dând dovadă de un exemplar spirit de abnegație și sacrificiu. Admirația imensă de care se bucurau le aducea mereu și donații mari de bunuri mobile și imobile; bine administrate, acestea au format bogăția uriașă de care vor dispune aceste ordine. Cu timpul, marile ordine – al Ospitalierilor, al Templierilor, al Teutonilor, – vor deveni adevărate state în state, ducând o politică externă proprie, dictată adeseori de interesele lor financiare. Grație forței pe care le–o dădea disciplina lor de fier, grație secretului absolut al planurilor lor și a unei deosebite abilități de a–și investi veniturile în combinații bancare, aceste ordine au devenit mai puternice decât statul – de care se serveau ocazional, în scopurile și interesele lor particulare.

La origine, Ordinul Ospitalierilor n–a fost un ordin militar, ci un ordin de călugări care se dedicau asistenței călătorilor și pelerinilor, și îngrijirii bolnavilor[1]. La Ierusalim exista o instituție de caritate – han pentru găzduirea pelerinilor, și în același timp și spital – fondată de negustorii amalfitani încă din 1070. Cucerirea Ierusalimului a dus la transformarea călugărilor Ospitalieri în cea mai puternică forță militară din Palestina, datorită și bogățiilor imense pe care le dețineau, din donații, atât aici cât și în Occident. Începând din 1137, Ordinul Ospitalierilor a luat parte, foarte activ, la luptele contra musulmanilor, construind și stăpânind cetăți foarte puternice (între care, și faimoasa *Krak des Chevaliers*).

După căderea Acrei, Ordinul Ospitalierilor s–a refugiat în Cipru. În 1310 au cucerit de la turci insula Rodos, pe care au guvernat–o până în 1552. Alungați de turci, s–au transferat în insula Malta, schimbându–și numele în Ordinul de Malta[2].

Ordinul Templierilor – emulii și rivalii Ospitalierilor – a fost chiar de la începutul său (1118) creat ca un ordin călugăresc–militar, a cărui misiune era – inițial – să–i escorteze pe pelerinii de la Iaffa la

1 Primul ordin călugăresc care primise acest nume fusese fondat la Siena, pe la mijlocul secolului al IX–lea.

2 Ordinul cavalerilor de Malta a fost desființat în 1799. – Lupta contra musulmanilor din Spania a dus la formarea unor ordine religioase–militare asemănătoare. Ordinul de Calatrava (1158), Ordinul de Alcantara (1176), ș.a.

Ierusalim și să păzească și să întrețină sursele de apă potabilă. Regele Ierusalimului i–a instalat într–o aripă a palatului regal, pe locul unde fusese Templul lui Solomon (de unde, numele de Templieri). Donațiile au venit din toate părțile; ceea ce a permis ordinului să întrețină un corp de 500 de cavaleri – un număr considerabil pentru acel timp – și să–și construiască cetăți tot atât de mari și de redutabile ca cele ale Ospitalierilor. Spre deosebire de aceștia, Templierii nu întrețineau spitale, nu deschideau școli și nu se arătau preocupați de ajutorarea săracilor.

Ordinul era organizat ierarhic în: cavaleri (care trebuiau să fie nobili), sergenți – recrutați dintre burghezi, – scutieri și clerici capelani. Le erau interzise posturile prelungite; dimpotrivă, li se prescria să se hrănească bine pentru a–și putea menține vigoarea fizică. Ordinul avea în frunte un mare maestru, asistat de ofițerii ordinului; dar hotărârile importante nu puteau fi luate decât de adunarea generală a cavalerilor. – Templierii au format și în Orient avangarda armatelor creștine; în timp ce imensele lor bogății au făcut din ei bancherii regilor și marilor feudali.

După căderea orașului Acra și evacuarea Siriei și Palestinei de către cruciați, când formidabila lor forță militară nu mai era utilă și când marile lor sacrificii din timpul luptelor contra musulmanilor au fost uitate, Templierii au căzut victimă a cupidității și invidiei puterii laice, care voia să pună mâna (ceea ce a și făcut) pe uriașele lor averi[1]; și, în 1312, Ordinul Templierilor a fost desființat.

Ordinul Teutonic, fondat probabil în 1128 cu scopul de a–i ajuta pe pelerinii germani veniți în Palestina, a căpătat un caracter net militar în 1198, însumând cavaleri (exclusiv de origine nobilă), capelani și călugări–servitori (*oblați*). Importanța cavalerilor Teutoni în Orient nu era comparabilă cu cea a Templierilor sau Ospitalierilor; în schimb, activitatea lor războinică nu s–a limitat la zonele statelor cruciaților din Răsărit. Încă din 1211, mulți cavaleri

---

1 În acest scop, cavalerilor Templieri li s–au adus tot felul de acuze (printre care, și aceea de a fi pactizat cu musulmanii); acuze, se pare, neîntemeiate (în afara unor dezordini și abuzuri locale). Cum însă regele Franței, Filip cel Frumos debitorul lor – voia să intre în posesia imenselor lor bogății, în 1307 marele maestru al Ordinului și toți Templierii din Franța au fost arestați în numele Inchiziției; li s–a înscenat un mare proces, Conciliul din Vienne din 1311 i–a declarat nevinovați; totuși toate bunurile le–au fost confiscate, au fost supuși unor torturi îngrozitoare, și mulți cavaleri – împreună cu marele maestru al Ordinului – au fost arși pe rug. Emițând – sub presiunea regelui – bula de desființare a Ordinului, papa Clement V a recunoscut totuși că nu existau motive de condamnare canonică a Templierilor.

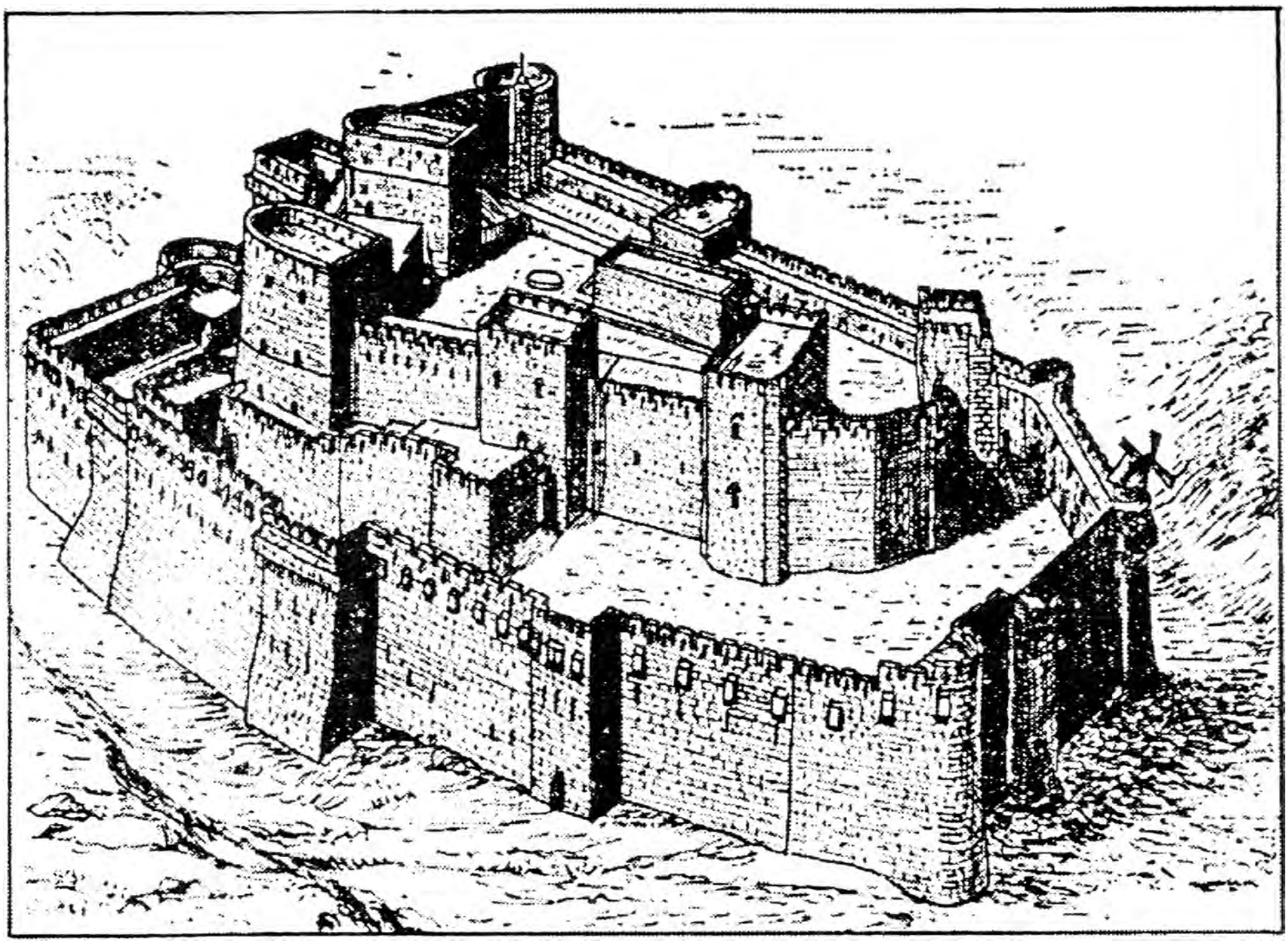

Puternica fortăreață „Krak-ul Cavalerilor", din Orientul Apropiat. Construită la începutul sec. XIII de cavalerii Ordinului Ospitalierilor. Reconstituire.

Teutoni luptau în Ungaria; iar în 1226, în Prusia. După căderea Acrei (1291), Ordinul Teutonic s-a stabilit la Veneția; apoi – între 1211-1225 – în Transilvania și, definitiv, la Marienburg (1309) și Königsberg (1466)[1].

Din punct de vedere cultural, meritul Ordinului Teutonic este acela de a fi fost marele propagator al stilului gotic în arhitectura civilă și religioasă din regiunile Orientului latin.

Crearea Ordinului Templierilor și militarizarea ordinelor Ospitalierilor și Teutonilor, au dat regatului Ierusalimului ceea ce îi lipsea: o armată permanentă, redutabilă, perfect organizată, bine dotată și disciplinată, care a adus servicii extrem de importante statelor latine din Orient. Cu toate rivalitățile care le dezbinau, ceea ce aveau în comun aceste ordine era faptul că își recrutau cadrele de cavaleri numai din lumea nobililor, tinzând în felul acesta a deveni o castă închisă. Cavalerii recrutați în țările Occidentului nu erau trimiși

1 Ordinul a fost secularizat în 1805, subzistând în Austria, unde în 1871 a fost organizat ca ordin religios – pentru ambele sexe – de asistență spitalicească. Până în 1805, Ordinul Teutonic a dominat în Prusia Orientală, Estonia și Pomerania.

în Orient decât la cerere; astfel încât efectivele lor aici au putut fi și numeroase și constante. Combatanți excelenți, obișnuiți să lupte numai în grup, încadrați într–o ierarhie rigidă, membrii acestor ordine militare–călugărești, dispunând de venituri uriașe, erau dotați cu un armament de cea mai bună calitate, puteau plăti sau echipa servitori și trupe numeroase, își construiseră cetăți inexpungnabile, perfect întreținute, iar în grajdurile lor aveau cei mai buni cai.

Mai târziu, regii occidentali vor dori să aibă fiecare ordinul său cavaleresc regulat, – mai mult sau mai puțin asemănător celor anterioare. În 1330, regele Castiliei Alfonso XI crează „Ordinul Eșarfei". În 1349, Eduard III al Angliei fondează „Ordinul Jaretierei". Doi ani mai târziu, regele Franței Jean II le Bon îi dă replica creând „Ordinul Stelei". În secolul următor, Philippe le Bon continuă această tradiție, înființând „Ordinul Lânei de Aur" (1429); iar Ludovic XI – „Ordinul Sf. Mihail" (1469). Dar o dată cu trecerea timpului, dovedindu–și ca fiind foarte limitată eficacitatea pe câmpul de luptă, cavaleria devine, dintr–un ordin militar, o distincție suplimentară, un complement al unui titlu nobiliar, sau o etapă în drumul spre intrarea în rândurile aristocrației. Sfârșitul Vechiului Regim a cunoscut ordine cavalerești care sunt tot atâtea „decorații", în înțelesul modern al cuvântului. Spiritul și intențiile primilor fondatori de noi ordine cavalerești reapare pentru un timp, când Napoleon Bonaparte imaginează „Legiunea de Onoare" – un corp ierarhic organizat care „deschidea calea spre clasa nobilimii imperiale" (J. Favier, în R. Delort, *op. cit.*.)

O „CRUCIADĂ A COPIILOR"?

Eșecul ultimelor trei cruciade a provocat o mare decepție în rândurile maselor. Mulțimile erau convinse că regii și marii feudali și–au ratat înalta misiune irosindu–și forțele în ambiții și rivalități personale, căutând onoruri și bogății; și că numai pietatea, puritatea și inocența săracilor vor putea elibera Ierusalimul.

În felul acesta, cronicile anului 1212 vorbesc despre o mare mișcare religioasă populară: din regiunea orașului Köln au pornit 20.000 de oameni săraci în cruciadă. Au străbătut Alpii, conduși de un țăran mistic vizionar; mulți au pierit de foame pe drum; unii au ajuns la Genova unde s–au dispersat, alții au ajuns la Marseille de unde voiau să–și continue pe mare drumul; alții au ajuns la Brindisi, unde însă episcopul le–a interzis să se îmbarce. Totuși, un grup a

reușit să se îmbarce pe o corabie, dar pe drum au fost capturați de pirați și vânduți ca sclavi sarazinilor; cei care au rămas, s–au întors acasă, dezamăgiți. – În vara aceluiași an, în nordul Franței a avut loc o mișcare asemănătoare: 30.000 de pelerini, fanatizați de un cioban „făcător de minuni", s–au adunat la mănăstirea Saint–Denis de lângă Paris, hotărâți să pornească în cruciadă. Regele Filip August, după ce i–a consultat pe teologii Sorbonei, i–a trimis la casele lor.

Acestea sunt faptele pe care le relatează cronicile pentru anul 1212: fără a menționa prezența copiilor, fără a vorbi despre o „cruciadă a copiilor".

Particularitatea acestor atât de masive grupuri de pelerini–cruciați neînarmați (căci acești fanatici erau convinși că vor învinge doar cu armele virtuții, sărăciei, umilinței și credinței) consta și în faptul că nu porneau – cum procedau cavalerii – să ducă un „război sfânt" predicat și condus de Biserică: motiv pentru care, de la început, autoritățile ecleziastice au și făcut totul ca să–i oprească. Era pentru prima dată că săracii porneau spre Țara Sfântă fără a aștepta un apel pontifical, ci din inițiativă proprie; fără să însoțească o armată organizată și fără să se dedea – cum se întâmplase în 1095 și în 1096 – la acte de jaf sau de violență. De astă dată, zecile de mii de pelerini–cruciați porneau în spiritul renunțării și al sărăciei, al reîntoarcerii la pietatea creștinismului originar: o stare de spirit care, către anul 1200, gravita în jurul ideilor de reformă a Bisericii, preconizate și de un Pierre Valdo, și de un Francisc din Assisi[1]

Dar, o jumătate de secol mai târziu, alți cronicari[2], adunând informații disparate din vechile cronici ale anului 1212 spre a le da o formă coerentă, vorbesc despre grupurile de mii de pelerini–copii, îmbarcați în porturile mediteraniene cu destinația Ierusalim, dar vânduți în târgurile de sclavi din Africa de Nord de armatorii care le–au pus la dispoziție corăbiile.

---

1 Doi armatori din Marseille i–au îmbarcat pe pelerinii–cruciați din 1212 în șapte corăbii spre a–i transporta în Siria; două corăbii au eșuat pe coastele Sardiniei, pelerinii au pierit. Ceilalți au fost vânduți de armatori ca sclavi musulmanilor. În 1229, Frederic II a obținut de la sultanul al–Kamil eliberarea câtorva din pelerinii plecați în 1212; alți 700 au fost reținuți în serviciul guvernatorului Alexandriei (cf. A. Luchaire).

2 Textul de referință este cronica lui Albéric, călugăr din mănăstirea Trois–Fontaines, scrisă către anul 1240. Dar pasajul referitor la „cruciada copiilor", care nu pare a fi scris de mâna lui Albéric, a fost probabil adăugat cu ocazia revizuirii textului cronicii, efectuată la mănăstirea Neufmoûtier din Belgia, între anii 1260–1295; deci la o dată mult ulterioară evenimentelor relatate, în care timp putuse fi acceptată legenda unei cruciade „a copiilor" (cf. P. Raedts).

Un ienicer. Desen de Gentile Bellini. British Museum, Londra.

În varianta istoricului Runciman, „cruciada copiilor“ este relatată astfel: un tânăr cioban („an hysterical boy“), în fruntea a 30.000 de copii din nordul Franței – nici unul sub 12 ani -- pe care îi fanatizaseră predicile lui, însoțiți și de tineri preoți și de pelerini vârstnici, au ajuns la Marseille (după ce mulți muriseră pe drum), unde doi negustori i–au îmbarcat pe șapte corăbii. Despre acești „cruciați“, timp de 18 ani nici o veste. În același timp, din regiunea Rhinului au pornit, conduși de un oarecare Nicholas, alți 20.000 de tineri (printre ei fiind și mulți vagabonzi și prostituate); o parte, au fost îmbarcați la Pisa cu destinația Palestina – fără să se știe cum au terminat. Un alt grup, cu Nicholas în frunte, au ajuns la Roma, unde au fost primiți de papa Inocențiu III, care i–a trimis acasă; mulți au rămas prin satele din Italia. Tatăl lui Nicholas, acuzat de părinții copiilor că i–a încurajat în această aventură, a fost spânzurat. – Al doilea grup de copii din Germania au trecut Alpii traversând Elveția, au ajuns la Ancona unde o parte au fost îmbarcați pentru Palestina.

În 1230, un preot reîntors din Palestina povestea că el însoțise grupul îmbarcat la Marseille, că două corăbii au naufragiat în apropiere de Sardinia, că cei care s–au salvat au fost vânduți ca sclavi, iar cei doi negustori marseillezi au fost spânzurați. – Este evidentă și în această relatare confuzia de situații, cauzată de lipsa unor informații sigure, în schimb compensată de fantezie.

Astfel a apărut romanticul mit (care mai persistă încă, dar din ce în ce mai rar) al unei „cruciade a copiilor". Un mit care se pare că a luat naștere (și a continuat să fie acreditat) dintr–o eroare de interpretare – după opinia unor recenți istorici de autoritate – a termenului latin din cronici, *puer*[1]. Cu timpul, confuzia a fost acceptată și pentru că idealul de puritate și inocență afișat de mișcarea populară a pelerinilor–cruciați din 1212 a fost interpretat ca un atribut prin excelență al vârstei copilăriei.

CRUCIADA ÎMPĂRATULUI EXCOMUNICAT

Lipsite de importanță, cruciadele organizate care au urmat n–au dus la cuceriri teritoriale. Pentru musulmani, micile state ale cruciaților din Orient și cetățile de pe litoralul palestinian nu reprezentau nici un pericol, nici o amenințare.

În schimb, construirea de către musulmani a unei puternice fortărețe pe Muntele Tabor care domina câmpia din fața orașului Acra, posesiune a cruciaților – a devenit un motiv pentru predicarea unei cruciade (a cincea, – 1217–1219), la care, sub conducerea regelui Ungariei, au participat cavaleri germani, italieni, englezi și spanioli. După un scurt asediu de o săptămână a fortăreței de pe Tabor, cruciații au renunțat, reîntorcându–se în Occident[2].

---

1 În cronicile timpului, cuvântul latin *pueri* (copii) nu indica un grup caracterizat de o vârstă, ci de o categorie socială, compusă din toți aceia care se aflau într–o situație foarte modestă de dependență sau de servilitate (cf. Ph. Ariès). Sau, putea indica lucrătorii rurali salariați, – cum erau, de pildă, fiii excluși de la dreptul de moștenire (drept care era rezervat doar primului născut) și, ca atare, trebuind să–și găsească de lucru ca zilieri, paznici, ciobani, servitori, muncitori sezonieri, etc. (cf. G. Duby). „Toate izvoarele ne lasă să credem că participanții la așa–zisa cruciadă a copiilor, făceau parte din această nouă categorie socială", căreia „îi aparțineau aceste cele mai umile straturi ale societății rurale, victime ale unei revoluții socio–economice" (P. Raedts).

2 Regele Ungariei a mai rămas un timp în Orient, dar pentru a–și căsători pe unul din fii cu o fiică a regelui Armeniei, Leon II.

Muhammad II. Portret de Gentile Bellini (1429–1507).
National Gallery, Londra.

Eșecul lamentabil al acestei expediții[1] a provocat o mare decepție, nu numai în Occident, ci și în Orientul latin. Pentru conducerea unei noi cruciade, papa Honorius III nu mai putea conta acum decât pe împăratul german – încoronat în 1220 – și rege al Siciliei, Frederic al II–lea.

---

1 Seria de cruciade politice care au urmat au însemnat tot atâtea „cruciade deviate". Termenul de „cruciadă" va fi întrebuințat de Biserică pentru orice expediție contra „dușmanilor credinței", a „ereticilor", – cum a fost sângeroasa „cruciadă" din 1207–1208, soldată cu oribila masacrare a albigenzilor; sau, chiar contra creștinilor care se arătau a fi adversari ai papalității.

Privilegiile de cruciadă (iertarea păcatelor, atribuirea de bunuri confiscate ereticilor, ș.a.) vor fi extinse și în beneficiul acestor expediții pur politice. În sec. XIII, papalitatea folosește cruciada ca o armă politică pentru a împiedica controlul imperial asupra Italiei de Sud și a Siciliei. Înocențiu IV cheamă pe italieni și germani la o „cruciadă" contra împăratului german. În 1254, apoi în 1263, „regatul Siciliei este oferit lui Carol de Anjou, căruia papalitatea îi promite toate privilegiile de cruciadă și sprijinul financiar al Bisericii" (C. Morrisson).

Acesta, la cererea lui Inocențiu III, jurase încă din 1215 că va pleca în cruciadă; dar până acum rezistase sisitematic la toate presiunile papei, găsind mereu pretexte de amânare. Era clar că ideea unei cruciade nu–l ispitea. Nu avea deloc resentimente față de lumea islamică; dimpotrivă, avea mulți prieteni și secretari dintre musulmani, fusese educat în mediul de civilizație al Siciliei islamice, avea o mare admirație pentru cultura arabă, era un bun și pasionat cunoscător al filosofiei, științelor și literaturii arabe, și întreținea o corespondență – pe teme de matematică – cu sultanul Egiptului, al–Kamil. Simpatiile sale de ordin intelectual pentru lumea musulmană erau dublate de simpatii personale, politice, și chiar religi-oase[1]. – Pentru tergiversările sale continui, Frederic II fusese excomunicat de noul papă Grigorie al IX–lea.

În cele din urmă, în vara anului 1228 – deci la 8 ani de la încoronarea sa ca împărat, deci după 8 ani de tărăgănări – Frederic pornește din portul Brindisi în cruciadă. Dar – cel mai puternic suveran creștin pe care îl avusese Occidentul de la Carol cel Mare încoace! – pornește în cruciadă cu numai 5 nave și un grup de abia 100 de cavaleri.

După ce se opri în insula Cipru (unde, autoritar și în mod abuziv, își impune suzeranitatea asupra feudalilor francezi), debarcă la Acra. Aici, în loc să întreprindă acțiuni militare, Frederic continuă negocierile cu sultanul Egiptului al–Kamil, suveranul Palestinei. Ciudata cruciadă „diplomatică“ a lui Frederic își încheie tratativele la 11 februarie 1229: regatului cruciaților i–au fost cedate orașele Ierusalim, Nazaret și Betleem, împreună cu câteva teritorii din apropierea acestora. (Ierusalimul va fi recunoscut de către sultan și împărat ca oraș sfânt pentru ambele culte, musulman și creștin). O lună mai târziu, Frederic își face intrarea în Ierusalim. În biserica Sf. Mormânt, fără a–l solicita pe patriarh să–l încoroneze și fără nici o ceremonie religioasă, împăratul excomunicat de Biserică își pune singur pe cap coroana de rege al Ierusalimului. – Fără a scoate măcar spada din teacă, cruciații eliberaseră Sf. Mormânt: succesul magnific al paradoxalei cruciade a VI–a, condusă de un suveran excomunicat!

---

1 „Islamofilia sa nu era decât o formă a antipapismului său; un antipapism care nu reușea să ascundă anticlericalismul său; un anticlericalism care friza anticreștinismul“ – observă René Grousset. „Fiecare dintre elogiile pe care le aducea religiei lui Mahomed lua aspectul unei săgeți împotriva religiei creștine“.

Sigiliul lui Frederic II (1215–1250), purtând titlurile sale de „rege al romanilor și al Siciliei". – Arhivele Municipale din Frankfurt.

Ultimele două cruciade au însemnat din nou două eșecuri totale.

Cea organizată de regele Ludovic al IX–lea al Franței –mai târziu, canonizat de Biserica catolică, – numărând 3000 de cavaleri (inclusiv contingentele recrutate în Moreea, Cipru și Acra), a debarcat în Egipt și a ocupat apoi orașul Damietta (care, dealtfel, fusese evacuat înainte). Dar, hărțuită de trupele egiptene, epuizată de foamete și de boli, armata a capitulat. Câteva mii de cruciați au căzut prizonieri; printre ei, însuși regele Ludovic IX. După ce a plătit un preț uriaș de răscumpărare și a fost eliberat, regele a mai rămas patru ani în Acra, ocupându–se de organizarea coloniei; după care, s–a reîntros în Franța.

În 1270, Ludovic IX organizează o nouă cruciadă – a VIII–a, plănuind să atace Egiptul dinspre vest. Dar, abia debarcat la Tunis și îmbolnăvindu–se, Ludovic decide – de acord cu regele Siciliei, Carol de Anjou, – ca expediția să renunțe și să se retragă (după ce a semnat cu musulmanii un tratat favorabil intereselor Siciliei).

Deceniul care a urmat a fost o perioadă de războaie civile între coloniile venețiene, genoveze și pisane din Orient; de rivalități dinastice pentru deținerea onorifică a coroanei Ierusalimului (căci orașul fusese recucerit pentru mai bine de șase secole de musulmanii turci în 1244); și, în fine, de pierderea una după alta a orașelor și

cetăților creștinilor (Cezarea, Iaffa și Antiohia în 1268; Tripoli în 1289; Tir, Sidon, Beirut și Acra, în 1291). Singura bază a creștinilor în regiunea răsăriteană va rămâne până în 1571 – insula Cipru.

Căderea orașului Acra a însemnat sfârșitul erei cruciadelor. În secolul al XIV–lea, cruciada nu va mai fi concepută ca un război dus pentru eliberarea Ierusalimului și a creștinilor din Orient de sub musulmani, ci ca un război de apărare a creștinătății europene împotriva amenințării turcilor. Ultima cruciadă de acest fel se va termina cu înfrângerea creștinilor de la Varna, din 1444.

URMĂRILE ȘI IMPORTANȚA CRUCIADELOR

După două secole de la data primei cruciade și a instalării occidentalilor în statele nou create în Orient, se poate constata că nici unul din cele trei scopuri pe care și le propuseseră aceste expediții n–au fost atinse (cf. J. Le Goff).

Cucerirea și stăpânirea Ierusalimului – primul scop al cruciaților – n–a durat nici un secol. (După care, pelerinajele creștinilor la locurile sfinte vor deveni mult mai grele ca înainte). În afară de aceasta, cruciadele –care afișau un scop atât de pios – au încurajat și au dat naștere la numeroase acte de banditism, de violențe, de masacrare a unei populații pașnice de evrei din Occident și de musulmani în Orient. În țările musulmane, agresiunea occidentalilor dusă sub lozinca „războiului sfânt“, va provoca reacția vechiului spirit islamic de *djihād* (război sfânt); iar în statele latine nou înființate, va duce în curând la persecutarea de către cruciații catolici a populației locale de greci, sirieni și armeni, de religie ortodoxă.

Al doilea scop urmărit de cruciade era unirea tuturor creștinilor contra „necredincioșilor“, a musulmanilor. În realitate, cele două secole ale cruciadelor au însemnat o perioadă de neîntrerupte rivalități, conflicte, animozități împinse până la odiu, între laici și ecleziastici, între cavaleri și masa disprețuită a celor săraci (care erau excluși de la împărțirea prăzii), între cruciații de diferite naționalități – între germani și francezi, între englezi și francezi, – precum și între cruciații occidentali nou veniți și cei care se stabiliseră deja aici.

Al treilea scop: ajutorarea – în mod direct sau indirect – de către cruciați a Imperiului bizantin, permanent atacat și amenințat de forțele musulmanilor. De fapt, fiecare din primele trei cruciade n–au făcut, prin comportarea lor, decât să reaprindă vechile ostilități

Regele Ludovic IX făcut prizonier în Țara Sfântă.
Miniatură din 1462.

dintre occidentali și bizantini, – terminând prin cucerirea și jefuirea Constantinopolului, pentru care anul 1204 a însemnat preludiul fatalului 1453.

„Încă de la începutul cruciadelor, relațiile de stimă personală, de curtoazie cavalerească, adeseori de adevărată prietenie, cu o notă reală de toleranță religioasă de ambele părți, se stabiliseră între principii franci și emiri“ (R. Grousset). La sfârșitul secolului al XII–lea, Ibn Zubair, un musulman din Spania pornit în pelerinaj la Mecca, constată cu uimire conviețuirea pașnică dintre cele două comunități: „Creștinii îi pun pe musulmani, în teritoriul lor, să

plătească o taxă aplicată cu cea mai desăvârșită bună–credință. La rândul lor, negustorii creștini plătesc, pe teritoriul musulman, taxe pentru mărfurile lor; înțelegerea dintre ei este perfectă, echitatea este respectată de toți în orice împrejurare".

Dar această bună conviețuire de două veacuri n–a dus și la schimburi culturale consistente. Câteva zeci de cuvinte arabe intrate în vocabularul unor limbi europene (dar multe pe altă cale decât cea a cruciadelor), unele articole vestimentare adoptate și în țările latine, cunoașterea unor plante, legume, arbori orientali (adeseori însă tot prin Spania sau Sicilia arabă); câteva obiceiuri și habitudini mentale, teme iconografice (în vitralii și miniaturi), amintiri repetate în cântece de *gesta* și în romane cavalerești, – toate acestea nu înseamnă prea mult. Pe de altă parte, monumentele de arhitectură religioasă și militară ridicate în Siria și Palestina impresionează, într–adevăr, prin monumentalitate, prin tehnica construcției și prin elementele incluse de stil romanic și gotic apusean. Dar, în general vorbind, civilizația rafinată a Orientului Apropiat nici nu prea avea multe de învățat de la occidentali, – și influențele Occidentului vor fi aproape nule.

Urmările cruciadelor asupra vieții occidentale au fost de semne diferite: și pozitive și negative. Iar aportul lor, nu arareori a fost exagerat de către istorici.

Feudalismul exportat în țările, în statele cruciaților din Orient a cunoscut aici momentul său de apogeu, realizând într–un fel mai desăvârșit decât în Occident idealul său feudal și cavaleresc. În schimb, expedițiile militare de proporții atât de mari ale cruciadelor au sărăcit enorm Occidentul de oameni și de bunuri. Cu toate câștigurile sale materiale (taxe percepute pentru subvenționarea cruciadelor, bunuri care i–au fost încredințate sau dăruite, etc.), Biserica a pierdut mai mult decât a câștigat. Căci rezultatele acestor expediții – inclusiv comportarea ulterioară a ordinelor militare călugărești, transferate în Europa Centrală și Apuseană – au creat deziluzii profunde, stimulând dezvoltarea mentalității laice și a unor atitudini profane, dacă nu chiar antiecleziastice. Sporind iremediabil discordiile religioase dintre Occidentul și Orientul creștin, explorând ideea de cruciadă în interesele sale politice și compromițând–o prin devierea cruciadelor împotriva unor erezii (expediții cu rezultate profund reprobabile), Biserica a pierdut imens din prestigiul și din priza sa asupra maselor.

Regele Ierusalimului, Guy de Lusignan, înfrânt de sultanul Saladin în lupta de la Tiberiada. – Miniatură din 1462. Biblioteca Arsealului, Paris.

E adevărat că, sub raport economic, pentru lumea occidentală rezultatele au fost pozitive; în primul rând, prin monopolizarea căilor comerciale din Marea Mediterană, în detrimentul bizantinilor, și prin intensificarea schimburilor cu Orientul. Ceea ce însă nu trebuie exagerat; căci nu Siria și Palestina erau punctele spre care porneau drumurile comerciale importante ale Occidentului; iar volumul mare de afaceri comerciale – cu Bizanțul, cu Alexandria, cu Tunisia, – se găseau pe alte căi decât cele deschise de cruciade: prin Sicilia și Spania, sau direct cu Egiptul și – ceva mai târziu – prin Marea Nordului și prin Marea Neagră cu Extremul Orient. Este adevărat că Veneția, Genova, Pisa, au realizat cu această ocazie profituri enorme; dar le–au realizat în primul rând de pe urma cruciaților înșiși, cărora le–au pus la dispoziție – cu câștigul clar scontat – corăbii, hrană, împrumuturi de bani.

Nici avantaje de ordin cultural n–au rezultat de pe urma expedițiilor cruciaților; căci știința și filosofia greco–arabă, precum și o mulțime de tehnici orientale în diverse domenii, ajunseseră să fie cunoscute europenilor în urma vechilor contacte – a unor contacte pașnice – cu Bizanțul și cu Spania musulmană.

În Occident, plecarea cavalerilor în cruciade – și deci orientarea instinctelor lor războinice într–o altă direcție – a adus țăranilor și orășenilor perioade de relativă pace și liniște; iar absența, în acest timp, a elementelor feudale turbulente a dat posibilitatea unor monarhi să se consolideze și să continue procesul de centralizare politică. Chiar și cu aceste urmări, însă, bilanțul cruciadelor este – esențialmente – aproape negativ[1].

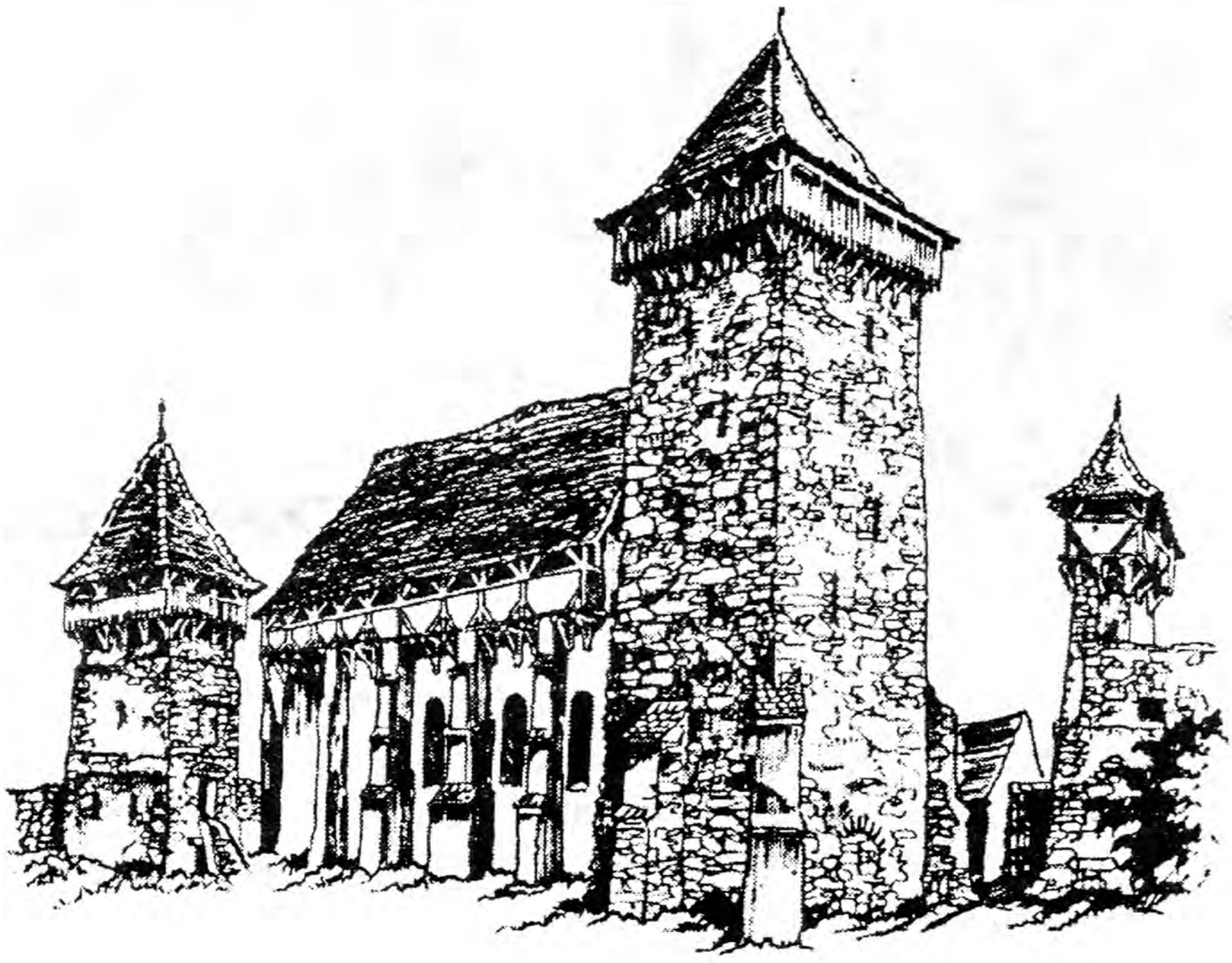

Biserica fortificată din comuna Stejăriș

1 Nici tradițiile orale, nici cele literare n–au înregistrat impresii deosebite asupra evenimentului cruciadelor. Poeții din sec. XII nu s–au arătat prea sensibilizați de eveniment: doar două–trei cântece în care iubita își plânge iubitul plecat în cruciadă. Un *sirventes* al trubadurului gascon Marcabru face aluzie la eșecul cruciadei din 1147. Iar celebrul trubadur provensal Guillaume IX, ducele Aquitaniei, se referă foarte rar la aventura sa, lipsită de glorie, de cruciat, – și numai pentru a deplânge nenorocirile cruciaților...

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA

Prestigiul legii și activitatea legislativă • Administrarea justiției • Alte probe judiciare: ordaliile • Duelul judiciar • – Vendeta, faida, războiul privat • Sistemul penal • Dreptul privat. Dreptul familiei • Condiția femeii • Justiția ecleziastică • Tribunalul Inchiziției.

PRESTIGIUL LEGII ȘI ACTIVITATEA LEGISLATIVĂ

Într–o societate ca cea medievală, bazată pe forță și pe ideea că „forța face dreptul", s–a resimțit – poate mai mult ca în alte epoci – exigența de justiție. Pentru imensa majoritate a oamenilor, era clar că forța, nu numai că nu coincidea cu dreptul, ci prea adeseori îl contrazicea și chiar îl elimina. Ceea ce caracteriza sub acest raport Evul Mediu era – în marea varietate, în confuzia, în nerespectarea normelor juridice stabilite – tocmai o atitudine de adevărată veneratie a legii ca aspirație spre o justiție ideală.

Imaginea justiției, aproape o personificare a acestui ideal, o reprezenta suveranul. În mentalitatea și în tradiția poporului, suveranul cel mai bun nu era suveranul cel mai viteaz și mai puternic, ci cel mai drept. Principala sa misiune era de a face dreptate. Era judecătorul suprem, spre care se îndreptau speranțele mulțimilor. Cel mai mare elogiu care i se putea face era cel de a tutela justiția – care putea garanta liniștea și bunăstarea poporului, respectând legea și aplicând–o. Înainte de a fi un legislator, suveranul era un păzitor al obiceiurilor transmise prin tradiție.

Baza dreptului la popoarele germanice o formau cutumele, obiceiurile locale transmise prin tradiție, care creau o situație juridică menținută prin consimțământ mutual. Dar cutuma era incertă, lipsită de rigoare, și de cele mai multe ori se referea la situații de detaliu, fără a se ridica la principii generale (R. Delort). Cutumele au fost adunate în culegeri scrise începând din secolul al XIII–lea. Ele însă își găseau aplicarea conform principiului, nu al teritorialității, ci al „personalității legii". Potrivit acestui principiu – care și–a găsit aplicarea cea mai largă în Imperiul carolingian – fiecare om putea fi judecat numai după normele juridice, cutumiare, ale poporului căruia îi aparținea, iar nu după norme generale, valabile în mod uniform pe întreg teritoriul statului. Se creau în felul acesta situații contradictorii și dificultăți enorme, întrucât fiecăreia din cele două părți în cauză, aparținând unor popoare diferite, trebuia să i se aplice normele cutumiare ale poporului său. Când actul scris s–a substituit simplei declarații orale făcute în prezența martorilor, a devenit necesar să se știe în baza cărei legi se încheiase acel act. Trebuia deci să opteze pentru o lege sau alta, fără a se mai face o referire la normele cutumiare diferite ale părților în cauză.

Palazzo Vecchio din Florența. Construit în 1298 de Arnolfo di Cambio. Turnul – sec. XV.

Din acest labirint nu se putea ieși decât acceptând principiile dreptului roman, – singurul sistem organic în care puteau fi încadrate toate cazurile ivite în viața de fiecare zi. Marea compilație *Corpus iuris* a lui Iustinian oferea argumente pentru toate cauzele care puteau apărea. Era, desigur, mai simplu și mai practic pentru majoritatea judecătorilor (care nu erau judecători de profesie, ci exercitau această funcție ocazional) să se adreseze obiceiurilor

locale, decât să studieze – neavând nici o pregătire în acest sens – dreptul roman. Totuși, din sec. XII acesta a fost studiat cu seriozitate și competență[1], bucurându–se în curând de o mare popularitate și difuziune[2].

Culegerile de cutume locale care apar în sec. XIII în toate țările sunt influențate (în Anglia, într–o măsură mai mică) de spiritul sistematic al dreptului roman. În teritoriul Imperiului carolingian sunt culese și publicate cutumele fiecăruia dintre popoarele germanice, începând cu cele ale francilor salieni. După încoronarea lui Carol cel Mare ca împărat, acesta emite – urmând exemplul împăraților romani și al celor bizantini – dispozițiile sale juridice și administrative (*capitulare*).

Astfel, în prima parte a Evului Mediu activitatea legislativă este prea puțin abundentă și originală[3]. Inovațiile pe care le aduce sunt mai ales în materie administrativă; la care se adaugă apoi și câteva precizări în materie de drept penal. După 1200, când statul își adaugă la prerogativele sale – de a proteja și de a judeca – și pe acela de a guverna (deci de a legifera), în jurul tronului se adună și un corp de juriști.

ADMINISTRAREA JUSTIȚIEI

În epoca merovingiană nu exista proces penal decât în cazul când victima prezenta o plângere. Statul nu intervenea decât pentru

---

1 Studiul dreptului roman a fost ilustrat – mai întâi la Bologna, spre sfârșitul secolului al XI–lea, de marele jurist Irnerio; în secolul următor, de juriști ai marilor școli juridice din Orléans, Paris, Oxford și Montpellier.

2 Nu fără a întâmpina însă o serioasă rezistență – cum observă R.S.Lopez –„peste tot unde o dinastie energică se străduia să impună propria sa lege în tot regatul. Filip August, de teamă că pătrunderea dreptului roman va alimenta pretenția la hegemonia universală a împăratului german, dușmanul său /.../, a interzis în 1219 să fie predat la Paris". În Anglia, reacția a fost și mai violentă: manuscrisele textelor de drept roman au fost confiscate, iar studiul dreptului roman a fost interzis în toate școlile. Cu toate aceste rezistențe, glosatorii *Codului lui Iustinian* au dat un nou impuls studiilor juridice.

3 În Germania a fost compilată (între 1221–1224) o culegere de cutume intitulată *Sachsenspiegel* („Oglinda saxonilor"), în care tradițiile juridice germanice apar mult mai clar decât în Codul imperial al lui Frederic II, promulgat în Sicilia în aceiași ani, și care este impregnat de principii ale dreptului roman. „Spre sfârșitul Evului Mediu dreptul roman câștigase teren într–o măsură atât de mare încât a devenit, în mod practic, dreptul național al Germaniei" (R.S. Lopez).

Palazzo Pretorio, opera marelui arhitect Arnolfo di Cambio. Sec. XIII. – S. Giovanni Valdanno.

a împiedica o răzbunare și a deschide o acțiune în justiție care dădea loc la o compensație. „La aceasta, perioada carolingiană a instituit principiul – cunoscut și de romani – potrivit căruia judecătorul, chiar dacă nu i se prezintă o plângere, poate sesiza din oficiu un delict, – în interesul societății. Judecătorul epoci carolingiene avea latitudinea să ancheteze, să instruiască și să reprime. Era o procedură care ducea, nu la un joc de compensații (în bani sau în natură), ci la posibilitatea represiunii. O procedură care concorda cu ideea de ordine, cu ideea de justiție în sens superior, și cu o noțiune mai înaltă de organizare a puterilor publice (J.Fr. Lemarignier).

Ceea ce caracteriza justiția medievală era excesiva fracționare a autorității judiciare; fapt care ducea la o permanentă incertitudine (părțile în cauză neștiind cui să se adreseze recurgeau adeseori la arbitri) și dezordine, cauzată de coexistența unor principii juridice contradictorii derivate din tradiții diverse. Fiecare senior ambiționa să devină și un judecător, din moment ce numai dreptul de a

administra justiția îi permitea în mod eficace să–și stăpânească supușii. În plus, administrarea justiției era și un drept esențialmente lucrativ, – căci în felul acesta seniorul putea percepe amenzi și sume reprezentând cheltuieli de judecată, precum și să–și asigure venituri considerabile provenite din confiscările pe care le decidea el ca judecător.

Dealtfel – remarcă în continuare istoricul francez Marc Bloch – la acea dată administrarea justiției nici nu era un lucru prea complicat. Mijloacele de probă judiciară erau rudimentare, recursul la martori era puțin frecvent (și atunci, judecătorul se limita la înregistrarea afirmațiilor lor, mai mult decât să le examineze), funcția judecătorului se rezuma la primirea jurământului părților, la constatarea rezultatului ordaliei sau a duelului judiciar și la pronunțarea sentinței. Cauzele prezentate erau, ca materie, puțin variate. Contractele erau rare, dată fiind activitatea foarte redusă a comerțului. Când această activitate a devenit mai intensă, incapacitatea juridică a tribunalului seniorial a făcut ca negustorii să găsească singuri soluția: la început, făcând apel la arbitri, iar mai târziu, creându–și jurisdicții proprii.

Suveranul personifica, cum spuneam, ideea de justiție. Dar el nu o putea administra singur și personal. A trebuit să încredințeze această prerogativă unor judecători; aceștia, de cele mai multe ori erau înșiși șefii militari de care depindea un teritoriu, – conții, ducii, marchizii. Fiecare senior pe domeniile lui era obligat să judece cauzele curente, mai simple, pe care le prezentau supușii săi. În cazul când el nu își îndeplinea această obligație, „contele și trimisul regal să se stabilească în casa lui și să fie întreținuți de senior până când acesta va ține judecată“ – prevedea un capitular dat de Carol cel Mare[1]. Ceea ce nu era deloc un lucru plăcut pentru senior: căci contele și trimisul regal nu veneau singuri, ci cu o escortă numeroasă; or, toți acești oameni (și caii lor) trebuiau adăpostiți și hrăniți!

Ședința de judecată (*placitum*) se ținea într–o sală a castelului

1 Capitularele lui Carol cel Mare conțin și alte precizări privind condițiile în care seniorii trebuiau să administreze justiția: „Conții să asculte mai întâi cauzele minorilor aflați sub tutelă și ale orfanilor“; „Judecătorii să cerceteze cauzele înainte de a fi mâncat și băut“; „Judecătorii să judece cu dreptate potrivit legii scrise, iar nu după bunul lor plac“; „Conții și locțiitorii lor să cunoască legea, astfel încât să nu judece fără dreptate sau să schimbe legea“, etc. – Tocmai dispozițiile de acest fel arată că judecătorii nu erau totdeauna corecți.

seniorial sau în fața porții castelului, în palatul episcopului, într–o clădire parohială (mai târziu, chiar în tinda bisericii), sau sub cerul liber[1]. *Placitum*, care se ținea cu o anumită regularitate, în prezența mulțimii, precedat de o ceremonie religioasă, era un adevărat spectacol; cu această ocazie se ținea și un târg. Faptul că o mare mulțime de persoane urmărea desfășurarea procesului și asculta părțile expunându–și cauza asigura ședinței de judecată o mare publicitate; ceea ce îl obliga (eventual!) pe judecător să caute să arate că este obiectiv.

Până în secolul al IX–lea, tribunalele erau compuse –ca la vechii germani – din oameni liberi aleși din regiune, asistați de câțiva cunoscători ai legilor, ai cutumelor (bătrâni, oameni de vază, slujbași regali). Prezida reprezentantul regelui – contele sau locțiitorul său – care, după ce asculta părțile și martorul, pronunța sentința și asigura executarea ei. Începând din sec. IX, acest complet de judecată format din oameni liberi tinde să dispară – și contele sau alt mare senior uzurpă această justiție publică, instaurând justiția feudală, adică rezervându–și singur și exclusiv dreptul de judecată[2].

Importantă în procedura justiției medievale era proba martorilor, întărită prin jurământ[3], – căruia mentalitatea medievală îi acorda, în orice împrejurare, o importanță și o valoare extraordinare. Cum însă în sec. X se răspândise mult – mai ale în Italia – obiceiul de a jura fals, suveranii au reintrodus în procedura judiciară străvechile probe: ale ordaliei și duelului judiciar.

Întrucât în procedura medievală se dădea o deosebit de mare importanță mărturisirii imputatului (încât întregul proces penal părea a tinde spre acest scop), mijlocul întrebuințat *in extremis* pentru a o obține era tortura. Chiar începând din sec. XIII, uzul extoarcerii unei

1 În acest caz, trebuia „să se construiască un acoperiș, care să permită ținerea judecății, fie vara fie iarna“ – indică un capitular din 809 al lui Carol cel Mare.

2 În unele regiuni ale Imperiului, aceste tribunale cu un complet de judecată format din oameni liberi s–au mai menținut un timp; în Anglia, sunt menționate și în 1194. „Dar societatea cavalerească în special este cea care menține vechiul principiu germanic, al tribunalului neprofesional, compus din egali – *pairs*“ (R. Delort).

3 Act esențialmente religios (obișnuit și în societățile primitive) de invocare a divinității ca martor sau garant în sprijinul unei afirmații făcute de cel ce jură, jurământul – totdeauna însoțit de gestul ridicării mâinii drepte – și–a găsit o largă aplicare ca probă judiciară începând din Evul Mediu, sub influența creștinismului și a ideilor germanice – care acordau respectul maxim cuvântului dat. Jurământul se depunea cu mâna pe altar (în epoca longobardă, pe lance), pe un text sacru sau pe relicve. Narațiunile hagiografice menționează nenumăratele pedepse miraculoase suferite de sperjuri.

mărturisiri prin chinuri fizice a fost considerat aplicabil atât în cauzele civile cât și în cele penale. În curând însă aplicarea lor a fost limitată la cauzele penale, și la cele mai grave – „în lipsa altor probe“ (*in defectu probationum*). În sec. XIII, papa Inocențiu III a autorizat instanțele civile să întrebuințeze tortura în scopul extirpării ereziilor; fapt care a incitat tribunalele laice să o folosească până și în cazul unor simple infracțiuni care ar fi comportat doar o amendă[1].

ALTE PROBE JUDICIARE. ORDALIILE

Probele cunoscute sub numele de „judecata lui Dumnezeu“ sau „ordalii“[2] erau justificate de credința oarbă în intervenția divinității pentru a arăta culpabilitatea sau inocența celui învinuit, potrivit rezultatului încercării la care era supus, și deciziei divine ca acesta să fie pedepsit sau absolvit. Ca urmare a unor străvechi influențe germanice, practica ordáliilor s–a răspândit sub forme diferite. Cazurile mai frecvente în care se apela la această probă erau furtul, asasinatul, vrăjitoria și adulterul. Ordaliile cele mai comune erau: proba focului, a apei reci și a ingurgitării (unor lichide, unor alimente, otrăvite, sfințite sau afurisite).

Prima categorie de ordalii – practicată nu numai în Occident, ci și de anticii greci, de bizantini și de arabii epocii preislamice – consta în traversarea de către acuzat, dezbrăcat, prin flăcări; sau pășirea pe jeratec, sau pe brăzdare de plug mult încălzite; în ținerea în mână, un anumit timp, a unei bucăți de fier încins; sau în vărsarea de plumb topit în palme, ș.a. Varianta cea mai întrebuințată era

1 Procedura torturii (*quaestiones per tormenta*) s–a transmis prin dreptul roman și popoarelor barbare – care până atunci n–o cunoscuseră. Doctrina prevedea și insista să nu se recurgă la tortură dacă mărturisirea putea fi obținută prin alte mijloace; cum însă aprecierea acestei posibilități rămânea la bunul plac al judecătorului, s–a ajuns la o gamă infinită de suplicii. Erau stabilite trei grade de tortură, în funcție de calitatea inculpatului (tortura mai atenuată: pentru nobili, doctori și minori) și de gravitatea delictului. Gradul torturii era stabilit printr–o sentință și se efectua în prezența judecătorului și a unui medic. Dacă în termen de 24 de ore de la tortură inculpatul își retrăgea mărturisirea făcută, era supus din nou torturii. De acest procedeu erau scutiți preoții, bătrânii și femeile gravide (sau cele care își alăptau încă copiii). Practica torturii prevăzută în mod legal (căci, ilegal și abuziv, a continuat în unele părți ale lumii și în secolul nostru) a durat cel puțin până la sfârșitul secolului al XVIII–lea, când Revoluția franceză a suprimat–o.

2 În anglo–saxonă: *ordal*; în engleză: *ordeal*; în germană: *Urtheil* – „judecată“. Obicei foarte vechi, practicat și azi la unele populații primitive din Africa, Asia și Oceania. În Ramayana, Sita, soția prințului Rama, pentru a–și dovedi nevinovăția este supusă ordaliei focului.

O scenă de judecată din sec. XV.
După un ms. din Muzeul Municipal din Nürnberg.

proba focului sau a apei clocotite: imputatul își vâra mâna într–o căldare cu lichid clocotind, din fundul căreia trebuia să scoată un anumit obiect[1]. Dacă în urma uneia din aceste probe ale focului imputatul se alegea cu arsuri care, bandajate timp de trei zile, dispăreau, era declarat nevinovat. – O altă probă judiciară era cea a apei reci[2]. Cel învinovățit era aruncat, cu brațele legate de picioare, într–o apă adâncă; era recunoscut ca inocent dacă apa îl ținea la suprafață ... – Frecventă la franci, frizoni și anglo–saxoni era proba îngurgitării alimentelor în prealabil sfințite – *judicium offae*. Dacă o anumită cantitate de pâine și brânză nu putea fi înghițită de acuzat, fără a bea apă sau alt lichid, aceasta dovedea vinovăția lui. (Biserica

1 Practicată și de populații din Malanezia, Tibet, Mongolia, India; iar în Europa medievală, de celți, anglo–saxoni, sclavi, scandinavi, frizoni, franci, longobarzi, ș.a. Această probă judiciară era prevăzută și de capitularele regilor franci.

2 Atestată la populații primitive din Malaezia, Melanezia, Birmania; în Evul Mediu, la anglo–saxoni, slavi și – în mod frecvent – în Franța, Italia, Germania și Spania. În 829, Ludovic cel Pios a interzis această ordalie – care însă în Franța a fost suprimată definitiv printr–un decret regal numai în 1601. Înecarea vrăjitoarelor, fără a avea o valoare de probă judiciară, a continuat timp de secole forma acestei ordalii.

a transformat această ordalie în „proba ostiei“ – care, după înghițire, atrăgea imediat o pedeapsă a divinității asupra învinuitului; în cazul că el ar fi mințit, ar fi jurat fals, era considerat într–adevăr vinovat).

Dintre celelalte ordalii (întâlnite la populații afro–australiene), în Occident era în uz și „proba crucii“, – o probă de astă dată de origine creștină, derivând dintr–o penitență care li se impunea călugărilor: învinovățitul trebuia să rămână imobil, cu brațele întinse deasupra capului în formă de cruce, atâta timp cât dura recitarea unui număr de rugăciuni; cea mai mică mișcare pe care ar fi făcut–o era dovada culpabilității. (Această probă era des folosită în materie civilă, simultan la cei doi oponenți: dovedea că are dreptate cel care rămânea mai mult timp nemișcat în această poziție). „Proba crucii“, autorizată de legile francilor, a rămas în uz până la sfârșitul secolului al IX–lea. – În fine „proba sicriului“ (practicată și la unii primitivi autralieni). Prin fața cadavrului victimei erau puse să se perinde toate persoanele care puteau fi bănuite de crima respectivă; dacă la apropierea unuia din cei bănuiți cadavrul părea că începe să miște din buze, însemna că acea persoană era vinovatul. Această ordalie era practicată în Germania, Italia și Franța; iar în Spania, până în secolul al XVII–lea.

Textele medievale vorbesc adeseori de finalurile „pozitive“ ale ordaliilor, dovedind nevinovăția imputatului și, deci, valabilitatea juridică a probei, justificarea ei deplină. Cu excepția unor explicații posibile în anumite cazuri (sugestie mistică, fenomene de fachirism, – dacă nu pur și simplu o falsificare a condițiilor probei), faptele relatate rămân, evident, improbabile. Credulitatea oamenilor Evului Mediu – și cu atât mai mult în primele secole ale acestei perioade – n–avea limite. (Putea fi întâlnită nu numai la oamenii simpli, ci chiar la personalități de nivelul cultural al unui Grégorie de Tours!).

Ceea ce este însă surprinzător este poziția Bisericii față de aceste *judicia Dei*. O serie de concilii s–au declarat în favoarea ordaliilor. Abia în secolul al IX–lea se va manifesta – dar și atunci, în cazuri extrem de rare – o vagă tendință de opoziție din partea lumii ecleziastice. Va trebui să așteptăm până în secolul al XV–lea ca al IV–lea Conciliul din Lateran (1315) să intervină într–un mod explicit; dar și atunci, fără să facă altceva decât ... să interzică binecuvântarea de către preot, înainte de a începe ordalia, a apei clocotite sau a fierului înroșit în foc; sau – nimic altceva decât să interzică oamenilor Bisericii să asiste la un duel judiciar ... (cf. G. Barni, G. Fasoli).

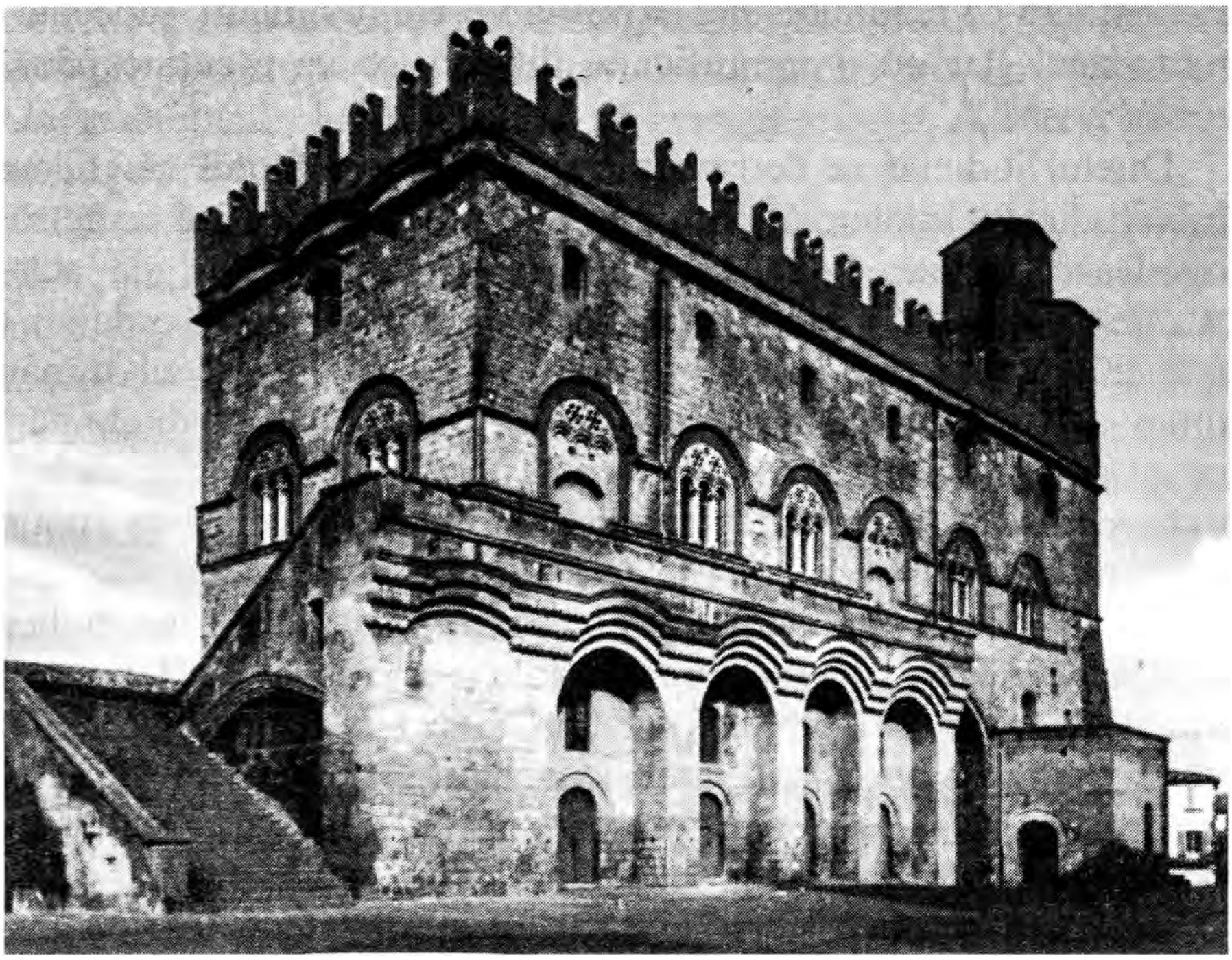

„Palatul Căpitanului Poporului“, din Orvieto. Sec. XIV.

DUELUL JUDICIAR

În afară de ordalii, o altă formă de „judecată a lui Dumnezeu“ era duelul. Cunoscut încă din Antichitate ca o formă simbolică a războiului (vezi *Iliada*), duelul va apărea cu un substrat religios la popoarele germanice, care în Evul Mediu îl vor transmite aproape tuturor popoarelor europene[1], ca o probă judiciară esențială, întrucât

1 În Anglia, este atestat încă din timpul debarcării normanzilor (1066), urmând să fie interzis abia în 1819. În Scoția este menționat pentru prima dată în 1124, devenind frecvent în secolul următor. În Spania, duelul judiciar este oficial autorizat după invazia arabă; admis de ordonanțele regale din 1230 și 1270 numai în cazuri speciale, ultimul duel a fost autorizat în 1522. În Suedia și Norvegia a fost înlocuit, către anul 1000, cu ordaliile focului, abolite în 1247. În Rusia – unde este menționat încă din sec. XII – este interzis spre sfârșitul secolului al XV–lea în cazul când ambii beligeranți nu erau de naționalitate rusă; în sec. XVI, Ivan IV îl interzice în cazurile când putea fi înlocuit cu proba jurământului și a martorilor; Codul lui Petru I, din 1710, îl suprimă. În Polonia, practica duelului judiciar, importată târziu din Germania, va fi abogată în 1505. În Ungaria, în 1024 se recurgea deja la proba duelului; în 1486, Matei Corvin o interzice în cazul când putea fi înlocuită cu declarațiile martorilor. În Serbia și Bulgaria duelul judiciar este menționat și în 1835. Se pare că prima țară care l–a abolit (în 1011 – sau, probabil, cu un deceniu mai înainte) a fost Islanda (cf. C.Giorgio Levi).

se considera că rezultatul său exprimă voința divinității, judecata lui Dumnezeu. (Iar cu o semnificație diferită, se va menține până în secolul nostru)[1].

Duelul judiciar se deosebea de ordalie prin faptul că: 1. era o probă judiciară bilaterală, obligându–l și pe reclamant să caute să își dovedească acuza; 2. la procedura duelului se recurgea atât în cauzele penale cât și în cele civile; în timp ce proba ordaliei era rezervată numai unei cauze penale; 3. în ordalie, riscul rămânea numai acuzatului; în duel risca și acuzatorul; 4. în duel, părțile puteau fi reprezentate în foarte multe cazuri le apărători delegați, luptători plătiți; în timp ce ordalia era o probă căreia i se supunea învinuitul direct și personal.

În Antichitate, când duelul era mai mult o formă simbolică a bărbăției, substratul său religios–juridic era destul de estompat. Cu totul altfel apare un asemenea substrat la vechile popoare germanice, transmițându–se apoi, prin intermediul lor, întregului Ev Mediu: ca o probă judiciară esențială, întrucât se considera că rezultatul său exprimă voința divinității, judecata lui Dumnezeu.

La germani duelul era prevăzut și autorizat de legi ca probă judiciară. Astfel, la burgunzi avea o valoare de probă decisivă în toate cazurile în care una din părți contesta validitatea jurământului depus de adversar. De asemenea, la bavarezi, alamani, longobarzi, francii ripuari, frizoni, etc. Diferența dintre prevederile diferite ale legislației acestor popoare consta doar în *natura* cazurilor în care duelul era acceptat în justiție: la burgunzi era admis în orice fel de controversă; la saxoni – numai în caz de revendicare a unei proprietăți imobiliare; în *Edictul lui Rothari*, duelul era încuviințat numai unei femei (reprezentată, evident, de un bărbat combatant) care fusese acuzată de către soțul ei de adulter.

Motivul pentru care justiția medievală a admis această probă era îndoiala în valoarea unui jurământ prestat. În privința aceasta, o lege burgundă din 503 era explicită: duelul era admis ca probă judiciară dat fiind abuzurile de afirmații false făcute sub jurământ. Fără îndoială că – într–o oarecare măsură și recurgându–se la un mod atât de primitiv – duelul a constituit o măsură utilă exercitării justiției. Dar și valabilitatea lui a fost contestată; mai întâi de către oamenii

---

1 Practicat din secolele XVII–XVIII pentru motive de „onoare", iar nu ca probă judiciară. În Franța (unde ultimul duel judiciar menționat a avut loc în 1549), prima lege care interzice duelul datează din 1903; în Germania, din 1902; în Spania, din 1908. Legislația engleză îl interzisese deja în 1844. În Italia, Codul penal din 1930 prevede pedeapsă chiar pentru simpla provocare la duel.

Bisericii, apoi și de către suverani. Regele Liutprand constata că de multe ori cel care ieșise învins din aceste probe era tocmai cel care avusese dreptate; ba, unii chiar se complăceau să dueleze, dintr–o pornire perversă de brutalitate.

Totuși, această practică a continuat. Printre cei care au confirmat–o au fost Carol cel Mare și Ludovic cel Pios. Biserica a condamnat–o în mod explicit în Conciliul din Valence (855). Cu toate acestea, mulți episcopi și abați au recurs la duelul judiciar (bineînțeles, prin combatanți plătiți) pentru a–și revendica anumite drepturi de natură cu totul laică. Practica duelului judiciar a fost recunoscută de mai multe legislații sau cutume locale – și chiar de unele ordonanțe regale (ca, de pildă, cea dată în 1306 de Filip cel Frumos)[1].

Atestat la franci încă din sec. VI, duelul judiciar a atins apogeul în sec. XIII, rămânând în uz timp de un mileniu, – până în sec. XVI (iar în Germania, până în sec. XVII)[2]. Începând din secolul al XIII–lea, diferitele legislații au restrâns cazurile (în primul rând, cauzele civile) în care se putea recurge la duel; dar și în cazurile admise, reclamantul își putea exprima preferința pentru jurământ. Ordonațele regale ce încercau să–l suprime (de ex., cea a lui Ludovic IX, din 1245) s–au lovit de forța cutumelor și de rezistența nobililor care vedeau în duel un privilegiu al lor. Cu toate acestea, nici chiar în sec. VI nu apare că duelul ar fi fost rezervat exclusiv nobililor; în orice caz, vasalul îl putea provoca la un duel judiciar pe seniorul său, pentru anumite motive bine stabilite du cutumă. Și femeia putea recurge la proba duelului, – fie printr–un combatant care o reprezenta (de regulă soțul), fie combătând ea personal[3]. În schimb, duelul era interzis minorilor, clericilor (dacă nu aveau autorizația episcopului în acest sens), sclavilor sau iobagilor (decât –

---

1 Până în sec. XII duelul judiciar era îngăduit numai nobililor și oamenilor liberi; după această dată, în Franța putea combate în duel și un serv contra unui om liber pentru a–și susține cauza. Nobilii între ei combăteau călare și cu arme adevărate de luptă; ceilalți nu aveau voie să se servească decât de un scut și o bâtă.

2 Dintre legislațiile popoarelor germanice, numai cea vizigotă – care în general era în avans față de celelalte legi barbare – nu cunoștea nici *faida*, nici solidaritatea de grup familial, și nu prevedea nici duelul judiciar. Edictul lui Liutprand din 713 se îndoia de valoarea acestei probe judiciare, care rămâne totuși în uz și la longobarzi.

3 În acest caz, adversarul–bărbat era plasat într–o poziție de luptă defavorabilă, mânuind bâta (singura lui armă admisă) cu mâna stângă. Participarea femeii la duelul judiciar a fost autorizată mai întâi de legile bavarezilor și alamanilor (probabil chiar din sec. IX), devenind apoi destul de frecventă – în Germania, Franța, Scandinavia, Irlanda, Boemia.

începând din sec. XII – în calitate de combatanți plătiți de instituția bisericească pe care o reprezentau), bastarzilor și evreilor (acestora din urmă nu li se putea impune nici proba ordaliilor). Bineînțeles că era interzis duelul între frați sau între părinte și fiu, – decât, eventual, prin intermediul unor combatanți plătiți.

Duelul judiciar a devenit mai rar odată cu propagarea principiilor dreptului roman, când s–a dat preferință probei martorilor și anchetei judiciare.

Consecințele juridice ale duelului erau variate. În materie civilă, în principiu cel învins nu suferea pedepse corporale: plătea doar o amendă în beneficiul seniorului care prezidase duelul. Se putea întâmpla însă ca și fiind vorba de un motiv ce ținea de dreptul civil, un duel să se termine cu moartea unuia din cei doi. Dar oricare ar fi fost sfârșitul luptei, cel învins era declarat nedemn de a mai putea apărea într–un alt duel. – În materie criminală, efectele duelului puteau fi de trei categorii: pedepse corporale, pedepse pecuniare sau pierdea anumitor drepturi civile. În prima categorie se încadrau duelurile care, potrivit naturii delictului, antrenau în mod necesar moartea celui învins, – fie pe terenul de luptă, fie prin hotărârea judecătorului în urma înfrângerii combatantului. Singura pedeapsă corporală prevăzută era moartea[1]; varia numai modul execuției capitale. Situațiile în care se aplicau pedepsele în bani sau în bunuri, natura și cuantumul lor, erau precizate de lege; de regulă acest fel de pedeapsă consta în confiscarea bunurilor celui învins, în beneficiul seniorului–judecător (o parte din aceste bunuri revenindu–i învingătorului). În ultima categorie de pedepse intra surghiunirea celui învins și pierderea anumitor drepturi civile (de a putea depune ca martor, a încheia contracte, a testa, etc).

Biserica catolică a autorizat duelurile judiciare și le–a tolerat până târziu, în secolul al XIII–lea[2]. Nici papii nu s–au arătat în mod

---

1 Cel puțin în Franța (vd. M. Chabas). În alte țări, legislația în materie era diferită. De pildă, *Constituția siciliană*, promulgată de Frederic II în a doua jumătate a secolului al XIII–lea, prevedea amputarea brațului celui învins în duel, ca o pedeapsă meritată pentru sperjurul dovedit de finalul luptei (căci înainte de începerea duelului el jurase că ceea ce afirma este purul adevăr).

2 Conciliul din Valence (855) a fost singurul care a condamnat energic duelul judiciar, sancționând ambele părți: învingătorul trebuia considerat că a comis o omucidere, deci era excomunicat; iar cel învins era asimilat cu un sinucigaș, deci n–avea dreptul la funeralii religioase. Mai târziu, conciliile din Reims (1148) și Lateran (1139, 1179) s–au referit numai la duelurile cavalerești, la turnire, nu și la duelul judiciar.

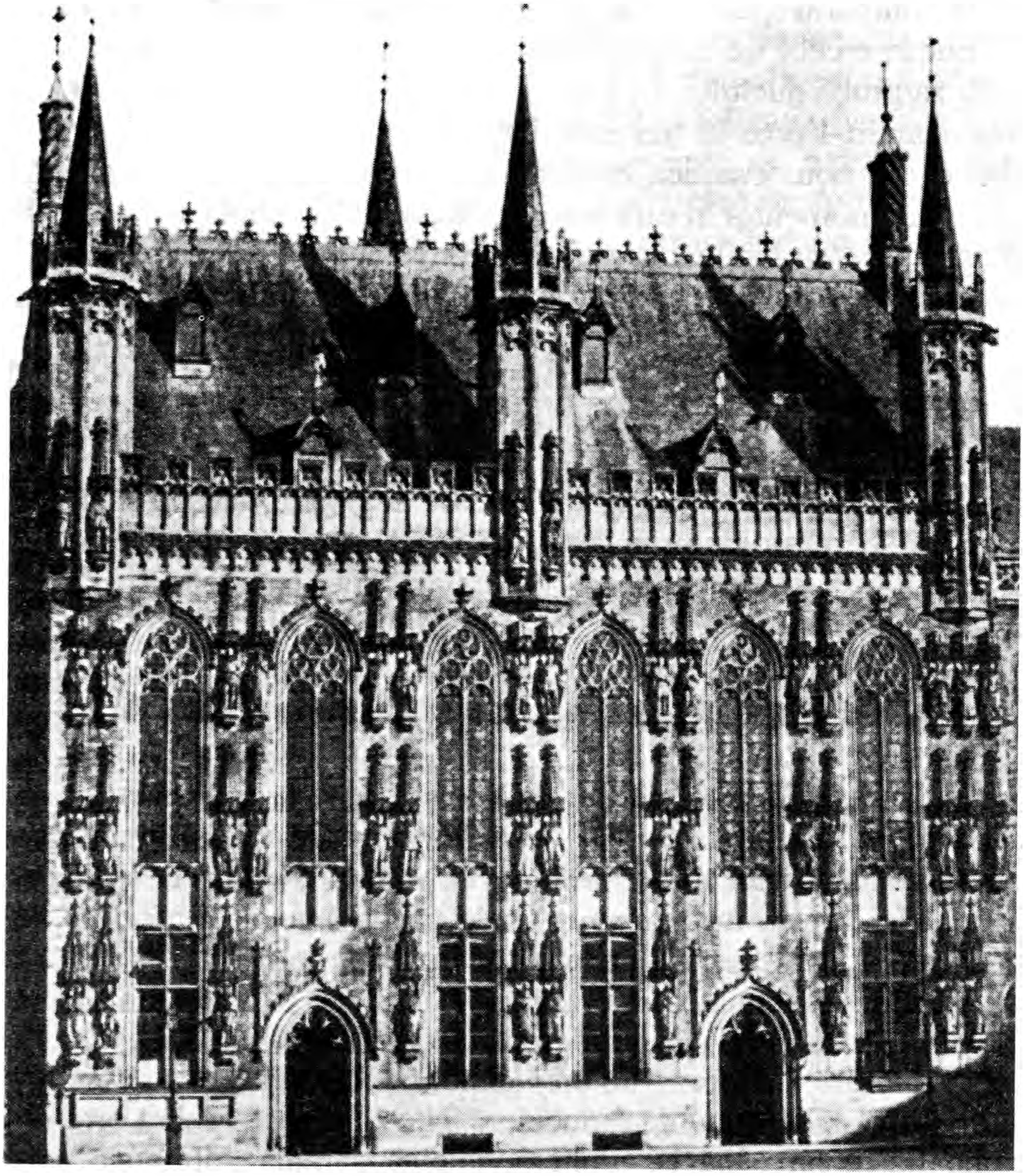

Fațada Palatului Primăriei din Bruges, construit între 1376–1387.

consecvent intransigenți –preocupați fiind să stabilească doar pentru clerici pedepse disciplinare dacă participau activ la dueluri. În schimb episcopii și abații continuau (în Franța, din 1098) să–și revendice drepturile de natură economică alegând calea duelului (prin combatanți plătiți), deci încuviințând implicit această practică judiciară. Abia Inocențiu III și Grigorie IX vor condamna duelurile judiciare – dar fără a formula sancțiuni drastice împotriva lor. Suveranii au manifestat atitudini diferite. Carol cel Mare a menținut acest fel de probă judiciară (reducând cazurile în care erau admise și înlocuind armele de metal cu arme de lemn), de teama de a nu se

înmulți numărul sperjururilor. *Edictul lui Rothari* l–a interzis. În sec. IX, Ludovic cel Pios concede unor categorii de negustori dreptul de a recuza proba duelului. În 1260, Ludovic IX încearcă să–l suprime (menținându–l doar în trei cazuri speciale); dar Filip cel Frumos îl admite din nou. Practica duelului judiciar a intrat într–o fază de declin din momentul în care autoritatea politică centrală s–a consolidat; și când – sub influența dreptului roman, a progresului social și a instituirii (în Anglia) a juriilor de judecată – administrarea justiției a devenit mai sigură, folosind de preferință alte mijloace probatorii, – ceea ce a făcut să se impună o nouă conștiință juridică.

Fapt este că adoptarea duelului ca probă judiciară a dus – cu tot caracterul său absurd și barbar – la o reducere sensibilă a vendetelor, a *faidelor* și a războaielor private. Pe de altă parte, făcând să scadă numărul sperjururilor prin faptul că se substituia simplei probe a jurământului[1], duelul judiciar a avantajat într–o oarecare măsură funcționarea justiției.

VENDETA, FAIDA, RĂZBOIUL PRIVAT

Ordaliile și duelul judiciar au contribuit și la suprimarea (sau măcar la reducerea ca număr) unor forme primitive și brutale de exercitare a justiției, frecvente în Evul Mediu, ca vendeta și *faida*[2] (în vigoare și azi, nu numai la unele triburi înapoiate africane, ci practicate și în unele părți ale lumii civilizate).

Vendeta, răzbunarea, era nu numai un drept, ci și o datorie sacră a membrilor (bărbați) ai familiei celui ucis, sau a persoanei care a suferit o lezare, un afront, un prejudiciu. Căci „răzbunarea sângelui" nu era limitată la cazul de omucidere, ci se extindea asupra oricărei daune fizice (și până la adulter, violență carnală, răpire de persoană,etc.). Când încă nu exista o autoritate publică eficientă la care să se poată recurge pentru apărarea drepturilor individuale, când

---

1 Deja în sec. VIII mărturiile false erau frecvente. Legislația burgundă pedepsea cu o amendă enormă sperjurul; iar un capitular al lui Carol cel Mare înlocuia în acest caz amenda cu tăierea mâinii drepte (*dextera manus amputetur*). Aceeași pedeapsă era prevăzută în sec. XI în Ungaria (putând fi însă răscumpărată printr–o amendă de 50 de boi dacă imputatul era un nobil, sau de 12 boi dacă era un om de rând). Aceste pedepse severe s–au menținut mult timp în Evul Mediu, și chiar s–au agravat: dovadă numărul mare al sperjururilor. În Franța, un edict al lui Francisc I din 1531 prevedea pentru cazul de mărturie falsă pedeapsa cu moartea (cf. H. Decugis).

2 În lb. italiană: *vendetta* – „răzbunare". *Faida* – din germ. *Fehde* – „conflict, diferend, litigiu, dușmănie".

individul nu putea beneficia efectiv de protecția legii, el trebuia să caute ajutor în alianța cu persoane din familia sa. Dreptul la vendetă aparținea numai celui lezat; dar cel care trebuia în primul rând să exercite acest drept era capul familiei. Obligația vendetei era prevăzută de cutume până la al șaptelea grad de rudenie (redusă fiind mai târziu până la al patrulea). Ruda care se sustrăgea de la această obligație de a-și apăra familia răzbunându-o, își pierdea dreptul de succesiune (precum și la partea de compensație, convenită cu familia adversă, care i-ar fi revenit de drept).

Dar dreptul de vendetă s-a menționat și după apariția și organizarea unei autorități judiciare, – până târziu, în secolul al XV-lea[1]. Când numărul prea mare de vendete s-a văzut că reprezintă un pericol pentru ordinea socială, s-a simțit nevoia să fie înlocuite printr-o compensație (*compositio*), în bani sau în natură, după felul cazurilor și potrivit unui tarif stabilit de cutumă, înțeleasă ca un mijloc de pacificare a familiilor în conflict. La început, compensația (*Wergeld, guidrigildo*) era fixată de părțile în cauză; apoi legea a stabilit cuantumul despăgubirii în funcție de statutul juridic al victimei (dacă era vorba de un sclav sau de un om liber), de poziția sa socială, de sex și de vârstă[2]. Cel care nu voia sau nu putea să plătească acest *Wergeld*, își pierdea libertatea (măcar temporar), sau era condamnat la o pedeapsă corporală. A treia parte din cuantumul sumei de despăgubire revenea fiscului (practic, seniorului)[3].

„Răzbunarea sângelui" pentru o crimă, un delict sau o ofensă gravă antrena familii întregi. Adeseori dușmănia dintre familiile în conflict – *faida* din cutumele popoarelor germanice – transmitea și generației următoare obligativitatea vendetei. Răzbunarea – obliga-

1 Iar în unele regiuni și orașe italiene (azi însă vendeta este sancționată de Codul penal italian) și mai târziu, în mod legal; până în 1624 la Gubbio, sau până în 1714 la Pistoia (cf. G.E. Levi). Mai întâi, a fost interzisă de lege și pedepsită răzbunarea nu contra autorului crimei sau daunei, ci vendeta împotriva membrilor familici sale.

2 La goți, *Codul lui Theoderic* nu admitea o asemenea compensație pecuniară. La franci, Clotar a interzis (în 595) compensația în bani în cazurile de furt, fără o autorizație prealabilă a judecătorului. În Sicilia, acordul pentru despăgubire convenit de părți era interzis în cazurile de omucidere, trădare și erezie.

3 Padova a fost printre primele orașe care au suprimat compensația pecuniară în cazurile de omucidere, în conformitate cu dreptul roman și cu legea din 1156 a lui Frederic I Barbarossa. Dar către anul 1236, foarte puține mai erau legislațiile care pedepseau cu moartea omuciderea, preferându-se plata unui *Wergeld* stabilit de comun acord de familiile în cauză (cf. G.E.Levi).

torie, chiar dacă crima sau dauna fuseseră săvârșite involuntar – trebuia să fie proporțională cu dauna; de pildă, o rănire sau o mutilare nu încuviințau o vendetă care ducea la omucidere.

Cu timpul monarhiile medievale puternice (francă, longobardă) au văzut în *faida* o cauză de perturbare a ordinei și o substituire de competențe; ca atare, din dreptul de *faida* au fost excluse delictele cele mai ușoare, precum și cele foarte grave (care priveau persoana regelui și securitatea statului). *Faida* nu era admisă în cazurile de delict sau de infracțiune comisă de unul din servitorii reclamantului (sau de pagube pe care le-ar fi adus animalele proprietatea sa). Iar în caz că dreptul de *faida* era autorizat, se interzicea ca răzbunare incendierea casei sau vătămarea corporală a rudelor celui reclamat.

O formă legalizată de *faida*, de mari proporții și la nivelul aristocrației, o constituiau „războaiele private". În epoca lui Carol cel Mare legalitatea lor era recunoscută, cu condiția obținerii în prealabil a autorizației împăratului, și cu rezerva ca să nu fie întreprinse în anumite localități și în anumite zile ale anului. În Franța, în 1245, Ludovic IX (sau poate Filip August, cu o jumătate de secol înainte) a stabilit obligativitatea ca seniorul care pornea un război privat să nu înceapă ostilitățile înainte de 40 de zile de la data declarației de război („la Quarantaine du Roi").

În epoca feudală războaiele private devin mai dese și mai brutale. Nu numai marii seniori, ci și cei mici declarau altor feudali război fără a mai cere autorizația regelui sau a suzeranilor lor. În numeroase rânduri, suveranii și conciliile[1] au încercat să le interzică, dar fără succes. Au devenit mai rare abia după ce autoritatea monarhică a reușit să se impună feudalilor.

SISTEMUL PENAL

După o „judecată a lui Dumnezeu", o ordalie sau un duel, judecătorului nu-i mai rămânea decât să pronunțe sentința; dealtfel, o sentință dată de orice judecător se pretindea a fi, în fond, emanată în urma unui *judicium Dei*.

---

1 Mai întâi, Carol cel Mare în 809; apoi Carol cel Pleșuv, Edmond al Angliei, Frederic I Barbarossa, Frederic II. Dar și după ordonanța din 1315 a lui Filip cel Frumos care le interzicea, războaiele private au fost recunoscute ca fiind un privilegiu al nobililor. – Fără rezultate au rămas și interdicțiile pronunțate de conciliile din Clermont (1095), Troyes (1107), Roma (1119) și Reims (1148).

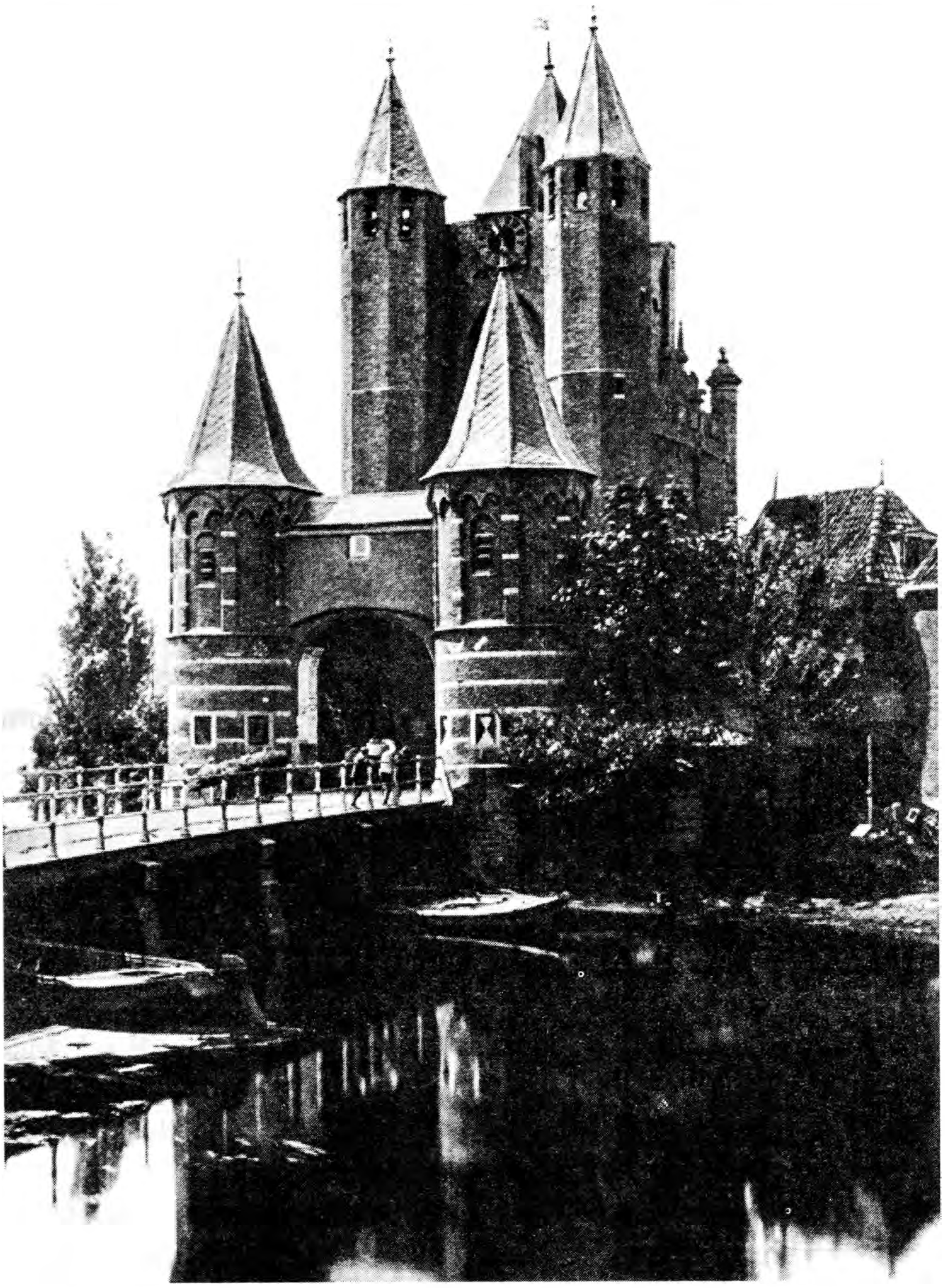

Poarta Amsterdam din Haarlem. Sec. XV.

Într–un capitular al lui Carol cel Mare se stabilește ca „fiecare conte să aibă în comitatul său o închisoare; iar judecătorii să aibă gata pregătite spânzurători". Spânzurătoarea era forma obișnuită de pedeapsă capitală, aplicată delictelor grave pentru care nu se prevedea posibilitatea de despăgubire, sau când vinovatul n–o putea plăti. Un alt capitular al aceluiași împărat, emis după înfrângerea

saxonilor și convertirea lor forțată la creștinism, stabilea mai multe cazuri pasibile de pedeapsă capitală[1].

Împărații carolingieni au stabilit și alte pedepse corporale care nu puteau fi răscumpărate: amputarea mâinii pentru delictul de sperjur[2]; sau pentru preotul care ar fi folosit mirul în scopuri magice; sau pentru falsificatorii de bani. Alte delicte se pedepseau cu scoaterea unui ochi, sau cu tăierea nasului. Legea longobardă prevedea pentru hoți fie însemnarea cu fierul roșu (la fel ca în legislația francilor), fie închisoarea pe timp de 2 sau 3 ani – dar după ce hoțul plătise suma fixată ca despăgubire. În general însă, închisoarea – în locul căreia era preferată de judecător pedeapsa corporală – era considerată ca un loc de detențiune a imputatului în vederea judecății (sau în așteptarea execuției). În schimb, în dreptul canonic pedeapsa cu închisoarea (de multe ori situată într–o mănăstire) era preferată pedepselor corporale.

O pedeapsă severă – aplicată, la început, celui care nu se prezenta la judecată când era citat, sau celui care refuza să plătească amenda fixată – era excluderea din comunitate, punerea inculpatului în afara legii (ceea ce îl expunea la tot felul de vexațiuni); și – în unele cazuri – confiscarea bunurilor. Cât privește tortura, aceasta nu era socotită o pedeapsă propriu–zisă, ci un mijloc pentru accelerarea mersului justiției.

DREPTUL PRIVAT. DREPTUL FAMILIEI

Structura familială a popoarelor germanice din Evul Mediu timpuriu era tipic gentilică: o familie era formată din părinți, copii, ascendenți, rude colaterale, servitorii și sclavii (care, deși nu făceau parte propriu–zis din familie, depindeau de ea și trăiau în aceeași casă). În curând însă coeziunea familiei gentilice a slăbit chiar la

---

1 „Dacă cineva, nesocotind credința creștină, n–a respectat sfântul post mare, să fie pedepsit cu moartea"(4); „Dacă cineva, ademenit de diavol, a crezut, după obiceiul păgânilor, că un om este un vrăjitor în stare să mânânce oameni, și pentru aceasta l–a ars și i–a mâncat carnea, să fie pedepsit cu pedeapsa capitală" (6); „Dacă cineva a pus să fie ars corpul unui defunct după ritul păgânilor și i–a prefăcut oasele în cenușă, să fie pedepsit cu moartea" (7); „Dacă cineva va fi găsit că este necredincios regelui, să fie pedepsit cu pedeapsa capitală" (11); „Dacă cineva a răpit pe fiica stăpânului său, să fie condamnat la moarte" (12).

2 Severitatea acestor măsuri arată că numărul cazurilor de sperjur era îngrijorător. Arată, de asemenea, și importanța capitală pe care justiția o atribuia jurământului.

Palazzo del Commne, din Piacenza.
Capodoperă de arhitectură lombardă. Sec. XIII.

longobarzi, din momentul când *Edictul lui Rothari* a admis posibilitatea ca fiii să se despartă de părinți și să-și constituie familii separate. Totuși, în secolele următoare familiile reduse ca număr de membri și cele de dimensiuni suprafamiliale au coexistat.

Tatăl avea deplina autoritate (*mundium*) asupra familiei: un capitular al lui Carol cel Pleșuv din 864 îi dădea dreptul să-și reducă fiul în starea de sclavie, sau să-l oblige să devină călugăr. Dar *mundium* înceta în momentul când fiul era apt de a purta arme[1]; în schimb femeia, tocmai fiindcă era considerată inaptă de acțiuni războinice, rămânea toată viața sub autoritatea tatălui sau a soțului. Patrimoniul familiei nu era la discreția tatălui; el nu putea dispune de bunurile familiei fără consimțământul copiilor (după cum stabilea un

1 Vârstă stabilită la 12 ani; ceea ce nu trebuie să surprindă ținând seama de faptul că, în acele timpuri, durata medie de viață era de 35 de ani.

capitular din 818). Normele de succesiune tindeau să–i favorizeze pe fiii care rămăseseră să lucreze alături de tatăl lor, față de fiii care își constituiseră o gospodărie separată.

În ce privește căsătoria, până către mijlocul secolului al VII–lea alegerea soțului era hotărâtă de tatăl fetei – care era „cumpărată“ de viitorul soț, sau de familia acestuia[1]; „prețul“ (*mefio*) era apoi încredințat femeii și rămânea la dispoziția ei. Tatăl dădea fiicei anumite bunuri (*faderfio*), ca o anticipare a unei părți din moștenirea ce i se cuvenea, – precum și o zestre (*scherpa*), constând într–un pat, veșminte și podoabe. La acestea se adăuga „darul dimineții“, oferit a doua zi după nuntă de soțul ei (ca o recunoaștere a castității miresei). Căsătoria era precedată de o logodnă; în realitate, era un angajament cu caracter public, care, în caz că nu era respectat, comporta obligația unei despăgubiri plătite de partea care revocase angajamentul. La celebrarea căsătoriei, în lumea longobardă mireasa oferea mirelui în semn de supunere o spadă. Biserica, inspirându–se din legislația romană, va impune obligația consensului viitorilor soți. Acest fapt va duce la dispariția căsătoriei prin *mundium*; „prețul de cumpărare“, mefio, va fi înlocuit prin oferirea unui simbol: un colier.

Pe lângă impedimentele matrimoniale, obișnuite și azi, Biserica a mai adăugat altele; între care, și interdicția căsătoriei între creștini și necreștini (musulmani și evrei). Diferența de condiție socială – specificată și de dreptul roman– privea îndeosebi căsătoria între liberi și sclavi, și mai ales între o femeie de condiție liberă și un sclav[2]. Celibatul preoților a fost impus târziu (în timpul lui Carol cel Mare erau – chiar în Italia– episcopi care se căsătoreau), abia după reforma papei Grigorie VII. Conciliile din Pisa (1134) și Lateran (139) au interzis preoților să se căsătorească dacă nu obțineau în acest sens o dispensă specială (care, de regulă, era refuzată). – Alte impedimente se refereau la legăturile de sânge; Codul lui Theodosius prevedea chiar pedeapsa cu moartea pentru cei ce se căsătoreau dacă erau veri primari. În secolul al VIII–lea, papa a extins această interdicție până la al 7–lea grad de rudenie (interdicție

1 Uneori, o căsătorie era convenită de cele două familii când viitorii soți erau încă copii: chiar și *Codul lui Iustinian* menționa că o căsătorie nu putea fi hotărâtă de părinți dacă viitorii soți nu împliniseră încă vârsta de cel puțin 7 ani!

2 *Edictul lui Rothari* prevedea că, într–un asemenea caz, sclavul trebuia ucis, iar femeia să fie trimisă părinților ei – care o puteau ucide sau vinde; dacă părinții nu procedau așa, femeia devenea sclavă și obligată să lucreze ca torcătoare ca curtea regelui.

redusă apoi la gradul al 4–lea). La longobarzi, se interzicea căsătoria cu mama vitregă, cu fiica vitregă și cu cumnata; iar la franci, între fină și naș. Alte interdicții (de ex. căsătoria în postul mare, sau în postul Crăciunului) obligau, în caz de nerespectare, la penitențe de ordin spiritual, fără să invalideze însă căsătoria.

Mai complicată era problema divorțului. Nu arareori soluțiile propuse de diversele legislații erau inconsecvente și contradictorii.

Divorțul era recunoscut atât în dreptul roman cât și în legislația lui Iustinian.Biserica însă a susținut totdeauna indisolubilitatea căsătoriei[1], adoptând poziția formulată în sec. V de teologul și filosoful Aurelius Augustinus (Sf. Augustin), care susținea că bărbatul și femeia continuă să rămână soți chiar dacă s–au despărțit; și că, nici soția repudiată pentru adulter nici soțul care a repudiat–o nu se mai pot recăsători. În schimb, o lege longobardă de la sfârșitul secolului al VII–lea permitea repudierea chiar a unei soții nevinovate, iar soțului, să se recăsătorească: dar acesta trebuia să plătească o amendă considerabilă, din care o jumătate părintelui soției repudiate, cealaltă jumătate revenindu–i regelui. Iar edictul din 731 dat de Liutprand recunoștea – alături de legislațiile altor popoare germanice – anularea căsătoriei în caz de separare a soților, și admitea repudierea soției în anumite cazuri (de adulter, sterilitate, practicarea vrăjitoriei și uneltire contra vieții soțului). Și legislația francilor admitea divorțul în caz de adulter; și chiar – ceea ce este un fapt surprinzător, absolut unic – în cazul că adulterul fusese comis de soț. – Regele Pepin revine asupra acestui subiect într–un capitular[2] din 757.

Considerând ansamblul structurilor familiale medievale în diversele lor aspecte, apare clar lipsa accepției afective și sentimentale în noțiunea de familie, lipsa acelui sentiment al familiei pe care îl va cunoaște epoca modernă. (O dovadă în acest sens este situația copilului – care nici în arta medievală nu este reprezentat înainte de

---

1 Deși a trecut sub tăcere cazuri prea flagrante – ca, de pildă, cel al lui Carol cel Mare, care s–a căsătorit cu fiica regelui longobard Desideriu, pentru ca după un an să o repudieze și să se recăsătorească cu o nobilă suevă.

2 „Dacă un franc a luat o soție crezând că aceasta este liberă și apoi a aflat că nu este, să o părăsească, dacă vrea, și să–și ia altă soție. La fel să se comporte și femeia“ (7). „Dacă un bărbat are o soție legitimă și fratele lui comite un adulter cu ea, acel frate și acea femeie care a comis adulterul nu se vor putea căsători între ei cât vor trăi. Fostul soț își poate lua, dacă vrea, altă soție“ (11). „Dacă un lepros are o soție sănătoasă, dacă vrea s–o repudieze pentru ca ea să–și poată lua un alt soț, o va putea face, iar femeia se va putea căsători cu un alt bărbat. Același lucru este îngăduit dacă soțul este cel sănătos, iar soția este bolnavă“ (9).

1200, decât cel mult ca un adult în dimensiuni reduse). „Familia nu exista nici ca sentiment nici ca afecțiune. Mai degrabă spre clan, spre marele ansamblu familial /.../ erau resimțite adevăratele legături familiale“ (M. Guidetti)[1].

CONDIȚIA FEMEII

Legislația lui Iustinian suprimase multe din limitările pe care vechiul drept roman le impunea condiției juridice a femeii. În primul rând, era eliminat dreptul de tutelă asupra femeii; ceea ce însemna că și femeia putea exercita dreptul de tutelă și că putea dispune de bunurile ei, care rămâneau în mod clar distincte de cele ale soțului.

„Dar această recunoaștere efectivă a drepturilor femeii care îi asigura o anumită libertate, nu era pe placul Bisericii; aceasta vorbea, într–adevăr, de egalitatea dintre sexe, dar mai mult pe plan moral sau spiritual decât pe cel al vieții efective, materiale și economice. Bărbatul rămânea în continuare *caput mulieris*, femeia nu putea exercita o funcție legată de Biserică, nici chiar aceea de a boteza. Vrând–nevrând, opinia Bisericii era că păcatul a apărut în lume datorită Evei ...“ (M. Guidetti). Fetele, de pildă, nu erau primite în școlile parohiale, rezervate doar băieților; iar pentru o văduvă, idealul de viață trebuia să rămână retragerea într–o mănăstire. În realitate, această poziție ideologică, care dădea și o bază juridică instituțiilor familiale, nu coincidea cu situația reală, cu inserarea efectivă a femeii în viața socială a epocii. Or, privită în această perspectivă, a realității faptelor, condiția femeii medievale apare în mod diferit.

Legislația popoarelor germanice plasează femeia sub autorizația celui care avea *mundium* asupra ei (de regulă soțul). Dar influența legislației lui Iustinian asupra tradițiilor juridice germanice – pentru care numai războinicul conta în viața socială – s–a făcut resimțită în curând. În sec. XI, o femeie putea dispune liber de bunurile sale mobile sau imobile (firește că situația nu era aceeași în toate țările), deși în problemele succesorale continua să fie dezavantajată față de moștenitorii de sex masculin. În secolul al XII–lea, condiția femeii era deja considerabil ameliorată.

Într–adevăr, acum femeia aparținând clasei nobiliare putea să

1 Pentru alte aspecte ale dreptului privat, administrativ, de organizare a justiției, etc., vd. *supra*, cap. „Societatea feudală“.

aibă proprietăți funciare și chiar să dețină un feud[1]. „Prin lege și prin însăși structura societății feudale, ea avea o importanță de prim–plan ca proprietară a unor domenii“ (E. Power). Ca titulară a unui feud, avea dreptul să ia parte la adunările feudatarilor, în condiții egale cu ceilalți vasali. Potrivit legislației din Anglia, femeia era egală bărbatului în privința drepturilor și datoriilor civile: putea face un testament, putea încheia un contract, putea intenta un proces. Desigur că, odată căsătorită, ea își pierdea o mare parte din aceste drepturi (care erau preluate de soț); în schimb continua să dețină în viața socială un rol activ de cea mai mare importanță. Ea conducea gospodăria castelului, care era și un centru de producție alimentară sau de artizanat domestic. Ea era administratoarea și stăpâna, cu toate drepturile și datoriile, a tuturor bunurilor mobile și imobile când soțul era plecat (într–o călătorie mai lungă, în pelerinaj, în război, în cruciadă), când era luat prizonier sau dacă decedase.

Într–o situație asemănătoare celei a femeii din aristocrație, cu datorii și responsabilități similare, se afla și femeia aparținând bogatei burghezii. Dar mai activă, mai intens inserată în viața economică era femeia de condiție socială modestă.

În numeroase cazuri fetele erau îndrumate spre o meserie, la fel ca și băieții; și la fel ca aceștia, erau trimise să lucreze de la o vârstă fragedă ca ucenice. Multe femei trăiau exclusiv din propriul lor salariu (totdeauna mai mic – deși la o muncă egală – decât al bărbaților). Căsătoria le oferea o soluție de subzistență; dar nu toate puteau fi sigure că se vor căsători (în sec. XV, numărul femeilor era cu 20–25% mai mare decât al bărbaților). După ce se căsătoreau, multe femei de la oraș lucrau alături de soții lor în atelier sau în prăvălie, – când ele însele nu exercitau o profesiune proprie, diferită de cea a soțului. De multe ori femeile – mai ales cele necăsătorite, sau văduvele – desfășurau, cu o deplin recunoscută responsabilitate și capacitate juridică, o activitate pe cont propriu, angajate într–o ocupație de natură comercială sau meșteșugărească. Foarte multe femei văduve continuau activitatea atelierelor sau afacerilor soților decedați: o situație care era recunoscută în mod expres și admisă de regulamentele corporațiilor. În acest caz, femeile erau admise în

1 În care caz, dacă nu era căsătorită nu se putea căsători decât cu bărbatul indicat de rege sau de seniorul ei feudal. Uneori acesta îi propunea trei persoane între care putea să aleagă. (Contra unei sume mari de bani, vărsată regelui sau feudatarului, ea putea obține însă dreptul de a se căsători cu bărbatul ales de ea). Dacă se căsătorea fără încuviințarea seniorului său, femeia pierdea feudul.

corporații[1]. Branșele al căror monopol îl dețineau femeile erau organizate în același fel și supuse acelorași regulamente ca toate celelalte corporații.

Rare erau, în Evul Mediu la orașe, activitățile în care să nu se fi întâlnit femei: ca măcelari, cizmari, mănușari, zugravi, țesători, fierari, argintari, băcani, negustori de mărunțișuri, ș.a. De regulă un bărbat practica o singură meserie; erau însă femei care practicau două sau trei profesiuni, secundare sau colaterale. În special două erau sectoarele în care erau angajate femeile: cel legat de țesătorie (în artizanatul textil toate operațiile preliminare erau efectuate de femei) și cel în legătură cu producerea și vânzarea de articole alimentare și a băuturilor. Cu tot aportul lor însă la viața economică în care aveau un rol aproape egal cu al bărbaților, femeile nu erau primite decât rareori în corporațiile artizanale și negustorești. La Paris existau câteva corporații compuse exclusiv din femei; dar în Anglia, de pildă, erau interzise.

La țară, toate activitățile gospodărești și agricole – cu excepția celor mai grele – erau îndeplinite de femei într–o măsură mai mare (sau, în orice caz, în mai multe domenii) decât bărbații: cultivarea grădinii de zarzavat, îngrijirea vitelor, curățenia întregii gospodării, pregătirea și conservarea alimentelor, torsul, țesutul, confecționarea îmbrăcămintei și uneori a încălțămintei; iar la câmp – la săpat, secerat, îmblătit, etc.

Condiția juridică, economică și socială a femeii medievale era superioară celei din perioada istorică următoare. Chiar în secolul al XIV–lea începe o degradare progresivă a poziției femeii; pentru ca în secolul al XVI–lea femeia să fie privată de capacitatea juridică, iar actele ei trebuind să fie autorizate de soț pentru a–și păstra valabilitatea.

JUSTIȚIA ECLEZIASTICĂ

Pe lângă drepturile juridice ale unui episcop, abate, sau ale unei instituții religioase în calitatea lor de deținători ai unui feud, – și care țineau de dreptul civil feudal, scris sau cutumiar – societatea feudală recunoștea Bisericii și o jurisdicție specială, care depindea de dreptul canonic (cf. J. Calmette).

---

1 În *Cartea meseriilor* a lui Étienne Boileau, datând din jumătatea a doua a secolului al XII–lea, sunt înregistrate aproximativ 100 de meșteșuguri exercitate la Paris; dintre acestea, cel puțin 5 erau exclusiv în mâna femeilor. – Vd. *supra*.

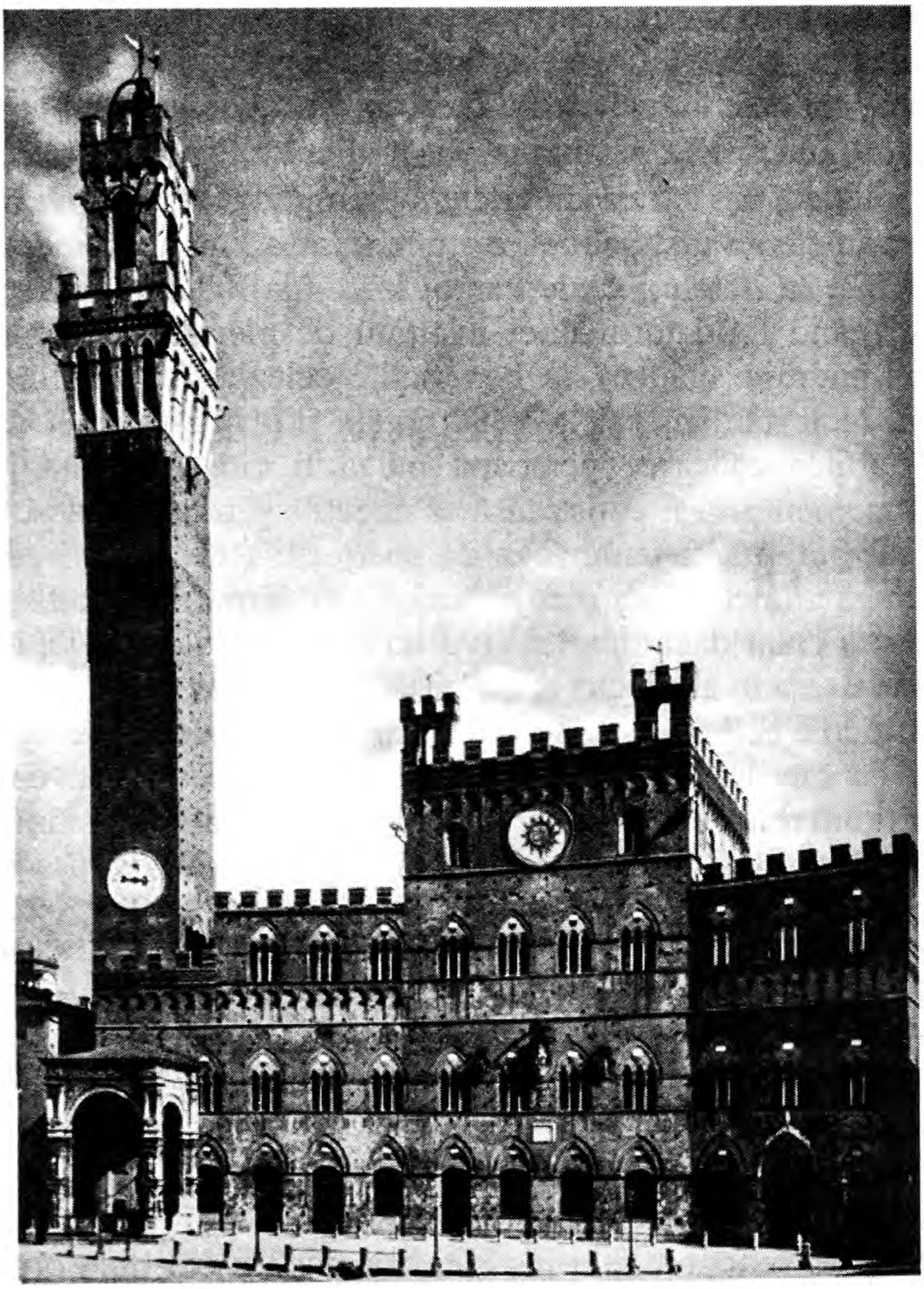

Palazzo Pubblico din Viena, 1289–1305. (Turnul – 1325–1345).

Clerul, de orice rang, se bucura de privilegiul de a putea fi judecat numai de tribunalele bisericești. Un cleric citat în fața unui tribunal laic era dator să respingă competența acestui tribunal; dacă judecătorul nu ținea seama, se expunea la pedepse canonice dintre cele mai grele, terminând cu excomunicarea. (Acest privilegiu privea în primul rând bunurile materiale ale clericului, – care nu puteau fi confiscate de justiția civilă fără asentimentul justiției bisericești). Privilegiul era valabil și în materie penală. Chiar dacă clericul era prins în flagrant delict de crimă și arestat de autoritățile civile, el nu putea fi judecat, ci trebuia predat autorităților eclezias-

tice[1]. În afară de clerici, beneficiau de dreptul de a fi judecați de justiția ecleziastică văduvele, orfanii și cei plecați în cruciade. De asemenea, cei care la încheierea unui contract conveniseră ca pentru orice litigiu ulterior să se supună justiției ecleziastice (ceea ce era o gravă încălcare, din partea Bisericii, a prerogativelor justiției civile).

În competența justiției ecleziastice intra o lungă serie de cauze: cele relative la actele rituale sacre, la dijma datorată Bisericii, la patronat (când fondatorul unei instituții de pietate sau de caritate prevedea anumite clauze), la beneficiile ecleziastice, la bunuri ale Bisericii, la testamente și la legămintele prin jurământ. Un vechi obicei stabilea că orice persoană putea fi citată în fața justiției ecleziastice pentru a fi constrânsă să execute promisiunea pe care o făcuse sub jurământ; iar în caz de sperjur, să fie sever pedepsită. (Orice angajamnet făcut sub jurământ era imprescriptibil, și avea valabilitatea chiar dacă dreptul civil nu recunoștea clauzele; în orice caz, competența în acest caz aparținea exclusiv Bisericii)[2].

Jurisdicția ecleziastică se extindea și în materie penală, – în cazurile de sacrilegiu, adulter (întrucât actul căsătoriei avusese un caracter ritual religios), înfanticid (de cazurile de adulter și infanticid se ocupa, în același timp, și justiția civilă), o crimă comisă într–un loc sacru. Sau, cazurile considerate crime contra credinței creștine: simonia (traficul cu lucrurile considerate sacre), vrăjitoria și erezia, – a căror represiune a dat loc sinistrelor episoade din activitatea Inchiziției. Justiția ecleziastică beneficia și de prerogativa de a acorda drept de azil unui delincvent sau criminal care căuta refugiu într–o biserică, o mănăstire (inclusiv într–un spațiu de 30–60 de pași în jurul incintei mănăstirii), sau chiar într–un cimitir.

Modul de funcționare a justiției ecleziastice era bine organizat. La început, un mandatar al episcopului exercita o jurisdicție esențialmente spirituală; mai târziu, începând din secolul al XII–lea, autoritatea ecleziastică a numit un judecător principal în fiecare diocezã, secundat de alți judecători–preoți. Aceștia se deplasau din parohie în parohie (jurisdicția lor fiind limitată la circumscripții determinate), judecând cazurile pe loc. Judecătorul era asistat și de

1 Dar Biserica se abținea să–i protejeze pe clericii care se dovediseră nedemni (de pildă, pe cei caterisiți, pe cei care se căsătoriseră după ce deveniseră preoți, sau pe cei care, rămași văduvi, se recăsătoriseră).

2 Bineînțeles că aceste pretenții abuzive au provocat reacția jurisdicției feudale, care reglementa într–alt fel cauzele rezultate din contractul vasalic. De asemenea, în materie de testamente, când acestea priveau lăsăminte destinate Bisericii.

asesori, notari, un grefier („registrator") și de persoane care asigurau executarea sentinței. În materie criminală, însă, executarea sentinței era încredințată puterii laice.

Forma cea mai tipică – în același timp abuzivă, dar și foarte semnificativă pentru forța morală și materială pe care o deținea autoritatea ecleziastică în mentalitatea, în societatea, în cadrul instituțiilor – Evului Mediu, inclusiv a celei juridice – își va găsi expresia în cadrul Inchiziției.

TRIBUNALUL INCHIZIȚIEI

La patru ani după masacrarea ereticilor albigenzi, la 20 aprilie 1233, printr–o bulă emisă de papa Grigorie IX se instituie tribunalul Inchiziției. După odioasele antecedente de persecuții ale ereticilor de către autoritatea laică prin decizii cu totul arbitrare[1], noua instituție juridică urma să fixeze anumite norme, să stabilească o procedură legală, care să înceapă prin a efectua o anchetă. (Termenul *inquisitio* înseamnă tocmai „cercetare, urmărire, anchetare").

Încă din 1184, la Conciliul din Verona, împăratul Frederic I Barbarossa împreună cu papa Lucius III emiseseră hotărârea prin care fiecare episcop în dioceza lui era obligat să–i descopere pe cei bănuiți de erezie; iar autoritatea laică – conții, baronii, consulii orașelor –trebuia să–i dea concurs episcopului și să aplice pedeapsa penală celor găsiți vinovați. În caz contrar, aceștia urmau să–și piardă funcțiile și să fie excomunicați; iar orașele respective, să fie puse sub interdicție (de ex., să nu mai poată întreține relații comerciale cu alte orașe). Arhiepiscopilor și episcopilor – cărora le revenea sarcina să–i depisteze pe eretici, alcătuind comisii parohiale pentru a face investigații – le era rezervată deplina jurisdicție în materie de erezie. Prin bula din 1233, papa nu urmărea altceva decât să încadreze toate aceste comisii de urmărire a ereticilor într–o singură instituție, mai eficientă și mai puțin arbitrară. În realitate, pe lângă aspectul său pozitiv (de a fi introdus o justiție regulată, înlocuind procedura de simplă acuzare prin procedura de anchetă), tribunalul Inchiziției inaugura și seria de abuzuri abominabile (în-

1 Imperiul roman devenit creștin asimila erezia cu un delict civil; iar *Codul lui Iustinian* prevedea pentru eretici pedeapsa cu moartea. După o pauză de câteva secole, persecuțiile ereticilor au reapărut în secolul al XI–lea. În 1022, regele Robert cel Pios a ars pe rug, la Orléans, 14 eretici. În 1224, Frederic II a edictat pentru prima dată ca ereticul declarat de autoritatea religioasă să fie ars pe rug, în numele autorității laice. În 1200, sub Filip August, 8 eretici au fost arși pe rug la Troyes; după câțiva ani, același rege a condamnat la același supliciu alți eretici.

deosebi în secolele XVI și XVII) care vor pune Biserica romană într–o lumină extrem de defavorabilă.

După terminarea „cruciadei" contra albigenzilor, în 1229 Conciliul din Toulouse promulgă – în prezența legatului papal, a contelui de Toulouse și a autorităților civile locale, regale și orășenești – instrucțiunile care stabileau măsurile de depistare a ereticilor[1]. Papa Grigorie IX, confirmând aceste instrucțiuni și instituind tribunalul Inchiziției, îi însărcinează (în 1235) cu organizarea și conducerea lui pe călugării Ordinului Dominican (cărora, în 1246, îi va asocia și pe franciscani). Cu aceasta, Inchiziția devenea o activitate permanentă, pusă direct și în mod oficial – prin legatul papal desemnat ca „inchizitor", ca judecător principal – sub autoritatea supremă pontificală.

Organizarea, procedura și jurisprudența tribunalelor inchizitoriale au fost precizate de episcopi în concilii provinciale. Totodată, în concilii au fost redactate (în diverse țări, în decursul secolelor XIII și XIV) articole de procedură, directive, adevărate manuale[2], care descriu natura și mecanismul de funcționare a acestor organisme judiciare.

În regiunea unde se semnalase o mișcare eretică, inchizitorul numit de papă dintre persoanele bine pregătite în dreptul canonic – ordona (sub pedeapsa de excomunicare) ca toți cei care îi cunoșteau pe eretici să îi denunțe. Totodată, stabilea un termen de 15–30 de zile, în care timp ereticilor care se prezentau de bunăvoie și își abjurau erezia li se promitea iertarea, urmând să facă doar o penitență canonică. La expirarea acestui termen, tribunalul se constituia, cu clerici și cu laici – notari, secretari, funcționari regali, și un juriu de asesori (*probi* sau *boni viri*), burghezi cu funcții în viața municipală, în mare parte juriști, oameni de legi[3]. Prezența acestor

---

1 Între altele: confiscarea bunurilor seniorului care i–ar ajuta pe eretici, demiterea definitivă din slujbă a funcționarilor regali care n–ar da concursul comisiilor de depistare a ereticilor, distrugerea până la temelie a casei în care vor fi găsiți eretici, confirmarea acuzației de erezie de către episcop – „spre a se evita ca erezia să fie un fals pretext de condamnare" etc.

2 Primele au fost redactate între 1244–1254. Cel mai cunoscut este *Practica Inquisitionis*, elaborat de renumitul inchizitor Bernard Gui (între 1307–1324). Câțiva ani mai târziu a fost scris un alt asemenea manual, *Directorium inquisitorum*, de către un alt notoriu inchizitor dominican, Nicolas Eymeric.

3 La început, numărul acestor *probi viri* era de 2; dar imediat numărul lor a crescut mult. La ședințele unui tribunal din 1323 se menționează un juriu compus din 23 de persoane; la un altul, 39; ia unul ținut în 1325, nu mai puțin de 51 de persoane, dintre care 20 de juriști laici, plus funcționarii regali.

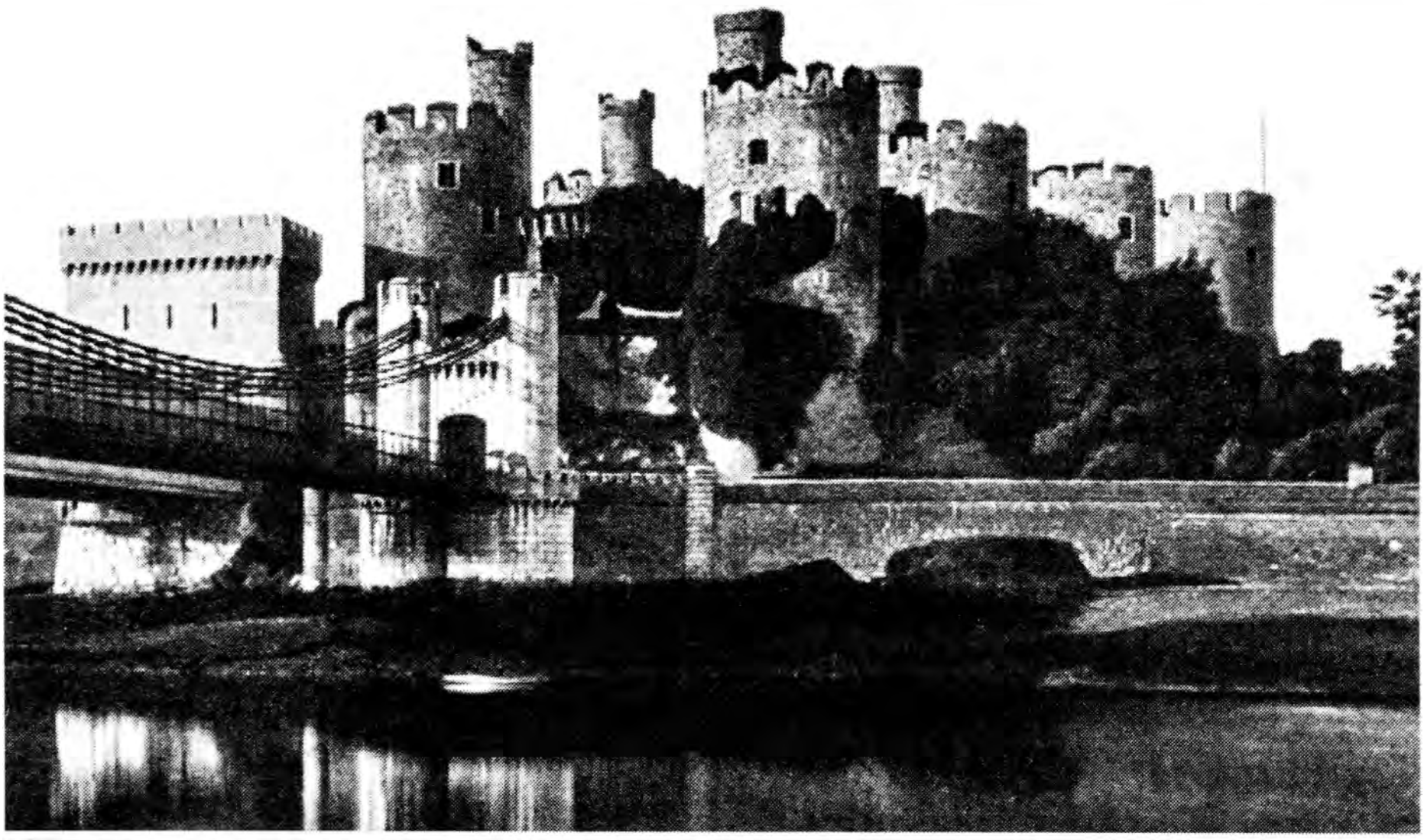

Conway Castle – cetate construită de Eduard I, după 1284.

laici (care interveneau în cursul procesului cu observații și consultații juridice) în consiliile tribunalului asigura procesului o certă publicitate, și putea tempera – dată fiind competența în materie juridică a unora din membri – zelul membrilor ecleziastici ai tribunalului, cu care uneori membrii laici ajungeau în conflict, chiar denunțându–le abuzurile.

Astfel constituit, tribunalul îi cita să se prezinte pe ereticii declarați, sau pe cei suspectați de erezie. Cei care nu se prezentau erau excomunicați, și – dacă erau găsiți – erau aduși cu forța la judecată. Unii inchizitori dezvăluiau numele denunțătorilor, și chiar îi confruntau cu acuzații – când acest fapt nu îi punea în pericol. Alții refuzau să îi divulge, pentru a–i pune la adăpost de eventuala răzbunare a familiei celui denunțat; dar trebuiau să comunice notarilor și asesorilor din consiliul tribunalului numele denunțătorilor și martorilor, pentru a se verifica adevărul declarațiilor. În cazurile (dovedite) de denunțare sau de mărturie falsă, acești denunțători sau martori erau tratați la fel ca ereticii și comndamnați la închisoare pe viață.

De foarte multe ori tribunalul acorda inculpatului dreptul de a fi apărat de un avocat, care asista la toate fazele procedurii. De obicei, acuzatul era invitat de judecător să se apere singur, răspunzând la întrebările ce i se puneau. Inculpatul avea drept să–și aducă martori în apărare, să ceară să fie ascultați în prezența lui – și, de asemenea,

să îi recuze pe unii dintre judecători (chiar și pe inchizitor) pentru motive a căror valabilitate o aprecia însă inchizitorul (sau, în caz de apel, însuși papa). Interogatoriul se desfășura în prezența întregului juriu de *probi viri*, cărora li se cerea avizul înainte de pronunțarea sentinței.

În locul probelor aduse de martori, inchizitorii preferau să obțină din partea acuzatului o mărturisire de recunoaștere a vinei, promițându-i-se în acest scop iertarea de pedeapsă. Când aceste promisiuni rămâneau fără efect, se recurgea la tortură. Mult timp Biserica s-a arătat ostilă torturii (pe care tribunalele laice o admiteau); dar în sec. XIII, odată cu difuzarea principiilor dreptului roman, tortura a fost admisă și în procedura justiției ecleziastice. În 1243 este adoptată și de tribunalul Inchiziției care activa în sudul Franței[1], deși, de-a lungul secolelor XIII și XIV procesele-verbale menționează folosirea rareori a torturii. (Situația se va schimba, din nefericire în secolele următoare).

După interogatoriu, dezbateri, martori, cuvântul apărării, se pronunța sentința, – care era luată după deliberarea consiliului (*consulentes*), după ce inchizitorul asculta, cum spuneam, și părerea juriului de *probi viri*. Aceștia se pronunțau nu numai asupra culpabilității acuzatului, ci și a chestiunilor de drept pe care le ridica respectivul caz în speță. „Or, sub acest raport, procedura inchizitorială era mult mai liberală decât cea civilă a timpului său; ea a devansat secolele și i-a făcut pe justițiabilii săi să beneficieze de o instituție pe care noi credem că o datorăm Revoluției franceze“ (J. Guiraud).

Sentințele erau aduse la cunoștința mulțimilor într-o adunare publică, solemnă (numită *sermo generalis*; iar în Spania, *auto de fe* – „act de credință“), la care inchizitorul convoca autoritățile civile, rude, prieteni și cunoștințe ale celor condamnați.

Ceremonia începea dimineața cu o slujbă religioasă, o predică (ținută de inchizitor, sau de un preot desemnat de el) având ca temă combaterea ereziei; apoi, celor de față li se acordau indulgențe și

1 O admite și papa Inocențiu IV în bula din 1252 (motivând că era deja practicată de tribunalele regale și senioriale împotriva hoților și tâlharilor); iar papii Alexandru IV (în 1260) și Urban IV (în 1262) permit inchizitorilor să asiste la tortură, să o dirijeze și să îi pună pe notari să consemneze în scris mărturisirile obținute în acest mod. Unii inchizitori s-au servit într-un fel atât de crud de acest mijloc, încât spre sfârșitul secolului al XIII-lea însuși regele Filip cel Frumos îi denunță inchizitorului principal din Toulouse.

Castelul conților din Gand (Belgia). Sec. XIV.

totodată se pronunța excomunicarea tuturor celor care s-ar fi opus activității Inchiziției. După care, se lua jurământul autorităților laice, care promiteau că își vor da tot concursul pentru combaterea ereziei. În sfârșit, se da citire sentințelor. În cazul când acestea prevedeau pedeapsa capitală, autoritatea laică prelua sarcina execuției: rugul[1].

Sentințele de achitare erau mai numeroase decât se crede de obicei. (Aceasta, până spre sfârșitul sec. XV; după care, lucrurile se schimbă, Inchiziția devine mult mai dură și abuzurile mult mai numeroase). Multe pedepse apoi constau în sancțiuni de ordin spiritual, sub forma de penitențe canonice: abjurări, posturi îndelungate, îndeplinirea unor opere de binefacere, obiecte de cult dăruite

1 În această ordine de idei, este surprinzătoare și mai mult decât reprobabilă poziția unui spirit de mărimea lui Toma din Aquino, care nu ezită să afirme: „Dacă Biserica găsește un eretic îndărătnic, ea trebuie să se îngrijească de salvarea celorlalți credincioși, îndepărtându-l prin excomunicare și dându-l pe mâna tribunalului laic, pentru a fi stârpit din lume prin moarte“ (*apud* A. Fliche).

unei biserici, pelerinaje la sanctuare mai apropiate sau mai îndepărtate, etc. Apoi, anumite penitențe umilitoare: să asiste la slujbe rămânând într-un colț al bisericii, desculț, cu o lumânare în mână; sau să poarte permanent cusut pe haină un semn distinctiv, sau veșminte de formă și culori speciale, ș.a. Pedepse mai severe: amenzi, confiscarea bunurilor, demolarea completă a casei, interzicerea de a îndeplini anumite funcții în viața publică (măsură ce putea fi extinsă asupra copiilor și chiar nepoților celui condamnat), pierderea drepturilor tatălui asupra copiilor, ale soțului asupra soției, etc. Urmau: închisoarea pe un timp determinat sau pe viață; și pedeapsa cea mai gravă (dar nu inventată de Inchiziție) – arderea pe rug[1].

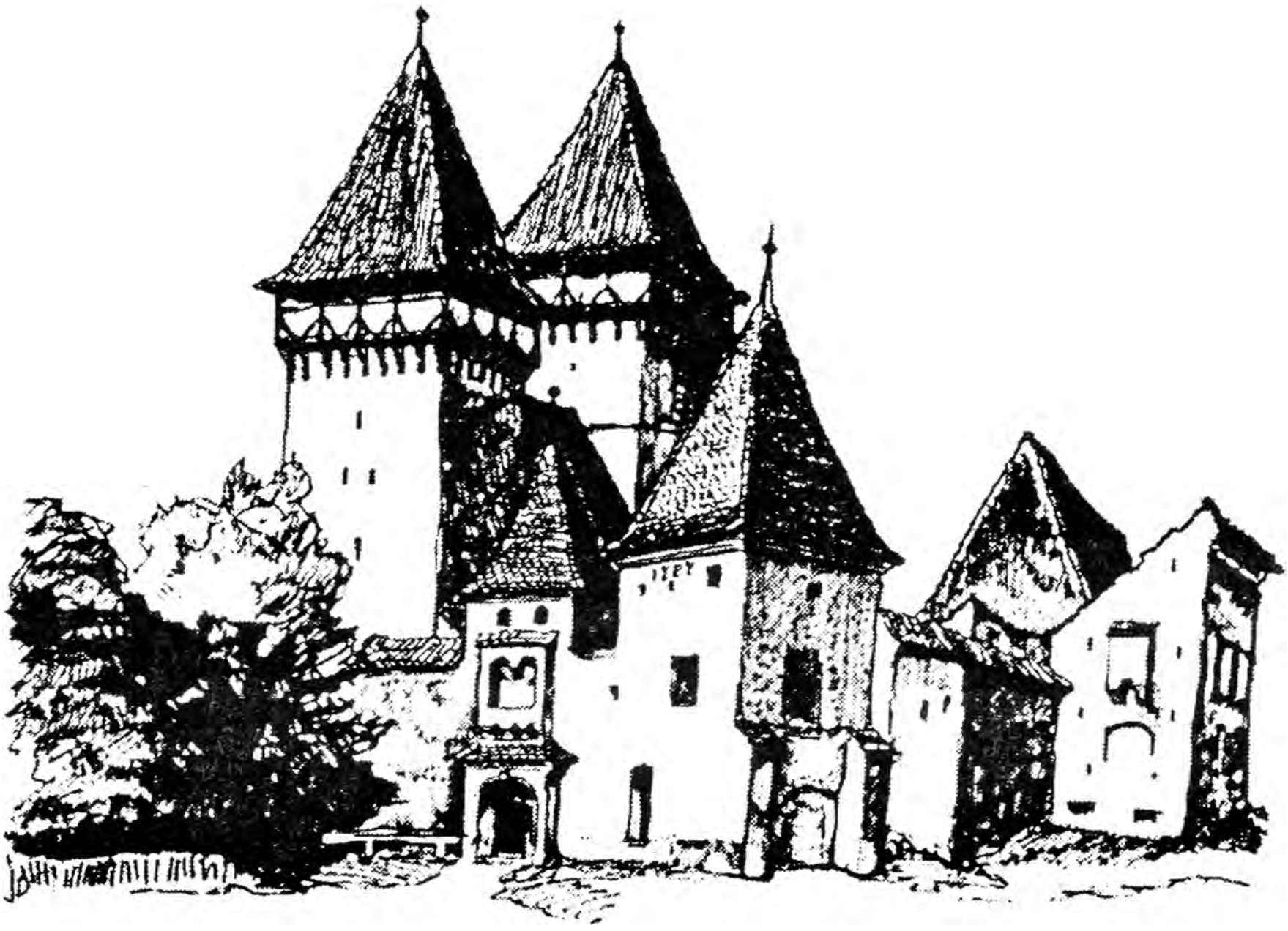

Cetatea din Dealu Frumos.

1 Și acest fel de pedeapsă capitală a fost mai puțin frecventă decât se presupune în general. Indicativă este activitatea foarte severului inchizitor dominican deja citat, Bernard Gui, în regiunea Toulouse, cea mai bântuită de erezie (însărcinat cu misiuni inchizitoriale și în Flandra și Italia), care în 15 ani a dat 930 de sentințe; dintre acestea, 42 de condamnări la rug, pe lângă 139 (deci 18%) sentințe de achitare. – Uneori Inchiziția făcea și procese postume: osemintele unor eretici demult decedați erau exhumate și arse (cum s-a întâmplat, de pildă, în 1330, cu osemintele a 18 defuncți din Narbonne și Carcassonne). – Despre abuzurile Inchiziției din secolele XVI și XVII (îndeosebi ale Inchiziției spaniole), se va vorbi în volumul rezervat Civilizației Renașterii.

VIAȚA COTIDIANĂ

Aspecte demografice • Configurația orașelor • Ritmurile timpului • Orientarea în spațiu • Călătoriile pe uscat • Pelerinajele • Ciclul vieții omului • Locuința seniorială • Satul și casa țăranului • Alimentația • Îmbrăcămintea. Blazonul • Sărbători și divertismente • Lumini și umbre ale vieții medievale.

ASPECTE DEMOGRAFICE

În primele secole ale Evului Mediu populația Europei scăzuse enorm. Cauzele fuseseră: foametea provocată de calamități naturale și de randamentul foarte scăzut al agriculturii, epidemiile și războaiele din perioada invaziilor barbare. Redresarea demografică a început în secolul al X–lea, continuând apoi într–un ritm accelerat. Progresele realizate în sistemul exploatării agricole, inclusiv valorificarea unor spații noi destinate agriculturii și inovațiile de ordin tehnic, au asigurat populației o alimentație mai consistentă. Siguranța politică consecutivă încetării invaziilor, consolidarea autorității publice, reluarea activității comerciale, au permis o viață mai normală, de oarecare bunăstare. Războaiele care au urmat, deși frecvente, totuși n–au provocat pierderi umane catastrofale, dat fiind efectivul redus al armatelor și numărul mic de bătălii în câmp deschis. Dintre flagelurile seculare, doar lepra mai bântuia grav; chiar și malaria devenise, se pare, mult mai rară. Transformările intervenite în sistemul sclaviei au avut de asemenea partea lor de contribuție la sporul demografic.

La sfârșitul Imperiului roman de Apus, populația sa este apreciată la circa 25 milioane de locuitori. În perioada următoare, de un secol și jumătate, această cifră a scăzut cu 8–10 milioane. După care, a urmat perioada de redresare. Evaluat în cifre, progresul demografic reprezintă – pentru Europa Occidentală – o creștere de la 14,7 milioane de locuitori (în jurul anului 600) la 22,6 milioane locuitori în 950, pentru a ajunge – înainte de 1348, data marii epidemii de ciumă – la 54,4 milioane. Pentru întregul teritoriu european, se apreciază (atât cât permite insuficiența datelor estimative) că populația existentă în jurul anului 700 a crescut de la 27 milioane la 42 milioane către anul 1000; la 60 milioane în 1200, ajungând – în 1300 – la 73 milioane. Explozia demografică înregistrată între anii (aproximativ) 1000 și 1300 arată că, în decurs de numai trei secole, populația Europei Occidentale s–a dublat.

În jurul anului 1200, Franța era regatul cel mai populat din Occident: 7 milioane de locuitori pe o suprafață de 420.000 km^2; în timp ce Insulele Britanice aveau 2,8 milioane (dar, ținând seama de condițiile geografice locale, densitatea populației era cam aceeași ca în Franța). La începutul secolului al XIII–lea, situația demografică –pentru țările unde datele existente permit o evaluare aproximativă –

Fortul Malatesta, din Rimini. Sec. XIII.

se prezintă astfel: Peninsula Iberică – 7 milioane de locuitori; Italia – 7,5 milioane; teritoriile germanice (Germania, Austria, Elveția) – 7 milioane; Ungaria – 2 milioane; Polonia – 1,2 milioane; Imperiul bizantin –între 10–12 milioane[1].

Până la sfârșitul secolului al XII–lea, orașele din Franța și Anglia însumau abia 5% din populația țării respective. Către anul 1200, populația Parisului este apreciată la aproximativ 25.000 de locuitori (incinta construită sub Filip August închidea o suprafață de 253 ha). Londra cam la fel. În Franța, celelalte orașe mari erau Rouen și Toulouse, – dar nici unul nu avea nici jumătate din populația Parisului. În Anglia, orașele cele mai importante, după Londra (York, Lincoln, Norwich, Bristol) aveau fiecare abia 5000 de locuitori. Apoi, în numai câteva decenii, populația orașelor a crescut – mai ales în Italia. În prima jumătate a secolului al XIII–lea, Roma avea cel puțin 30.000 de locuitori (în Germania, orașul Köln de asemenea); Veneția și Bologna însă numărau fiecare aproximativ 40.000 de locuitori; iar Milano și Florența, câte 70.000. Cel mai mare oraș al lumii creștine rămânea Constantinopolul, care în 1204 avea o populație evaluată la 150.000 până la 200.000 de locuitori.

Această „explozie demografică", cum o numeam, este cu atât mai apreciabilă cu cât mortalitatea infantilă era (cel puțin până în secolul al XIII–lea) extrem de ridicată. Cam o jumătate din numărul

1 Cf. J.C. Russel; *apud* M. Pastoureau (vd. *Bibliografia*).

copiilor nu ajungeau să depășească vârsta de 5 ani. Cel puțin 10% din nou-născuți mureau în prima lună; iar în secolul al XIV-lea, 15%–20% din copii nu ajungeau să împlinească mai mult de un an[1]. Înseși nașterile erau limitate, evitate fiind prin poțiuni anticoncepționale sau care provocau avorturi, cunoscute încă din Antichitate. Foametea ducea nu rareori la infanticide; sau, la abandonarea copilului imediat după naștere, de obicei în fața intrării bisericii. Mulți copii părăsiți erau adunați și îngrijiți în mânăstiri. (Primul orfelinat cunoscut a fost fondat de un preot din Milano în anul 787). Singurul mijloc permis pentru limitarea nașterilor era abstinența periodică; Biserica chiar interzicea raporturile intime între soți în unele perioade ale anului (40 de zile înaintea Crăciunului, 40 de zile înainte de Paște, 8 zile înainte și 8 zile după Rusalii, etc. ...).

CONFIGURAȚIA ORAȘELOR

În timpul și în perioada imediat următoare marilor invazii, zidurile de apărare închideau în interiorul lor nuclee urbane pe o întindere redusă. În afară de Roma (cu suprafața sa de 1275 ha), Milano (400 ha). Trier (285 ha), alte orașe abia dacă atingeau sau depășeau 100 ha (Toulouse, Nîmes, Mainz, Merida); majoritatea nu ajungeau nici la 100 ha.

Orașele epocii merovingiene, chiar dacă erau puțin întinse și cu o populație numeric redusă, totuși nu erau deloc niște „orașe moarte". În aceste mici orașe-fortărețe se fondau mănăstiri și se construiau edificii religioase și palate episcopale; seniorul orașului, episcopul, își înmagazina aici produsele domeniilor sale funciare, aici își avea personalul său de curte, clerici, slujbași, servitori. Episcopul organiza în oraș diferite procesiuni religioase care atrăgeau mulțimi din împrejurimi, înființa o școală, negustorii îi aduceau din depărtări stofe fine și argintărie, de uz liturgic sau personal. Contele cu întreaga suită se oprea și în orașe cu ocazia vizitelor pe care le făcea în comitatul său; în timp ce mulți săraci se refugiau la oraș în căutare de lucru, mai ales în timpuri grele de foamete. La toți aceștia se adăugau, în fine, indispensabilii meșteșugari de toate felurile.

În afara acestor orașe de reședință episcopală, celelalte se

1 Azi, în țările în care serviciul pediatric este organizat la nivelul cel mai înalt, mortalitatea infantilă se situează chiar sub 1%, iar pentru copiii până la un an, între 1–2%.

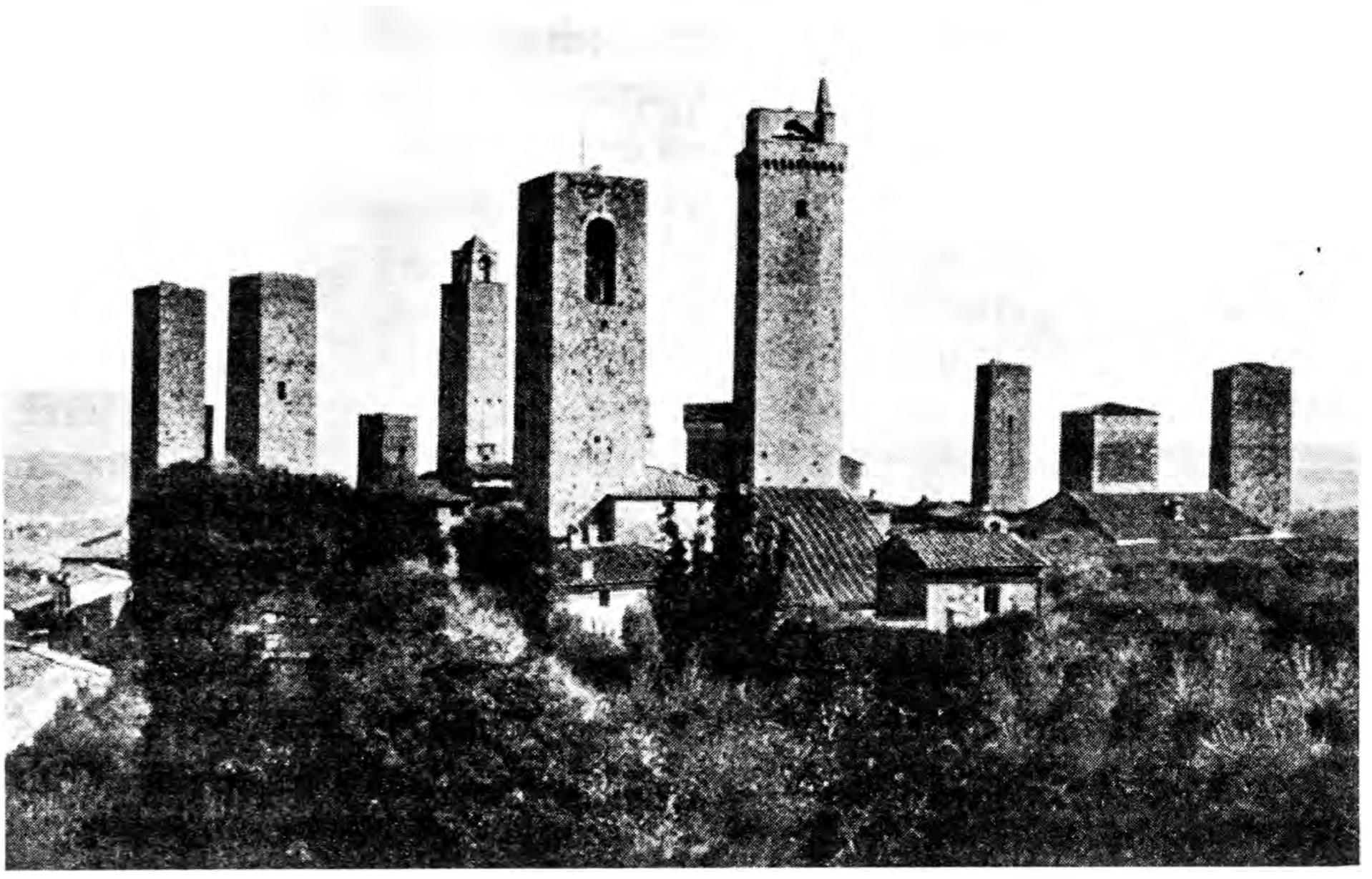

Turnuri ale caselor senioriale din San Gimignano (Toscana).
Sec. XIII și XIV.

distingeau cu greu de un sat mai mare. Pe locul monumentelor antice, ruinate, apăruseră grădini și terenuri necultivate. În secolele al XII–lea și al XIII–lea, orașele erau – din punct de vedere economic – total dependente de sat (deși, practic, își pierduseră puterea politică asupra satului). Le deosebeau de sate aspectul lor monumental, bisericile, catedrala, palatul episcopal, zidurile de apărare și concentrarea activităților religioase. Abia începând din secolul al IX–lea se constituie, alături de vechiul oraș episcopal, o aglomerație nouă, nelegată de ocupații agricole, cu locuitori a căror activitate era îndreptată spre producție (fierari, țesători, tăbăcari, etc), spre consum (măcelari, brutari, ș.a.), sau spre o activitate de tranzit (cărăuși, hamali, marchitani, negustori de postavuri, etc). – Dar, chiar având o populație de numai câteva sute de locuitori, un oraș se deosebea de un sat prin natura ocupațiilor și a felului de viață al locuitorilor săi, prin faptul de a avea un târg activ, și prin funcțiile sale administrative, religioase, judiciare, militare și politice.

Rareori un oraș era situat departe de un râu. Văzut de la distanță, aspectul său era impresionant prin dimensiunile zidurilor sale de

apărare[1] – care erau în același timp și un simbol al puterii și, față de înfățișarea cenușie a satelor mizere, o apariție estetică. Pe măsură ce populația creștea, orașul era silit să–și construiască, concentric, un al doilea, al treilea, al patrulea zid de apărare[2]. Nu întotdeauna un oraș se dezvolta concentric: Toulouse își avea castelul seniorial în centru, dar catedrala la periferie; Cracovia s–a dezvoltat în jurul a două nuclee, iar Lübeck, în jurul a trei sau patru (fiecare nucleu având–și întărituri proprii, cuprinse apoi în zidul de apărare al întregului oraș). Planul cel mai simplu și mai armonios, pe baza unui nucleu unic sau unificat, îl prezentau orașele Bruges, Florența și Aachen. În general, concentrându–se, din motive de protecție în caz de război în perimetrul atât de restrâns al zidurilor de apărare ale orașului, casele trebuiau zidite cât mai înghesuit și mai mult în înălțime. Densitatea populației devenea astfel extremă: orașe ca Genova, Napoli, Milano, Florența sau Veneția erau nevoite să aglomereze, pe suprafețe de 110 ha, mai mult de 100.000 de locuitori.

Străzile erau înguste, sinuoase, întortocheate, în general rău pietruite, noroioase, cu o rigolă în mijloc; fiecare locuitor trebuia să–și curăță porțiunea de stradă din fața casei, unde de obicei erau aruncate gunoaiele; pe străzi – câini, păsări de curte, porci, circulau liber. (La Paris, abia de pe la mijlocul secolului al XII–lea a fost oprită hoinăreala porcilor pe străzi). Meșteșugarii se concentrau, după profesiuni, pe străzile lor. În piața centrală dominau marile edificii – catedrala, (eventual palatul episcopului sau al seniorului laic), palatul comunal – care putea fi și un loc de întâlniri, de reuniuni, de tranzacții comerciale sau de refugiu în caz de pericol – și ale cărui subterane serveau ca depozit pentru arhivele orașului, sau ca închisoare. În piața centrală se aflau și halele, loc acoperit pentru desfacerea mărfurilor, grupate pe categorii. Apa potabilă era adusă în oraș prin apeductele rămase de la romani și restaurate; sau, mai degrabă, prin conducte de lemn, fier ori plumb, și distribuită fântânilor. Lemnul, folosit cu prioritate în construcția caselor, făcea ca incendiile să fie frecvente și adeseori de proporții catastrofale. Iluminatul străzilor, chiar foarte slab, era o raritate. Dealtminteri, circulația pe străzi în timpul nopții era, în principiu, interzisă.

1 Orașul Avila este apărat de un zid lung de 2400 m, înalt de până la 12 m și întărit cu 88 de turnuri masive. Zidul de apărare al Avignonului avea în secolul al XIV–lea, o lungime de 4330 m.

2 „La începutul secolului al XIV–lea, Florența ajunsese să–și construiască al șaselea zid de apărare; Viena, al patrulea; Gand, în mai puțin de un secol și jumătate și–a ridicat cinci ziduri de apărare succesive: în 1163, 1213, 1254, 1269 și 1299“ (R. Delort).

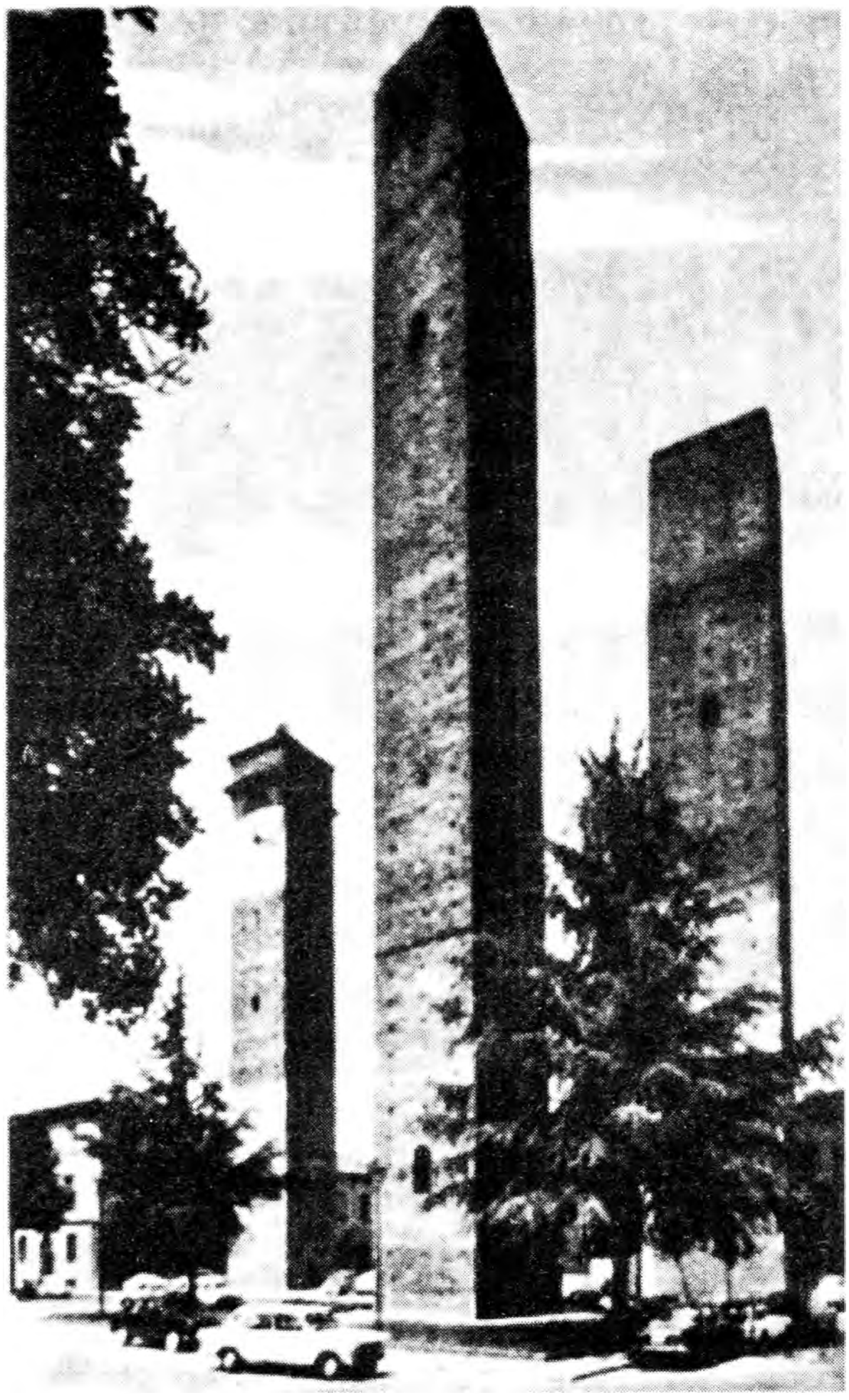

Trei turnuri de prestigiu, ale unor foste palate senioriale din sec. XIII. Pavia.

RITMURILE TIMPULUI

Ritmul zilei era reglat, pentru țărani, de mersul soarelui pe cer, sau de clopotele[1] mănăstirii din apropiere, care trăgeau din trei în trei ore. Pentru țăran, ziua începea odată cu răsăritul soarelui; pentru călugări, la miezul nopții. Noaptea, clopotarul mănăstirii se orienta după poziția astrelor – dacă cerul era senin; sau, după durata arderii

1 Clopotele, de dimensiuni foarte mici (propriu-zis, clopoței), erau cunoscute de chinezi și inzi din cele mai vechi timpuri, precum și de greci și romani. Se crede că primul papă care a ordonat ca slujbele religioase să fie anunțate de sunetul clopotelor a fost Sabinian (604–606). Carol cel Mare a generalizat această măsură în tot imperiul său. Primele clopotnițe au fost construite în sec. VII. Folosirea clopotnițelor s-a răspândit în Imperiul bizantin mai târziu decât în Occident.

unei lumânări de o anumită dimensiune (o noapte de iarnă se împărțea în trei lumânări); sau, după numărul de pagini anumit pe care le citea; sau, după un număr determinat de psalmi ori de rugăciuni recitate. În timpul zilei, se folosea, în mod frecvent, de un cadran solar. Unele mănăstiri posedau ceasornice cu nisip; sau orologii hidraulice, asemănătoare clepsidrelor anticilor.

O variantă nouă a modului de măsurare a timpului și de împărțire a zile a apărut în secolul al XIII–lea, în câteva centre manufacturiere textile (Amiens, Douai, Saint–Omer), unde un clopot al orașului ritma oficial munca, trăgând de patru ori pe zi (marcând începerea, întreruperea pentru masă, reluarea și încetarea lucrului). În felul acesta, „timpul se raționalizează și totodată se laicizează, controlul lui trecând de la autoritatea ecleziastică la autoritățile civile, burgheze, și astfel valoarea sa economică apare în mod clar“ (Ph. Contamine).

Calendarul medieval oficial era calendarul sărbătorilor religioase; ciclul anului era orientat de calendarul liturgic, care avea fixate ca puncte de reper patru sărbători principale. Prima, Crăciunul (zi cu care începea anul nou liturgic) fusese stabilită de Conciliul din Niceea (325) la o dată fixă: 25 decembrie. A doua, Paștile – în funcție de care erau fixate la 40, respectiv 50 de zile și ultimele două mari sărbători, Înălțarea și Rusaliile – au fost stabilite la sfârșitul secolului al XIII–lea (în duminica ce urmează primei luni pline de după 21 martie, echinocțiul de primăvară).

Data Anului Nou laic varia după țări și regiuni. Pentru notarii de la curtea regelui Franței și pentru cei din Țările de Jos, Noul An începea în ziua de Paște; în Anglia, începea la 25 decembrie; în unele regiuni din Franța – la 1 martie. Data de 1 martie, cancelariile regale o vor deplasa la 25 martie – și acesta va fi stilul calendaristic care va prevala de la sfârșitul secolului al XII–lea până în 1751. Poporul însă a continuat să ia sărbătorile religioase ca puncte de reper ale anului și pentru motivul că acestea coincideau *grosso modo* cu datele astronomice în funcție de care se organizau muncile agricole. Dealtfel, nici în actele oficiale și nici în cronici nu se folosea totdeauna numărătoarea anilor pornind de la data – controversată până azi – a nașterii[1] lui Hristos; era preferată formula laică:

1 Se pare că aniversarea nașterii lui Hristos n–a început să fie sărbătorită de Biserica occidentală decât în sec. IV (cea mai veche atestare datează din 336). În Biserica creștină din Orient sărbătorirea a fost introdusă la Antiohia către 375, iar la Alexandria către 430. Dar creștinii greci sărbătoreau încă de la începutul sec. III nașterea lui Hristos la 6 ianuarie.

La mesele princiare, de obicei se făcea proba bucatelor, să nu fie otrăvite. Miniatură din sec. XV. Biblioteca Regală, Bruxelles.

„În anul (cutare) al domniei regelui (cutare)...". Sau, se prefera folosirea cronologiei ebraice, care la anii scurși de la începutul erei noastre adăugau 3761 de ani „de la facerea lumii": o cronologie care va fi acceptată și de Europa creștină până în secolul al XVII–lea.

Activitatea țăranului și a meșteșugarului începea în zori și înceta la apusul soarelui. Regulamentele corporațiilor interziceau cu strictețe munca de noapte, – atât de teama riscului incendiilor (care puteau fi ușor provocate de mijloacele rudimentare de iluminație), cât și pentru a înlătura o neloială concurență între meșteșugari. De–a lungul anului, activitatea era întreruptă în timpul duminicilor și a numeroaselor sărbători religioase. Pentru un meșteșugar, anul avea aproximativ 200 de zile în întregime lucrătoare, plus 80 de zile când lucrul înceta la prânz; ceea ce însemna 250 de zile complete de muncă: adică, ceva mai mult de două treimi din cele 365 de zile ale anului.

ORIENTAREA ÎN SPAȚIU

Pământul era imaginat de oamenii Evului Mediu ca având forma unui disc plat, înconjurat de apele oceanului. Cunoștințele

geografice ale epocii carolingiene se limitau la informații transmise de Antichitatea târzie. Pe baza lor s–au întocmit hărți ale lumii (*mappae mundi*) în care, în cele trei continente cunoscute, apăreau localizate diferite țări și orașe; în centrul lor figura Ierusalimul. La sfârșitul secolului al IX–lea, un cleric din Bavaria a redactat o *Descriere a orașelor și regiunilor din nordul Dunării*, în care erau înșirate regiunile ocupate de popoare slave, până la Vistula. În aceeași epocă, regele anglo–saxonilor Alfred cel Mare a pus să se facă o descriere a țărilor nordice pe baza relatărilor unor călători. Eginhard, biograful lui Carol cel Mare, menționează că împăratul ar fi posedat o hartă „a pământului", cuprinzând și planurile orașelor Roma și Constantinopol, gravate pe o placă de argint. – Din toate aceste documente cartografice însă nu ne–a parvenit nici unul.

Dar este de neconceput să nu fi existat – chiar în secolul al IX–lea – hărți terestre detaliate: „Când prin tratatul din Verdun (842), Lothar, Ludovic Germanicul și Carol cel Pleșuv și–au împărțit regatul moștenit de la părintele lor Carol cel Mare, desigur că s–au înțeles în așa fel încât fiecăruia să îi revină cam tot atâtea păduri, terenuri arabile, vii și orașe importante. Nu s–ar putea închipui azi un partaj, făcut într–un mod atât de îngrijit fără consultarea atentă a unor hărți foarte precise" (E. Pognon). Dispozițiile emise de carolingieni, – documente care aveau o valoare juridică incontestabilă în probleme de cadastru – descriu realități teritoriale foarte complexe. Dar nici unul din aceste texte nu era însoțit și de un plan.

Până în secolul al XIII–lea exista un tip de cartografie nautică mult influențată de cunoștințele navigatorilor și geografilor arabi. După care, în secolul al XIII–lea apar, în Occident, hărți nautice originale („*portulane*") – ca, de exemplu, o hartă pisană în care sunt reprezentate cu o remarcabilă exactitate contururile Mării Mediterane și principalele ei insule. Sunt indicate, de asemenea, câteva sute de porturi. (Coasta Atlanticului, în schimb, este trasată mai sumar; iar Anglia apare ca o insulă informă). În Anglia, două hărți desenate de un călugăr–cronicar pe la mijlocul secolului al XIII–lea, permiteau pelerinilor, negustorilor și soldaților să se orienteze într–un mod destul de satisfăcător. În Franța însă, o hartă terestră cât de cât detaliată nu datează decât de la sfârșitul secolului al XV–lea.

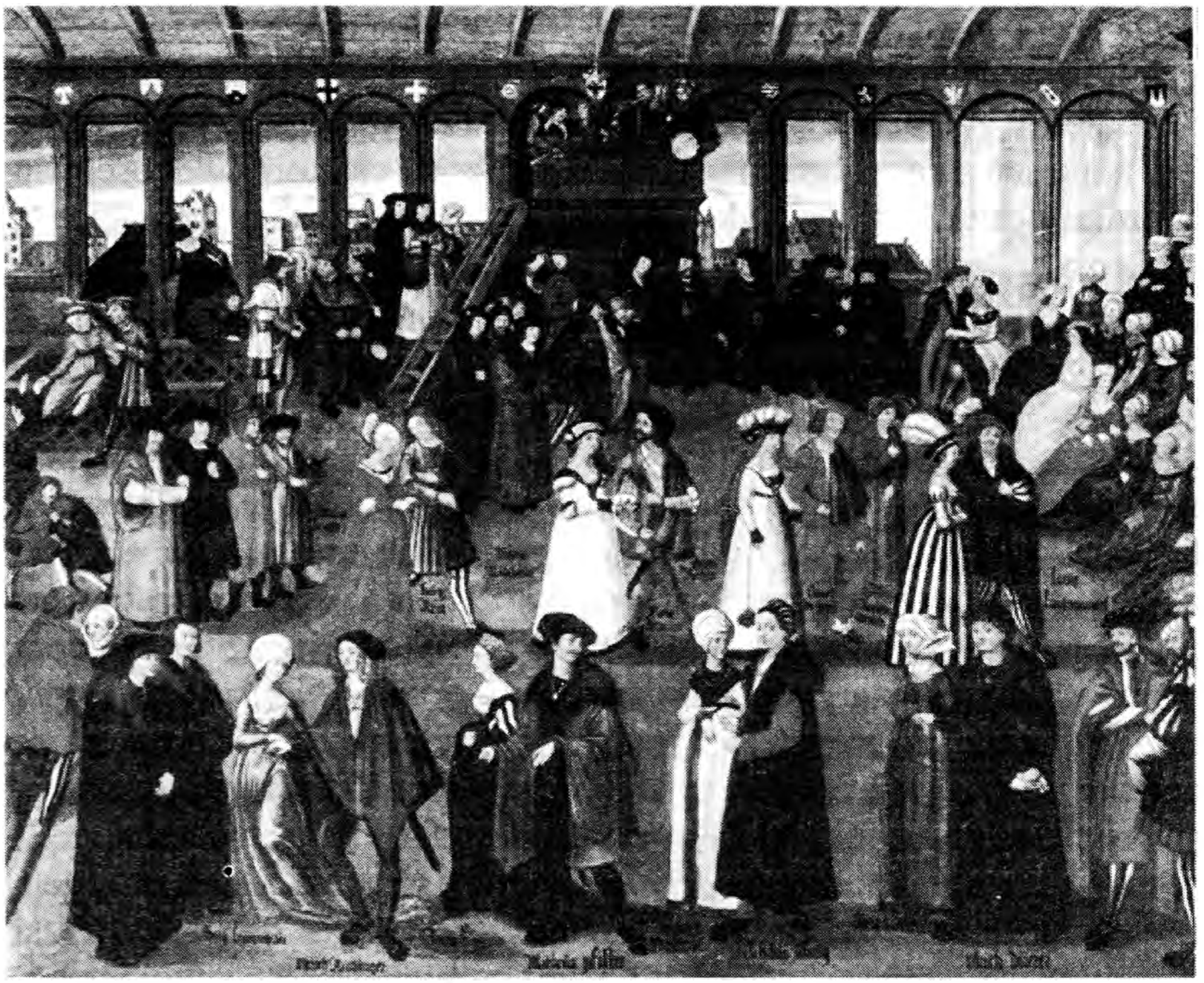

Dans de societate la o oaste princiară, către 1500.
Maximilianmuseum, Augsburg.

Dar toate aceste hărți erau de uz cu totul excepțional. Pentru orientarea într–un spațiu mai vast, oamenii contau mai mult pe cunoștințele ghizilor locali, sau pe relatările verbale ale pelerinilor (și, mai rar, ale negustorilor). Printre cele mai complete descrieri care s–au păstrat, și datând din secolul al XIV–lea, este așa–numitul *Itinerar din Bruges*. Sunt indicate aici etapele și distanțele dintre Bruges și numeroase orașe sau regiuni îndepărtate – înspre sud și est, până în Italia, Germania și ținuturile locuite de popoare slave; iar spre nord, până în regiunile scandinave, în Islanda și chiar Groenlanda.

Distanțele erau măsurate și indicate în zile de mers pe jos (într–o zi de vară – circa 40 km), în mile sau în leghe – după regiuni; iar distanțele mai scurte erau indicate prin alte unități de măsură: o „bătaie de săgeată“, o „aruncătură de piatră“, sau în pași.

CĂLĂTORIILE PE USCAT

Călătoriile pe distanțe mai lungi erau costisitoare și mai ales periculoase, – atât din cauza lupilor[1], cât și a bandelor de răufăcători. Cu toate acestea, drumurile erau înțesate de călători (îndeosebi în anumite ocazii sau perioade ale anului) de toate categoriile, – de la regi, prinți, conți, episcopi, abați cu suitele lor, până la negustori, țărani, călugări, pelerini, vagabonzi, jongleri, cerșetori și hoți de drumul mare.

Regii carolingieni se deplasau încontinuu, – pentru a controla dacă dispozițiile lor au fost executate, sau pentru a primi jurământul supușilor lor, sau pentru a judeca o cauză importantă, sau pentru a face un pelerinaj. Carol cel Mare – precum și urmașii săi – aveau mai multe reședințe; doar spre sfârșitul domniei a preferat să se stabilească în palatul său din Aachen. Deplasările regilor nu erau niciodată improvizate; slujbași speciali ai curții (*mansionarii*) erau trimiși înainte să pregătească palatul la care suveranul urma să se oprească. Până să ajungă la destinație, și conții, și episcopii, și abații, și vasalii săi erau obligați să–l găzduiască, cu întreaga sa suită: ceea ce implica cheltuieli considerabile pentru gazde, căci uneori regele era însoțit de câteva sute de persoane! – Și conții, marii feudali și vasalii lor se deplasau des pe teritoriul comitatelor sau feudelor lor, pentru a–și exercita îndatoririle administrative și judiciare ce le reveneau. Episcopii, de asemenea, făceau dese călătorii prin diocezele lor; seniorii respectivi erau obligați să le asigure – lor și întregii suite – găzduire și întreținere (inclusiv furajul pentru cai)[2].

Trimișii, regelui, de la *missi dominici* până la simplii curieri (*scararii*), circulau întruna. *Missi* și vasalii regelui aveau și ei dreptul de a pretinde să fie găzduiți și de a rechiziționa cele necesare pentru oamenii și caii lor. Curierii regali – persoane de mare încredere – erau totdeauna însoțiți de o escortă. – Dar și călătorii simpli (negustorii, pelerinii, etc) erau siguri că vor găsi un adăpost peste noapte

1 Până în timpurile moderne, marele flagel la țară în toată Europa erau lupii. În perioada Evului Mediu timpuriu erau otrăviți sau vânați cu capcane și cu câini dresați; intendentul unui domeniu regal trebuia să prezinte regulat pieile lupilor uciși. În 813, Carol cel Mare a instituit câte doi slujbași speciali în fiecare comitat, care aveau sarcina să organizeze și să conducă această campanie pentru exterminarea lupilor, având la dispoziție un corp anume de vânători în acest scop.

2 Un episcop putea pretinde seniorului, pentru fiecare zi cât era găzduit, 40 de pâini (20 kg), 3 *muids* de băutură, un porc, 3 găini, 15 ouă și 15 *muids* de furaj pentru caii suitei (cf. P. Riché).

(cei săraci și o mâncare, gratuit) la una din mănăstirile din drum, care organizaseră o adevărată rețea de hanuri, atât pentru cei bogați cât și pentru cei săraci. Și, în primul rând, pentru pelerini.

PELERINAJELE

Amploarea, intensitatea, caracterul pelerinajului medieval constituie unul din elementele fundamentale ale psihologiei sociale și populare.

Chiar când un pelerinaj la un sanctuar se făcea în speranța vindecării de o boală sau de o infirmitate, la temelia acestui act sta spiritul de penitență, ideea că o greșală săvârșită cere să fie reparată prin actul de devoțiune care era pelerinajul. Și cu cât locul indicat de preot pentru pelerinaj era mai îndepărtat, mai greu de ajuns și mai plin de primejdii – în primul rând Ierusalimul, apoi Roma și Santiago de Compostela – cu atât beneficiul spiritual obținut se

Pelerini în drum spre Canterbury. Miniatură din sec. XV.

considera că va fi mai mare[1]. Cei care nu puteau face un drum atât de lung, din diferite motive (de vârstă, de sănătate, de posibilități economice, etc). făceau pelerinajul la un sanctuar din apropiere, renumit mai ales pentru relicvele (adeseori „făcătoare de minuni") pe care le poseda.

Desigur că, alături de îndeplinirea unei făgăduințe solemne făcute în scopul obținerii ajutorului divin pentru un motiv oarecare, și alături de obligativitatea efectuării unei penitențe (la întoarcere, pelerinul prezenta confesorului său o dovadă că făcuse într–adevăr pelerinajul prescris), mai acționau și alte motive. În primul rând, pelerinul care știa că pe drum îl pândesc tot felul de dificultăți posibile și de pericole, își asuma în mod conștient acest risc: fapt care dădea o mai mare valoare spirituală actului de pelerinaj. Era, apoi, și aviditatea omului medieval de a vedea ținuturi, oameni, lucruri noi; era, într–un fel, o atracție, o fascinație a aventurii; și poate chiar „un simț al nomadismului, moștenit de la ascendența sa barbară" (R. Oursel). Cert este că emotivitatea omului medieval, cu speranța sa de mântuire prin căință și ispășire, cu naiva sa credință în miraculos – chiar și în forma sa cea mai aberantă – explică și justifică venerarea relicvelor, cultul osemintelor sau obiectelor care aparținuseră lui Hristos sau vreunui sfânt, și cărora el le atribuia puteri supranaturale[2].

Fiecare biserică sau mănăstire căuta să–și procure asemenea comori – pe orice cale. În 1087, marinarii din Bari fură din Orient cadavrul Sf. Nicolae, care va face în felul acesta ca orașul lor să devină un loc de pelerinaj. Doi pelerini din nordul Franței fură, dintr–o biserică din Palermo, relicvele tinerei martire Cristina. Uneori, chiar călugării sunt cei care fură moaște dintr–o biserică pentru a le aduce în mănăstirea lor. În momente tulburi, abații înșiși profită spre a strămuta în mănăstirile lor relicve aparținând până atunci altor biserici; însuși celebrul Odon de Cluny (879–942), beatificat de Biserica catolică, a „transferat" din bazilica San Paolo fuori le Mura din Roma la mănăstirea sa „cenușa" osemintelor

1 Unii continuau toată viața să caute să–și ispășească păcatele făcând mereu pelerinaje. În secolul al X–lea, eruditul Gerbert d'Aurillac (viitorul papă Silvestru II) mergea deseori în pelerinaj la Roma. Iar în secolul al XI–lea, Guillaume duce de Aquitania, mergea în fiecare an la mormântul Sf. Petru, – cu toate sacrificiile materiale considerabile și cu marile riscuri pe care le comportau asemenea călătorii.

2 Astfel, spada contelui Roland – eroul *Cântecului lui Roland* – care avea în mânerul său de aur închis un dinte al Sf. Petru, câteva picături din sângele Sf. Vasile, fire de păr din capul Sf. Dionisie și o bucată din veșmântul Fecioarei Maria ...

Pelerini în drum spre Ierusalim.
Dintr–un ms. din sec. XIII. Biblioteca Națională, Paris.

apostolilor Petru și Pavel, „pentru a o pune în siguranță". Furtul de relicve era foarte frecvent – și cât se poate de remunerativ. Venețienii, mai prudenți, au preferat să ascundă corpul Sf. Marcu într–un loc secret, lipsindus–se astfel de privilegiul ca orașul lor să devină un loc important de pelerinaj; în schimb, asigurându–se că trupul sfântului nu va fi într–o bună zi furat ...

Pelerinul se recunoștea de la distanță: purta o mantie lungă, o„pelerină" (termen de etimologie evidentă), o pălărie cu boruri largi, un baston lung și o traistă în bandulieră; ultimele două obiecte erau, înainte de plecare, binecuvântate de preot. Pelerinii porneau în grup, pentru mai multă siguranță contra primejdiilor care îi puteau pândi pe drum: un atac al tâlharilor, un accident, o îmbolnăvire, o haită de lupi, o furtună, o avalanșă de zăpadă prin trecătorile munților. Numai în grup puteau porni și bătrânii și infirmii care

căutau vindecarea făcând un pelerinaj la un sanctuar. Apoi, în companie, conversând, povestind, spunând glume, drumul le părea mai scurt și mai ușor.

Adevăratul pelerinaj trebuia făcut numai pe jos; a–l face mergând călare, sau într–o căruță, îi reducea mult din valoarea și din beneficiul său spiritual. Pe drum de câmpie, pelerinii puteau parcurge 30–40 de kilometri pe zi. Itinerarul era marcat prin indicații stradale: de obicei, o cruce de piatră sau de lemn, ori o capelă mică. În punctele obligate de trecere (în special prin defileurile munților), pe drumurile de pelerinaj cele mai frecventate, se găseau modeste spitale și hanuri de popas, centre de ajutor – ținute în genere de călugări – unde cei săraci și bolnavi găseau îngrijire gratuită; puncte care, în același timp, controlau și acel drum împotriva răufăcătorilor. La mănăstiri, pelerinii aflau totdeauna, cum spuneam, găzduire și mâncare. Dealtminteri, în secolul al XII–lea se creaseră și mai multe ordine ospitaliere, de călugări asistați de laici: aceste opere de caritate, de asistență socială care, în ansamblul moravurilor de regulă atât de brutale ale timpului, introduceau o zare de generozitate și de solidaritate umană.

La locurile de pelerinaj, pe lângă riturile și ceremoniile liturgice pelerinii mai erau întâmpinați și de o animație, viu colorată, pe care o dădeau zecile de tarabe unde se vindeau statuete, iconițe, cruciulițe, felurite alte suveniruri pioase, – precum și alte obiecte: încălțăminte, pungi, cingători, traiste de piele, burdufuri de vin, ierburi medicinale, mirodenii ... Cu timpul, de–a lungul marilor drumuri de pelerinaj s–au format târguri, centre de producție și de desfacere, chiar adevărate orașe. S–au construit mari monumente de arhitectură, în special religioasă, în care stilul roman și cel gotic și–au găsit expresia strălucită. În felul acesta, pelerinajul medieval, pe lângă sensul său de pietate populară și–a păstrat și o importată semnificație atât de ordin economic, cât și cultural–artistic.

CICLUL VIEȚII OMULUI

În familiile nobile se nota cu grijă și ora nașterii unui copil, pentru a i se putea face cât mai precis horoscopul. Botezul avea loc în ziua nașterii, sau cel mai târziu a treia zi. Până în secolul al XV–lea, botezul se făcea de obicei prin afundare totală în cristelniță.

Prevala obiceiul ca un copil să aibă mai mulți nași și nașe, –

pentru ca în felul acesta să-și asigure mai mulți ocrotitori[1], – ale căror nume se treceau în registrele parohiale. Copilul primea un singur nume de botez (ales de regulă de nași), – care nu era ceea ce numim azi un „prenume", ci adevăratul său nume, singurul care îi era indispensabil în orice ocazii și cu care era chemat toată viața. La nume se adăuga un supranume (o poreclă, numele unui meșteșug, unei localități, etc), – care în secolul al XIII-lea încep să devină ereditare; în texte însă persoanele rămân de obicei indicate cu numele de botez, urmat de o specificare (originea, localitatea de reședință, profesia etc). – Timp de două-trei săptămâni mama primea vizitele prietenilor și rudelor care îi aduceau daruri; se ducea apoi la biserică, unde preotul îi făcea o slujbă de purificare. În familiile nobililor (și ale celor bogați) era obiceiul ca un copil să fie alăptat de o doică.

Educația dată copiilor avea un caracter practic și concret, orientată de mediul și pentru mediul social în care trăiau. La vârsta de 7 ani copilul era dat la școală (în secolul al XIV-lea deja erau școli în cele mai multe sate). În familiile nobile, sau ale celor foarte bogați instrucția copilului era încredințată unui preceptor (care putea fi preotul capelan al familiei); la vârsta de 10 ani copilul nobilului își începea și pregătirea militară, învățând să călărească, să îngrijească un cal și să mânuiască armele. Școlile episcopale – în orașele mai mari – existau încă din secolul al VII-lea; mai târziu, un decret papal din 826, chiar îi obliga pe episcopi să înființeze măcar o școală în diocezele lor. La școlile episcopale se adăugau și numeroasele școli ale mănăstirilor (monopolul învățământului era deținut de clerici și călugări). Carol cel Mare ținea să-și pregătească viitorii funcționari ai Imperiului în școlile abațiilor sau în renumita școală a Palatului, unde predau profesorii cei mai erudiți. (Secolul al XII-lea și următorul vor însemna perioada de mare dezvoltare a învățământului, culminând cu apariția și organizarea universităților)[2].

Și educația unei fete era orientată în sens practic, întrucât după căsătorie ea era cea care urma să conducă întreaga gospodărie. Și în acest caz, mediul său familial și social era cel care determina natura educației primite. În familiile nobile, pe lângă o instrucție intelectu-

---

1 Faptul că un copil avea mai mulți nași îi putea crea dificultăți serioase mai târziu, la căsătoria cu o persoană înrudită cu unul din aceștia; căci nașii erau considerați ca făcând parte strict și direct din familie. De aceea Biserica a limitat curând numărul lor la cel mult doi nași și o nașă pentru un nou-născut băiat, sau două nașe și un naș pentru o fetiță.

2 Educației intelectuale în Evul Mediu i se va rezerva un capitol în volumul următor.

ală fetele primeau și o educație mondenă, din care nu lipseau lecturile literare, arta broderiei, dansul, călăria și vânătoarea.

Atât bărbaților cât și fetelor (îndeosebi orfanelor, sau celor din familii cu mulți copii) le mai rămânea și calea călugăriei. În mănăstiri, educația clericală le dădea novicilor posibilitatea să devină notari, scribi, învățători, preceptori în familii bogate, funcționari în administrația publică, ș.a. La țară, băiatul mai mare rămânea să-și ajute tatăl la muncile câmpului și ale gospodăriei, – pe care apoi le moștenea el; frații ceilalți, dacă averea părintească nu le putea asigura traiul, se angajau în altă parte, ca tăietori de pădure, zileri, servitori, etc.; sau intrau ucenici la un meșteșugar. Copiii celor de la oraș urmau de regulă profesiunea tatălui. Fiii nobililor începeau de timpuriu, cum spuneam, să se pregătească pentru viața militară, ori să studieze pentru a putea obține o funcție ecleziastică, a face o carieră juridică, sau pentru a-și admnistra domeniile pe care urmau să le moștenească.

Potrivit tradiției romano-germanice, căsătoria implica două formalități civile: logodna și căsătoria propriu-zisă. Logodna, constând esențialmente într-o promisiune, într-un angajament care avea o valoare juridică, era un contract încheiat între logodnic și părintele sau tutorele fetei (în condițiile pe care le-am arătat mai sus). Biserica atrăgea atenția tinerilor că actul logodnei nu implica și coabitația; mai mult decât atât: în unele regiuni logodnicilor nu li se permitea să se întâlnească decât ziua, sau chiar numai de trei ori pe săptămână. – A doua etapă, căsătoria propriu-zisă, consta în executarea contractului și festivitatea nunții.

În mediul aristocratic căsătoria căpăta o importanță deosebită de ordin familial și economic. Prin acest act, respectivele două familii încheiau o alianță, sau cel puțin își asigurau relații reciproce pașnice. De aceea, uneori căsătoriile erau hotărâte de părinți chiar din cea mai fragedă vârstă a copiilor lor[1]; care apoi, se puteau căsători când fata împlinea 12 ani, iar băiatul, 14. Era obiceiul ca seniorul care își căsătorea fiul să ceară – măcar de formă – sfatul nu numai al rudelor celor mai îndepărtate, ci chiar și al vasalilor săi; pe lângă aceasta, dreptul feudal îl obliga să obțină în acest sens și încuviințarea

1 Ceea ce însă era departe de a constitui o regulă generală. În secolul al XIV-lea, vârsta limită de căsătorie a fetelor din familiile engleze de negustori era de 13–14 ani; la Toulouse – de 15–16 ani; la Florența – de 17 ani. La Londra bărbații se căsătoreau între 20–24 de ani; iar la Reims, între 20–30 de ani (cf. Ph. Contamine).

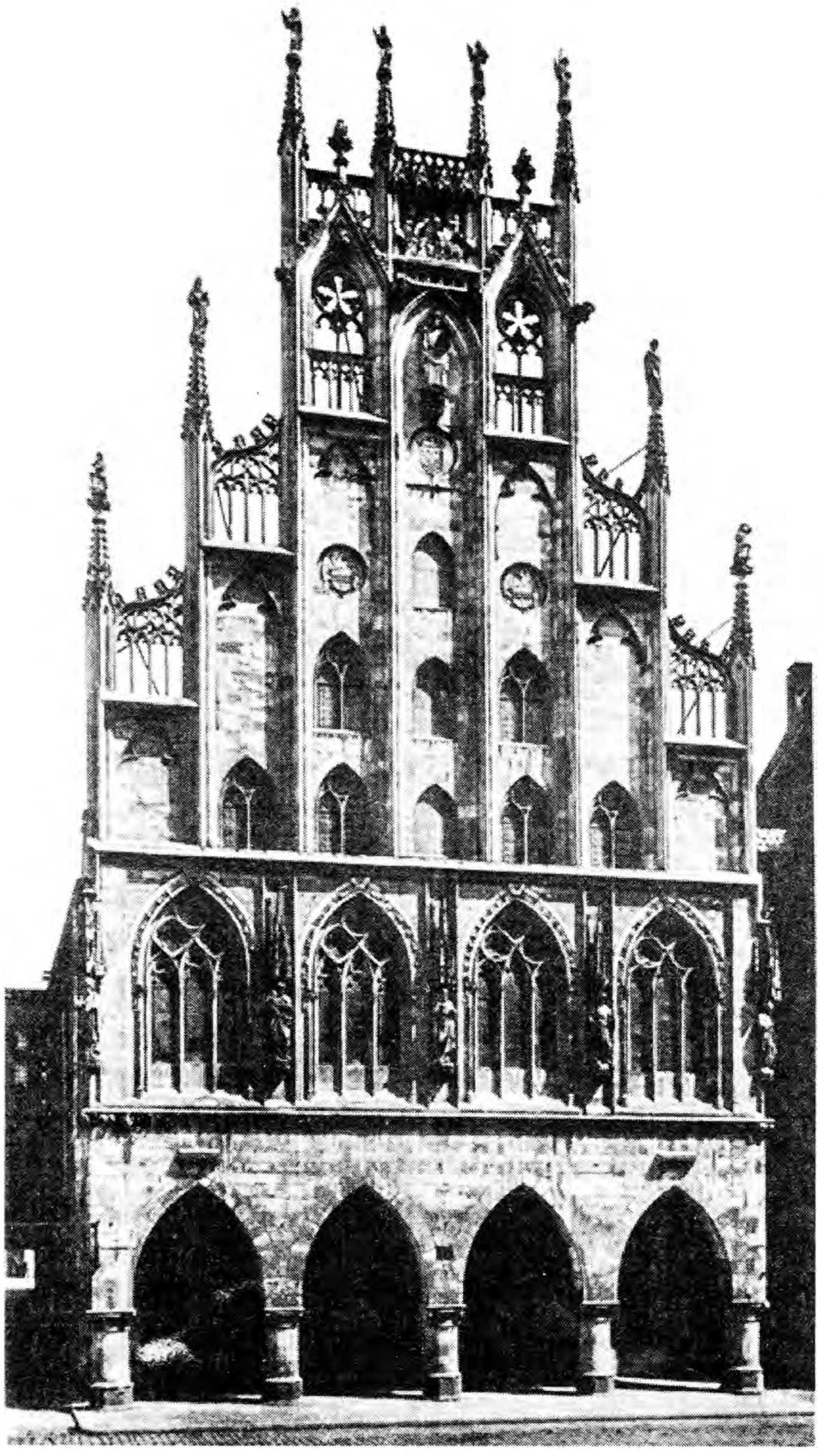

Palatul Municipal din Münster. (Terminat în 1355).

suzeranului său. Dealtfel, suzeranul trebuia să facă tot posibilul să caute ca fiica unui vasal al său decedat să se căsătorească mai repede și în condiții cât mai avantajoase.

Legislația epocii carolingiene interzicea doar adulterul și incestul, nu și faptul de a avea mai multe soții (cf. M. Bardèche). Decizia

radicală, care a acordat Bisericii cele mai mari puteri în ce privește viața conjugală a supușilor Imperiului, a fost luată de Carol cel Mare într–un capitular din 802. Acesta prevedea în mod explicit: „Episcopii și preoții, asistați de sfatul de bătrâni, să facă o cercetare temeinică asupra legăturilor de rudenie dintre viitorii soți, și numai în urma acestei cercetări tinerii să fie uniți printr–o binecuvântare". – Se instituia astfel, în mod oficial, căsătoria religioasă însoțită de binecuvântarea nupțială. Cu toate acestea, conciliile și papii (Nicolae I, Adrian II, ș.a.) au recunoscut și după această dată legitimitatea căsătoriilor exclusiv civile.

Dar începând din sec. X, tribunalele ecleziastice și–au asumat, efectiv, „o competență exclusivă în toate chestiunile care priveau căsătoria, inclusiv separarea soților, diviziunea bunurilor și contestațiile relative la dotă. Nu s–a schimbat deci nimic în legislație, ci a avut loc o progresivă uzurpare, care, în mod practic, a făcut să devină obligatorie binecuvântarea nupțială și autorizația preotului" (M. Bardèche).

Așadar, de la această dată actul căsătoriei nu mai este doar un act civil, ci și un act religios, un sacrament: căsătoria trebuia neapărat să aibă și binecuvântarea unui preot. (Ceea ce, în lumea creștină din Orient era obligatoriu încă din secolul al IV–lea). Chiar și logodna, schimbul de angajamente dintre viitorii soți, trebuia să se încheie în fața unui preot. Dar elementul esențial pe care îl introducea acum Biserica era consimțământul – indispensabil – al tinerilor; consimțământ a cărui nerespecatre era justițiabilă de către Biserică. Încât, în secolul al XII–lea acordul părinților nu mai era necesar; ba, chiar li se interzicea – cel puțin teoretic – să caute să–i constrângă pe tineri[1]. La această dată, autoritățile laice lăsaseră autorității ecleziastice grija de a legifera în materie. (Situație ale cărei urmări s–au prelungit, în lumea catolică, până în zilele noastre). – În consecință, căsătoria devine indisolubilă. Nici chiar sterilitatea femeii, impotența bărbatului, abținerea de la raporturi sexuale, o boală incurabilă a unuia din soți, o infirmitate survenită, sau anumite defecte morale grave, nimic din toate acestea nu constituiau

1 În realitate, libertatea alegerii soțului sau soției era mult mai mare în lumea celor săraci, și mult restrânsă (sau chiar inexistentă) în familiile bogaților sau ale aristocraților. Ca urmare, în secolele XIV și XV devin foarte numeroase cazurile de căsătorii clandestine: un cleric, în trecere prin localitatea tinerilor, oficia căsătoria noaptea, într–un oratoriu sau chiar într–o casă particulară, fără public și fără prealabile strigări de căsătorie în biserică. În multe dioceze aceste căsătorii erau sancționate cu excomunicarea, iar copiii acestor părinți erau considerați nelegitimi.

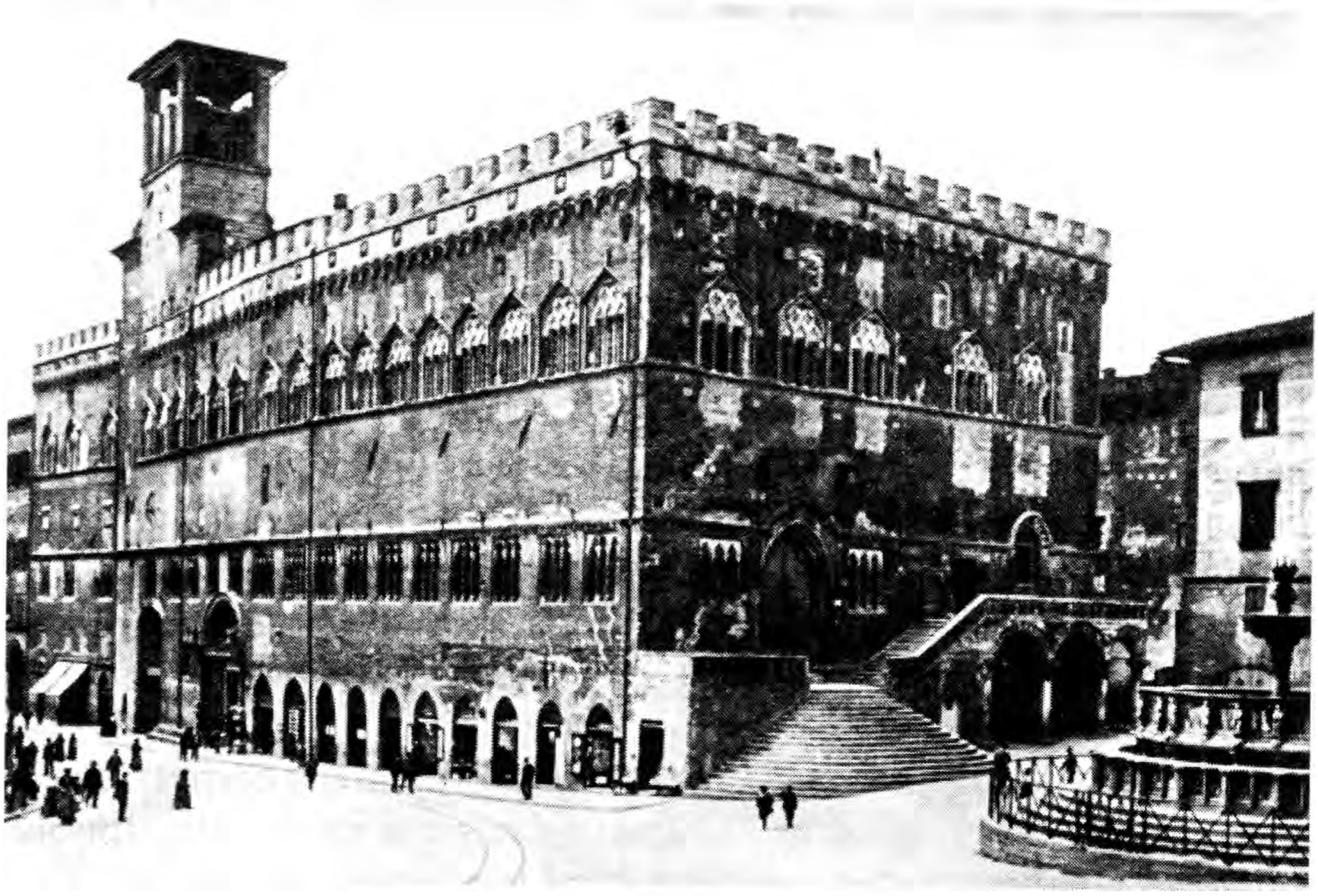

Palatul Municipiului din Perugia. Sec. XIII.

cauze valide de divorț[1]. Singura posibilitate care le rămânea soților de a se separa și de a se recăsători (posibilitate la care de regulă se și recurgea des) era să se constate și să se dovedească existența unei legături de rudenie între ei; în care caz, căsătoria era invalidată, căci se considera că, neîndeplinind această condiție inderogabilă, căsătoria nu se încheiase. Deci, nu era vorba propriu-zis de un divorț.

Ceremonia căsătoriei – care avea loc de obicei sâmbăta și care în anumite perioade ale anului era interzisă – nu era mult diferită de cea practicată azi. Mirii veneau la biserică îmbrăcați cu hainele lor cele mai bune, dar nu într-un costum special. Preotul le cerea să-și declare consimțământul și le schimba inelele de logodnă în tinda bisericii (în același loc unde se celebrau și botezul și logodna). După ce ieșeau de la slujba religioasă, în Franța era obiceiul ca tinerii să meargă să se reculeagă în cimitir ...

Atât în lumea nobililor cât și la țărani, ospățul de nuntă dura două, trei sau chiar mai multe zile; participa tot satul, iar la nunțile aristocratice erau invitați toți seniorii din apropiere. Nunta în familia unui nobil comporta cadouri bogate (una din obligațiile feudale era

1 Dar în secolul al XIV-lea o femeie putea obține în mod legal separarea de casă și de bunuri dacă dovedea că soțul ei o amenința, o bătea, refuza să-i asigure hrana, intenționa să-i vândă bunurile, sau întreținea relații de concubinaj.

ca vasalul să facă un dar de preț la căsătoria fiicei mai mari a suzeranului său); iar din partea seniorului, distribuții generoase de mâncare și băutură supușilor săi.

Atitudinea interioară a omului medieval față de bătrânețe, boală și moarte era inspirată de o inflexibilă credință religioasă: sufletul este nemuritor, există o lume „de dincolo" fericită, fără dureri; suferințele fizice sunt așadar trecătoare, și sunt datorii pe care omul trebuie să le plătească pentru păcatele săvârșite; moartea prin urmare trebuie așteptată cu resemnare și seninătate. Pentru a se împăca cu oamenii și cu propria sa conștiință, omul trebuie să-și facă din timp testamentul; aceasta era o datorie esențială, atât religioasă cât și civilă. Iar pentru răscumpărarea, pentru ispășirea păcatelor, lucrul cel mai recomandabil era – prevăzut în testament – o donație făcută bisericii, o fundație pioasă, o operă de caritate.

După pregătirile rituale pentru a fi înmormântat[1], corpul defunctului era dus, într-un sicriu descoperit sau pe o năsălie, la cimitirul situat în imediata apropiere a bisericii parohiale, și înhumat – fie doar înfășurat într-un lințoliu, fie închis într-un sicriu. Cum însă un cimitir era și un loc pentru cei vii (căci uneori în cimitire se aduceau și vitele să pască, sau se făceau exerciții de tragere cu arcul, sau chiar se țineau târguri), credincioșii nobili sau bogați preferau să fie înmormântați (fapt pe care conciliile l-au interzsi zadarnic) în biserică, în sarcofage, în ziduri, sau sub lespezile pavimentului. Acest obicei – care a apărut către sfârșitul secolului al XII-lea – a dat naștere unei foarte bogate arte plastice funerare.

Slujbe religioase la date fixate de la moartea defunctului, ceremonii liturgice de pomenire, felurite obiceiuri și superstiții, variind după țări și regiuni, întrețineau cu o intensă pietate cultul morților.

LOCUINȚA SENIORIALĂ

Palatele regilor carolingieni – în marea lor majoritate situate în centrul unei mari exploatări agricole – adăposteau nu numai familia monarhului, ci și, în clădirile anexe, numeroși funcționari regali,

1 „Când era vorba de un înalt personaj, a cărui înmormântare nu trebuia să aibă loc imediat, erau luate măsuri în scopul conservării corpului/.../ În cazuri excepționale când corpul neînsuflețit trebuia să fie transportat la o mare distanță, medicul, cu permisiunea autorităților ecleziastice, deschidea cadavrul și îi scotea viscerele. Abdomenul, umplut cu mir, aloes și alte substanțe aromatice, era cusut la loc, iar corpul era pus într-un sicriu de plumb, pecetluit" (G. d'Haucourt).

Fațada interioară a Castelului Sforza, din Milano.
Turnul central și un turn cilindric de colț.
Nucleul originar al blocului de construcții datează din 1368.

clerici și meșteșugari. Au fost identificate aproximativ 250 de asemenea reședințe regale, răspândite în tot teritoriul Imperiului; unele, pe teritoriul unor orașe (Frankfurt, Worms, Pavia, Regensburg, etc). Regele își alegea palatul de reședință – în care se stabilea, cu întreaga sa suită, timp de câteva săptămâni sau luni – în funcție de scopul deplasării: pentru o vânătoare, o reuniune a adunărilor generale, pentru ședințe ale tribunalului regal, sau în vederea pregătirii unei expediții militare. În restul timpului, palatul era locuit de reprezentantul local al regelui, care controla și dirija de

aici administrația domeniului, activitatea țăranilor și meșteșugarilor săi.

Reședința lui Carol cel Mare de pe domeniul din Annapes, de pildă, era compusă dintr–o clădire de piatră, cu 3 săli mari la parter, cu 10 încăperi mai mici la etaj și cu cămări de alimente la subsol; în curte, 17 clădiri de lemn, locuințe pentru personal, apoi 2 magazii de grâne, 3 șuri, o brutărie și un staul. Palatul regal din Trier era o construcție de piatră cu 11 camere (fiecare încălzită de un cămin propriu), o cămară de alimente, o șură, 11 grajduri și 3 case de lemn, locuințele personalului.

În ultimii ani ai vieții reședința preferată a împăratului era cea din Aachen (Aquisgrana, Aix–la–Chapelle). Complexul palatin, terminat la începutul secolului al IX–lea, era compus din 4 grupuri de clădiri, plasate într–un careu cu o suprafață de 20 ha. *Aula regia*, marea sală de recepție (cu dimensiuni de 47 m pe 20 m) era flancată de un turn în care se păstrau arhivele și tezaurul. În imediata apropiere era și un punct balnear, cu o mare piscină alimentată de un izvor termal. De asemenea, celebra capelă octogonală a palatului: un edificiu înalt de 30 m, în care împăratul asista la slujbele religioase dintr–o tribună, asemenea împăratului bizantin. Ansamblul palatin din Aachen era înconjurat de un zid în care se deschideau 4 porți. Dincolo de zid era piața, cu casele episcopilor, abaților, înalților demnitari și negustorilor. Mai departe, se întindeau cimitirul (cu o capelă proprie), parcul de vânătoare – și acesta înconjurat de un zid – și menajeria, în care se aflau și animalele exotice primite de împărat în dar de la monarhii orientali.

În perioada Evului Mediu dezvoltat (1050–1350) donjonul castelului mai continuă să servească drept locuință a seniorului și familiei sale; deși imensa sa încăpere centrală, boltită pe încrucișări de ogive, părea mai degrabă o sală a corpului de gardă decât o locuință seniorială. Abia în secolul al XIV–lea castelul de tip gotic va fi completat cu o construcție care nu va mai avea o funcție militară, ci pur rezidențială, asigurând condiții de confort necunoscute înainte.

Nu există un castel feudal tip. Castelele medievale erau de o mare diversitate, variind după regiuni, epoci, rangul sau posibilitățile economice ale celor care le construiseră. Ca locuință însă, un castel prezenta, aproape invariabil, următorul plan: donjonul, la fel ca un turn de apărare, era divizat în etaje prin planșee de lemn. La primul

etaj era sala cea mare[1], centrul locuinței senioriale, în care seniorul își primea țăranii, vasalii și oaspeții; în care iarna ținea judecată, în care lua masa zilnic cu familia sau invitații, și în care aveau loc ospețele, cu muzicanți, truveri și jongleri. O scară de piatră în zid ducea la etajul al doilea, unde erau dormitoarele seniorului și soției. La etajele al treilea și al patrulea se aflau camerele copiilor, ale servitorilor și oaspeților.

Sala mare (înaltă de 7 până la 12 m, și cu o suprafață minimă de 50 m^2, dar putând ajunge până la 150 m^2), destul de întunecoasă, avea ferestrele înguste și înalte, închise cu o pânză ceruită sau cu o foaie de pergament unsă cu ulei (sticla,foarte scumpă, era rezervată pentru ferestrele bisericilor). În fața ferestrelor, banchetele de piatră prelungite din zid: locuri de conversație sau pentru lucru de mână la puțina lumină a zilei care putea pătrunde în aceste săli întunecoase. Noaptea, iluminația (și totodată fumul ...) era dată de flăcările din cămin, de torțe rășinoase, lumânări de seu sau lămpi cu ulei; lumânări de ceară – numai în biserici, sau în castelele seniorilor celor mai bogați.

Pe jos – pământ bătut, pardoseală de scânduri, sau (mai rar) dale de piatră. Iarna, se întindeau pe jos paie tăiate mărunt sau rogojini de papură; vara, de–a lungul pereților se presărau plante aromatice (mentă, verbină), fân proaspăt cosit sau alte ierburi mirositoare. În sala cea mare, blănurile întinse pe jos serveau și pentru șezut; în încăperile de sus, în locul lor erau covoare mici de lână. Căminul – enorm, înalt și lat de 2 m, – era decorat (începând din secolul al XIV–lea) cu blazonul familiei. Dacă această încăpere centrală era deosebit de mare, putea avea două sau trei cămine, unul lângă altul pe același perete. Pereții, tencuiți, erau ornați cu un desen liniar sau cu motive animaliere, pictate de regulă într–o singură culoare. În castelele regale sau ale celor mai bogați nobili, în Evul Mediu târziu se vedeau și fresce cu subiecte alegorice, biblice, istorice, sau din opere literare ale timpului. Tapiseriile, care de fapt erau dintr–o pânză groasă brodată (tapiseriile adevărate, aduse din Orient, erau foarte rare) serveau pentru a ascunde o ușă, o fereastră, sau pentru a împărți sala cea mare în mai multe încăperi. Aceste tapiserii – care constituiau elementul esențial al decorului unei locuințe aristocratice – erau luate de rege sau de marii seniori în călătoriile lor.

---

1 La parter, sub această sală și fără să aibă nici o deschidere spre exterior, era magazia de lemne, grâne, vin și arme. Unele donjoane aveau în subsolul magaziei și un puț, o etuvă, sau ieșirea printr–un coridor subteran săpat sub castel și, uneori, dând în câmp, pentru caz de pericol.

Mobilele erau, în Evul Mediu dezvoltat, exclusiv de lemn. Nu aveau un loc fix, numai patul era rezervat unei încăperi cu o destinație precisă, dormitorului. Uneori, o nișă mare în zid acoperită cu o pânză groasă sau cu un panou de lemn servea drept dulap (sau bufet). Mobila medievală prin excelență era cufărul, lada mare cu capac și încuietoarea de fier în care se țineau veșmintele, vesela de metal, banii, documentele și toate obiectele prețioase; totodată, putea ține loc de masă sau de scaun. Dar pentru șezut erau în primul rând băncile, foarte lungi, cu sau fără spetează, cu sau fără despărțituri individuale, și scaunele joase, fără spătar, sau scaunele pliante; scaunul înalt cu spătar era rezervat seniorului sau unui oaspete de vază. În lipsa băncilor și a scaunelor se putea sta și pe jos, pe o blană sau pe o grămadă de paie acoperită cu o pânză brodată.

La ora prânzului sau a cinei, în mijlocul sălii se ridica masa: câteva scânduri lungi puse pe o capră. La această masă, îngustă, lungă și mai înaltă decât sunt mesele de azi, comesenii se așezau pe o singură latură; cealaltă rămânea liberă, pentru servit. – În camera de dormit, patul, mai mult lat decât lung, era așezat pe un postament; de jur–împrejur, perdelele atârnând de o armătură de lemn îi izolau pe cei ce dormeau de restul încăperii, ca într–un mic alcov. În celelalte camere de dormit paturile erau comune; dormeau câte două, patru, chiar șase persoane într–un pat.

SATUL ȘI CASA ȚĂRANULUI

Gruparea în jurul unor incinte rituale a jucat un rol în formarea așezărilor țărănești încă la celți și la vechii germani. De asemenea, necesitatea de a se apăra în caz de pericol era un motiv puternic pentru a–i determina pe oameni să–și așeze casele pe o înălțime, pe vârful unei coline, – o modalitate tipică pentru satele din regiunile mediteraniene, evidentă îndeosebi în Italia. Dar așezările determinate de nevoile legate de cult sau de apărare puteau să nu rămână definitive. În schimb, o așezare sătească era întotdeauna determinată pe exploatarea solului și, în general, de celelalte condiții locale de ordin economic.

Satul, nu în sensul unui ansamblu de case izolate, ci ca o categorie social–teritorială complexă, constituit în jurul celor două celule economice, castelul și biserica, apare abia spre sfârșitul secolului al IX–lea.

Scenă de pescuit. Miniatură engleză. Sec. XIV.

Casele țărănești din Evul Mediu timpuriu (studiate de arheologi în special pe teritoriul Germaniei și în regiunile scandinave) prezintă o mare diversitate, ca plan, dimensiuni, funcții, materiale și moduri de construcție.

Clădirile de locuit, de formă rectangulară, erau constituite dintr–o singură încăpere, a cărei lungime varia între 11 m și 29 m, pe o lățime de 4–7 m. (Aceste forme și dimensiuni erau tipice, cel puțin pentru zonele amintite). Multe aveau o destinație mixtă: oamenii locuiau adeseori în aceeași încăpere cu animalele mici, de care îi despărțea un paravan (case întâlnite și azi, chiar în Franța, în unele regiuni de munte). În jurul acestei case se grupau câteva construcții sumare anexe, colibe sau simple acoperișuri de protecție contra ploii și zăpezii, susținute de câțiva pari; construcții parțial săpate în pământ (la o adâncime de 25 cm până la 1m) și acoperind o suprafață mică, de 5–10 m^2. Serveau ca depozite de alimente (grânele, în chiupuri îngropate în pământ), ca loc pentru gătit, ca ateliere casnice de țesut, olărit, etc. Economia de material și rapiditatea cu care puteau fi construite arată că utilizarea acestor anexe era temporară (dar la popoarele slave era permanentă). Foarte răspândite în jurul anului 1000, după această dată încep să dispară.

Materialul de construcție de care depindea țăranul era lemnul. În majoritatea cazurilor (de ex., în Anglia și în Germania) casele nu aveau fundație; singurele elemente de ancorare a pereților în sol erau stâlpii verticali implântați în gropi dinainte săpate. Apoi, mai târziu, stâlpii de susținere erau fixați nu în gropi, ci într–un șanț care indica

pe sol planul casei; fapt care asigura o izolare mai bună, căci materialele din care erau făcuți pereții intrau direct în pământ. Pereții casei erau înălțați din pământ crud sau din lut amestecat cu paie tocate, și lipit pe o împletitură de crengi sau pe scânduri așezate orizontal ori vertical, asamblate în diferite feluri. Un alt tip de pereți era format din trunchiuri de copac înfipte în pământ (întărind astfel împletitura de crengi), sau așezate orizontal, unul peste altul: ceea ce necesita sute de copaci pentru construcția unei case. Casele de piatră din zonele mediteraniene – care, după secolul al XII–lea, își fac apariția și în regiunile din nord[1] – nu aveau o fundație, pereții erau ridicați de la suprafața solului. În fine, într–un alt tip de construcție materialul aplicat pe structura de împletitură a pereților era pământul tăiat împreună cu gazonul în elemente rectangulare, de forma unor cărămizi de dimensiuni mai mari[2].

Acoperișul casei constituia o problemă mai complexă. Șarpanta era pusă pe suporți verticali – unul sau două rânduri de stâlpi plasați în interior (căci casa era de regulă foarte lungă); sau, fără suporți situați în interior, ci cu pereții susținuți de contraforturi oblice. Acoperișul era – în zonele de câmpie – din vegetale diferite, legate în snopi (paie – în special de secară, – trestie, stuf, grozamă). Incovenientele pe care le prezenta un astfel de acoperiș erau multe: putrezea ușor (mai ales în zonele umede), avea nevoie de o întreținere continuă, era ușor expus la incendii, adăpostea animalele și

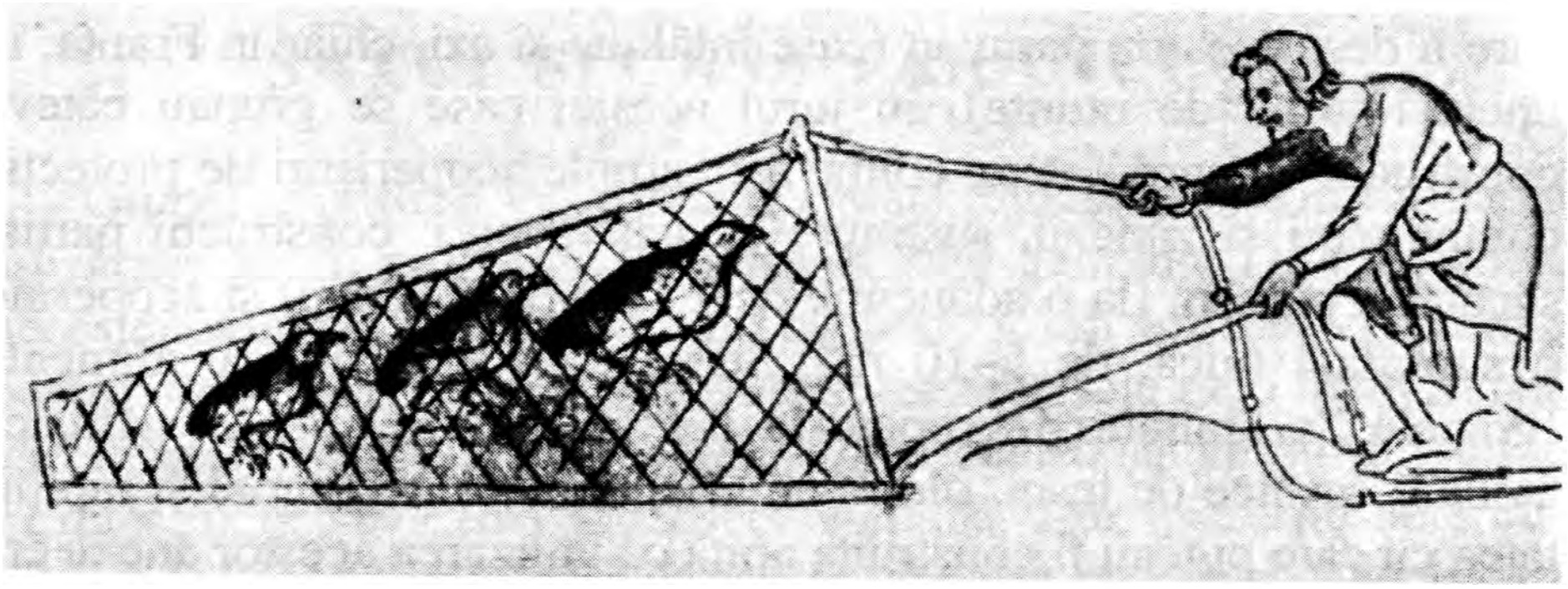

Prinderea cu plasa a potârnichilor. Miniatură engleză. Sec. XIV.

1 Dar în unele regiuni din nordul Europei piatra înlocuise demult lemnul: în insula Gotland din Marea Baltică a fost descoperit un sat datând din secolul IV sau V, ale cărui case erau din piatră. Încât, afirmația – adeseori repetată – că în Europa Meridională casele erau din piatră, iar în nord numai din lemn, nu are nici un temei.

2 Excelent izolant, acest material a fost mult utilizat și în secolele XVIII și XIX, în zonele nordice reci și vântoase, cu sol argilos, cu iarbă scurtă și deasă.

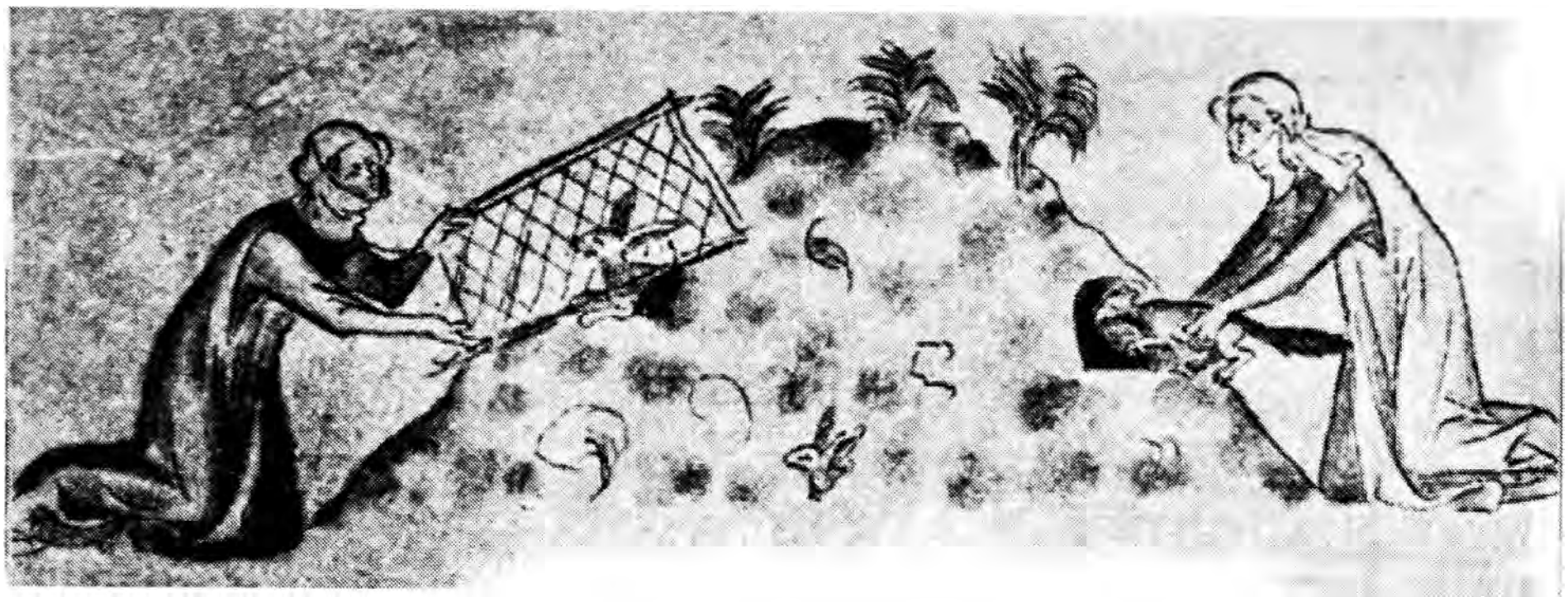

Vânătoare de iepuri. Miniatură, sec. XIV.

insecte vătămătoare – rozători, viespi, păianjeni, ș.a. – și necesita o șarpantă cu panta mare, de 45°–55°; deci, un mare consum de lemn. Cu toate acestea, în arhitectura rurală a rămas tipul de acoperiș cel mai răspândit de pe glob.

În regiunile de munte, pentru a acoperi casa se foloseau brazdele de pământ cu gazon (un foarte bun izolant termic); sau – în mod foarte frecvent în secolele XIII și XIV – plăci de piatră (calcar, șist, lavă), care însă, din cauză că erau foarte grele, aveau nevoie de șarpante puternice și de suporți de șarpante foarte solizi. Șindrila era întrebuințată de englezi și de scandinavi încă din secolul al IX–lea. Țigla rectangulară, grea și lungă de 40 cm, se folosea numai la construcțiile de piatră; iar acoperișul de plumb, numai la biserici și palate.

O casă țărănească de lemn, de forma cea mai simplă, prezenta avantajul că putea fi construită – de 6 oameni lucrând 8–10 ore pe zi – într–o lună. În schimb, casele de cărămidă – a cărei fabricație începe în secolul al XII–lea în orașele din Anglia, iar pe continent, în secolul următor – cereau un timp de construcție de patru ori mai lung, precum și meșteri constructori specializați.

Mobilierul unei case țărănești era cât se poate de redus: unul sau două paturi comune (sau, doar saltele umplute cu paie, puse pe jos); una sau două bănci, eventual câteva scăunele, și o ladă mare în care se păstra îmbrăcămintea (precum și sarea, pâinea, etc.). Într–un colț al acestei încăperi unice se gătea (fumul vetrei ieșea printr–un orificiu din acoperiș); înafară de perioada de iarnă, se gătea afară. Proviziile alimentare se păstrau în podul casei. O gosdpodărie mai înstărită avea în curte și un staul, o șură, un hambar, un coteț de porci, un altul pentru păsări; dar cei săraci, cum spuneam, își țineau în casă și animalele mici și păsările de curte.

ALIMENTAȚIA

Baza alimentației țăranului o constituiau cerealele, consumate mai puțin ca produsele panificate, cât sub formă de fiertură sau de turte. Cele mai mult folosite erau orezul (în primul rând), secara și grâul. În zonele de munte se cultiva alacul, iar în ținuturile meridionale specii diferite de mei. Ovăzul intra mai ales în pregătirea supelor și a fieturilor, – în care mai puteau intra legume (fasole, mazăre, ceapă), semințe de cânepă, sau produse sălbatice (castane, ghindă). Numai către sfârșitul Evului Mediu, ovăzul și anumite alte cereale vor rămâne ca hrană exclusiv pentru animale.

Începând din secolul al XII–lea, ameliorarea condițiilor de trai a permis ca în alimentația țăranilor să intre mai multe proteine: carne, păsări de curte, ouă (consumate în mare cantitate), brânzeturi (mai mult din lapte de oaie), pește proaspăt, sărat sau afumat (în special hering) și vânat de braconaj (iepure, în primul rând). Consumul de carne de bovine și de ovine venea după carnea de porc. (Greutatea unui porc ajungea până la 80–100 kg). În orice caz, țăranii din Occident consumau incomparabil mai multă carne decât cei din Asia sau din Africa.

Bucătăria țăranului folosea mult condimentele și plantele aromatice (foarte mult usturoi; apoi pătrunjel, muștar, mentă, cimbru, ș.a.). Majoritatea mâncărurilor erau pregătite într–o formă intermediară între supă și tocană, cu sosuri în care intrau miez de pâine, ceapă, zeamă de aguridă și nucă. La acestea, se mai putea adăuga piperul – care însă costa enorm.

La fel ca alimentația țăranilor, și cea a seniorilor sau a orășenilor bogați varia mai puțin în funcție de regiune, cât de posibilitățile economice ale fiecăruia. Deosebirea între masa unui cavaler mijlociu și cea a unui țăran înstărit era minimă. „Gastronomia va lua avânt doar în jumătatea a doua a secolului al XIII–lea; iar dezvoltarea sa va fi legată de ascensiunea burgheziei urbane, care, înaintea nobilimii va căuta în bucătăria elaborată și rafinată o dovadă a reușitei sale sociale“ (M. Pastoureau).

Alimentația seniorilor de deosebea esențialmente de cea a țăranilor prin faptul că primii consumau mult mai multă carne. În primul rând, vânat (țăranilor le era interzis să vâneze în păduri) – iepuri, cerbi, capre de munte, mistreți, urși; apoi, porumbei, cormorani sau

O masă într-o familie burgheză germană din sec. XV.
(Se observă lipsa furculiței).
După un ms. din Muzeul Municipal din Nürnberg.

(în unele regiuni) cocoși de munte; iar la sărbători sau la ospețe deosebite, păuni, lebede, cocori, fluierași, bâtlani. Dar baza alimentației rămânea tot carnea de porc; iar mai târziu (abia spre sfârșitul secolului al XIII-lea) și de vită sau de oaie. Carnea de cal nu se mânca nici de către țărani. Se consuma foarte mult pește proaspăt (era preferat cel de apă dulce); sau, peștele de mare, uscat, sărat și afumat. (Precum și anumite cetacee – balenă, marsuin, precum și rechin).

Atât carnea cât și peștele se serveau totdeauna cu un sos picant, preparat cu condimente locale (cultivate: pătrunjel, mărar, ceapă, usturoi, măcriș; sau sălbatice: mentă, cimbru, rosmarin, chimion, măghiran), precum și cu mirodenii din Orient: piper, scorțișoară, cuișoară. Un sos obișnuit la mesele celor bogați se pregătea din vin cu miere, adăugându-i-se usturoi, piper și mentă. Carnea friptă se servea cu salată sau cu fructe coapte – pere, prune, piersici. Legumele – rezervate zilelor de post – nu erau apreciate.

Un loc important la masă îl ocupa desertul: mai ales produse de patiserie și prăjituri pe bază de miere și de paste de fructe. Fructele crude locale (mere, pere, cireșe, smeură, căpșuni – care erau puțin apreciate, – nuci și alune) se mâncau de regulă în afara mesei. La mesele celor foarte bogați se găseau și fructe aduse din Orient: pepene galben, caise, portocale, curmale sau smochine.

Băutura celor săraci era cidrul – mai ales cel de pere, mai puțin acru și care, lungit cu apă, era și băutura copiilor. Mai răspândit era hidromelul, băut curat sau amestecat cu vin. Din anumite fructe sălbatice (mure, porumbele) se făceau vinuri aromatizate și ușor fermentate.

Berea era o băutură obișnuită în regiunile septentrionale, mai ales în Anglia și Germania; în alte părți nu era prețuită, decât de femei; bărbații o beau numai când n–aveau vin. Se pregătea nu numai din orz, ci și din grâu, ovăz sau alac. Începând din secolul al XV–lea, la pregătirea ei s–a adăugat și hameiul. Uneori berea era îndulcită cu miere, sau aromatizată cu mentă.

Dar băutura prin excelență a Occidentului medieval era vinul, – considerat un izvor de sănătate și o binecuvânatre a Cerului. După anul 1000, vița de vie era cultivată peste tot; unele regiuni erau deja specializate – în vinuri albe, ușoare, sau în vinuri roșii, tari. Metodele viticole erau cele care s–au păstrat până în secolul al XIX–lea; dar tehnica de vinificare era încă rudimentară. Nu existau

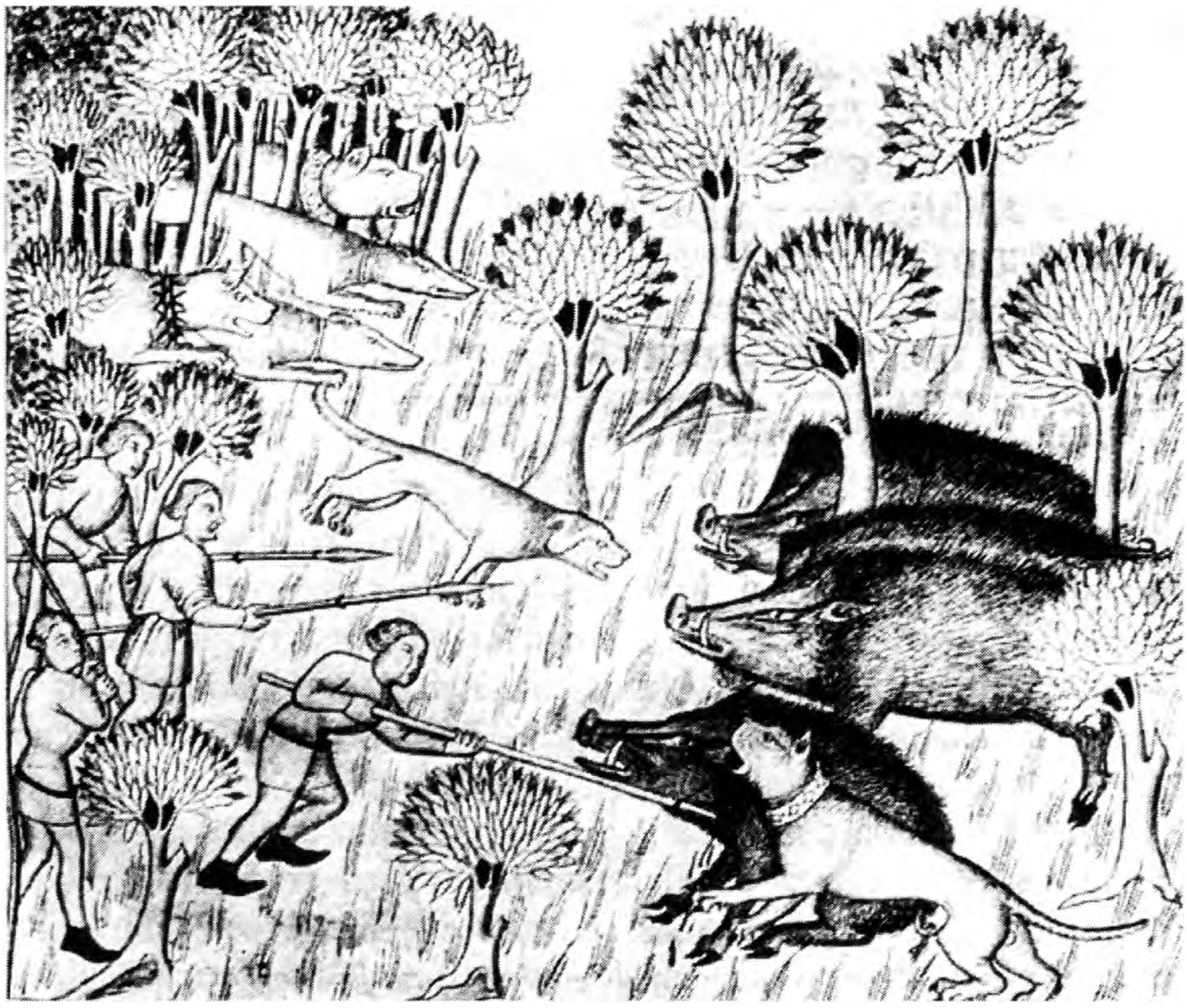

Vânătoare de mistreți. Din *Livre de la chasse* de Gaston Phébus, sec. XV.

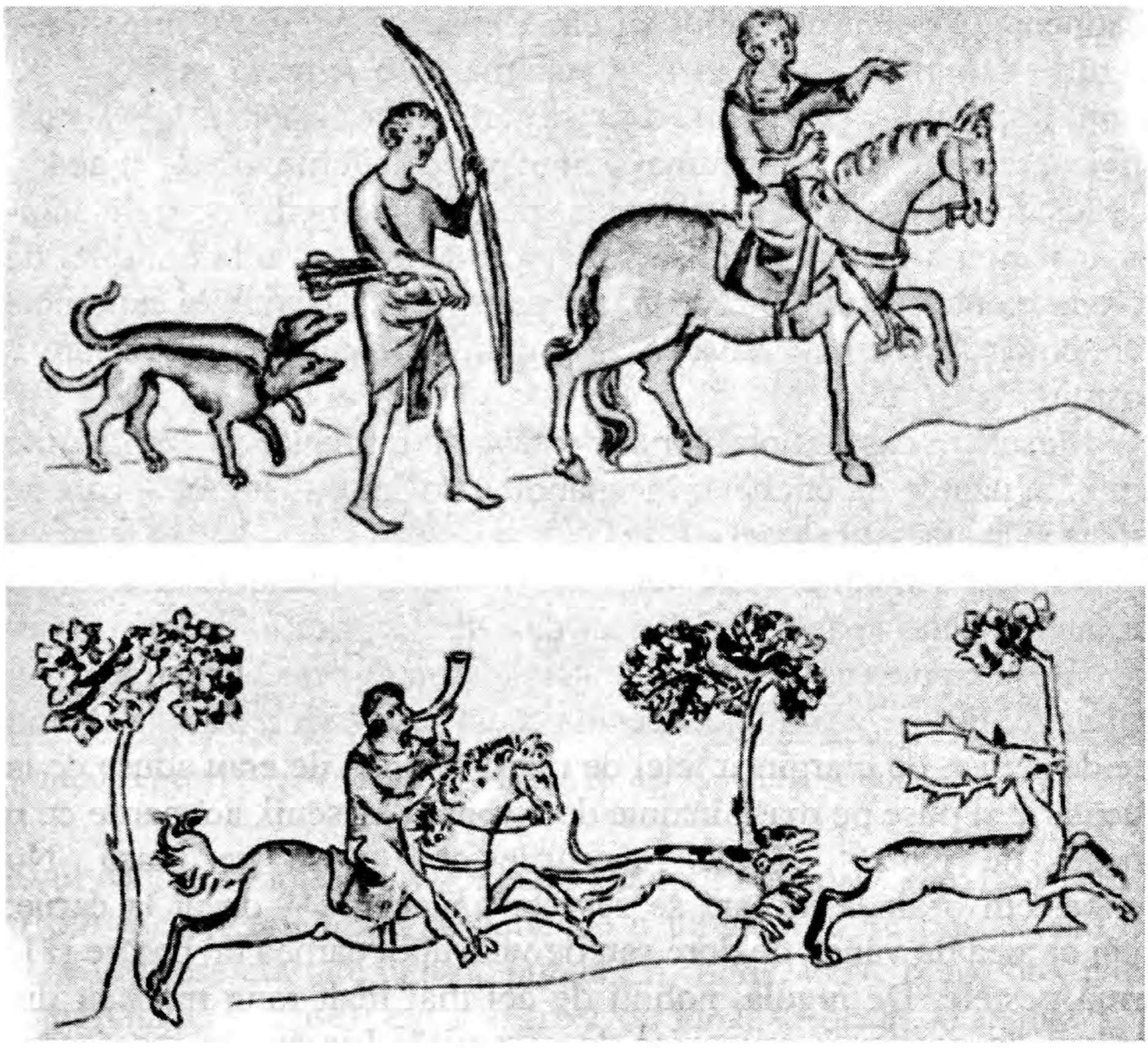

Două scene de vânătoare. Miniaturi engleze. Sec. XIV.

vinuri vechi, decât cele în prealabil fierte, – care în schimb se consumau mult. Așa după cum se beau vinurile aromatizate cu ierburi, cu mirodenii, și cărora li se adăuga miere. Bărbații beau vinul curat; cu apă – numai femeile și oamenii bolnavi.

Dacă până în secolul al XI–lea oamenii erau subalimentați, în schimb în următoarele două secole alimentația a continuat să rămână mult deficitară în proteine. Încât, perioadele de abstinență – posturile – au avut într–adevăr un important rol dietetic.

Zilele de post impuse de Biserică erau – mai ales după reforma gregoriană din secolul al XI–lea – foarte numeroase: două zile pe săptămână, miercurea și vinerea, în afară de alte posturi – ale Crăciunului, Paștelui, ajunului sărbătorilor importante; plus posturile liturgice pe care le hotărau episcopii în diferite ocazii. (Și – la toate acestea se puteau adăuga posturile penitențiale!). Mai mult de o treime din zilele anului erau zile de post.

În realitate, puțini erau cei care se supuneau cu strictețe acestei

abstinențe. Cu atât mai mult cu cât a posti cu adevărat, după toate regulile canonice, însemna a te rezuma la o singură masă pe zi, seara, după apusul soarelui; o masă fără carne, slănină, lapte, ouă, brânză, dulciuri sau vin; numai pâine, pește, legume, fructe și apă. – În plus, postul însemna reculegerea spirituală în meditație și rugăciune; însemna a face pomeni săracilor și a te abține de la orice fel de divertismente sau alte plăceri. Doar pedepsele, sancțiunile canonice, penitențele, dacă mai reușeau să impună o riguroasă respectare a postului.

Mesele în casele nobililor se desfășurau respectându–se anumite reguli și uzanțe de etichetă; începând cu spălatul mâinilor – care se repeta și la sfârșitul mesei.

Până în secolul al XIV–lea, fața de masă, totdeauna albă, era o raritate; și când apărea, era numai de sărbători sau la ospețe deosebite. Vesela putea să fie și de aur sau de argint în castelele regale sau princiare, dar șervetele erau necunoscute: comesenii se serveau, în loc de șervet, de marginea feței de masă. Mâncările erau aduse de la bucătărie și puse pe masă înainte de a veni comesenii, acoperite cu o bucată de pânză[1]. Toate mâncările erau puse pe masă. Nu cunoaștem ordinea în care se serveau mâncările – decât la carne: întâi carnea de vânat, de porc sau de vită, apoi carnea de pasăre și la urmă peștele. De regulă, nobilii de cel mai înalt rang mâncau din farfurii de cositor – sau chiar de ceramică. Linguri la masă erau puține, de un cuțit se serveau doi sau trei comeseni; iar furculița nu exista. Supa se servea într–o strachină cu toarte, din care mâncau câte doi comeseni, pe rând. Carnea și peștele erau servite de obicei pe felii mari de pâine neagră, care după ce se îmbiba cu sos sau cu sucul fripturii se tăia cu cuțitul în bucățele, duse la gură cu degetele.

Vinul se bea fie în pahare individuale, fie în cupe mari – una pentru doi sau chiar mai mulți comeseni. La sfârșit se beau vinuri licoroase.

ÎMBRĂCĂMINTEA. BLAZONUL

Veșmintele medievale derivau din cele ale romanilor și gallilor. De la galli (și, desigur, de la popoarele germanice care îi împrumutaseră de la sciți) s–a păstrat uzul pantalonilor. De pânză groasă (în

1 Uneori, pentru a se verifica dacă mâncările n–au fost otrăvite, se recurgea la degustători; sau la alte practici profilactice – ca, de pildă, la detectarea otrăvii ... cu ajutorul unui dinte de șarpe!

Intrarea papei Alessandro al III–lea în Roma (Spinello Aretino, 1352–1410). Caracteristice costume de epocă.

Evul Mediu timpuriu erau adeseori colorați în roșu) sau, mai târziu, și din piele, erau ținuți pe talie de o cingătoare de postav sau de piele, de care atârnau cuțitul, punga ori cheile. Peste pantaloni, până la jumătatea coapsei, ciorapi groși de lână. O bluză, o manta și o pălărie completau costumul cel mai simplu (și mai obișnuit înainte de anul 1000) al categoriilor sociale mai modeste; la care, cei de la oraș mai puteau adăuga o tunică, lungă până la genunchi sau la glezne, ori o haină mai largă. Ca încălțăminte – saboți sau sandale; dar țăranii, acasă sau la câmp, umblau de obicei desculți (nu însă și iarna). Îmbrăcămintea femeilor nu se deosebea de cea a bărbaților, decât că ele nu purtau pantaloni, iar hainele erau mai lungi.

În prima jumătate a secolului al XII–lea, dispar ultimele rămășițe ale costumului germanic, care se păstrase tot timpul, fără modificări substanțiale. Pe lângă caracterul său funcțional, îmbrăcămintea avea acum și o marcată semnificație socială, păstrând un aspect în mod clar ierarhizat[1].

1 În Anglia, portul blănurilor era strict rezervat familiei regale, marilor nobili și înalților prelați. O dispoziție dată de Parlament în 1337 interzicea îmbrăcămintea confecționată din postav importat din alte țări; iar o altă dispoziție (din 1363) stabilea prețuri maximale pentru veșmintele diferitelor categorii sociale (nobili, negustori, meșteșugari, servitori); deși, bineînțeles că aceste măsuri cu greu puteau fi aplicate.

În Evul Mediu dezvoltat, costumul nobililor și al orășenilor eleganți avea o linie de o oarecare eleganță, prin simplitatea formelor și adaptarea lor la formele corpului; precum și, bineînțeles, prin calitatea materialului, a pânzei, mătasei sau stofei subțiri, care permiteau un joc mai ușor de aranjat al pliurilor. Meșterii croitori, al căror număr crește acum considerabil, caută să pună în valoare cât mai mult umerii, piepții și talia hainei. Cu noua modă a bărbaților apărută în Franța către 1340 (precum și a femeilor – cu rochii foarte aderente pe corp, cu talia cât mai strânsă, cu pieptul înalt și părul ascuns sub o coafă elegantă), cu cămașa cu mâneci bogate și lungi, cu haina ajustată pe corp și încheiată pe talie, mai scurtă, lăsând să se vadă forma coapsei și a gambei, devenea evidentă – cum notează M. Pastoureau – dorința de punere în evidență a trupului, de afirmare a personalității; era totodată și un semn de emancipare intelectuală, și chiar de laicizare a societății (dat fiind că lumea ecleziastică continua să poarte veșminte lungi și largi)[1].

Odată cu noua modă vestimentară – în care intra și încălțămintea cu vârful lung, subțire și curbat – bărbații își rad barba, poartă părul mai scurt, adus pe frunte. Se răspândește tot mai mult gustul accesoriilor, al culorilor vii, al țesuturilor suple, al mătăsurilor. Pe țări, costumul se diferențiază mai mult prin culorile și felul țesăturilor decât prin tăietură. O îmbrăcăminte proprie unei anumite vârste nu exista; copiii erau îmbrăcați la fel ca adulții.

Începând din secolul al XII–lea, lumea bogată purta tot mai mult mătăsuri, importate din Orient, din Egipt sau din Sicilia. De asemenea, blănuri – fie cele comune, furnizate de fauna locală (blana de iepure, colorată în roșu, orna mânecile și marginile hainei), fie cele de lux, aduse din Siberia, Armenia, Norvegia (de urs, castor, jder, sau – extrem de scumpe – de hermină și zibelină).

Moda își avea exigențele ei cromatice. Alegerea culorilor era totdeauna condusă de considerente ierarhice, – pe primul loc situându–se roșul, cu numeroasele sale nunațe. Urma albastrul, apoi verdele și, pe ultimele locuri (pentru veșmintele comune și de calitate inferioarră) culorile gri, brun și negru (culori socotite impure, neodihnitoare, sumbre). Galbenul se folosea numai pe su-

1 Noua modă a provocat proteste vii din partea oamenilor Bisericii, care o socoteau necuviincioasă, efeminată, scandaloasă; o gravă decadență morală – căreia i se datorau, drept pedepse ale Cerului, toate calamitățile: seceta, inundațiile, ciuma și ... chiar înfrângerea de la Poitiers!

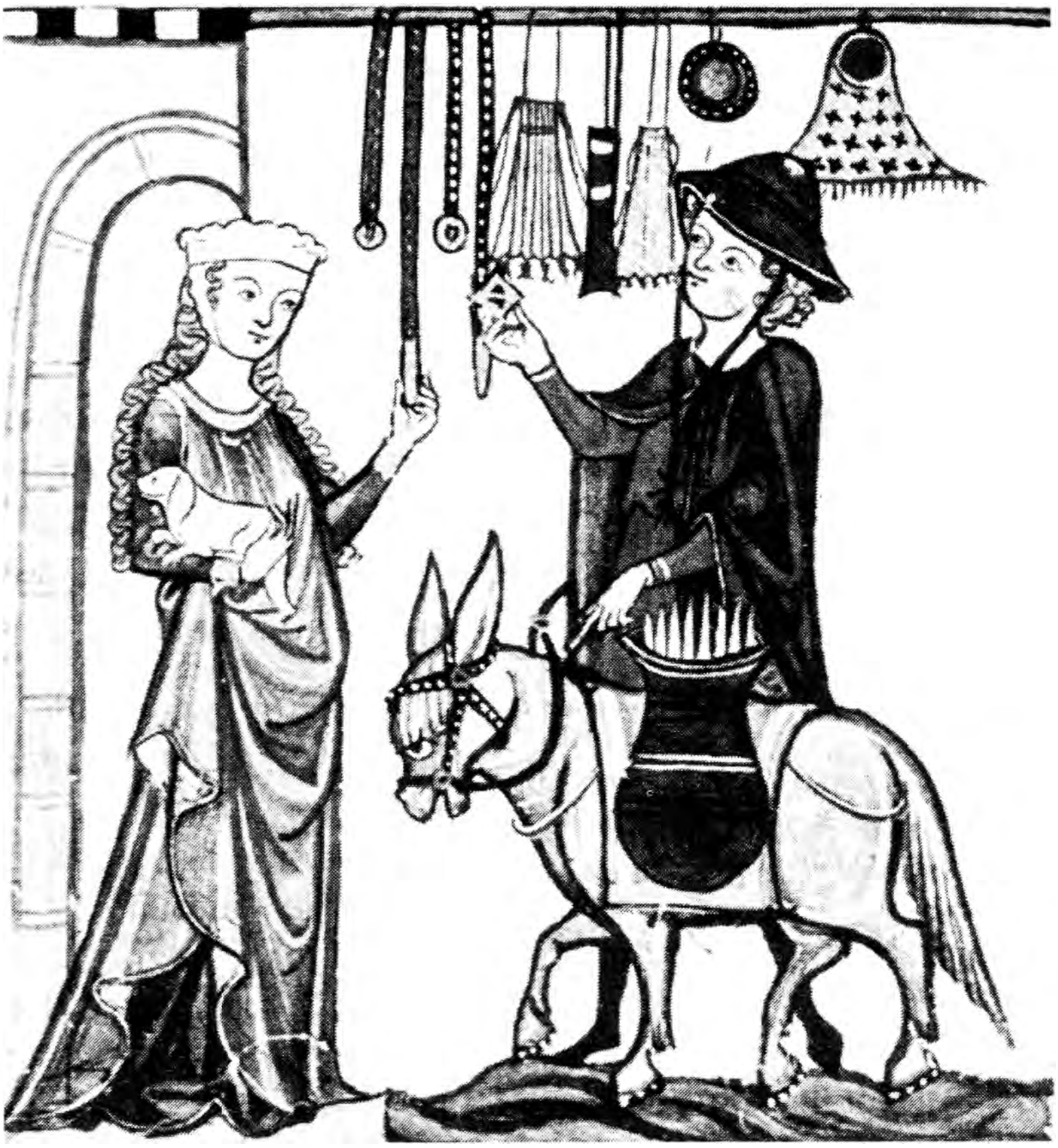

Doamna și negustorul ambulant. Costume germane din sec. XIV.
Miniatură. Biblioteca Universitară din Heidelberg.

prafețe mici. Mai târziu, albastrul – care la început era considerat o culoare fadă – a devenit culoarea rafinată, preferată de tinerii nobili. – Culorile erau apreciate după gradul de luminozitate, preferându–se cele care degajau mai multă claritate. În general vorbind, oamenii Evului Mediu aveau un simț al culorilor mai dezvoltat decât anticii, și chiar decât lumea modernă.

În Evul Mediu matur și târziu, încălțămintea, foarte variată ca modele, era de două categorii: pantofi fără toc sau cu toc jos, din stofă sau din piele subțire, având aproximativ forma unor șoșoni, se purtau numai în casă; și ghete, cu toc înalt, din piele groasă, semănând cu niște bocanci, care țineau strâns glezna și se încheiau cu șireturi, legate în bucle. Cavalerii preferau, firește, cizmele înalte, din piele subțire, de culoare neagră sau roșie. Bărbații dădeau mai multă atenție încălțămintei decât femeile, preferând–o în culori vii și ornamentând–o cu nasturi, panglici și alte mici accesorii.

Pe cap purtau pălării cu boruri largi, lăsate în jos; sau bonete de lână ori de pânză, de formă conică sau aproape cubică (iarna, cu acoperitoare pentru urechi). Nu le lipseau bonetelor sau pălăriilor (în Evul Mediu târziu, în special) nici galoanele, perlele sau penele de păun. – Foarte mult se purtau acum mănușile. Vânătorii, meșteșugarii și chiar țăranii se foloseau de mănuși groase de piele cu un deget în timpul lucrului lor. De piele, de blană sau tricotate, ajustate pe mână sau lungi și acoperind o parte din antebraț, mănușile erau oferite și drept cadou; în care caz, își păstrau un sens simbolic: a prezenta seniorului o mănușă era un semn de omagiu; a–i arunca cuiva o mănușă era un gest de provocare; iar a–ți scoate mănușa când intrai în biserică, sau când dădeai mâna cu cineva, era un semn de respect.

Îmbrăcămintea femeilor nu se deosebea prea mult de a bărbaților ca linie, – decât printr–o mai mare diversitate de materiale și de culori, de accesorii și de ornamente.

Doamnele nobile își înfășurau pieptul cu un văl dintr–o țesătură fină, de bumbac sau mătase, care avea un rol de sutien. Peste cămașa lungă până la glezne, plisată și brodată la gât și pe marginea de jos, îmbrăcau rochia, o tunică lungă până la jumătatea pulpei, despicată pe lături, – ceea ce făcea mai zveltă silueta; cu corsajul foarte ajustat pe bust, cu mijlocul strâns de o bandă lată care le sublinia talia, și cu mâneci lungi, evazate de la cot în jos. Mantia era o pelerină de formă semicirculară, încheiată în față cu broșe sau cu agrafe. Încălțămintea era la fel ca cea a bărbaților, dar cu tocuri mai înalte.

Coafura varia după vârstă; fetele și femeile tinere se pieptănau cu cărare la mijloc și își lăsau cosițe lungi[1]. Femeile în vârstă își adunau părul într–un coc mare pe care îl acopereau cu un fular subțire, legat sub bărbie și surmontat de o diademă. Văduvele și călăgărițele purtau o coafă cu borurile foarte largi, dintr–o țesătură ușoară, care le acoperea complet părul, tâmplele, gâtul și chiar partea de sus a bustului.

Apariția blazoanelor[2] – la începutul secolului al XII–lea – este legată de echipamentul militar al cavalerilor și al celorlalți nobili:

1 După 1200, moda cosițelor lungi tinde să diapară; părul se purta acum mai scurt, prins cu un cerc de metal sau de pânză cu broderie. În biserică, femeile își acopereau capul cu un văl dintr–o țesătură foarte subțire.

2 Etimologia este incertă. În franceza veche, *blason* avea sensul de „elogiu", sau de reprezentare a unei virtuți; iar în limba germană, verbul *blasen* însemna a suna din corn când se făcea apelul cavalerilor la începerea unui turnir.

întrucât coiful le acoperea întreaga figură, au trebuit să-și picteze pe scut, în culori cât mai vii, un semn de recunoaștere. Blazoanele medievale n-aveau, prin urmare, nimic comun nici cu figurile emblematice ale anticilor, nici cu lumea misterioasă a simbolurilor; iar apariția lor nu este legată – cum s-a crezut – nici de expedițiile cruciaților.

În a doua jumătate a aceluiași secol, blazoanele apar în diferite regiuni din Occident (inclusiv în sudul Angliei), fiind adoptate nu numai de seniori, ci și de vasalii lor; încât, deja la începutul secolului al XIII-lea fiecare nobil, de orice rang, își avea blazonul său. Niciodată însă blazonul n-a fost un apanaj exclusiv al nobililor. Și orașele, și clericii puteau să aibă blazon; iar începând din secolul al XIII-lea, și ngustorii, și chiar țăranii.

La început blazoanele erau instabile și compuse după fantezie; apoi au devenit permanente (chiar ereditare) și supuse unor reguli stricte de compoziție, motive, culori, etc. Posesorul blazonului își alegea un anumit motiv cu scopul de a evoca un fapt istoric, o legătură de familie, o regiune geografică, o aluzie la un patronim, o profesiune (un armator își alegea ca motiv o corabie, un măcelar – un bou, ș.a.m.d.); sau un animal simbolizând o virtute (leul – forța, mielul – inocența, mistrețul – curajul, etc). Repertoriul animalier s-a diversificat continuu din momentul în care blazonul a fost reprodus nu numai pe piesele de echipament militar, ci și pe veșminte sau pe obiectele cele mai diferite (mobile, sigilii, monede, manuscrise, unelte profesionale, pietre funerare, ș.a.).

Nobile doamne din Anglia la vânătoare cu șoimi. Sec. XIV.

SĂRBĂTORI ȘI DIVERTISMENTE

Modurile de a se recreea și de a petrece ale oamenilor erau, în majoritatea lor, comune tuturor claselor și categoriilor sociale: ospețele, plimbările și spectacolele teatrale (religioase sau de bâlci), dansul, cântul și muzica instrumentelor, jocurile de noroc și cele de societate. În schimb vânătoarea, turnirele și jocul de șah erau divertismente pe care le practicau numai nobilii.

Marile sărbători religioase coincideau cu principalele date astronomice de care erau legate muncile agricole. Manifestările etnografice și folclorice ocazionate de aceste sărbători au constituit o bogată și variată cultură populară, creând totodata țăranilor numeroase momente de repaos și de divertisment. Crăciunul, dată care marca începutul anului (și care, începând din sceolul al IV–lea, era și sărbătoarea nașterii lui Hristos), prilejuia – odată cu tăierea porcului – petreceri populare care țineau o săptămână, cu cântec, dansuri, jocuri de noroc, spectacole religioase–liturgice în orașe și jocuri de îndemânare. La 1 ianuarie, copiii mergeau din casă în casă cu vâscul și primeau daruri. Sărbătoarea Bobotezei, începutul postului mare, Rusaliile, începerea muncilor agricole de primăvară, secerișul, culesul viilor, erau tot atâtea ocazii de petrecere.

La acestea se adăugau evenimentele familiale importante, în-

Scenă de bâlci: un ursar. Miniatură din sec. XIV.

deosebi botezurile și nunțile, petreceri care adunau rudele, prietenii, chiar satul întreg. În multe din asemenea împrejurări interveneau și obiceiuri locale străvechi, și ritualuri magice păgâne, pe care Biserica și autoritatea laică se străduiau zadarnic să le interzică.

Vânătoarea era sportul favorit al nobililor, – uneori practicat și de femeile lor. Era un divertisment, dar și un sport util, prin care nobilii își procurau carne din belșug și totodată era un mijloc de combatere a distrugătorilor câmpului, vitelor și gospodăriilor. Vânătoarea, deschisă tot timpul anului, era rezervată exclusiv seniorilor, posesorilor de feude; țăranilor nu le era îngăduit să-și pună cursele și plasele decât în câmp sau la marginea pădurii. Seniorii organizau des vânători mari, cu hăitași și câini de talie și rasă selecționate.

La începutul secolului al XI-lea s-a introdus și în Occident vânătoarea cu șoimi, – sportul cel mai distins al nobililor. Dresajul șoimilor forma capitolul celei mai rafinate educații curtene; printre multele tratate de vânătoare cu șoimi, compilate mai ales în Sicilia, cel mai cunoscut este manualul, perfect documentat, scris de împăratul Frederic II, – *De arte venandi cum avibus*. Șoimul era considerat pasărea nobilă prin excelență; țăranilor le era riguros interzis să o posede. Un șoim dresat costa foarte mult, și adeseori era un obiect de cadou regal.

Dintre jocurile de societate, cel mai popular (îl jucau și călugării în mănăstiri) era jocul cu zaruri. Joc de noroc (se juca pe bani; dar miza putea fi și un veșmânt de preț, un cal, o armură, și chiar un castel), jocul de zaruri a ruinat mulți nobili. – O varietate a jocului de zaruri erau tablele. Dar jocul cel mai nobil era șahul, introdus în Franța în secolul al XI-lea; era jocul care intra în mod obligator în educația unui cavaler. Jocul de șah avea alte reguli decât cele de azi; iar formele figurilor – de dimensiuni mari – variau după regiuni.

Principalul divertisment, însă, al societății nobililor era turnirul (atestat, în regiunea dintre Meuse și Loara, încă din a doua jumătate a secolului al XI-lea). Era un sport de echipă; înfruntarea între numai doi cavaleri nu s-a practicat înainte de secolul al XIV-lea. Un excelent (și periculos) mijloc de antrenament militar, o sursă consistentă de profit pentru participanți, și totodată un joc de noroc, – întrucât antrena pariuri între spectatori. Turnirul era și un mare eveniment distractiv de mase, o adevărată sărbătoare populară, care atrăgea mulțimi mari de spectatori din toate categoriile sociale.

Numai la începutul secolului al XIV–lea turnirele „în câmp închis", între doi cavaleri, vor căpăta cu adevărat un caracter sportiv și o alură curteană.

LUMINI ȘI UMBRE ALE VIEȚII MEDIEVALE

Din mărturii și documente, din drumul de glorii și tragedii parcurs de–a lungul veacurilor, din eforturile care au dovedit o uriașă capacitate creativă de cultură și civilizație, precum și din moravurile grosolane și brutale ale anumitor epoci, regiuni și medii sociale, se constituie imaginea unui mileniu extrem de divers, colorat, complex și contradictoriu. La capătul celor zece secole, în care s–au pus temeliile vieții materiale și spirituale moderne, cadrul atât de impresionant prin realizări în toate domeniile nu este lipsit de umbre – uneori tragice sau odioase, alteori doar vulgare sau ridicole.

Secolul al XV–lea, perioada în care Evul Mediu occidental își trăiește apropiatul sfârșit, apare asemenea unui carnaval zgomotos, declanșându–se tumultuos și multicolor, cu neașteptate violențe și cu nebunii ciudate, în care superstiția se amestecă cu obscenitatea. Luminile atât de vii ale intelectului și ale spiritualității medievale fac loc adeseori unor întunecimi demențiale surprinzătoare. În bula sa din 1484, papa Inocențiu VIII își exprimă convingerea că vrăjitoarele fac literalmente dragoste cu diavolul – și astfel bula papală inaugurează oribila „vânătoare" care va trimite pe rug sau la înec mii de „vrăjitoare". Însăși religiozitatea – coordonată ideologică fundamentală a Evului Mediu – ajunge să se degradeze până la caricatură.

„Toamna Evului Mediu" oferă – în secvențele prezentate de M. Bardèche – un tablou halucinant. „Biserica îngăduie procesiuni grotești, la care participă cu plecată umilință clerici, hilari în travesti-urile lor... Confreriile țărănești organizează ospețe cu petreceri în biserici... Cu prilejul sărbătorii Corpus Domini, la Aix–en–Provence se adună toate curtezanele din sudul Franței, nimfe seminude de care penitenții se țin lanț... În piața din fața bisericii se dansează dansuri obscene ... În cimitire se joacă tot felul de jocuri... În timpul slujbei religioase lumea se plimbă în biserică, flirtează, face glume, discută afaceri... Prostituatele se păunesc prin fața bisericii, căutându–și clienții aici... În zilele de sărbătoare se vând imagini obsecene. În schimb, la vecernie biserica este goală. Dar proxenetele fac afaceri minunate cu ocazia fiecărui pelerinaj... Servitoarele de la hanuri se

prostituează, preoții au concubine, iar episcopii trebuie să reînnoiască pedepsele disciplinare, prevăzute dar rareori aplicate. Venerabilul Ambrogio, abatele general al Ordinului Camaldolensilor, adresează papei Eugen IV, după o inspecție, un raport deprimant despre dezordinile din mănăstiri..."

„În același timp, acești oameni atât de deborɪdanți în toate formele vieții lor, trăiesc într–un continuu contact cu moartea. Tema 'dansului macabru' este repetată peste tot: cărțile, frescele, basoreliefurile, pun tot timpul moartea sub ochii lor. Până și osemintele sunt manipulate cu o dezinvoltură extraordinară. Cadavrele înaltelor personaje, decedate departe de casă, sunt fierte înainte ca osemintele și inima să fie transportate într–o lădiță. În Cimitirul Inocenților, devenit prea mic, din inima Parisului, groparii pentru a face loc morților dezgroapă continuu resturi de schelete, pe care le îngrămădesc apoi în firidele osuarului. Oamenii vin aici, privesc, se plimbă; printre firide sunt prăvălii, iar pe sub arcade, nenumărate prostituate. – Dealtfel, supliciile sunt spectacole publice, organizate cu grijă de conducătorii orașului. Principii își au astrologii lor; Louis d'Orléans este acuzat că se înconjoară de vrăjitori; cardinalii italieni își au gata pregătite otrăvurile lor, iar persoanele particulare își au asasinii lor plătiți... Fanaticii misticismului nu sunt mai puțin stimați decât ceilalți. Flagelanții își iau în spinare crucea, foarte grea, și colindă satele într–o procesiune delirantă pentru a îndepărta ciuma sau foametea. În urma lor se îngrămădesc penitenții, chinuindu–și trupul în toate chipurile..."

Sunt umbrele Evului Mediu. Umbre ale toameni unui ev – mult prea bogat în lumini.

TONURILE CRUDE ALE VIEȚII

„Când lumea era mai tânără cu cinci secole, toate evenimentele vieții aveau forme cu mult mai marcate decât ale noastre de azi. Între durere și bucurie, între o nenorocire și starea de fericire, deosebirea apărea mai mare /.../ Posibilitățile de a atenua nenorocirile și mizeria erau mult mai reduse decât azi. Bolile apăreau într–un contrast cu starea de sănătate mult mai izbitor; frigul aspru și întunericul îngrijorător al iernii constituiau un rău mult mai profund. Bucuria onorurilor și a bogăției era dorită cu mai mare aviditate, căci contrastau mai mult decât azi cu sărăcia înjositoare /.../ Și toate lucrurile din viață căpătau o publicitate fastuoasă și crudă. Leproșii sunau din huruitoarele lor și circulau în procesiune; cerșetorii se

tânguiau în biserici, arătându–și rănile și diformitățile. Fiecare clasă, fiecare pătură socială și fiecare profesiune se recunoștea după îmbrăcăminte. Marii seniori nu făceau nici un pas fără să–și etaleze podoabele și veșmintele luxoase, care impuneau respect și trezeau invidie /.../

Și în aspectul orașelor și al satelor domnea același contrast și aceeași varietate. Orașul medieval nu se pierdea, asemenea celui modern, în cartiere dezodornate cu fabrici urâte sau cu vile uniforme; ci se prezenta închis între zidurile lui, cu o configurație urbanistică bine definită, deasupra căreia se înălțau nenumăratele turnuri.Oricât de înalte și de greoaie erau casele de piatră ale nobililor și negustorilor, clădirile care dominau orașul erau bisericile cu mărețele și perfectele lor linii și volume.

Dacă vara și iarna se prezentau atunci într–un contrast mult mai puternic decât în viața noastră de azi, nu mai mic era contrastul dintre iluminație și întunecime, sau dintre liniște și zgomot. Orașul modern nu mai cunoaște întunecimea adâncă sau liniștea desăvârșită, nici efectul unei lămpi licărind în bezna nopții, sau al unui zgomot venind din depărtare.

Formele variate și contrastele continui cu care totul se impunea spiritului, insuflau vieții o impetuozitate și o emotivitate care se manifestau prin stări alternative de veselie grosolană, de violentă cruzime și de emoționantă gingășie sufletească; stări între care oscila viața omului din Evul Mediu /.../"[1]

UN VEAC ÎNTUNECAT?

„/.../ Faptul că în acel veac au existat laolaltă aspecte luminoase și aspecte mai sumbre, nu constituie un specific al Evului Mediu. În oricare alt secol se poate pune întrebarea cât de întunecată este o epocă fără lumină și cât de luminoasă este una însorită. Dar, aceasta nu are nici un fel de importanță. Istoricul înclinat spre detaliu și interesat să pătrundă în miezul evenimentelor, se bucură de imaginea vie și mult colorată a trecutului ce i se dezvăluie; și care îl obligă să recurgă la o paletă tot mai bogată și mai nunațată atunci când, transpus în epoca respectivă, se străduiește să o zugrăvească"[2].

---

1 Johan Huizinga, *L'autunno del Medio Evo* (trad. B. Jasink). – Sansoni, Firenze, 1968.

2 Harald Zimmermann, *Veacul întunecat* (Trad. de Johanna Henning și Anca Mihăilescu. – Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.

BIBLIOGRAFIE

LUCRĂRI CONSULTATE

CIVILIZAȚIA EVULUI MEDIU

1. George Burton ADAMS, *Civilization during the Middle Ages. Especially in relation to modern civilization.* Revised edition. – Charles Scribner's Sons. New York–Chicago–Boston, 1922.
2. Howard ADELSON, *Mediaeval commerce.* – Van Nostrand Reinhold, Princeton, 1962.
3. Paul ALPHANDÉRY, *La chrétienté et l'idée de croisade.* R. I–II. Texte établi par Alphonse Dupront. – A. Michel, Paris, 1954–1959.
4. Franz ALTHEIM, *Le déclin du monde antique. Examen des causes de la décadence.* – Payot, Paris, 1953.

4a. Perry ANDERSON, *Transiciones de la Antigüedad al feudalismo.* – Siglo XXI Editores, Madrid, 1979.

5. G. ANTONETTI, *L'économie médiévale.* – Presses Univ. de France, Paris, 1975.
6. Manuel Jorge ARAGONESES, *Los movimientos y luchas sociales en la Baja Edad Media.* – Inst. „Balmes" de Sociologia, Madrid, 1949.
7. Maurice BARDÈCHE, *Storia della donna.* Vol. I–II (trad. ital.). – Mursia, Milano, 1973.
8. William Carrol BARK, *Origins of the mediaeval world.* – Stanford Univ. Press, Stanford (California), 1974.
9. Geoffrey BARRACLOUGH, *Il crogiolo dell'Europa. Da Carlo Magno all'anno Mille* (trad. ital.). Medieval papacy. – Thames and Hudson, London, 1968. Laterza, Bari, 1978.
10. Geoffrey BARRACLOUGH, *The medieval papacy.* – Thames and Hudson, London, 1968.
11. Marc BLOCH, *La società feudale* (trad. ital.).– Einaudi, Torino, 19762.
12. Marc BLOCH, *Lavoro e tecnica nel Medioevo* (trad. ital.).– Laterza, Bari, 1984.
13. Marc BLOCH, *Les transformations du servage.* În: „Mélanges d'histoire du Moyen Age, offerts à Mr. F. Lot". – Éd. Champion, Paris, 1925.
14. Marc BLOCH, *Slavery and serfdom in the Middle Ages.* Selected essays (trad. engl.).– Univ. of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1975.
15. Pierre BOISSONNADE, *Le travail dans l'Europe chrétienne au Moyer Âge.* (V–XV siècles). – F. Alcan, Paris, 1930.
16. Alfredo BOSISIO, *Il Basso Medioevo.* – De Agostini, Novara, 1968.
17. Karl BOSL, *Modelli di società medievale* (trad. ital.). – Il Mulino, Bologna, 1979.

18. Jacques BOUSSARD, *La civiltà carolingia* (trad. ital.). – A. Mondadori, Milano, 1968.
19. Robert BOUTRUCHE, *Seigneurie et féodalité*. T. I–II. – Aubier, Paris, 1959–1970.
20. Arno BORST, *Lebensformen im Mittelalter*. – Ullstein, Wien, 1980.
20a. Vittore BRANCA, *Concetto, storia, miti e immagini del Medio Evo*. A cura di – Sansoni, Firenze, 1973.
21. Robert BRETANO, *The Early Middle Ages. 500–1000*. Edited by The Free Press – New York, Collier – Mac Milan, London,. 1964.
21a. Paolo BREZZI, *L'Urto delle civiltà nell'Alto Medioevo*. – Ist. di Cultura Nova Civitas, Roma, 1971.
21b. Paolo BREZZI, *Società feudale e vita contadina. Dal IX al XII secolo*. – Ist. di Cultura Nova Civitas, Roma, 1972.
21c. Paolo BREZZI, *Il secolo del rinnovamento* (1190–1213). – Ist. di Cultura Nova Civitas, Roma, 1973.
21d. Paolo BREZZI, *Il disolversi del mondo medioevale* (1313–1453). – Ist. di Cultura Nova Civitas, Roma, 1975.
22. Christopher BROOKE, *L'Europe au milieu du Moyen Âge* – 962–1154 (trad. fr.). – Sirey, Paris, 1967.
23. Christopher BROOKE, *The structure of medieval society*. Thames and Hudson, 1971.
24. Peter BROWN, *Il mondo tardo antico. Da Marco Aurelio a Maometto* (trad. ital.). – Einaudi, Torino, 19742.
25. R. Allen BROWN, *The origins of modern Europe*. – Constable, London, 1972.
26. Otto BRUNNER, *Storia sociale dell'Europa nel Medioevo* (trad. ital.). – Il Mulino, Bologna, 1980.
27. Joseph CALMETTE, *Le monde féodal*. Nouvellé édition („Clio"). – Presses Univ. de France, Paris, 1951.
28. Joseph CALMETTE, *L'Effondrement d'un Empire et la naissance d'une Europe*. IXe–Xe siècles. – Aubier, Paris, 1941.
29. Joseph CALMETTE, *L'élaboration du monde moderne*. – Presses Univ. de France, Paris, 1949.
30. T.A. CAMPBELL, *The Knights Templars. Their rise and fall*. – Duckworth, London, 19802.
31. Ovidio CAPITANI, *L'eresia medievale*. Saggi ... a cura di –. Il Mulino, Bologna, 19743.
32. Monique CHABAS, *Le duel judiciaire en France* (XIIIe–XVIe siècles). – Éd. J. Favard, Paris, 1978.
33. Federico CHABOD, *Storia dell'idea d'Europa*. –Laterza, Bari, 1977.
34. Jean CHAPELOT, Robert FOSSIER, *Le village et la maison au Moyen Âge*. – Hachette, Paris, 1980.
35. Pierre CHAUNU, *L'expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*. (Coll. Nouvelle Clio). – Presses Univ. de France, Paris, 1969.
36. Bernard CHEVALIER, *L'Occident de 1280 à 1492*. – A. Colin, Paris, 1969.
37. Carolo CIPOLLA, *Il Medioevo*. – În: „Storia economica d'Europa", vol. I. Diretta da –. U.T.E.T., Torino, 1979.
38. Carolo CIPOLLA, *Storia economica dell'Europa pre–industriale*. – Il Mulino, Bologna, 19752.

39. Philippe CONTAMINE, *La guerre au Moyen Âge.* (Coll. Nouvelle Clio). – Presses Univ. de France, Paris, 1980.
40. Philippe CONTAMINE, *La vie quotidienne pendant la Guerre de Cent Ans. France et Angleterre* (XIVe siècle). – Hachette, Paris, 1976.
41. Philippe CONTAMINE, *La noblesse au Moyen Âge.* Essais à la mémoire de R. Boutruche, réunis par –. Presses Univ. de France, Paris, 1976.
42. G.G. COULTON, *Life in the Middle Ages.* Selected, translated and annotated by –. At the Univ. Press, Cambridge, 1967.
43. G.G. COULTON, *Medieval panorama.* Vol. I. Foreground, society and institutions. – Collins, London, 1961.
44. Christopher DAWSON, *La nascita dell'Europa* (Trad. di Cesare Pavese). – Mondadori, Milano, 1969.
45. M. DEANESLY, *Histoire de l'Europe du Haut Moyen Âge* (76 à 911). – Payot, Paris, 1958.
46. Henri DECUGIS, *Les étapes du droit, des origines à nos jours.* – Sirey, Paris, 1942.
47. Nansen DEFENDI, *Romania e Gothia.* A cura di –. Casa Ed. D'Anna, Messina–Firenze, 1972.
48. C. DELISLE BURNS, *The first Europe. A study of the establishment of medieval Christendom.* A.D. 400–800. – G. Allen and Unwin, London, 1948.
49. Jean DELORME, *Les grandes dates du Moyen Âge.* – Presses Univ. de France, Paris, 1970.
50. Robert DELORT, *Le temps des croisades.* – Présentation de –. Éd. du Seuil, Paris, 1982.
51. Robert DELORT, *Le Moyen Âge. Histoire ilustrée de la vie quotidienne.* Edita, Lausanne, 1972.
52. Robert DELORT, *La vie au Moyen Âge.* – Éd. du Seuil, Paris, 1982.
53. Paul DESCHAMPS, *Au temps des croisades.* Hachette, Paris, 1972.
54. Antonio DE STEFANO, *Riformatori ed eretici nel Medioevo.* – Ciuni, Palermo, 1938.
55. Guy DEVAILLY, *L'Occident du Xe siècle au milieu du XIIIe siècle.* – Colin, Paris, 1970.
56. Geneviève D'HAUCOURT, *La vie au Moyen Âge.* – Presses Univ. de France, Paris, 19759.
57. Jan DHONDT, *L'Alto Medioevo* (trad. ital.). – Feltrinelli, Milano, 19762.
58. Philip DIXON, *Barbarian Europe.* Elsevier–Phaidon, Oxford, 1976.
59. Renée DOEHAERD, *Le Haut Moyen Âge occidental.* Économies et sociétés. – Presses Univ. de France, Paris, 1971.
60. David C. DOUGLAS, *William the Conqueror. The norman impact upon England.* Univ. of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1972.
61. Georges DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval.* Essai de synthèse et perspectives de recherches. T. I–II. – Aubier. Éd. Montaigne, Paris, 1962.
62. Georges DUBY, *Guerriers et paysans.* VIIe–XIIe siècles. Premier essor de l'économie europénne. – Gallimard, Paris, 1973.
63. Georges DUBY, *Le dimanche de Bouvines.* – Gallimard, Paris, 1973.
64. Georges DUBY, *Les trois ordres ou l'immaginaire du féodalisme.* – Gallimard, Paris, 1980.

65. Georges DUBY, *Hommes et structures du Moyen Âge*. – Mouton, Paris –. Leyde, 1973.
66. Georges DUBY, *L'Anno Mille. Storia religiosa e psicologia colettiva* (trad. ital.). – Einaudi, Torino, 19793.
67. Georges DUBY et Jacques Le GOFF, *Famille et parenté dans l'Occident médiéval*. Actes présentés par. – *École Française de Rome*, Du Boccard, Paris, 1977.
68. E. DUPRÉ THESEIDER, *Introduzione alle eresie medievali.* – R. Patron, Bologna, 1953.
69. E. DUPRÉ THESEIDER, *Aspetti della città medievale.* R. Patron, Bologna, 1957.
70. EGINHARD, *Vie de Charlemagne*. Éditée et traduite par Louis Halphen. – H. Champion, Paris, 1923.
71. Giorgio FALCO, *La Santa Romana Repubblica. Profilo storico del Medio Evo.* – Riccardo Ricciardi, Milano–Napoli, 19542.
72. Edmond FARRAL, *La vie quotidienne au temps de Saint–Louis*. – Hachette, Paris, 1959.
73. Heinrich von FICHTENAU, *L'Impero carolingio* (trad. ital.). – Laterza, Bari, 1974.
74. Augustin FLICHE, *La Chrétienté médiévale* (395–1254). – E. de Boccard, Paris, 1929.
75. Augustin FLICHE, *L'Europe occidentale de 888 à 1125*. T. I–II. – Presses Univ. de France, Paris, 1930.
76. R. FOLZ, A. GUILLOU, L. MUSSET, D. SOURDEL, *Origine e formazione dell'Europa medievale* (trad. ital.). – Laterza, Bari, 1975.
77. Robert FOSSIER, *Enfance de l'Europe. Aspects économiques et sociaux*. T. I–II. – Presses Univ. de France, Paris, 1982.
78. Robert FOSSIER, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*. A. Colin, Paris, 1970.
78a. Gabriel FOURNIER, *L'Occident de la fin du Ve siècle à la fin du IXe siècle*. – A. Colin, Paris, 1970.
79. Guy FOURQUIN, *Histoire économique de l'Occident médiéval*. – A. Colin, Paris, 1979.
80. Guy FOURQUIN, *Le pysan d'Occident au Moyen Âge*. – F. Nathan, Paris, 1972.
81. Guy FOURQUIN, *Les soulèvements populaires au Moyen Âge*. – Presses Univ. de France, Paris, 1972.
82. Guy FOURQUIN, *Seigneurie et féodalité au Moyen Âge*. – Presses Univ. de France, Paris, 1970.
83. Franz FUNCK–BRENTANO, *Le Moyen Âge*. – Hachette, Paris, 1922.
84. Francesco GABRIELI, *Chroniquez arabes des Croisades*. Textes recueillis et présentés par – (trad. fr.). – Éd. Sinbad, Paris, 1977.
85. Claude GAIER, *Les Armes*. (Coll. „Typologie des sources du Moyen Âge occidental"). – Brepols, Turnhout–Belgium, 1979.
86. Fr. L. GANSHOF, *Le Moyen Âge*. (Coll. „Histoire des relations internationales"). – Hachette, Paris, 1953.
87. Fr. L. GANSHOF, *Le Moyen Âge*. – Hachette, Paris, 1953.
88. Léopold GENICOT, *Le XIIIe siècle européen*. – Presses Univ. de France, Paris, 1968.
89. Léopold GENICOT, *La Loi*. (Coll. „Typologie des sources du Moyen Âge occidental"). – Brepols, Turhout–Belgium, 1979.

90. Léopold GENICOT, *Profilo della civiltà medioevale* (trad. ital.). – Ed. Vita e Pensiero, Milano, 1968.
91. László GEREVICH, *La formation et le développement des métiers au Moyen Âge* (V – XIV). Colloque international ... Rédacteur –. Akademiai Kiadó, Budapest, 1977.
92. Jean-Louis GOGLIN, *Les misérables dans l'Occident médiéval.* – Éd. du Seuil, Paris, 1976.
93. GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire ecclésiastique des Francs*. T. I–II. Trad. H. Bordier. – F. Didot, Paris, 1859–1861.
94. René GROUSSET, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem.* T. I–III. – Plon, Paris, 1934–1936.
95. René GROUSSET, *L'épopée des croisades*. Plon, Paris, 1939.
96. Herbert GRUNDMANN, *Movimenti religiosi nel Medioevo* (trad. ital.). – Il Mulino, Bologna, 1974.
97. M. GUIDETTI, *L'Europa barbara e feudale*. (Coll. „Storia d'Italia e d'Europa", vol. I). A cura di –. Jaca Book, Milano, 1981[2].
98. M. GUIDETTI, *Apogeo e crisi del Medioevo*. (Coll. „Storia d'Italia e d'Europa", vol. II). A cura di –. Jaca Book, Milano, 1978.
98a. Enrico GUIDONI, *Città, contado e feudi* ... A cura di –. Multigrafica, Roma, 1974.
99. Charles GUIRAUD, *L'Évolution des Dogmes*. – Flammarion, Paris, 1917.
100. Jean GUIRAUD, *L'Inquisition médiévale*. – B. Grasset, Paris, 1928.
101. Louis HALPHEN, *Les barbares, des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*. – Presses Univ. de France, Paris, 1940.
102. Louis HALPHEN, *L'essor de l'Europe* (XI–XIII siècles). – Presses Univ. de France, 1941.
103. Louis HALPHEN, *À travers l'histoire du Moyen Âge*. – Presses Univ. de France, Paris, 1950.
104. Denys HAY, *L'Europe au XIVe et XVe siècles*. – Sirey, Paris, 1972.
105. Friedrich HEER, *Il Medioevo* (1100–1350). (Trad. ital.). – Mondadori, Milano, 1971.
106. Jacques HEERS, *Le travail au Moyen Âge*. – Presses Univ. de France, Paris, 19682.
107. Jacques HEERS, *L'Occident au XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux*. – Presses Univ. de France, Paris, 1973.
108. Jacques HEERS, *Précis d'histoire du Moyen Âge*. – Presses Univ. de France, Paris, 1973.
109. R.H. HILTON, *Les mouvements paysans du Moyen Âge* (trad. franc.). – Flammarion, Paris, 1979.
110. Gerald A.J. HODGET, *A social and economic history of medieval Europe*. – Methuen and Comp. London, 1972.
111. J. HUBERT, J. PORCHER, W.F. VOLBACH, *L'Europe des invasions*. (Coll. „l'Univers des Formes"). – Gallimard, Paris, 1967.
112. Johan HUIZINGA, *L'Autunno del Medio Evo* (trad. ital.). – Sansoni, Firenze, 1968.
113. Edward JAMES, *Visigothice Spain. New approaches*. – Clarendon Press, Oxford, 1980.
114. Claude JENKINS, *Mediaeval european history. A.D. 455–1453*. – Ernest Benn, London, 1929.

115. Fernando Vittorino JOANNES, *L'Uomo del Medio Evo*. – Ed. Domus, Milano, 1978.
116. A.H.M. JONES, *Le déclin du monde antique* 284–610. – Éd. Sirey, Paris, 1970.
117. Erich L. KAHLER, *The Germans*. – Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1974.
118. Maurice KEEN, *A history of medieval Europe*. – Routledge and Kegan Paul, London, 1967.
119. David KNOWLES, *Christian monasticism*. – Weidenfeld and Nicolson, London, 1964.
120. J.M. KULISCHER, *Storia economica del Medio Evo e dell'epoca moderna*. Vol. I (trad. ital.). – Sansoni, Firenze, 1955.
121. Ch. V. LANGLOIS, *La vie en France au Moyen Âge, de la fin du XIIe au milieu du XIVe siècle*. Nouvelle Edition, revue, T. I–IV. – Hachette, Paris, 1925–1928.
122. Ch. M. de LA RONCIERE, R. DELORT, M. ROUCHE, Ph. CONTAMINE, *L'Europe au Moyen Âge*. Documents expliqués. T. I–III. – Coli, Paris, 1969–1971.
123. Robert LATOUCHE, *Les origines de l'économie occidentale* (IVe – XIe siècle) – A. Michel, Paris, 1956.
124. Henri–Charles LEA, *Histoire de l'Inquisition au Moyen Âge* (trad. franc.). T. I–III. – Paris, 1900–1902.
125. Jacques LE GOFF, *La civiltá dell'Occidente medievale* (trad. ital.). – Einaudi, Torino, 1983.
126. Jacques LE GOFF, *Il Basso Medioevo* (trad. ital.). – Feltrinelli, Milano,1967.
127. Jacques LE GOFF, *Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail et culture en Occident*. – Gallimard, Paris, 1978.
128. Jacques LE GOFF, *Marchands et banquiers au Moyen Âge*. – Presses Univ. de France, Paris, 1969.
129. Jacques LE GOFF, *Hérésies et société*. Actes du Colloque de Royaumont, 1962. Présentés par – Mouton. Paris–Leyde, 1968.
130. Johannes LEHMAN. *I crociati* (trad. ital.). – Newton Compton, Milano, 1980.
131. Jean–François LEMARIGNIER, *La France médiévale. Institutions et sociétés*. – A. Colin, Paris, 1970.
132. Giorgio Enrico LEVI, *Il duello giudiziario. Enciclopedia e bibliografia*. – Tip Gino Ciolli, Firenze, 1932.
133. Lester K. LITLE, *Religious poverty and the profit economy in medieval Europe*. – Paul Elek, London, 1978.
134. Georges LIVET, Roland MOUSNIER, *Storia d'Europa. Il Medioevo* (trad. ital.). – Laterza, Bari, 1982.
135. Roberto S. LOPEZ, *La nascita dell'Europa. Secoli V–XIV*. Edizione italiana, riveduta e ampliata. – Einaudi, Torino, 1980.
136. Roberto S. LOPEZ, *La rivoluzione commerciale del Medioevo* (trad. ital.. – Einaudi, Torino, 1975.
137. Ferdinand LOT, *Les invasions germaniques. La pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain*. – Payot, Paris, 1935.
138. Ferdinand LOT, *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*. T.I–II. – Payot, Paris, 1937.
139. Achille LUCHAIRE, *Philippe Auguste et son temps*. – Tallandier, Paris,1980.
140. Franz Georg MAIER, *Il mondo mediterraneo tra l'Antichità e il Medioevo* (trad. ital.). – Feltrinelli, Milano, 19802.

141. Radu MANOLESCU, *Societatea feudală în Europa apuseană.* – Ed. Științifică, București, 1974.
142. R. MANOLESCU, V. COSTĂCHEL, ȘT. BREZEANU, FL. CAZAN, M. MAXIM, *Istoria medie universală.* Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1980.
143. Raoul MANSELLI, *L'Europa medioevale.* T. I–II. – U.T.E.T., Torino, 1979.
144. Georgina MASSON, *Federico II di Svevia* (trad. ital.). – Rusconi, Milano, 1978.
144a. Thomas C. MENDENHALL, Basil D. PENNING, A.S. FOORD, *Ideas and Institutions in european history.* 800–1715. – Holt Rinehart and Winston, New York–Chicago–Toronto–London, 1964.
145. Joseph–Fr. MICHAUD, Histoire des croisades. Introd. par R. Delort. – R. Laffont, Paris, 1970.
146. Michel MOLLAT, Les pauvres au Moyen Âges. –Hachette, Paris, 1978.
147. Michel MOLLAT, Genèse médiévale de la France moderne. XIV–XV siècles. – Arthaud.
148. Michel MOLLAT et P. WOLF, *Ongles bleus, Jacques et Giompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles.* – Calman–Lévy, Paris, 1970.
149. Raffaello MORGHEN, *Medioevo cristiano.* – Laterza, Bari, 1962[3].
150. Raffaello MORGHEN, *La formazione degli stati europei.* – R.A.I. Torino, 1959.
151. Cécile MORRISON, *Les croisades.* – Presses Univ. de France, Paris, 1977.
152. John H. MUNDY, *Europe in the High Middle Ages.* 1150–1309. – Longman, London, 1973.
153. John H. MUNDY, Peter RIESENBERG, *The medieval town.* – Van Nostrand Reinhold, Princeton, 1962.
154. Alexander MURRAY, *Reason and society in the Middle Ages.* – Clarendon Press, Oxford, 1978.
155. Hermann NOTTARP, *Gottesurteile.* – Meisenbach, Bamberg, 1949.
156. Zoé OLDENBOURG, *The Crusades* (trad. engl.). – Pantheon Books, New York, 1966.
157. Raymond OURSEL, *Pellegrini del Medio Evo. Gli uomini, le strade, I santuari* (trad. ital.). – Jaca Book, Milano, 1979.
158. Marcel PACAUT, *Les structures politiques de l'Occident médiéval.* – A. Colin, Paris, 1969.
159. Marcel PACAUT, *Les institutions religieuses.* – Presses Univ. de France, Paris, 1951.
160. Marcel PACAUT, *Les ordres monastiques et religieux au Moyen Âge.* – F. Nathan, Paris, 1970.
160a. Marcel PACAUT, *Epoca romanică* (trad. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1982.
161. Sidney R. PACKARD, *12th century Europe. An interpretation essay.* – The Univ. of Massachusetts Press, Amherst, 1973.
162. Michel PASTOUREAU, *La vie quotidienne en France et en Angleterre au temps des Chevaliers de la Table Ronde* (XIIe – XIIIe siècles). – Hachette, Paris, 1976.
163. Gabriele PEPE, *Il Medioevo barbarico in Europa.* – Mondadori, Milano, 1967.
164. Gabrile PEPE, *Il Medio Evo barbarico in Italia.* – Einaudi, Torino, 1968.
165. Régine PERNOUD, *Les origines de la bourgeoisie.* – Presses Univ. de France, Paris, 1947.

166. Régine PERNOUD, *Histoire de la bourgeoisie en France. I. Des origines aux temps modernes*. – Éd. du Seuil, Paris, 1981.
167. Régine PERNOUD, *Lumière du Moyen Âge*. – Grasset, Paris, 1981.
168. Régine PERNOUD, *Les croisades*. – Julliard, Paris, 1960.
169. Régine PERNOUD, *Les hommes de la croisade*. – Fayard–Tallandier, Paris, 1982.
170. Régine PERNOUD, *Beauté du Moyen Âge*. – Gantier Languereau, Paris, 1971.
171. Régine PERNOUD, *Les Templiers*. – Presses Univ. de France, Paris, 1974.
172. Régine PERNOUD, *La femme au temps des cathédrales*. – Stock, Paris, 1980.
173. Régine PERNOUD, *Pour en finir avec le Moyen Âge*. – Éd. du Seuil, Paris, 1977.
174. Éduard PERROY, *Etudes d'histoire médiévale*. –Publications de la Sorbonne, Paris, 1979.
175. Éduard PERROY, *Il Medioevo. Espansione dell'Oriente e nascita della civiltà occidentale* (trad. ital.). – Casini, Firenze, 1958.
176. Ch. PETIT–DUTAILLIS, *La monarchie féodale en France et en Angleterre*, X–XIII siècle. – A. Michel, Paris, 1933.
177. Chr. PFISTER, F. LOT, Fr.–L. GANSHOF, *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 888* („Hist. du Moven Âge", t. I. Sous la direction de G. Glotz). – Presses Univ. de France, Paris, 1928.
178. Luce PIETRÉ, *Epoques médiévales* (V^e – XVe siècle). Coll. „Le Monde et son Histoire", vol. III–IV. – Bordas–Laffont, Paris, 1966.
179. Giuseppe PIOTTA, *La vita del popolo nel periodo medioevale*. – (f.ed.), Torino, 1962.
180. Andrei PIPPIDI, *Contribuții la studiul legilor războiului în Evul Mediu*. – Ed. Militară, București, 1974.
181. Henri PIRENNE, *Storia economica e sociale del Medioevo*. (Trad. ital). – Appendice bibliografica e critica di H. van Werveker. – Garzanti, Milano, 1975.
182. Henri PIRENNE, *Storia d'Europa, dalle invasioni al XVI secolo* (trad. ital.). – Sansoni, Firenze, 1967.
183. Henri PIRENNE, *Le città del Medioevo* (trad. ital.). – Laterza, Bari, 1974.
184. Henri PIRENNE, *La civilisation occidentale au Moyen Âge, du XIe au milieu du XVe siècle*. Presses Univ. de France, Paris, 1933.
185. Henri PIRENNE, *Mahomed et Charlemagne*. – Alcan, Paris, 1937.
186. Henri PIRENNE, *Les villes et les institutions urbaines*. T. I–II. – Alcan, Paris, 19392.
186a. Henri PIRENNE, Gustave COHEN, Henri FOCILLON, *Le Moyen Âge*. Tome VIII, La civilisation occidentale au Moyen Âge. Du XIe au milieu du XVe siècle. – Les Presses Univ. de France, Paris, 1933.
187. Jacques PIRENNE, *Les grands courants de l'histoire universelle*. Vol. I. – Des origines à l'Islam. – Éd. de la Baconnière, Paris, 1945.
188.Edmond POGNON, *La vie quotidienne en l'an Mille*. – Hachette, Paris, 1981.
189. M.M. POSTAN, *The medieval economy and society. An economic history of Britain in the Middle Ages*. – Pengouin Books, Middlesex, Harmondsworth, 1975.
190. Eileen POWER, *Vita nel Medioevo* (trad. ital.). – Einaudi, Torino, 1973.
191. Eileen POWER, *Donne del Medioevo* (trad. ital.). – Jaca Book, Milano, 1984.
192. Jeannine QUILLET, *Les clés du pouvoir au Moyen Âge*. – Flammarion, Paris, 1972.

193. Yves RENOUARD, *Le città italiane dal X al XIV secolo*. Vol. I–II (trad. ital.). – Rizzoli, Milano, 1975.
194. Jean RICHARD, *L'esprit de la croisade*. Textes recueillis et présentés par – Les Éditions du Cerf, Paris, 1969.
195. Pierre RICHÉ, *La vie quotidienne dans l'Empire Carolingien*. – Hachette, Paris, 1973.
196. Ruggiero ROMANO, Alberto TENENTI, *Los fundamentos del mundo moderno. Edad media tardia, Reforma, Renacimiento* (trad. span). – Siglo XXI Editores, Madrid, 1981.
197. Rosario ROMEO, Giuseppe TALAMO, *Documenti storici*. (Vol. I. II Medioevo). Antologia a cura di – Loescher, Torino, 1979.
198. Silvia RONCAGLIOLO, *L'economia nell'età feudale* (secoli IX–XII). A cura di –. G.D'Anna, Messina–Firenze, 1972.
199. Fritz RORIG, *The medieval town*. – Univ. of. California Press, Berkeley, 1969.
200. Marjorie ROWLING, *Nel Medioevo* (trad. ital.). – L.M. Edizioni, Milano, 1975.
201. RUDOLFO il GLABRO, *Storie dell'Anno Mille* (trad. ital.). – Jaca Book, Milano, 1983.
202. Steven RUNCIMAN, *A history of the crusades*. Vol. I–III. – At the Univ. Press, Cambridge, 1966–1968.
203. Steven RUNCIMAN, *Le manichéisme médiéval. L'hérésie dualiste dans le christianisme* (trad. franc). – Payot, Paris, 1972.
204. Jeffrey Burton RUSSELL, *Medieval civilization*. – John Wiley and Sons, New York–London–Sidney, 1968.
205. Armando SAPORI, *La mercatura medievale*. Sansoni, Firenze, 1973.
206. Gustave SCHNÜRER, *L'Église et la civilisation au Moyen Âge*. T. I–III. – Payot, Paris, 1933–1938.
207. Ernesto SESTAN, A. BOSISIO, *L'Alto Medioevo*. – De Agostini, Novara, 1967.
208. Wolfram von den STEINEN, *Der Kosmos des Mittelalters*. Von Karl dem Grossen zu Bernhard von Clairvaux. – Franke, Bern und München, 1959.
209. Carl STEPHENSON, *Medieval history. Europe from the fourth to the sixteenth century*. – Harper and Brothers, New York and London, 1935.
210. Roland N. STROMBERG, *A history of western civilization*. – The Dorsey Press, Homewood, Iilinois, 1963.
211. R.M. SOUTHERN, *Gestaltende Kräfte des Mittelalters. Das Abendlaund im 11 und 12 Jahrhundert* (trad. germ.). – W. Kohlhammer, Stutgart, 1960.
212. James Westfall THOMPSON, *Economic and social history of the Middle Ages* (300–1300). Vol. I–II. – Frederick Ungar, New York, 1959–1966.
213. Florence TRYSTRAM, *L'Anno Mille. Impero e Chiesa nell'Europa medievale* (trad. ital.). – Mondadori, Milano, 1984.
214. Walter ULLMANN, *Law and politics in the Middle Ages. An introduction to the sources of medieval political ideas*. – Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1975.
215. Guy de VALOUS, *Le monachisme clunisien, des origines au XVe siècle. Vie intérieure des monastèrs et organisation de l'ordre*. T. I–II. – J. Picard, Paris, 1970[2].
216. André VAUCHEZ, *La spiritualità dell'Occidente medioevale*. Secoli VII–XII (trad. ital.). – Vita e Pensiero, Milano, 1978.
216a. Jacques VERGER, *Naissance et premier essor de l'Occident chrétien*. V^e–XIIe siècle. – Presses Univ. de France, Paris, 1975.

217. Charles VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*. T. I–II. – De Tempel, Brugge, 1955 (t. I); Rijksuniversiteit te Gent, Gent, 1977 (t. II).
218. Cyrille VOGEL, *Les „libri pacnitentiales"*. – Brepols, Tournhout, 1978.
219. Gioacchino VOLPE, *Movimenti religiosi e sette ereticali nella società italiana* (*secoli XI–XIV*). – Vallecchi, Firenze, 1926.
220. Gioacchino VOLPE, *Il Medio Evo*. – Sansoni, Firenze, 19734.
221. Bernard VOYENNE, *Histoire de l'idée européenne*. – Payot, Paris, 1964.
222. Pierre WILLEMART, *Les Croisades. Mythe et réalité de la Guerre sainte*. – Marabout Université, Verviers (Belgique), 1972.
223. Philippe WOLF, *Histoire générale du travail*. Vol. II. *L'àge de l'artisanat* – Nouvelle Librairie de France, Paris, 1960.
224. Charles T. WOOD, *The age of chivalry. Manners and morals. 1000–1450*. – Weidenfeld and Nicholson, London, 1970.
225. Norman ZACOUR, *An introduction to medieval institutions*. – St. Martin's Press, New York, 1976.
226. Georges ZARNECKI, *The monastic achivement*. – Mc. Graw–Hill, New York, 1972.
227. Piero ZERBI, *Il Medioevo nella storiografia degli ultimi vent'anni*. – Vita e Pensiero, Milano, 1976.
228. Harald ZIMMERMANN, *Das Mittelalter*. Teile 1–2. –Westermann, Braunschweig, 1975–1979.
229. Harald ZIMMERMANN, *Veacul întunecat* (trad. rom.). – Ed. Științiică și Enciclopedică, București, 1983.
230. Paul ZUMTHOR, *Leggere il medio evo* (trad. ital.). – Il Mulino, Bologna, 1980.

INDICI

Abrabanel, 164
Adelheid, 47
Adhemar de Monteil, 317
Adrian I, 31
Adrian II, 400
Adrian IV, 195
Aetius, 9, 19
Al-Hakim, 162, 312
Al-Kamil, 336, 340
Alaric I, 9, 28, 55
Alberic, 336
Albertus Magnus, 92, 294
Alboin, 28
Alcuin, 57
Alexander din Hales, 92
Alexandru Sever, 12
Alexandru IV, 378
Alexios I Commen, 22, 320
Alfonso XI, 335
Alfred cel Mare, 38, 390
Aliénor de Aquitania, 326
Ammianus Marcellinus, 12
Anaclet, II, 164
Anastasios I, 26
Anjou, 320
Antonie, 83
Arbogast, 9
Ardabur, 9
Armagnac, 191
Arpad, 22
Asan, 51
Aspar, 9
Athanasie din Alexandria, 83
Attila, 9, 19, 28, 76
Augustin (Aurelius Augustinus), 13, 76, 83, 126, 369
Augustus, 14
Aurelian, 25
Ausonius, 12
Bacon (Roger), 294
Baian, 20
Ball (John), 202, 203, 271
Baruch, 164
Baudoin de Boulogne, 320, 321, 322
Baudoin II de Bourg, 322
Baudoin de Hainaut, 282
Bauto, 9
Beckett (Thomas), 45
Benedict din Norcia, 83, 84
Benetto, 164
Benevento, 24
Bernard (nepotul lui Carol cel Mare), 64
Bernard de Clairvaux, 89, 313, 326
Bohemond de Taranto, 321
Boileau (Étienne), 256, 372
Bonaventura (Sf.; v. Giovanni di Fidanza), 92
Bonifaciu (v. Winfried), 70
Bonifaciu VIII, 74, 82
Bonifacio de Monferrato, 329, 330
Borgia (Cesare), 288
Bourbon, 151
Braccio da Montone, 287
Brandini (Giuto), 200, 271
Brendan, 84
Bruno Egisheim-Dagsburg, 150

Cade (Jack), 46
Cale (Guillaume), 201
Capeţieni, 67
Carloman, 31
Carol de Anjou, 200, 339, 341
Carol V, 31, 32, 34
Carol VII, 307, 308
Carol VIII, 44
Carol cel Mare, 20, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 50, 54, 55, 56, 57, 59, 64, 70, 72, 73, 74, 122, 123, 124, 140, 153, 175, 176, 206, 208, 210, 211, 212, 240,

278, 279, 292, 296, 340, 350, 352, 353, 359, 361, 362, 364, 365, 368, 369, 387, 390, 392, 397, 404
Carol cel Pleșuv, 34, 35, 36, 37, 176, 206, 282, 364, 367
Carol Cocoșatul, 64
Carol Martel, 62, 64, 153, 169
Carol Robert, 49
Carol Temerarul, 44
Cassiodor, 83
Childeric, 154
Childeric III, 72
Chiril, 50
Chlodowech (v. Clovis), 55, 229, 276
Chlodwig (v. Clovis), 55, 229, 276
Cimabue, 92
Claudianus, 12
Clement III, 327
Clement V, 43, 82, 333
Clovis, 20, 26, 55, 229
Colleoni, 287, 290
Colonna, 82
Colomban, 84
Columba, 84
Conrad II de Franconia, 37, 40
Conrad III de Suabia, 40, 41, 326

Constantin cel Mare, 12, 14, 70, 78, 131
Constantin (Chiril), 50
Damasus I, 76
Dandolo (Enrico), 124, 329
Desideriu, 31, 369
Dioclețian, 8, 12
Diogenes (v. Romanos IV Diogenes), 394
Dolcino (Fra), 195
Domingo de Guzmán, 91
Donatello, 290
Dușan (Ștefan), 51, 52

Edmond (rege al Angliei), 364
Eduard II, 46
Eduard III, 335
Eduard IV, 46
Eduard cel Bătrân, 38
Eginhard, 32
Elia Levita, 164
Emich von Leisingen, 318
Erasmo da Narni (v. Gattamelata), 287
Ercole d'Este, 288, 290
Ermanaric, 28
Ethelstan, 38
Étienne (Marcel), 198, 200, 201
Eugen IV, 423
Euric, 28, 55
Eymeric (Nicolaus), 376

Federico da Montefeltro, 288, 290
Ferrand, conte de Flandra, 41
Filip I August, 41, 182, 230, 319, 328, 336, 364
Filip IV cel Frumos, 43, 63, 82, 122, 136, 333, 359, 362, 378
Filip V, 153
Fra Dolcino (v. Dolcino), 195
Francesco Bussone (conte de Carmagnola), 287
Francisc din Assisi, 91
Frederic (fiul lui Barbarossa), 328
Frederic I Barbarossa, 40, 41, 43, 97, 315, 326, 327, 328, 363, 375
Frederic II (de Austria), 41, 339, 350, 364, 422
Frederic II de Hohenstaufen, 124, 280, 336
Frederic de Suabia, 326

Gainas, 9
Gattamelata (V. Erasmo da Narni), 287, 290
Gauthier-sans-Avoir, 318
Geiseric, 55, 76
Gerbert d'Aurillac, 72, 78, 394
Gherardo Segalelli, 195
Giotto, 92
Giovanni di Fidanza, 92
Godeffroy de Bouillon, 162, 320, 321, 322
Gonzaga (Ludovico), 290
Gottschalk, 318
Gozbert, 87
Grégoire de Tours, 356
Grigorie I cel Mare, 74, 126, 160, 211
Grigorie II, 72
Grigorie V, 39
Grigorie VII, 40, 80, 81, 82, 86, 193, 317, 368
Grigorie IX, 291, 340, 361, 375, 370
Grigorie din Nazianz, 126
Guillaume d'Angoulême, 312

Guillaume IX d'Aquitaine, 346, 394
Guillaume din Tir, 321
Guillaume le Maréchal, 283
Guiscard (Robert), 40, 320
Gunther, 312
Gunther (episcop de Bamberg), 314
Guy (Bernard), 376
Guy de Lusignac, 324

Habsburg, 52
Harun al-Rașid, 32, 219
Hawkwood (John), 287, 289
Heinrich I de Saxonia, 37, 41
Heinrich III, 40, 79
Heinrich IV, 40, 67, 80
Henric II (Anglia), 44, 279
Henric II (Franța), 40, 284
Henric III, 260
Henric IV, 65, 82, 260, 277, 319
Henric V, 65
Henric I Plantagenet, 43
Horațiu, 13
Hus (Jan), 204

Ieronim (Eremitul), 83
Inocențiu III, 196, 235, 329, 337, 354, 361
Inocențiu IV, 339, 378
Inocențiu VIII, 423
Ioan Chrysostom, 126
Ioan-fără-Țară, 41, 45
Ioana d'Arc, 44
Irena, 32
Isaac Abrabanel (v. Abrabanel), 164
Isac II Anghelos, 327, 329
Iuliu II, 148
Iustinian, 8, 28, 131, 350, 368
Iuvenal, 12
Ivan III, 52

Jordanes, 23

Lactantius, 13
Lambert le Bègue, 156
Lando (Michele di), 200, 271
Leon I, 19, 76
Leon II, 338
Leon III (papă), 72
Leon IV, 25
Leon IX, 150
Leon X, 148, 193
Liutprand, 359
Liutprand din Cremona, 152
Lorenzo dei Medici (Magnificul), 82, 148
Lothar, 34, 36, 37
Louis d'Orléans, 424
Lucius, III, 375
Ludovic cel Pios (fiul lui Carol cel Mare), 32, 35, 36, 37, 55, 64, 160, 209, 229, 355, 359, 362
Ludovic II Germanicul, 34, 36, 37, 282
Ludovic IV Bavarezul, 287
Ludovic VI cel Gras, 66
Ludovic VII (al Franței), 326
Ludovic IX cel Sfânt, 43, 260, 341, 359, 362, 364
Ludovic XI, 44, 46, 308
Ludovic I de Anjou, 49
Lygny, 151

Magnentius, 9
Malatesta (Carlo), 288, 290
Mantegna, 290
Marcabru, 346
Marcus Aurelius, 14
Martin (prelat din Franța), 83
Maxentius, 12
Maximian (împărat), 14
Merobaud, 9
Metodiu, 50
Metz (contele de), 154
Montesquieu, 128

Napoleon, 32, 290, 335
Nicolae I, 400
Nicolae II, 193
Nicholas, 337
Nikefor I, 32

Odoacru, 8, 26, 28
Odon de Cluny, 394
Oreste, 9
Orșini (Lorenzo), 288
Otto I, 22, 33, 37, 38, 39, 79
Otto II, 39, 47
Otto III, 39, 40, 79, 277
Otto IV, 41, 42
Patrik, 84
Paul Diaconul, 57

Pavel (apostol), 68, 69, 126, 395
Pepin de Heristal, 173, 369
Pepin cel Scurt, 31, 55, 62, 64, 70, 72, 153, 173, 206, 211
Petru (apostol), 76, 394
Petru Asan, 51
Petru Eremitul, 317, 318
Pico della Mirandola, 164
Pierre Valdo (v. Valdus), 336
Pierleoni, 164
Piero della Francesca, 290
Pietro II Orseolo, 218
Pius II, 75, 82
Pius V, 126
Prudentius, 13

Raymond VI, 196
Raymond de Saint-Gilles, conte de Toulouse, 320
Renaud de Châtillon, 327
Richard II, 203, 307
Richard Inimă-de-Leu, 288, 291, 316, 328
Richelieu, 66
Ricimer, 9
Ritter (Karl), 8
Robert Courteheuse, 320
Robert Guiscard (v. Guiscard), 320
Robert cel Pios, 375
Rodrigo Diaz de Bivar, 292
Roland, 32, 292, 394
Romanos IV Diogenes, 310
Romulus Augustus, 8, 9, 26
Rothari, 15, 28, 130, 358, 362, 367, 368
Rutilius, 12

Saladin, 327
Salah ad-Din (v. Saladin), 327
Sebastian (general), 9
Sforza (Attendolo), 287
Sidonius Apollinaris, 12
Silvanus, 9
Silvestru II (v. Gerbert d'Aurillac), 72, 78, 394
Simeon, 51
Simon de Monfort, 197, 261
Siricius, 77
Sita, 354
Skanderbeg, 52
Solomon, 333
Solon, 131
Stilicon, 9
Suetonius, 12
Sviatoslav, 21

Ștefan II (papă), 72
Ștefan (rege ungur), 49
Ștefan (v. Dușan), 51, 52

Tacitus, 12
Tancred, 320, 322
Theodoric (v. Theoderic), 14, 19, 20, 28, 55
Teodulf, 57
Tertulian, 13
Theoderic (cel Mare), 14, 19, 20, 28, 55, 275, 363
Theodosius I cel Mare, 8, 14, 131
Theodosius II, 160, 368

Toma din Aquino, 77, 92, 235, 379
Traian, 12

Urban II, 86, 317, 319, 321
Urban IV, 378
Urban VI, 83

Valdo Pietro (v. Valdus), 196
Valdus, 196
Valla (Lorenzo), 78
Vasile cel Mare, 393
Vegetius, 306
Verrocchio, 290
Vladimir, 52
Volkmar, 318

Wat Tyler, 46, 197, 198, 202, 203, 271
Werner von Urslingen, 194, 287
Wicliff, 46, 202
Wilfred de Cerdagne, 148
Wilhelm Cuceritorul, 61, 123, 320
Wilhelm II (Anglia), 319
Winfried (Bonifaciu), 70
Wulfila, 28, 55

Zaharia, 74

CUPRINS

CIVILIZAȚIA EVULUI MEDIU. ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU

Declinul lumii antice (8). – Barbarii (14). – Invazii și migrații barbare (18). – Sarazinii (23). – Urmările invaziilor și migraților (25). – Imperiul caroligian (29). – Imperiul ottonian (36). – Monarhiile feudale (42). – Formațiuni statale în nordul, centrul, răsăritul și sud – estul european (48).

STRUCTURILE POLITICE ADMINISTRATIVE

Regalitatea (54). – Statul (55). – Organizarea politică și administrativă în perioada carolingiană (58). – În epoca feudală (64). – Noi instituții politico – administrative (65). – Biserica, autoritate politică (68). – Originile papalității (74). – Imperiul și papalitatea (79). – Instituția monastică (83). – Biserica, forță economică (92).

ECONOMIA RURALĂ

Premise (100). – Forța de muncă: familia (101). – Satele (103). – Cadrul natural al vieții rurale (105). – Sisteme de cultură și tehnici agricole (107). – Satul și economia urbană (112) – Senioria (114). – Elemente noi în economia agrară (118). – Organizarea feudelor (120). – Senioria și economia monetară (122).

CLASELE ȘI CATEGORIILE SOCIALE

Sclavii (126). – Colonii (130). – Servii (132). – Țăranii liberi (136). – Nobilii (139). – Cavalerii (143). – Clerul (147). – Repudiații (150). – Asistența socială (153). – Evreii (159).

SOCIETATEA FEUDALĂ

Originile feudalismului (168). – Feudul (170). – Regimul vasalității (172). – Privilegiile și imunitățile (176). – Orașele

(178). – Relațiile urbane. Formarea burgheziei (181). – Comunele (186). – Mișcările eretice (193). – Răscoalele populare (197).

ACTIVITATEA COMERCIALĂ

Târguri și bâlciuri (206). – Negustorii (209). – Mărfuri destinate traficului internațional (212). – Comerțul maritim mediteranian al italienilor (214). – Comerțul flamand și scandinav (218). – Hansa teutonică (228). – Activitatea comercială în Franța, Anglia, Spania și Germania Centro – Meridională (224). – Comunicații și mijloace de transport (225). – Moneda și originea creditului (228). – Tehnici comerciale (229). – Aristocrația negustorească (235).

MEȘTEȘUGARII ȘI TEHNOLOGIA. CORPORAȚIILE

Artizanatul casnic și domenial (238). – Meșteșugarul de profesie (239). – Seniorii și meșteșugarii (240). – Nivelul producției artizanale rurale (242). – Utilizarea resurselor energetice (243). – Exploatarea carierelor de piatră și a minelor (246). – Progrese tehnologice în metalurgie (249). – Tehnologii noi în industria textilă (251). – Artizanatul urban. Asociații și corporații (254). – Femeia în viața economică (261). – Organizarea internă a corporațiilor (262). – Meșteșugarii și artizanatul pentru export (266). – Răscoale muncitorești (268). – Munca și muncitorii în Evul Mediu. Concluzii (271).

ORGANIZAREA MILITARĂ

Armata barbarilor (274). – Armata carolingiană (276). – Armata epocii feudale (277). – Cavaleria (279). – Antrenamentul cavaleriei: turnirele (282). – Infanteria (284). – Mercenari și condotieri (286). – Armamentul individual (290). – Artileria (294). – Castelul fortificat (296). – Asediile (299). – Războiul (301). – Strategia și tactica (304). – Armata permanentă (306).

CRUCIADELE

Cauze, împrejurări, preparative (310). – Spiritul de cruciadă. Itinerariile. Călătoria (315). – Așa–numita „cruciadă a săracilor“ (317). – Prima cruciadă (319). – Organizarea statelor cruciaților (322). – O cruciadă eșuată și o cruciadă a

regilor (326). – Reprobabila cruciadă a patra (329). – Ordinele militare religioase (331). – O „cruciadă a copiilor“? (335). – Cruciada împăratului excomunicat (338). – Urmările și importanța cruciadelor (342).

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA

Prestigiul legii și activitatea legislativă (348). – Administrarea justiției (350). – Alte probe judiciare: ordaliile (354). – Duelul judiciar (357). – Vendeta, faida, războiul privat (362). – Sistemul penal (364). – Dreptul privat. Dreptul familiei (366). – Condiția femeii (370). – Justiția ecleziastică (372). – Tribunalul Inchiziției (375).

VIAȚA COTIDIANĂ

Aspecte demografice (382). – Configurația orașelor (384). – Ritmurile timpului (387). – Orientarea în spațiu (389). – Călătoriile pe uscat (392). – Pelerinajele (393). – Ciclul vieții omului (396). – Locuința seniorială (402). – Satul și casa țăranului (406). – Alimentația (410). – Îmbrăcămintea. Blazonul (414). – Sărbători și divertismente (420). – Lumini și umbre ale vieții medievale (422).

Bibliografie (425).

Indice (435).

TABLE DES MATIÈRES

LA CIVILISATION DU MOYEN ÂGE. LES DÉBUTS DU MOYEN ÂGE

Le déclin du monde antique (8). – Les barbares (14). – Migrations et invasions des barbares (18). – Les Sarrasins (23). – Les conséquences des invasions et des migrations (25). – l'Empire Carolingien (29). – L'Empire Ottonien (37). – Les monarchies féodales (42). – La formation d'États au Nord, au Centre, à l'Est et au Sud – Est européen (48).

STRUCTURES POLITIQUES ET ADMINISTRATIVES

La royauté (54). – L'État (55). – Organisation politique et administrative à l'époque carolingienne (58). – À l'époque féodale (63). – Nouvelles institutions politiques et administratives (65). – L'Église comme autorité politique (68). – Les origines de la papauté (74). – L'Empire et la papauté (79). – L'institution monastique (83). – L'Église, force économique (92).

ÉCONOMIE RURALE

Prémices (100). – La force de travail: la famille (101). – Les villages (103). – Le cadre naturel de la vie rurale (105). – Sistèmes de culture et techniques agricoles (107). – Le village et l'économie urbaine (112). – La seigneurie (114). – Éléments nouveaux dans l'économie agraire (118). – L'organisation des fiefs (120). – Seigneurie et économie monétaire (122).

CLASSES ET CATÉGORIES SOCIALES

Esclaves (126). – Colons (130). – Serfs (132). – Paysans libres (136). – La noblesse (139). – Les chevaliers (143). – Le clergé

(147). – Les marginaux (150). – L'assistance sociale (153). – Les Juifs (159).

LA SOCIÉTÉ FÉODALE

Les origines de la féodalité (168). – Le fief (170). – Le régime de vassalité (172). – Privilèges et immunités (176). – Les villes (178). – Les relations urbaines. Formation de la bourgeoisie (181). – Les communes (186). – Mouvements hérétiques (193). – Soulèvements populaires (197).

ACTIVITÉ COMMERCIALE

Marchés et foires (206). – Les marchands (209). – Marchandises destinées au trafic international (212). – Le commerce maritime méditéranéen des Italiens (214). – Le commerce flamand et scandinave (218). – La Ligue hanséatique (222). – L'activité comerciale en France, en Angleterre, en Espagne et en Allemagne Centrale et Méridionale (224). – Communications et moyens de transport (225). – La monnaie et l'origine du crédit (228). – Techniques commerciales (229). – L'aristocratie commerciale (235).

ARTISANS ET TECHNOLOGIE. LES CORPORATIONS

Artisanat domestique et domanial (238). – L'artisan de profession (239). – Les seigneurs et les artisans (240). – Le niveau de la production artisanale rurale (242). – Utilisation des resourses énergétiques (243). – Exploitation des carrières et des mines (246). – Progrès technologiques en métallurgie (249). – Technologies nouvelles dans l'industrie textile (251). – L'artisanat urbain. Associations et corporations (254). – La femme dans la vie économique (261). – Organisation interne des corporations (262). – Les artisans et l'artisanat d'exportation (266). – Révoltes des ouvriers (268). – Le travail et les ouvriers au Moyen Âge. Conclusions (271).

ORGANISATION MILITAIRE

L'armée des barbares (274). – L'armée carolingienne (276). – L'armée à l'époque féodale (277). – La cavalerie (279). – L'entrainement de la cavalerie: les tournois (282). – L'infanterie (284). – Mercenaires et condottieres (286). – L'armement individuel (290). – L'artillerie (294). – Le château

fortifié (296). – Les sièges (299). – La guerre (301). – Stratégie et tactique (304). – L'arméee permanente (306).

LES CROISADES

Causes, circonstances, préparatifs (310). – L'esprit de croisade (313). – La soi–disant „croisade des pauvres" (317). – La première croisade (319). – Organisation des États des croisés (322). – Une croisade manquée et une croisade des rois (326). – La honteuse quatrième croisade (329). – Ordres religieux militaires (331). – Une „croisade des enfants"? (335). – La croisade de l'Empereur excommunié (338). – Conséquences et importance des croisades (342).

DROIT ET JUSTICE

Le prestige de la Loi et l'activité législative (348). – Administration de la justice (350). – Autres preuves judiciaires: les ordalies (354). – Le duel judiciaire (357). – Vendetta, faïda, guerre privée (362). – Système pénal (364). – Droit privé. Droit de la famille (366). – La condition de la femme (370). – La justice ecclésiastique (372). – Le tribunal de l'Inquisition (375).

LA VIE QUOTIDIENNE

Aspects démographiques (382). – La configuration des villes (384). – Les rythmes du temps (387). – L'orientation dans l'espace (389). – Voyages sur terre (392). – Pélerinages (393). – Le cycle de la vie de l'homme (396). – L'habitation seigneuriale (402). – Le village et la maison du paysan (406). – Alimentation (410). – Habillement. Le blason (414). – Fêtes et divertissements (420). – Lumières et ombres de la vie au Moyen Âge (422).

Bibliographie (425)

Index (435)

CONTENTS

THE CIVILIZATION OF THE MIDDLE AGES. THE BEGINNINGS OF THE MIDDLE AGES

The decline of the ancient world (8). – The Barbarians (14) Barbarian migrations and invasions (18). – The Saracens (23). – The consequences of the invasions and migrations (25). – The Carolingian Empire (29). – The Ottonian Empire (37). – The feudal monarchies (42). – State formations in the north, centre, east and south–east of Europe (48).

POLITICAL AND ADMINISTRATIVE STRUCTURES

Royalty (54). – The State (55). – The political and administrative organization in the Carolingian period (58). – In the feudal epoch (63). – New politico – administrative institutions (65). – The Church, a political authority (68). – The origins of Papacy (74). – The Empire and Papacy (79). – The monastic institution (83). – The Church, an economic power (92).

RURAL ECONOMY

Premises (100). – Manpower: the family (101). – Villages (103). – The natural background of rural life (105). – Cultivation systems and agricultural technics (107). – The village and town economy (112). – Seigniory (114). – New elements in agrarian economy (118). – Organization of feuds (120). – Seigniory and monetary economy (122).

SOCIAL CLASSES AND CATEGORIES

Slaves (126). – Coloni (130). – Serfhood (132). – The free peasantry (136). – The nobility (139). – The knights (143). – The clergy (147). – The outcasts (150). – Social assistance (153). – The Jews (159).

THE FEUDAL SOCIETY

The origins of feudalism (168). – The feud (170). – The regime of vassalage (172). – Privileges and immunities (176). – The towns (178). – Urban relations. The formations of the bourgeoisie (181). – The commons (186). – Heretical movements (193). – Uprisings of the common people (197).

COMMERCIAL ACTIVITY

Trading centres and fairs (206). – Merchants (209). – Goods destined for international trade (212). – The Mediterranian shipping trade of the Italians (214). – The Flemish and Scandinavian commerce (218). – The Hanseatic League (222). – Trade activity in France, England, Spain and centro–meridional Germany (224). – Communications and means of transportation (225). – The coin and the origin of credit (228). – Commercial technics (229). – The merchants' aristocracy (235).

ARTISANS AND TECHNOLOGY. CORPORATIONS

Domestic and seigniorial craftsmanship (238). – The professional craftsman (239). – Seigniors and craftsmen (240). – Rural handicraft production level (242). – The utilization of power resources (243). – Exploitation of quarris and mines (246). – Technological progress in metallurgy (249). – New technologies in the textile industry (251). – Urban handicraft industry. Associations and corporations (254). – Woman in the economical life (261). – Home organization of the corporations (262). – Handicraftsmen and handicraft wares for export (266). – Workers'uprisings (268). – Work and workers in the Middle Ages. Conclusions (271).

MILITARY ORGANIZATION

The Barbarians' army (274). – The Carolingian army (276). – The Army during the feudal epoch (277). – The cavalry (279). – The training of the cavalry: the tournaments (282). – The infantry (284). – Mercenaries and condottieri (286). – Individual arms (290). – The artillery (294). – The fortified castle (296). – The sieges (299). – The war (301). – Strategy and tactics (304). – The regular army (306).

THE CRUSADES

Causes, circumstances, preparations (310). – The spirit of crusade (313). – The so–called „crusade of the poor“ (317). – The first crusade (319). – The organization of crusaders' states (322). – A crusade which failed, and a crusade of the kings (326). – The blamable fourth crusade (329). – The military religious orders (331). – A „crusade of the children“? (335) – The crusade of the emperor excomunicated (338). – The consequences and the importance of the crusades (342).

LAW AND JUSTICE

The prestige of law and legislative activity (348). – The administration of justice (350). – Other judiciary proofs: the ordeals (354). – The judiciary duel (357). – The vendetta, the „faida“, the private war (362). – The penal system (364). – Private law. Family law (366). – Woman's condition (370). – Ecclesiastic justice (372). – The tribunal of the Inquisition (375).

EVERYDAY LIFE

Demographic aspects (382). – The configuration of the towns (384). – The rhythms of time (387). – Orientation in space (389). – Travels by land (392). – Pilgrimages (393). – Man's life cycle (396). – The seignioral residence (402). – The village and the peasant's home (406). – Food (410). – Clothes. Armorial bearings (414). – Holidays and amusements (420). – Lights and shadows of medieval life (422).

Bibliography (425).

Index (435).

Din sumar:

- Civilizația Evului Mediu
  - Începuturile Evului Mediu
  - Structurile politice și administrative
  - Economia rurală
  - Clasele și categoriile sociale
  - Societatea feudală
  - Activitatea comercială
  - Meșteșugarii și tehnologia. Corporațiile
  - Organizarea militară
  - Cruciadele
  - Dreptul și justiția
  - Viața cotidiană